

«Բանբեր Մատենադարանի»
գիտական ժողովածուի սոյն հատորը տպագրում է
Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության
ԱՆԴՐԱՆԻԿ Լ. և ԱՆԺԷԼ ՓՕԼԱՏԵԱՆ
Հիմնադրամի աջակցությամբ և հովանաւորութեամբ:

This volume of “BANBER MATENADARANI”
was published by the
ANDRANIK L. and ANGEL POLATYAN
grant of the Armenian General Benevolent Union

**“MATENADARAN”
MASHTOS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS
BANBER MATENADARAN**

18

**Edited by
S. AREVSHATYAN**

**“Nairi” publishing house
YEREVAN – 2008**

**“МАТЕНАДАРАН”
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА**

18

**Под редакцией
С. АРЕВШАТЯНА**

**Издательство “Наири”
ЕРЕВАН – 2008**

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

18

Խմբագրութեամբ՝
Ս. ԱՐԵՎՇԱՏԵԱՆԻ

«ՆԱԻՐԻ»
ԵՐԵՎԱՆ – 2008

Տպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

«Բանբեր Մատենադարանի», Հ. 18 Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ին-տ. –
եր.: «Նաիրի» հրատ., 2008:
Հ. 18/խմբ. Ս. Արեւշատյանի, 2008:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Բանբեր Մատենադարանի» գիտական նյութերի ժողովածուն կոչված է որոշակիորեն պատասխանելու միջնադարյան հայ մատենագրության հետ առնչվող ամենատարբեր մասնագիտության տեր գիտնականներին հետաքրքրող հարցերին, ինչպես նաև գիտական ոլորտի մեջ ներգրավելու ցարդ պատշաճ ուշադրության շարժանցած բազմաթիվ միջնադարյան բնագրեր:

Հ Ո Դ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

ՍՏԵԼԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱՅՈՒ «ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԱՐԴՈՅՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հունաբան դպրոցի ուշ շրջանի թարգմանությունների շարքում աչքի է ընկնում Դ դարի նշանավոր աստվածաբան ու փիլիսոփա Գրիգոր Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» («Յաղագս կազմութեան մարդոյ») երկը: Այն իր մեջ ներառել է մարդաբանության կարեւոր հարցերի վերլուծություն՝ սկսած աստվածաբանությունից մինչեւ բնափիլիսոփայություն եւ բժշկություն: Իր գրքի առաջաբանում, որը Բարսեղ Կեսարացու մահվան տարում՝ 379 թ., որպէս նվեր Զատիկի տոնի առթիվ, ձեռն էր կրտսեր եղբորը՝ Պետրոս Սեբաստացուն, նա բացահայտում է գործի բուն նպատակը, այն է՝ իրականացնել «Վեցարեայ»-ում անկատար մնացած ավագ եղբոր մտադրությունը՝ անդրադառնալ մարդաբանության հարցերին (Յ, էջ 321): «Ոչ իբրու աւտարացուցանել եւ աղարտել խառնելով մերոյս զնորա ջանն կամեցեալ,- գրում է Նյուսացին: - Քանզի ոչ է արժան գբարձրն զայն թշնամանել բերան մերովքս հիւծեալ բանիւք, այլ զի մի թուեսցի անկատար եւ պակաս վարդապետին փառք յաշակերտսն իւր լինել: Քանզի եթէ թերւոյն ի Վեցարէին ի մարդն տեսլեան ոչ մի ոք յաշակերտելոցն փոյթ ինչ առ թերւոյն լրումն մատոյց առեալ, լինէր յիրաւի զմեծէ փառաց նորա եպերանաց կռիւ, իբրու թէ ոչ կամեցեալ գիտութիւն ինչ հասական տեսանող ի լսաւզսն գործել» (ՄՄ, ձեռ. 468, էջ 1բ-2ա):

Նյուսացու գիրքը լայն ճանաչում է գտել հայ մատենագրության մեջ: Միայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանում այն պահպանվել է 31 գրչագրերում՝ ձեռ. 51, 417, 418, 419, 421, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 552, 620, 844, 1500, 1649, 1828, 2103, 2498, 2508, 2509, 2708, 3184, 3463, 3979, 5253, 6622, 6848, 7135, 9427 (5; 6; 7; 8; 10; 15, էջ 57-59; 17, էջ 199-207; 30, Ը. 73-80 եւ այլն): Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանն ունի «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկի 6 գրչագիր (ձեռ. 56, 294,

1128, 1129, 1241, 2119) (9), իսկ երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի մատենադարանը՝ 5-ը (ձեռ. 390, 757, 820, 1122, 1810) (14):

Միջնադարում նյուսացու գիրքը թարգմանվել է նաև լատիներեն (Գիոնիսիուս Փոքր VI դ., էրիուգենա IX դ.) ասորերեն ու վրացերեն, իսկ նորագույն շրջանում՝ ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, իտալերեն, իսպաներեն, լեհերեն, ռուսերեն եւ հրատարակվել՝ սկսած 1512 թ. մինչև մեր օրերը (18; 19; 22; 23; 24, 124D-256C; 27; 29, c.145-146; 31, c.152-158):

Առաջին անգամ եվրոպական գրականության մեջ նյուսացու երկի հայերեն թարգմանության անդրադարձել է 1832 թ. նոյմանը “*Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*” գրքում (23): Հետագայում Ջորջ Ֆորբսը՝ հիմնվելով միսիթարյաններից ստացած տեղեկությունների վրա, այն բնութագրել է որպես բառացի թարգմանություն (27): Նույնիսկ մեր օրերում Ֆիլիպ Լեւինն իր “*Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nysse’s περι κατασκευης ανθρωπου*” (22) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ համարյա ոչինչ չունեի ավելացնելու այս կարծիքին:

Պատճառը պարզ է՝ հայերեն բնագիրը մինչ այսօր ձեռագիր վիճակում է: Այժմ հրատարակության ենք հանձնում «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գրքի քննական բնագիրը, որի համար հիմք է ծառայել հունարեն բնագրին ամենամոտ կանգնած Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ԺԳ-ԺԳ դարերի հմր. 468 լիարժեք ձեռագիր մատյանը եւ ԺԳ-ԺԷ դդ. ինը գրչագրեր՝ ձեռ. 51, 469, 470, 620, 1500, 1649, 2508, 3463, 5253:

Հայերեն թարգմանության ժամանակի եւ թարգմանիչների հարցը հայագիտության մեջ առաջացրել է տարակարծություններ: Հայերեն գրչագրերի հիշատակարաններում միաժամանակ հանդես են գալիս գրության երկու տարբեր տարեթիվ՝ մեկը ըստ աշխարհի արարչագործության (6227 կամ ավելի ճիշտ՝ 6225 թ), որը համապատասխանում է փրկչականի 717 թվականին, իսկ մյուսը՝ ըստ հայոց թվականության (ՄԻԱ), այսինքն՝ 772 թ.: Հիշատակարանում ասված է. «Ի Յ-երորդի Մ-երորդի Ի-երորդի Է-երորդի (6227) արարածոց աշխարհիս, ըստ յունարէն թուոյ՝ ի չորեքտասներորդի ընդիքտիոնին, իսկ ըստ հայում թվի ՄԻԱ (772), յառաջին ամի թագաւորութեան Լեւոնի, թարգմանեցան գիրք սրբոյն Գրիգորի, Նիւսեա եպիսկոպոսի, ի ստոյգ արինակաց, ի Կո[ւ]տան[դն]ուպալիս, ի ձեռն Դաւթի Հիւպատոսի, ի թագաւորական սեղանոյն յանգիւնառի [Կենառի], ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի եւ քերդողի, աշակերտի տեառն Մովսէսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի» (ՄՄ ձեռ. 470, էջ 115ա-բ):

Հետագայում պարզվեց, որ հայոց ՄԻԱ (772) թվականը չի համապատասխանում ոչ Բյուզանդիայի Լեւոն Գ կայսեր թագավորության ժամանակաշրջանին (717-741 թթ.), եւ ոչ էլ Ստեփանոս Այունեցու ապրած տարիներին (680-735 թթ.), ուստի հայագետներից Մ. Չամչյանը (12) եւ Հ. Տաշյանը այն համարեցին գրիչների սխալ: Վերջինս գրում է. «Դար մը յառաջ Հ. Միքայէլ Վ. Չամչեան իւր Պատմութեան մէջ բերած է յիշատակարանս ուրիշ ձեռագրի մը համեմատ, ուր թուերը քիչ մ’այլազգ են: Աշխարհիս թուական կը դնէ 6225, իսկ «կենառ» բառի տեղ կը կարդանք ուրիշ աղաւաղութիւն մը «յակիւնառի»: Ասոնք ի բաց թողլով կը յիշեցընենք, որ Չամչեանի օրինակը «ըստ հայում թուականին ճԿն» կկարդայ, որ է 716, ուրեմն՝ կրնանք ըսել՝ ճիշդ: Չամչեան կը յաւելու թէ «ի միում ձեռագրի» միայն «ՄԻԱ. թուական գրուած է, զոր «յայտնի սխալ գրչաց» կանուանէ» (16, էջ 9-10):

Համաձայն Գ. Հովսեփյանի կարծիքի՝ «այս ձեռագրի «իսկ ըստ հայում ՄԻԱ» յետին յավելումն է, Լեւոն Գ-ի եւ Լեւոն Գ-ի (775-780) թուականների շփոթմամբ» (4, էջ 55): Անդրադառնալով այս հարցին՝ «Գրիգոր

Նյուսացին հայ մատենագրութեան մեջ» գրքում Կ. Մուրադյանը նկատում է. «որ հետազոտողի «յետին յավելումն է» վերապահմամբ միանգամայն տեղին է, հաստատովում է վերում վկայակոչված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հմր 469 գրչագրի օրինակով, ուր «իսկ ըստ հայում ՄԻԱ»-ն Ստեփանոս գրչի ձեռքով ավելացվել է լուսանցքում եւ միայն հետագա ընդօրինակութուններում է մուծվել բնագիր եւ այդ եղանակով դարձել հիշատակարանի մաս» (10, էջ 68): Սակայն ըստ մեր հետազոտման տվյալների՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի գրչագրերի հիշատակարաններում առկա է միայն «ՄԻԱ» թվականը:

Վիճաբանութուններ են ծավալվել նաեւ թարգմանչի կամ, ավելի ստույգ ասած, թարգմանիչների անձի շուրջ, քանի որ Ստեփանոս Սյունեցուց բացի եւ նույնիսկ նրանից առաջ վերոհիշյալ հիշատակարանում նշված է Դավիթ Հյուսպատոսի անունը, որը կրում է «թագաւորական սեղանոյն կենաօրի (cenarius), այսինքն՝ սեղանապետի պատվավոր տիտղոսը: (Ի դեպ նշենք, որ վերջինս ձեռագրերում հաճախ առկա է աղավաղված «յակիւնաօրի» կամ «յանգիւնաօրի» ձեւով եւ որոշ հեղինակների, այդ թվում Բրոսսեի կողմից (21, pp. 82-83), սխալմամբ մեկնաբանվել է որպէս կելար (celarius), այսինքն՝ մատանապետ):

Այս պարագայում հայագետների կարծիքը բաժանվել է. նրանցից մի մասը, օրինակ՝ «Նոր բառգիրք Հայկագետան լեզուի» հեղինակները (11, էջ 16) եւ Գ. Զարբհանալյանը (8, էջ 362-374) որպէս թարգմանիչ էին ընդունում միայն Է-Ը դարերի անվանի գիտնական Ստեփանոս Սյունեցուն, մինչդեռ շատերը (1, էջ 603-605; 2, էջ 36; 10; 25), ելնելով վերոհիշյալ հիշատակարանի եւ ԺԳ-ԺԴ դարերի նշանավոր հայ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի (13, էջ 135) «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքում բերած հայտնի վկայութունից («եւ ծանօթացեալ մեծ հիւպատոսի մի Դաւիթ անուն եւ թագաւորական սեղանի կենաօրի. եւ ձեռնտուութեամբ նորին թարգմանէ զգեղեցիկ գիրսն սրբոյն Դիոնիսիոսի եւ զնէ ինքն դժուարագոյն եւ խրթին բանիցն լուծումն բան առ բան. թարգմանէ եւ զգիրսն քաղցրաբան Գրիգորի Նիսացուոյն զԲնութեան եւ զԿազմութեան»), համարում են Դավիթ Հյուսպատոսին Սյունեցու համագործակից: Հետաքրքրական է նշել, որ Դիոնիսիոս Արեոպագոսուն վերագրվող երկերի հայերէն թարգմանութեան մեջ առկա հիշատակարանը համարյա նույնութեամբ կրկնում է Նյուսացու երկերը, այն տարբերությամբ միայն, որ իբրեւ թարգմանութեան ժամանակ նշված է հայագրի Փիլիպպոս կամ Փիլիպպիկոս Վարդան (711-713) Բյուզանդիայի կայսեր թագավորութեան երկրորդ տարին՝ 712 թվականը (6220-ը ըստ աշխարհի արարչագործութեան):

Ամփոփելով ձեռագրերում առկա հիշատակարանների տվյալները եւ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայութունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ հասնելով Պոլիս 712 թ., երբ դեռ թարգմանիչն հայերի հիշողութեան մեջ «կրակի տարին» ու նրա արհավիրքները, Ստեփանոս Սյունեցին մնում է այստեղ 6-7 տարի եւ թարգմանում Դավիթ Հյուսպատոսի օգնութեամբ՝ սկզբում Դիոնիսիոս Արեոպագոսու, ապա՝ Գրիգոր Նյուսացու եւ Նեմեսիոս Եմեսացու երկերը (ըստ որում վերջինիս աշխատութունը միջնադարյան մատենագրութեան մեջ նույնպէս վերագրվում էր Գրիգոր Նյուսացուն):

«Տեսութուն ի մարդոյն կազմութիւն» գրքի հունարէն բնագիրը բաղկացած է առաջաբանից եւ 30 կամ 31 գլուխներից, որոնցից մոտավորապէս կեսը նվիրված է փիլիսոփայական, բնագիտական ու բժշկագիտական հարցերի (I, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XXIV, XXVIII, XXIX, XXX), իսկ մյուս կեսը զուտ աստվածաբանական բնույթի է (II, III, IV, V, VI, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII), թեպէտ հաճախ պատահում է, որ այս հարցերը քննվում են միեւնոյն գլխում:

Սկզբնաղբյուրի քննական բնագիրը քսանից ավելի ձեռագրերի բաղադատութեամբ եւ Դիոնիսիոս Փոքրի լատիներէն թարգմանութեամբ լույս ընծայեց 1855-61 թթ. Զորջ Ֆորբսը (27): Վերջինս այն հրատարակեց

փոքր տպաքանակով իր սեփական տպարանում, որի պատճառով այսօր դարձել է գրեթե անմատչելի ուսումնասիրողների համար: Նրա հիման վրա 1893 թ. լույս տեսավ Նյուսացու գրքի անգլերեն թարգմանությունը՝ *"On the Making of Man"* (19): Համաձայն Ֆորբսի դասակարգման՝ գոյություն ունի 2 ձեռագրախումբ: Այս ձեռագրախմբերի միջև եղած տարբերությունը հիմնականում կառուցվածքային բնույթի է: Առաջին խմբի ձեռագրերը առաջաբանից բացի պարունակում են 30 գլուխ, մինչդեռ երկրորդ ձեռագրախումբը, առաջաբանով հանդերձ, ունի 31 գլուխ: Այս լրացուցիչ գլուխը լատիներեն տարբերակում եւ նրան հարող որոշ հունարեն ձեռագրերում գոյացել է ընդարձակ XII գլխի երկու մասի բաժանումից: Սրանից բացի երկրորդ ձեռագրախմբում հանդիպում են եւ այլ կառուցվածքային փոփոխություններ, օրինակ IX գլխի վերջին մասը լատիներեն ձեռագրերում տարվել է X գլխի սկիզբը, իսկ XXVIII գլխի վերջին նախադասությունը՝ XXIX գլխի սկիզբը:

Մեր կողմից կատարած հայերեն քննական բնագրի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այն պատկանում է Ֆորբսի դասակարգման երկրորդ ձեռագրախմբին (28): Վերոհիշյալ կառուցվածքային տարբերություններից, որոնք բնորոշ են այդ խմբին, այստեղ առկա է XII գլխի բաժանումը երկու առանձին գլխի (հայերեն թարգմանության XIII - XIV գլուխներ), ինչպես նաեւ XXVIII-XXIX գլուխներում (հայերենի XXX-XXXI գլուխներ) կատարած բնագրային տեղափոխությունները: Դրանից բացի հայերեն թարգմանությունը պարունակում է 31-ի փոխարեն 32 գլուխ, քանի որ առաջաբանը մեզանում դիտվել է որպես առանձին գլուխ: Հայերեն թարգմանության մեջ բացակայում է հունարեն բնագրի ձեռք Գրիգոր Նյուսացու կրտսեր եղբայր Պետրոսին, սակայն դրա փոխարեն հեղինակի անվան կողքին նշված է նրա ավագ եղբայր Բարսեղ Կեսարացու անունը, որը առկա է նաեւ Ֆորբսի կողմից հրատարակված լատիներեն տարբերակի վերնագրում: Հասկանալի է, որ հայերեն թարգմանության մեջ պիտի բացակայեր Նյուսացու գրքին նվիրված ոմն նիկիտայի բանաստեղծություն-էպիգրաման՝ *EΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΝΙΚΗΤΑ* (24, 124D-126C), որը հանդիպում է միայն ուշ շրջանի բյուզանդական ձեռագրերում (29, c. 180):

«Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» հայերեն թարգմանության քննական բնագիրը աբբահայր Ժ. Պ. Մինի հրատարակված հունարեն սկզբնաղբյուրի (24, 124 D-256 C) հետ համեմատելիս հայտնաբերել ենք հետևյալ ուշադրության արժանի տեքստաբանական երեւույթներ՝ 1. հայերեն թարգմանության մեջ հանդիպում են բառեր, որոնք բացակայում են հունարեն սկզբնաղբյուրում 2. հունարեն բնագրի բազմաթիվ բառեր հայերեն թարգմանության մեջ հանդես են գալիս աղավաղված ձևով 3. հայերեն թարգմանության մեջ առկա են բնագրային բացթողումներ:

Ինչ վերաբերում է առաջին խմբի բառերին, ապա դրանք որոշ դեպքերում մատնանշում են բավականին կարեւոր երեւույթ, այն է՝ մեկ այլ հունարեն գրչագրի առկայությունը, որը ընկած է հայերեն թարգմանության հիմքում: Այսպես, օրինակ՝ հունարեն բնագրում (24, 153C), որտեղ խոսքը մտքի անտեսանելի բնույթի մասին է, սխալմամբ հանդես է գալիս *τοῦ ἀνθρώπου* (մարդոյն) բառաձևը *τοῦ νοῦ* (մտացն*)-ի փոխարեն, մինչդեռ հայերեն թարգմանության մեջ (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 26բ), ինչպես նաեւ անգլերեն տարբերակում (19, Chap. XI), որոնք ամենայն հավանականությամբ արված են մեկ այլ հունարեն ձեռագրից, առկա է «մտացն - mind» ճիշտ ձևը:

Կամ էլ հունարեն բնագրի (24, 176A) *τὴν δὲ τρεφομένην μὲν καὶ ἀύξανομένην* (որ կերակրի եւ աճէ) հատվածը հայերեն թարգմանվել է՝ «որ կերակրի եւ զգայ» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 46ա): Նույնը առկա է անգլերեն թարգմանության մեջ՝ «which at once receives nourishment and is capable of perception» (19,

Chap. XIV, 2): Ռուսերէն թարգմանութեան մեջ, որը հետեւում է արքայազր ժ. Պ. Մինի հրատարակված հունարէն տարբերակին, սրա փոխարէն ունենք՝ «nutramельню и раститмельню» (29, с. 61): Սակայն սովյալ դեպքում հոգու երեք գորութիւններէից, որոնք հատուկ են բույսերին, կենդանիներին եւ բանական էակին՝ մարդուն, խոսքը երկրորդի մասին է: Ուստի հունարէն բնագրում եւս պետք է լինէր, ինչպէս հայերէն ու անգլերէն թարգմանութեան մեջ, ոչ թէ՛ *τὴν δὲ τρεφομένην μὲν καὶ αὐξανομένην* (որ կերակրի եւ աճէ), այլ՝ *τὴν δὲ τρεφομένην μὲν καὶ αἰσθανομένην** (որ կերակրի եւ զգայ): Այսպիսով կարելի է ենթադրել, որ հայերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւնները հետեւել են հունարէն մեկ այլ գրչագրի, որը պատկանում էր Ֆորբսի դասակարգման երկրորդ ձեռագրածին (27): Վերջինս, ինչպէս ասվեց, հունարէնից բացի պարունակում է նաեւ լատիներէն տարբերակի ձեռագրեր: Իրոք, լատիներէն թարգմանութեան մեջ ասված է. «*alia et nutriatur, et sentiat*» (24, 175A):

Եվս մի օրինակ. հունարէն բնագրում (24, 253C) ասված է. *καὶ ἔστι λέων* (եւ է առիծ), մինչդեռ հայերէն թարգմանութեան մեջ «առիծ»-ից հետո ավելացրած է «կամ մարդ» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 113բ): Նույնը հանդիպում է անգլերէն թարգմանութեան մեջ՝ «*is a lion, or a man*» (19, Chap. XXX, 30): Ուստի հայերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւնները պիտի հետեւին այնպիսի հունարէն գրչագրի, որտեղ առկա էր «*ἄνθρωπος*» հավելումը: Իսկապէս լատիներէն տարբերակում ասված է. «*ipse vel leo, vel homo*» (24, 253C): Այս ամենը վկայում է, որ հայերէն թարգմանութիւնն երկրորդ ձեռագրածին հատուկ կառուցվածքային առանձնահատկութիւններէից բացի ցուցաբերում է նաեւ բնագրային բնույթի կարեւոր տարբերութիւններ:

Երկրորդ խմբի բնագրային շեղումների վերլուծութեան արդյունքում պարզվել է, որ դրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու ենթախմբերի: Առաջինը հիմնականում բաղկացած է այնպիսի բառերից, որոնք աղճատվել են դեռեւս հունարէն ձեռագրերում: Եվ իրոք, դժվար է պատկերացնել, որ Ստեփանոս Սյունեցիին եւ Դավիթ Հյուսպատոսը, որոնց թարգմանութիւնը ընդհանուր առմամբ բառացի բնույթ է կրում, ինչպէս հունաբան դպրոցի այլ գործեր, այդքան հեռանային հունարէն սկզբնօրինակից, կամ էլ նրանց հունարէնի իմացութիւնը անբավարար լինէր:

Այդ խմբի աղճատված բառերին համապատասխանող հունարէն տարբերակներն իրենց ձեւով հնչակից են հունարէն ճիշտ տարբերակներին, ուստի աղավաղումը տեղի է ունեցել հենց հունարէն ձեռագրում: Բերենք օրինակներ: Հունարէն բնագրում (24, 132A.) ունենք՝ *τῶν ὠραίων* (բերիւք*) բառաձեւը, որը սակայն հայերէն թարգմանվել է որպէս «լերամբք» (*τῶν ὀρών*) (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 6 բ): Այս երկու բառաձեւերը՝ «բերիւք» եւ «լերամբք» հայերէնում երբեք չէին կարող շփոթվել, նույնիսկ եթէ աղավաղվէին, մինչդեռ հունարէնի *ὠραίων* եւ *ὀρών*-ը այնքան մոտ են ձեւական առումով, որ մի փոքր աղավաղման դեպքում հեշտութեամբ կարող էին նույնացվել: Հենց այդ էլ տեղի է ունեցել հունարէն ձեռագրում:

Մեկ այլ օրինակ. հունարէն բնագրի (24, 137C) *τὴν ζήτητικὴν* (զքննական*) բառաձեւը, աղավաղված լինելով հունարէն ձեռագրում, շփոթվել է *τὴν ζωτικὴν* (զկենդանական)-ի հետ եւ հայերէնում դարձել «զկենդանական» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 12բ): Կամ էլ հունարէն բնագրի (24, 149A) *τὸ στόμα* (բերան*) գոյականը, հայերէն տարբերակում (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 22ա) հանդես է գալիս որպէս «մարմինս» (*τὸ σῶμα*): Հայերէնում այս երկու բառաձեւերը չէին կարող շփոթվել, մինչդեռ հունարէնում *τὸ στόμα*-ն աղավաղվելով հեշտութեամբ կարող էր շփոթվել *τὸ σῶμα*-ի հետ: Մեկ այլ դեպքում հունարէն բնագրի (24, 149D) *τὸν ἥθμὸν* (ի մաղն*) բառաձեւը հայերէն թարգմանութեան մեջ (ՄՄ, ձեռ. 468, էջ 23 բ) հանդես է գալիս որպէս *τὸν ἰσθμὸν* (ի պարանոցն): Հայերէնում «մաղն» եւ «պարանոցն» հնարավոր չէ շփոթել,

մինչդեռ հունարենում τὸν ἡθμὸν-ը հեշտությամբ կարող էր աղավաղվել ու նույնացվել τὸν ἰσθμὸν-ի հետ: «Նոր հայկազյան բառարանում» վերջինս, ինչպես եւ «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գրքի մի շարք այլ աղավաղված բառաձեւեր, ուղղված չեն: Նմանապես հունարեն ձեռագրում աղավաղվել են մի շարք այլ բառաձեւեր, օրինակ՝ *αἰτιολογία* (պատճառագիտութիւն*) գոյականի աղճատված ձեւը շփոթվել է *ἀντιλογία*-ի հետ (24, 165A) ու թարգմանվել հայերեն որպէս «հակառակաբանութիւն» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 36ա): Կամ էլ հունարեն ձեռագրերից մեկում (24, 177B) *κάδων* (տակառաց*) գոյական անունը, աղավաղվելով եւ շփոթվելով *καιρῶν*-ի հետ, հայերեն թարգմանվել է որպէս «ժամանակեայց» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 48ա): Պակաս հավանական է լատինացված ու աղավաղված *cadus* գոյականի նույնացումը լատիներեն *caducum* (ժամանակեայ) ածականի հետ:

Այլ դեպքում սկզբնաղբյուրի (24, 196A) *ἀτέλειαν* (զագատութիւն*) գոյականը, աղավաղվելով ու շփոթվելով *τέλειος* (կատարեալ) ածականի հետ, հայերեն թարգմանվել է որպէս «կատարեալ» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 62ա): Հունարեն ձեռագրերում բառաձեւերի աղավաղման պարզ օրինակներ են նաեւ *τῆς λογικῆς* (տրամաբանութեան*)-ի (24, 224C) հանդես գալը որպէս «անասնական» (*ἄλογος*) հայերեն թարգմանության մեջ (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 86բ), ինչպես եւ սկզբնաղբյուրի (24, 228D) *τροφή* (կերակուրն*) բառաձեւի աղճատումը եւ շփոթումը հունարեն ձեռագրում *στροφῆ* (շրջումն)-ի հետ ու հայերենում (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 90ա) որպէս «շրջումն» թարգմանվելը: Այլ դեպքում՝ հունարեն բնագրի (24, 244C) *νεύματι* (թարթափ ական*)-ի աղավաղված ձեւը հայերեն թարգմանության մեջ (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 103բ) հանդես է գալիս որպէս «իմանալուցն» (*νοήματι*):

Այս երեւոյթը ժամանակին նկատել էր նաեւ Ռ. Թոմսոնը: Համեմատելով Դիոնիսիոս Արեոպագոսն վերագրվող գործերի հայերեն թարգմանությունը հունարեն բնագրի հետ՝ «*Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite*» գրքի առաջաբանում նա հետեւյալն է գրում. «Իր թարգմանության մեջ Ստեփանոս Սյունեցին փորձել է հնարավորինս մոտ մնալ հունարեն բնագրին, եւ այսպիսով հայերեն տարբերակի սխալներից շատերը ուղղակի հետեւանք են հունարեն բնագրում առկա ուղղագրական սխալների բառացի վերարտադրման» (25, *Introduction*, p. IX):

Բնագրագիտական վերլուծության ընթացքում պարզվել է նաեւ, որ մի շարք աղավաղումներ առաջացել են հայերեն բնագրում: Սրանց թիվն անհամեմատ ավելի փոքր է, քան առաջին խմբի բառերի: Կանգ առնենք այդ աղճատումների վրա: Այսպէս, օրինակ՝ հունարեն բնագրի (24, 152C) *δοχεία* (ամանք*) գոյականը, աղավաղվելով մի շարք հայերեն գրչագրերում, հանդես է գալիս որպէս «ամենեքին», «ամենեքեան» եւ «ամենեքեանք» դերանվանական ձեւեր (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 24բ): Հունարեն բնագրի (24, 160A) *παρεγγέοντος* (հոսելոյ*) բառաձեւը հայերեն ձեռագրերի մեծ մասում դարձել է «հասելոյ» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 31ա): Հունարեն բնագրում (24, 172A,B, 173C.) երեք անգամ հանդիպում է *καθ' ὕπαρ* (ի լրջէ*, արթուն) արտահայտությունը, որը սակայն աղավաղվելով հայերեն գրչագրերում (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 42ա-բ, 45ա) դարձել է «ի վերջէ» (*καθ' οὐράν*): Հունարեն բնագրի (24, 193B) *τὴν ἀνδρίαν* (զարիութիւն*) գոյականը հայերեն գրչագրերի մեծ մասում աղավաղվելով դարձել է «զարութիւն» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 61ա):

Ուսումնասիրության ընթացքում հայերեն թարգմանության մեջ հայտնաբերել ենք նաեւ բնագրային բացթողումներ: Այդ բացթողումները լինում են մեկ բառի, բառակապակցության, կամ էլ ամբողջ նախադասության տեսքով: Հայերեն թարգմանության մեջ (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 13բ) բացակայում են «զմարդն*» (*ἀνθρῶπον*) եւ «կերպարանի*» (*εἰκόνα*) բառաձեւերը, որոնք առկա են հունարեն բնագրում (24, 140B): Մեկ

այլ տեղ հայերէն թարգմանութեան մեջ (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 33ա) բաց է թողած հունարէն բնագրի «պատահէ*» (συμβαίνει) բայը (24, 161A):

Հունարէն բնագրի (24, 129C) *ἐν τῷ βάρει μὴ πεδηθείσης* (ոչ կապեալ ի շղթայս ծանրութեան*) հատվածը բացակայում է հայերէն բնագրում (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 5ա): Նույնը կարելի է ասել հունարէն բնագրի (24, 221A) *ἀποδιδόναί πάλιν τῷ ζῆν* (վերստին ի կեանս դարձուցեալ լինի*) հատվածի, որը չկա հայերէնում (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 83ա), կամ նրանից մի քանի տող ներքեւ գտնվող (24, 221A) *ἐκ νόσου χαλεπήσ* (դժուար ախտից*) բառակապակցութեան մասին (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 84բ): Հունարէն բնագրում առկա Պողոս առաքյալի հայտնի խոսքերը *ἀπεκδύσασθαι δεῖν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐνδύσασθαι τὸν νέον* («պարտ է ի բաց մերկանալ գինն մարդն եւ զգենուլ գնորն») (24, 256C) շնորհիվ բացթողումների թարգմանվել է ոչ ճշգրիտ ձևով: Հայերէն թարգմանութեան մեջ բացակայում են «պարտ է*» (δεῖν) եւ «գնորն*» (τὸν νέον) բառաձեւերը (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 115ա):

Որոշ դեպքերում դժվար է ասել՝ այս ամենը տեղի է ունեցել թարգմանութեան ժամանակ կամ էլ հայերէն ձեռագրերի ընդօրինակման ընթացքում, թե հունարէն ձեռագրերում առկա բացթողումների պատճառով: Ցավոք սրտի, առ այսօր հրատարակված չէ «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գործի լիակատար հունարէն քննական բնագիրը, որը պետք է կազմեր Նյուսացու երկերի բազմահատորյակի (20) IV հատորը Հեղվիգա Հյորնեի խմբագրութեամբ: Հուսով ենք, որ հետագայում նրա լույս ընծայելուն պես կարելի կլինի վերջնականապէս հաստատել մեր տեքստաբանական վերլուծութեան արդյունքները: Սակայն առանց այդ էլ բերած փաստերը վկայում են, որ Ստեփանոս Սյունեցին ու Դավիթ Հյուպատոսն օգտվել են ոչ թե աբբահայր Մինի կողմից հրատարակված ու շրջանի հունարէն տարբերակից (24, 124 D-256 C), այլ վաղ միջնադարի (V-VIII դդ.) սխալաշատ մի հունարէն գրչագրից, որը մտնում էր Ֆորբսի դասակարգման երկրորդ ձեռագրախմբի մեջ եւ, ավաղ, հեռու էր «ի ստոյգ օրինակաց» լինելուց (միջնադարյան գրչի խոսքերով): Ի դեպ՝ Ռ. Քոմսոնը եւս, անդրադառնալով Դիոնիսիոս Արեոպագոսուն վերագրվող գործերի հայերէն թարգմանութեանը, նշում է, որ վերջինս իր սխալներով չափազանց մոտ է IX դարի սկզբին ընդօրինակված MS Parisinus 437 հունարէն ձեռագրին (26, Introduction, pp. VII-VIII):

«Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» աշխատութեանը որոշակի ազդեցություն է թողել ոչ միայն աստվածաբանութեան ու փիլիսոփայութեան, այլեւ բնական գիտությունների ու բժշկության զարգացման վրա միջնադարյան Հայաստանում: Նրա ազդեցությունը պարզ զգացվում է կիլիկյան բժշկական դպրոցի ներկայացուցիչներ Աբուսայիդի (XII դ.) «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» ու Իշոխի (XIII դ.) «Գիրք ի վերայ բնութեան» երկերում, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) «Գիրք հարցմանց»-ում: Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկասիրութեան հետ միասին այն ուսումնասիրվել ու մեկնաբանվել է Կիլիկիայի, Տաթևի, Երզնկայի կաճառներում եւ այլուր հայ փիլիսոփաների, բնագետների ու բժիշկների, այդ թվում ԺԳ դարի նշանավոր գիտնական Վահրամ Բաբունու կողմից: Այդ հարուստ մեկնողական գրականությունը՝ «Լուծմունք Կազմութեան գրոց» եւ «Մեկնութիւն Կազմութեան գրոց» վերնագրով պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ԺԳ-ԺԸ դարերի մի շարք գրչագրերում (ձեռ. 55, 59, 621, 626, 1919, 2498 եւ ուրիշներ): Դեռ ավելին. «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկը պարունակող Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի լուսանցքներում եւ նույնիսկ բուն տեքստում առկա են բազմաթիվ լուծմունքներ:

Եվ վերջում մի քանի խոսք «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գործի հայերէն թարգմանութեան լեզվի եւ ոճի մասին: Այն թարգմանելիս Ստեփանոս Սյունեցին ու Դավիթ Հյուպատոսը, անկասկած, զգացել են նրա

«քաղցրաբան» լեզվի գեղեցկությունը, ուստի տեղ-տեղ հրաժարվելով հունաբան դպրոցի բառացի թարգմանության սկզբունքից, կարողացել են գրաբարի ընձեռած հարուստ հնարավորություններով վարպետորեն վերարտադրել նյուսացուն հատուկ պատկերավոր մտածողությունը եւ նուրբ գեղարվեստական ճաշակն ու ոճը: Այսպես, օրինակ՝ անդրադառնալով արարչագործությունից հետո երկրի հրաշալիքներին, նյուսացին բանաստեղծի եւ արվեստագետի ոգեշնչմամբ ստեղծում է հետեւյալ սքանչելի պատկերը (24, 132A, B), որը հայերեն թարգմանության մեջ չի կորցրել իր հմայքը. «Եւ լի էր լեռամբք [բերիւք] երկիր՝ ի միասին միանգամայն ծաղկաւք զպտուղս բուսացեալ: Եւ լի մարգք եւ բուրաստանք, որ ինչ միանգամ ի նոսա բնութիւն է լինել: Եւ ամենայն ողունք, ձորք եւ ծործորք, եւ սարք, եւ ամենայն, որ ինչ միանգամ կողմանաւոր է եւ զառիկող, եւ որ ինչ միանգամ ի հովիտս նորափթիթ դալարի: Եւ բազմապատիկ ծառոցն ժամանակ պսակեալ էր արդի եւս յերկրէ ի վեր բուսեալ եւ անդէն առ կատարեալ գեղեցկութիւնն հասեալ: Եւ խնդայր եւ զուարճացեալ էր ամենայն ինչ ըստ վայելչութեան եւ խայտայր, հրամանով Աստուծոյ կենդանածնեալ, արաւտականք յանդեայս եւ յազգս իւրաքանչիւր՝ ի թփուտ մացառս այսր-անդր ընթանալով: Երաժշտական թռչնոցն երգովք ամենայն վայրք հնչէին, ամենայն, որ ինչ միանգամ թաւ եւ տերեւախիտ էր եւ հովանուտ» (ՄՄ ձեռ. 468, էջ 6բ-7ա): «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գրքի էջերում, ինչպես եւ նյուսացու այլ գործերում, կարծես վերակենդանանում է իր հայրենի Կապադովկիայի բնության անզուգական գեղեցկությունը:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ հայերեն թարգմանությունը տեղ-տեղ մոտենալով ծագումով սկյուլթացի Դիոնիսիուս Փոքրի (VI դ) լատիներեն տարբերակի ազատ քերթողական ոճին, ընդհանուր առմամբ ավելի հարազատ է մնում իռլանդացի էրիուգենայի (IX դ) բառացի թարգմանությանը, որը հատուկ էր միջնադարին:

ՍԿՉԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա-Ե, Երեւան, 1942-1962, հ. Դ, 1948:
2. Ս. Ս. Արեւշատյան, Հնագույն հայկական թարգմանությունները եւ նրանց պատմամշակութային նշանակությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, N 1:
3. Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցարեայ արարչութեան, աշխ. Կիմ Մուրադյանի, Երեւան, 1984:
4. Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951:
5. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա-Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երեւան, 1965, 1970:
6. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երեւան, 1984:
- 7., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, Երեւան, 2004:
8. Գ. Զարպինապեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
9. Ս. Ճեմնեմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ-Ը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1993-1998:
10. Կ. Մուրադյան, Գրիգոր նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Երեւան, 1993:
11. Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, աշխ. Գ. Ավետիքեանի, Խ. Սյուրմելեանի, Մ. Ավգրեանի. հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836-37:
12. Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785:

13. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստ. Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:
14. Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, հ. Ա-ԺԱ, Երուսաղէմ, 1966-1991:
15. Ստեղա Վարդանյան, Հայաստանի բժշկութեան պատմութիւն, Երեւան, 2000:
16. Յ. Տաշեան, Մատենադարական մանր ուսումնասիրութիւնք, Ա-Զ, Վիեննա, 1895:
- 17 Ա.Վ. Տեր-Պողոսյան, Բիւլղոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում, Երեւան, 1960, էջ 199-207:
18. M. Altenburger, F. Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa, Editionen, Übersetzungen- Literatur, Leiden etc, E, J. Brill, 1988.*
19. Gregory of Nyssa. *On the Making of Man*, translated by W. Moore and H. Wilson, in *The Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers, Ser. II, 5, New York, 1893.*
20. Gregorii Nysseni Opera. *Leiden, 1959- 1987. Vol. I, II, III (pars 1, 2), V, VI, VII (pars 1, 2), VIII (pars 1, 2), IX (pars 1) Supplement.*
21. *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, traduite de l'Arménien par M. Brosset, Saint Pétersbourg, 1864.*
22. P. Levine, *Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nysse's περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, Harvard Studies in Classical Philology, 63, (1958), p. 473-492.*
23. C. F. Neumann, *Versuch einer Geschichte der armeniaschen Literatur. Leipzig, 1836.*
24. *Patrologiae Cursus Completus. Accurante J. P. Migne. Series graeca.. Parisiis.*
25. R. W. Thomson, *Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite, CSCO, 488 (Armenian text), Scriptorum Armeniaci 17, Louvain, 1987.*
26. R. W. Thomson, *Armenian Version of the Works attributed to Dionysius the Areopagite, CSCO, 489 (English translation), Scriptorum Armeniaci 18.*
27. *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης (ἀδελφοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου) τὰ εὕρισκόμενα πάντα. Sancti patris nostri Gregorii Nysseni Basilii Magni fratris quae supersunt omnia. In unum corpus collegit, ad fidem codd. mss. recensuit, Latinis versionibus quam accuratissimis instruxit et genuina a supposititiis discrevit Georgius H. Forbesius. Tomus primus. Burntisland, e typographeo de Pitsligo. Fasc. I, 1855. Fasc. II, 1861*
28. Stella Vardanyan, *The ancient Armenian Version of "On the Making of Man" by Gregory of Nyssa. Proceedings of the 21 st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006, v. III, p. 197.*
29. Григорий Нисский. *Об устройении человека, пер., послесл. и примеч. В. М. Лурье, СПб, 2000.*
30. Хр. Кучук-Иоаннесов, Григорий Нисский (331-394 гг.), *Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь, 1916, 53.*
31. Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении в 5 томах, т. 1, Ереван, 1946.*

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳԱՎԻՔ ԱՆՀԱՂԹԻ «ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ Ի ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆՆ ԳՈՐՓԻՐԻ» ԵՐԿԸ. ՏԵՔՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

Դավիթ Անհաղթի հայերեն ժառանգությունը, ինչպես հաստատել է Ս. Արեւշատյանը, բաղկացած է չորս գրվածքից՝ «Փիլիսոփայության սահմանումներ», «Արիստոտելի Ստորոգությունների (Կատեգորիաների) մեկնություն», այդ նույն ստորոգությունների՝ «Պորփյուրի «Ներածություն» վերլուծություն», «Արիստոտելի Վերլուծականի (Անալիտիկայի) մեկնություն»¹: Առաջին երեք գրվածքների հունարեն սկզբնագիրը պահպանվել է, վերջինի սկզբնագիր չկա, սակայն այն նույնպես ակնհայտորեն թարգմանված է հունարենից:

Ինչո՞ւ Ալեքսանդրիայի Նորպլատոնական դպրոցի բոլոր ներկայացուցիչներից միայն Դավիթ գրվածքներն են թարգմանվել հայերեն. այս հարցին պատասխանելու համար բավարար փաստեր չկան: Հետազոտողները զանազան վարկածներ են առաջ քաշել: Ս. Արեւշատյանը համոզված է, որ Դավիթը հայ է եղել, Ալեքսանդրիայում ուսանելիս գրել է հունարեն, իսկ հետագայում վերադարձել է Հայաստան եւ, կամ ինքն է թարգմանել իր երկերը հայերեն, կամ էլ կազմակերպել է դրանց թարգմանությունը²:

Սրանք հայագիտության մեջ հայտնի փաստեր են: Հայտնի է նաեւ, որ Դավիթին վերաբերող հայկական ավանդությունը³, ըստ որի Դավիթը հայ փիլիսոփա էր, որեւէ աղերս չունի հունական աղբյուրներից հայտնի տվյալների

¹ Տե՛ս օրինակ, այդ չորս երկն ամփոփող հրատարակությունը՝ Դավիթ Անյաղթ, *Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք*, համահավաք քննական բնագրերը եւ առաջաբանը Ս. Ս. Արեւշատյանի, Երեւան, 1980: Միջնադարյան ավանդությունը Դավթին է վերագրել նաեւ Պորփյուրի «Ներածության», Արիստոտելի «Կատեգորիաների» եւ «Յաղագս մեկնութեան», Արիստոտելի վերագրվող «Յաղագս աշխարհի» եւ «Յաղագս առաքինութեան» երկերի թարգմանությունն ու «Ի սուրբ խաչ աստուածընկալ» հառը, «Առածի հինգ Դարի» եւ «Վասն բաժանման» մանր գրվածքները: Այս ավանդությունն արտացոլվել է Դավթի Անյաղթ փիլիսոփայի *Մատենագրութիւնք եւ Թուղթ Գիւտայ առ Դաւիթ*, ի Վենետիկ, 1932, հրատարակության մեջ, որը կրկնությունն է Կորիւն վարդապետի, Մամբրէ Վերծանողի եւ Դավթի Անյաղթի *Մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1833, հրատարակության:

² С. С. Арешатян, *Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.)*, Ереван, 1973, с. 325:

³ Այդ ավանդությունն ի մի է բերել Ժ.-Պ. Մահենը՝ "David l'Invincible dans la tradition arménienne", in Simpicius, *Commentaire sur les Catégories*, traduction commentée sous la direction de Ilsetraut Hadot, fasc. 1, Leiden, New York, København, Köln: E.J. Brill, 1990, p. 189-207:

հետ⁴: Ս. Արեւշատյանը փորձել է, հաշտեցնելով այդ հակասական տեղեկությունները, վերականգնել Դավթի կենսագրությունը⁵: Պակաս հայտնին այն է, որ Դավթի հունարեն բնագրերը կրում են նույն վերնագրերը, արժարժում են նույն թեմաները, օգտագործում են հասկացությունների ու եզրերի նույն համակարգը, բերում են նույն օրինակները, ինչ եւ Ալեքսանդրիայի դպրոցի մյուս ներկայացուցիչների գրվածքները: Շատ հատվածներ նրանցում համարյա բառացի համընկնում են: Այդ գրվածքները նույն դասախոսությունների գրառումներն են: Դավթին ամենամոտ հեղինակը նրա ժամանակակից եւ աշակերտակից էլիասն է: Իզուր չէ, որ ժամանակին նրան են վերագրվել Դավթի վերը թվարկված չորս գործերից երկուսը՝ Արիստոտելի «Կատեգորիաների»⁶ եւ «Անալիտիկայի» մեկնությունները⁷: Սակայն բնագրային նմանությունների վրա հիմնված այս ենթադրությունները հերքվել են ինչպես բանասիրական փաստերով⁸, այնպես էլ տարբեր մոտեցումներով, որ Դավթն ու էլիասը ցուցաբերում են միեւնույն խնդիրների հանդեպ (օրինակ՝ արդյոք տրամաբանությունը փիլիսոփայության մաս է թե՞ գործիք)⁹:

Ի տարբերություն «Կատեգորիաների մեկնության», որը պահպանվել է միակ թերի ձեռագրով¹⁰, մյուս երեքի բազմաթիվ ձեռագրեր են պահպանվել: Դրանք պարունակող մի շարք ժողովածուներ կան, որոնցում Պորփյուրի «Նե-

⁴ Ռոնց համաձայն՝ նա էլիասի հետ մեկտեղ Ալեքսանդրյան դպրոցի 6-րդ դարի երկրորդ կեսի ներկայացուցիչ է. տվյալներն ամփոփված են R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, II, Paris, 1994, s.v. "David l'Invincible" (A. Ouzounian): Վեստերինկը նույնիսկ համարում է, որ Դավթը եղել է էլիասի հաջորդը, որն իր ներքին հաջորդել էր 565 թ. Ալեքսանդրիայի դպրոցի փիլիսոփայության ուսուցչի պաշտոնը թողած Օլիմպիոդորոսին, եւ «վերջին պեֆսանդրացի» Ստեփանոսի նախորդը, տե՛ս L. G. Westerink, "Elias on the Prior Analytics", in *Collected Papers of L. G. Westerink*, Amsterdam, 1980, p. 131:

⁵ Ս. Ս. Արեւշատյան, Դավթի Անհաղթը հին Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա, Երեւան, 1980, էջ 30-36 («Կյանքն ու գործունեությունը» գլուխը):

⁶ Ինչպես հունարեն սկզբնագիրը (*Eliae (olim Davidis) in Aristotelis Categorias commentarium*, in: *Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria*, ed. A. Busse (CAG, XVIII, 1) Berolini 1900), այնպես էլ հայերեն թարգմանությունը (*Մեկնությունը Ստորոգութեանցն Արիստոտելի ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, ի լոյս էած Յ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911*):

⁷ Յ. Մանանդեան, *Յունաբան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները*, Վիեննա, 1928, էջ 59-67, նաեւ M. G. Papazian, "The Authorship of an Armenian Commentary on Aristotle's *Prior Analytics*," *Journal of the Society for Armenian Studies*, vol. 10 (1998, 1999 [2000]), p. 55-62:

⁸ Շ. Շ. Արեւշատյան, նշվ. աշխ., էջ 273-280:

⁹ Ա. Քոփչյան, «Ֆիլոսոփիաներ Դավթ Անյաղթի Մեկնությունն ի Վերլուծական Արիստոտելի երկի մասին (կառուցումներ, բովանդակությունը, լեզուն, թարգմանչի ու հեղինակի ինդիքները)»։ - «Հանդես ամսօրեայ», 2006, էջ 63-90:

¹⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև ՄՄ), ձեռ. № 1930:

րածութեան» Դավթի վերլուծութեանը հետեւում է մեկնվող երկի՝ Պորփյուրի «Ներածութեան» թարգմանութեանը, շատերում էլ դրանց նախորդում է Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան»-ը: Այդ ձեռագրերից մի քանիսը, այլ երկերի թվում, պարունակում են նաեւ Դավթի՝ Արիստոտելի «Անալիտիկայի» մեկնութեանը:

Պորփյուրի «Ներածութեան» Դավթի վերլուծութեան հիսուն ձեռագիր ենք ուսումնասիրել (46 Մատենադարանի¹¹, 2 Փարիզի¹², 2 Վիեննայի¹³), որոնք միօրինակ բնագիր են պարունակում: Գլուխների բաժանումն էլ նույնն է: Տարբերութեանները հիմնականում գրչական բնույթի են: Որոշ ձեռագրերում պարունակվող մի շարք տարրնթերցումներ հաստատվում են հունարենով եւ թույլ տալիս առանձին ուղղումներ առաջարկել հրատարակված տեքստին: Ամենից կարեւորն այս առումով Մատենադարանի № 1746 ձեռագիրն է, որ ամենից մեծ թվով ճիշտ ընթերցումներ է պարունակում:

Հունարեն երեք ձեռագրերից, որոնց հիման վրա կազմված է Բուսսեի քննական հրատարակութեանը, V (Vaticanus N 1470) ձեռագիրն է, որ բոլորից շատ ընդհանուր ընթերցումներ ունի հայերեն թարգմանութեան հետ. երեսուներեք դեպքում այն միայնակ է հաստատում հայերենի ընթերցումները, երեք դեպքում K (Marcianus 539) ձեռագրի եւ վեց դեպքում T (Vaticanus N 1023) ձեռագրի հետ համատեղ: Միայն T ձեռագրի ընթերցումներն են համապատասխանում հայերենին ինն անգամ, միայն K-ն յոթ անգամ, եւ այդ երկուսը համատեղ, ի հակադրութեան V-ի՝ վեց անգամ:

Անդրադառնանք Պորփյուրի «Ներածութեան» Դավթի վերլուծութեան հունարեն սկզբնագրի եւ հայերեն թարգմանութեան բաղդատութեանը¹⁴: Դավթի երկը նվիրված է Պորփյուրի արծարծած հինգ եզրերի քննարկմանը. դրանք են՝ «սեռ», «տեսակ», «տարբերութիւն», «յատուկ», «պատահում»:

¹¹ ՄՄ, ձեռ. №№ 1746, 1716, 2326, 1766, 1751, 1748, 6897, 1715, 8722, 1753, 8522, 1813, 1809, 1500, 1744, 1916, 2368, 3914, 1742, 1739, 1750, 1738, 2364, 1810, 1811, 3130, 2293, 1687, 3501, 1688, 1765, 4027, 1858, 1691, 1808, 1826, 2652, 1692, 1812, 1996, 3683, 5033, 8214, 1740, 1763, 4008, 4006:

¹² ՄՄ, ձեռ. №№ 263 եւ 656:

¹³ ՄՄ, ձեռ. №№ 240 եւ 242:

¹⁴ Բացի Վենետիկի վերոհիշյալ հրատարակություններից (ծնթ. 1) եւ Դավթի չորս երկի՝ Արեւշատյանի համահավաք հրատարակությունից, էջ 103-192 (ծնթ. 2), պետք է նշել 18-րդ դարի հետեւյալ հրատարակությունը՝ Գիրք Պորփիւրի որ կոչի ներածութիւն, յորում պարունակին վերծանութիւնք ամէնիմաստ Դավթի Անյաղթ փիլիսոփայի եւ լուծմունք ներածութեան Արբոյն Գրիգորի Տաթեւացոյ, Մադրաս, 1793, էջ 69-323: Բաղդատությունը հիմնված է հետեւյալ հրատարակության վրա՝ Դավթի Անյաղթ, Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի, համահավաք ֆինական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Արեւշատյանի, Երեւան, 1976:

Պորփյուրի «Ներածություն» հունարեն մեկնություններ, բացի Դավթից, գրել են նաև Ամմոնիոսը (5-6 դդ.)¹⁵, վերոհիշյալ էլիասը (6 դ.)¹⁶, գոյություն ունի նաև մեկ այլ՝ այսպես կոչված, կեղծ-էլիասի (կեղծ-Դավթի) մեկնություն¹⁷: Պահպանվել է նաև հունարեն մի անանուն մեկնություն, 6-րդ դարի հեղինակ Բոեթիոսի երկու լատիներեն մեկնություն, ասորերեն մեկնությունների պատառիկներ, ասորերեն սխոլիաների մի ժողովածու եւ այլն¹⁸:

Վերոհիշյալ երեք հունարեն մեկնությունները սկսվում են շատ ծավալուն ներածություններով, որոնց բովանդակությունը համապատասխանում է Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկին՝ փաստորեն, Ամմոնիոսը, էլիասը եւ կեղծ-էլիասը մեկ գրվածքի մեջ ամփոփել են Դավթի երկու գրվածքների նյութը: Իսկ Դավթի խնդրո առարկա մեկնությունը սկսվում է մեկնվող երկի նպատակի («դիտատրոփին» – ὁ σκοπός), օգտակարության («պիտանացու» – τὸ χρήσιμον), վերնագրի պատճառաբանվածության («պատճառ մակագրութեան» – ἡ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς), վավերականության («հարազատութիւն» – τὸ γνήσιον), գլուխների բաժանման («զ'ի գլուխս բաժանումն» – ἡ εἰς τὰ κεφάλαια διαίρεσις), նյութի դասավորության («կարգ» – ἡ τάξις), ուսուցման եղանակի («վարդապետական եղանակ» – ὁ διδασκαλικὸς τρόπος) եւ այն հարցի, թե փիլիսոփայության ո՞ր բնագավառին է վերաբերում սվյալ երկը («առ ինչ մասն վերաբերումն» – ἡ ὑπὸ τι μέρος ἀναφορά), ավանդական քննարկմամբ: Նույնպիսի հարցեր են արծարծված Դավթի՝ Արիստոտելի «Անալիտիկայի» մեկնության սկզբում:

Հայերեն եւ հունարեն տեքստերի համեմատությունից պարզվում է, որ մի կողմից թարգմանությունը բառացի է, հունարեն (պատկանում է հունարեն դպրոցի երրորդ խմբին)¹⁹, մյուս կողմից՝ երկուսի միջեւ զգալի տարբերություններ կան, այդ թվում՝ հայերենում հունարենի համեմատ պակասում են մեծ ու փոքր հատվածներ, որոնք երբեմն ամբողջական էջեր են կազմում, նույնիսկ

¹⁵ *Ammonii in Porphyrii isagogen sive quinque voces*, ed. A. Busse (CAG, IV 3), Berolini 1891.

¹⁶ *Eliae in Porphyrii isagogen et Aristotelis categorias commentaria*, ed. A. Busse (CAG, XVIII, 1), Berolini 1900.

¹⁷ Pseudo-Elias (Pseudo-David), *Lectures on Porphyry's Isagoge*, Introduction, text and indices by L.G. Westerink, Amsterdam 1967: Ձեռագրերից մի ֆանիսում այս մեկնությունը կրում է Դավթի անունը (նույն տեղում, էջ VII-VIII): Վեստերինկի կարծիքով՝ հեղինակը ո՛չ էլիասն է, ո՛չ էլ Դավթի, այլ դարձյալ Օլիմպիոդորոսին հաջորդած եւ նույն կրթական ավանդույթը ներկայացնող մի մեկնիչ (նույն տեղում, էջ XI-XVI):

¹⁸ Porphyry, *Introduction*, translated, with a Commentary by Jonathan Barnes, Clarendon press, Oxford 2006, p. xx-xxi, and n. 47.

¹⁹ Յ. Մանանդեան, *Յունարեն դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները*, Վիեննա, 1928, էջ 142-173, С. С. Арешпатын, *նշվ. աշխ.*, էջ 186-187:

գլուխներ՝ գլուխ 11 եւ 18, կան եւ մեծ ու փոքր հատվածների հավելումներ, տարբեր է գլուխների բաժանումն ու համարակալումը. այսպես, հունարեն տեքստը սկսվում է շորս ներածական գլխով, այնուհետեւ գալիս է բուն տեքստի առաջին գլուխը, որը համապատասխանում է հայերենի հինգերորդ գլխին, իսկ որոշ գլուխներ համապատասխանում են հունարենի 2 կամ 3-ական գլուխների²⁰: Հունարեն տեքստում գլուխները եզրափակվում են միօրինակ նախադասություններով, որոնց հայերեն համարժեքն է «Ընդ այսոսիկ հանդերձ աստուծով առաջիկայ գործաւորութիւն» կամ «պրակ» կամ «տեսութիւն»: Դրանք ձեռագրերում գրվել են կարմիրով եւ, ընկալվելով որպէս հաջորդ գլխի վերնագիր, այդպէս էլ վերնագրերի տեսքով հանդես են գալիս Վենետիկի հրատարակությունների մեջ, մինչդեռ Արեւշատյանն իր հրատարակություններում հունարենի հետեւությամբ զետեղել է դրանք գլուխների վերջում: Նշենք, որ «տեսութիւն»-ը հունարեն *θεωρία*-ն է, որ տվյալ դեպքում նշանակում է դասախոսություն, «պրակ»-ը *πράξις* բառի տառադարձություն կամ փոխառություն (տվյալ դեպքում՝ գործնական պարապմունք), իսկ «գործաւորութիւն»-ը՝ նույնի թարգմանություն: «Առաջիկայ» բառը հունարեն *παρών*-ի համարժեքն է, որ նշանակում է ոչ թե հաջորդ, այլ ներկա եւ իրականում վերաբերում է ոչ թե հաջորդ, այլ տվյալ գլխի նախորդ շարադրանքին: Նման հատվածներով են եզրափակվում նաեւ «Փիլիսոփայության սահմանումների» եւ «Վերլուծականքի մեկնության» բոլոր գլուխները:

Թարգմանությունն այնքան բառացի է, որ երբեմն տուժել է իմաստը: Օրինակ՝ «պատահումն» եզրը բնորոշվում է որպէս «քառափաղառական» (Դ. Պորփ. 190.18-19), այսինքն՝ քառավանկ, մինչդեռ այն եռավանկ է, որովհետեւ հունարեն համապատասխան բառը՝ *συμβεβηκός* (*Dav., in Isag, 210.24-25*) քառավանկ է: Սակայն երկու նմանօրինակ դեպքերում «սեռ» բառը ճիշտ բնորոշված է որպէս միավանկ, մինչ *γένος* բառը երկվանկ է՝ *τὸ εἶναι[...]* *δισύλλαβον, τὸ καλεῖσθαι αὐτὸ γένος* (*Dav., in Isag, 210.15-16*) – «գմիափաղառական գոյ, եւ կամ զկոչին նմա սեռ» (Դ. Պորփ., 190.6) – «նրա երկվանկ / միավանկ լինելը կամ սեռ կոչվելը» (հմմտ. նաեւ *Dav., in Isag, 210.18* – Դ. Պորփ., 190.9):

Դավթի խնդրո առարկա բնագրում բազմաթիվ մեջբերումներ կան Պորփյուրի «Ներածությունից»: Հայերեն թարգմանության մեջ այդ մեջբերումները մեծ մասամբ համընկնում են Պորփյուրի հայերեն տեքստի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ Դավթի մեկնության թարգմանիչն աչքի առաջ է ունեցել Պոր-

²⁰ Հայերենի «Պրակ 2» համապատասխանում է հունարենի 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ գլուխներին, «Պրակ ԺԱ»՝ հունարենի 9-րդ եւ 10-րդ գլուխներին, «Պրակ ԺԳ»՝ 13-րդ եւ 14-րդ գլուխներին, «Պրակ ԺԸ»՝ 19-րդ եւ 20-րդ գլուխներին:

փյուրի «Ներածությունը», կամ որ մեջբերումները թարգմանվել են անկախ, իսկ մի ուշ խմբագիր համապատասխանության է բերել մեջբերումները Պորփյուրի «Ներածություն» թարգմանության հետ:

Այն դեպքերում, երբ հունարեն մեջբերումները տարբերվում են Պորփյուրի տեքստից, այդ նույն տարբերություններն են ցուցաբերում Պորփյուրի եւ Դավթի հայերեն թարգմանությունները, օրինակ՝ διαφορά ἐστὶν ἢ περισσεύει τὸ εἶδος τοῦ γένους (Porph., Isag 10.22-23, «տարբերությունն այն է, որով տեսակը գերազանցում է սեռին») = «տարբերութիւն է որով առաւելու տեսակն քան զսեռն» (Պորփ., 143), եւ λέγεται τὸίνυν διαφορά ἢ περιττεύει τὸ εἶδος τοῦ γένους (Dav., in Isag, 187.7-8, «Այսպիսով տարբերություն է կոչվում, որով տեսակը գերազանցում է սեռին») = «Արդ, ասի տարբերութիւն, որով առաւելու տեսակն քան զսեռն» (Գ. Պորփ., 136.13-14):

Որոշ դեպքերում հունարեն «Ներածության» հատվածներն ու Դավթի մոտ զրանց մեջբերումները նույնանում են, իսկ հայերեն համապատասխան հատվածների միջեւ տարբերությունները զուտ գրչական բնույթի են, օրինակ՝ Τῶν κατηγορουμένων τὰ μὲν καθὸ ἐνὸς λέγεται μόνου (Dav., in Isag, 139.17-18 = Porph. Isag, 2.17) = «Քանզի ստորագիցելոյն է ինչ որ զմիոջէ ասի միայնոյ» (Պորփ., 135), եւ «Քանզի ստորագիցելոյն է ինչ որ զմիոջէ ասի միայնոյ» (Գ. Պորփ., 76.18): Միմյանցից տարբերվում են ընդգծված բառերի վերջավորությունները՝ «-ոյ» անցյալ դերբայի կանոնավոր եզակի սեռական է, իսկ «-ոյր»՝ հունարեն թարգմանիչների ստեղծած սեռականի արհեստական վերջավորությունն է, այն տրականից տարբերակելու համար²¹:

Երբեմն մեջբերումներն ու «Ներածության» համապատասխան հատվածները հիմնականում նույնն են, սակայն մանրամասների մեջ կարելու տարբերություններ կան, որոնք վկայում են նորովի թարգմանության մասին. ὅλως (Porph., Isag, 1.5-6 = Dav., in Isag, 97.1-3) = «բոլորովին» (Պորփ., 133), եւ նրան հոմանիշ «ամենեւին» (Գ. Պորփ., 28.4), ὀρίζονται δέ (Porph., Isag, 11.7 = Dav., in Isag, 195.30) – «եւ որոշեն» (Պորփ., 143) եւ «բայց սահմանեն» (Գ. Պորփ., 156.21), τὸ χωρίζειν (Porph., Isag, 11.18-19 = Dav., in Isag, 196.18) = «մեկնելն» (Պորփ., 144) եւ «անջատելն» (Գ. Պորփ., 156.31), χωρίζοντων (Porph., Isag, 12.2 = Dav., in Isag, 199.11) – «մեկնողացն» (Պորփ., 144) եւ «անջատողացն» (Գ. Պորփ., 164.2):

Դավթի թարգմանիչն ուղղել է Պորփյուրի թարգմանչի մի սխալը՝ τὸ εἰδικώτατον (Porph., Isag, 4.13 = 6.12-13, Dav., in Isag, 162.22, 27) –

²¹ Կանոնավոր *n*-ին ավելացրած *p* տարրը դերանվանական հոլովումից է, հմմտ. *այս* - *այսր*, *նա* - *նորա*, *n* - *ոյր*:

«յատկագոյն», «յատկագոյնսն» (Պորփ., 136, 138-139, որ արդյունք է *ei* երկհնչունի պարզեցված՝ *i* ընթերցման, որպէս τὰ ἰδικώτατα²²), փոխարինված է օրինաչափ «տեսակագոյն», «տեսակագոյնսն» թարգմանություններով (Դ. Պորփ., 100.26, 102.1):

Երբեմն հունարեն հատվածների միջեւ տարբերություններն արտացոլված չեն հայերեն թարգմանություններում Դավթի հայերեն մեջբերումները տարբերվում են իրենց հունարեն սկզբնագրից եւ համընկնում են Պորփյուրի հայերեն տեքստի հետ. τὰ συμβεβηκότα γίνεται καὶ ἀπογίνεται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς (Dav., in Isag, 168.27-28), հմմտ. Συμβεβηκὸς δὲ ἔστιν ὃ γίνεται καὶ ἀπογίνεται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς (Porph., Isag, 12.24-25) = «Պատահումն է որ լինի եւ բացալինի առանց ենթակային ապականութեան» (Դ. Պորփ., 108.25²³ = Պորփ., 145): Այսպիսի փաստը կարող է վկայել այն մասին, որ մի խմբագիր հետագայում ուղղել է մեջբերումը՝ համապատասխանեցնելով այն Պորփյուրի հայերեն տեքստին:

Պորփյուրի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես եւ Արիստոտելի «Ստորոգությունների» եւ «Յաղագս մեկնութեան» երկի, պատկանում են հունարան դպրոցի երկրորդ շրջանին, իսկ Դավթի երկերը թարգմանվել են երրորդում²⁴, ուրեմն թարգմանիչներն էլ տարբեր մարդիկ են: Այդ տեքստերը թարգմանական տեխնիկայով եւ հետեւաբար լեզվական առանձնահատկություններով տարբերվում են միմյանցից: Այնուամենայնիվ, Դավթի թարգմանիչը լայնորեն օգտագործել է «ներածություն» (նաեւ «Ստորոգությունների») մեջ հանդիպող հունարան բառեր եւ հատկապես եզրեր, եւ սա չի կարելի բացատրել որպէս ուշ խմբագրի աշխատանքի, այլ միայն Պորփյուրի հայերեն տեքստն աչքի առջեւ ունենալու արդյունք: Ահա մի քանիսը.

ἀλλοῖον (Porph., Isag, 8.18-9, Dav., in Isag, 181.10) = «այլայլակ» (Պորփ., 141, Դ. Պորփ., 128.3),

ἄπειρος (Porph., Isag, 6.12-13, Dav., in Isag, 110.9) = «անհուն» (Պորփ., 139, Դ. Պորփ., 40.14),

ἀπόδειξις (Porph., Isag, 1.5-6, Dav., in Isag, 88.14) = «ապացոյց» (Պորփ., 133, Դ. Պորփ., 16.24),

²² Այդ մասին տե՛ս նաեւ R. Sgarbi, *Osservazioni sul testo e sulla lingua della versione armena dell' "Isagoge" di Porfirio* (Memorie dell' Istituto Lombardo - Accademia di scienze e lettere, classe di lettere - scienze morali e storiche, vol. XXXI, fasc. 5), Milano 1972, p. 398-399:

²³ Հումարեն Դավթի նշգրիտ բարգմանությունը կլինեւ. «*Պատահումնքն լինին եւ բացալինին առանց ենթակային ապականութեան»:

²⁴ Յ. Մանանդեան, նշվ. աշխ., էջ 142-173, С. С. Аревшатян, նշվ. աշխ., էջ 187:

ἀπόδοσις (*Porph.*, *Isag*, 1.5-6, *Dav.*, in *Isag*, 88.14) = «բացատրութիւն» (*Պորփ.*, 133, Գ. *Պորփ.*, 16.24),

γενικώτατος (*Porph.*, *Isag*, 1.5-6, *Dav.*, in *Isag*, 87.7) = «սեռականագոյն» (*Պորփ.*, 133, Գ. *Պորփ.*, 14.10),

εἰδικώτατος (*Porph.*, *Isag*, 4.13-14, *Dav.*, in *Isag.*, 87.18) = «սեռակագոյն» (*Պորփ.*, 146, Գ. *Պորփ.*, 84.17),

εἰδοποιός (*Porph.*, *Isag*, 8.15-16, *Dav.*, in *Isag.*, 177.3) = «սեռակարար» (*Պորփ.*, 141, Գ. *Պորփ.*, 188.15),

ψιλὴ ἐπίνοια (*Porph.*, *Isag*, 1.10-11, *Dav.*, in *Isag*, 110.24) = «սոսկ մտածութիւն» (*Պորփ.*, 133, Գ. *Պորփ.*, 40.22),

ἢ ἰδιαίτατα (διαφορά) (*Porph.*, *Isag*, 8.19, *Dav.*, in *Isag*, 179.1) = «յատկեղ (տարբերութիւն)» (*Պորփ.*, 141, Գ. *Պորփ.*, 122.18),

ἰδιότης (*Porph.*, *Isag*, 7.21-23, *Dav.*, in *Isag*, 204.20) = «յատկութիւն» (*Պորփ.*, 140, Գ. *Պորփ.*, 174.29),

ὑπογραφή (*Porph.*, *Isag*, 3.19-20, *Dav.*, in *Isag*, 94.1) = «ենթագրութիւն» (*Պորփ.*, 136, Գ. *Պորփ.*, 24.26),

ὑφίσταμαι (*Porph.*, *Isag*, 1.10-11, *Dav.*, in *Isag*, 110.24) = «ենթակայանամ» (*Պորփ.*, 133, Գ. *Պորփ.*, 40.24),

ἄτομος = «անհատ» (*ստեպ*), ἀχώριστος = «անանջատական» (*ստեպ*), γένος = «սեռ» (*ստեպ*), διαφορά = «տարբերութիւն» (*ստեպ*), εἶδος = «սեռակ» (*ստեպ*), ἴδιον = «յատկ» (*ստեպ*), κατηγορούμενον = «ստորոգեալ» (*ստեպ*), συμβεβηκός = «պատահումն» (*ստեպ*), χωριστός = «անջատական» (*ստեպ*):

Դավթի Մեկնութեան վերջին հատվածը նվիրված է վերոհիշյալ հինգ եզրերի նմանություններին ու տարբերություններին: Հոնարեն բնագիրը պարունակում է միայն «սեռ»-ի բաղադրությունը մնացած շորսի հետ (*Dav.*, in *Isag*, 208.1-218.31). այն եզրափակվում է հետագա բաղադրության մասին ընդհանուր համառոտ դատողություններով (*Dav.*, in *Isag*, 218.32-219.25), ինչի փոխարեն հայերենում մյուս եզրերը համեմատված են մնացածների հետ (Գ. *Պորփ.*, 200.2-202.23): Դավթի մեկնության հոնարեն տեքստի վերջին էջերը բացակայում են հրատարակության մեջ. հրատարակիչ Բուսսեն նշում է, որ շարունակությունը նույնն է էլիասի նույնանուն երկի վերջավորության հետ²⁵: Հայերեն համապատասխան հատվածը կարելի է բնորոշել որպես Պորփյուրի «ներածություն» (*Porph.*, *Isag*, 18.10-22.13), կամ էլ նրա՝ էլիասի մեկնու-

²⁵ Elias, in *Isag*, 100.27-107.1. Բուսսեն ընդհատում է Դավթի տեքստն այստեղ (*Dav.*, in *Isag*, 219.25) ծանոթագրության մեջ ավելացնելով. "reliqua cum Elia congruunt":

թյան համապատասխան հատվածների համառոտ տարբերակ: Սակայն հայերեն հատվածին ամենից նման հունարեն հատված գտանք ուղղափառ եկեղեցու սյուներից մեկի, աստվածաբանական գրվածքներով հայտնի Հովհաննես Դամասկացու (7-8-րդ դդ.) *Dialectica* երկում (*Damasc.*, *Dial.*, 24.1-29.9), որի մասին հույն բյուզանդագետ Լինոս Բենակիսը գրել է, թե նա մեջբերումներ ունի Դավթի Պորփյուրի «Ներածության» հունարեն մեկնությունից²⁶: Դամասկացու առանձին նախադասություններ կարծես Դավթի հայերեն նախադասությունների սկզբնագիրը լինեն, օրինակ՝ «Հասարակութիւն տարբերութեան եւ տեսակի՝ եթէ հանգիտաբար ունականան, եթէ միշտ առընթեր գոն՝ որոց ընդունականն գոն» (Դ. Պորփ., 200.2-4) = Κοινὰ διαφορᾶς καὶ εἴδους· ὅτι ἐπίσης μετέχονται· ὅτι ἀεὶ πάρεστιν, οἷς μετέχονται (*Damasc.*, *Dial.*, 24.2-3)²⁷: Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Դավթի մեկնության վերջավորությունը համարյա անաղարտ պահպանվել է հայերեն թարգմանության մեջ, իսկ հունարեն սկզբնագրում այն համառոտվել է:

«Ներածության» մեկնության հունարեն սկզբնագրի եւ հայերեն թարգմանության միջեւ տարբերությունները շատ ավելի բազմաթիվ ու էական են, քան հունարեն եւ հայերեն ձեռագրերի տարընթերցումները: Ամենից աչքի զարնողը հայերեն շարգմանված հունարեն մեծ ու փոքր հատվածներն են: Տարբերությունները կարող են ունենալ երեք հնարավոր բացատրություն. ա. ազատ թարգմանության տարրեր կամ թարգմանչի սխալներ, բ. փոփոխություններ հունարեն տեքստի պատմության ընթացքում, գ. փոփոխություններ հայերեն տեքստի պատմության ընթացքում:

1. Հայերեն թարգմանության կրած բացահայտ փոփոխություններ

Երբեմն ակնհայտ է, որ երկու տեքստերի տարբերությունները հայերեն թարգմանության փոփոխության հետեւանք են, սակայն հաճախ դժվար է լինում տարբերակել թարգմանչի, թե հետագա խմբագրի ձեռքի գործն է դա: Այնուամենայնիվ երբեմն դա հնարավոր է:

1.1. Թարգմանչի ներմուծած փոփոխությունները

ա) Փոփոխության պատասխանատուն կարելի է համարել թարգմանչին հատկապես այն դեպքերում, երբ նա բառեր է ավելացրել բառացի թարգմանությունը բացատրելու համար, կամ էլ մեկ բառը թարգմանել է հոմանիշների զույգերով: Օրինակ՝ ἔμψυχός (*Dav.*, in *Isag.*, 88.15) – «ներանձնական [...]»

²⁶ Լ. Բենակիս, «Դավիթ հայր Արիստոտելի բյուզանդական մեկնիչների երկերում». – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 1, էջ 46-55:

²⁷ Պորփյուրի եւ էլիասի համապատասխան հատվածներն (*Porph.*, *Isag.*, 18.10-14, *Elias*, in *Isag.*, 101.2-7) ավելի երկար են՝ նույն այդ երկու ընդհանուր գծերը («հասարակութիւնք») լուսաբանված են օրինակներով:

այս ինքն շնչական» (Գ. Պորփ., 16.25-26): Առաջին համարժեքը հունարեն բառի պատճենումն է, որ հանդիպում է եւ այլ հատվածներում (օրինակ, *Porph.*, Isag, 10.6 – Պորփ., 142), իսկ երկրորդը՝ նրա սովորական հայերեն համարժեքը: Նման դեպքեր են՝ ա) διακρίνει (*Dav.*, in Isag, 133.19) – «տարադատէ, այս ինքն որոշէ» (Գ. Պորփ., 68.16-17), բ) τὸ φλεβότομον (*Dav.*, in Isag, 100.27) – «երակահատն» (Գ. Պորփ., 32.24 պատճենում), որին հաջորդ նախադասության մեջ հետևում է ἔαυτό («ինքը»), որին հայերենում համապատասխանում է «նշտրակ» բառը, գ) ποῖον (*Dav.*, in Isag, 195.29) – «որակ [...] այս ինքն որպիսութիւն» (Գ. Պորփ., 156.20), եւ այլն: Մյուս դեպքերում գործ ունենք հոմանիշների զույգերի հետ, օրինակ, ὀριστή (*Dav.*, in Isag, 138.27) = «որոշեալ եւ սահմանեալ» (Գ. Պորփ., 74.27-28):

2) Սովորական է «գոյեղք» («էական») τὰ οὐσιώδη) – «մակագոյեղք»²⁸ («վերէական») τὰ ἐπουσιώδη) հակադրությունը, սակայն մեկ անգամ ունենք «յատկեղք»²⁹ – «մակագոյեղք» (Գ. Պորփ., 166.17-19) որպես հունարեն նույն եզրերի համարժեք (*Dav.*, in Isag, 201.1-2). ակնհայտ է, որ «գոյեղք»-ի փոխարեն է սխալմամբ հայտնվել «յատկեղք»:

Հունարեն սկզբնագրի հայերեն համարժեք շունեցող հատվածների մեծ մասը, թվում է, բաց է թողնվել թարգմանության ընթացքում³⁰:

1.2 Հայերեն քննադրի պատմության ընթացքում կատարված փոփոխություններ

1) Հայերեն տեքստի որոշ հավելումներ, որոնք նախորդող հատվածների կրկնությունը կամ ամփոփումն են, կարող են հայ խմբագիրների աշխատանքի արդյունք լինել:

Օրինակ՝ «եթէ Արիստոտէլի Ստորագութիւնքն յամենայն իմաստասիրութիւն պիտանանան» (Գ. Պորփ., 14.31-32) կրկնվում է մեկ նախադասություն անց (Գ. Պորփ., 14.34-35), մինչդեռ միայն առաջին դեպքում այն ունի հունարեն համարժեք (*Dav.*, in Isag, 86.24-25):

Մեկ այլ դեպքում կարողում ենք. «եւ արդ այսորիկ յաղագս ոչ գոլոյ զէական սեռ» (Գ. Պորփ., 92.25, հունարեն համարժեք հմմտ. *Dav.*, in Isag, 156.30), սակայն մի խմբագիր համարյա նույն միտքն է ներմուծել սրանից առաջ. «Ապա ուրեմն յասացելոցս երեւի, թէ ոչ կարող գոյ էական սեռ գոլ» (Գ. Պորփ.,

²⁸ Հմմտ. Գ. Պորփ., 120.15, 16, 18, 25, 122.9, 124.3, 5, 17, 126.25, 26, 28, 136.12, 148.1, 160.6, 20:

²⁹ Այն համարժեքն է հունարեն ἡ ἰδιαίτητα (διαφορά)-ի (*Dav.*, in Isag, 173.14 – Գ. Պորփ., 112.11՝ «առավել հատուկ (տարբերություն)»):

³⁰ Առնվազն այն հատվածները, որոնց հարազատությունը հունարեն նախնական բնագրին ապացուցվում է այլ մեկնություններում զուգահեռ հատվածների առկայությամբ, տե՛ս ստորև:

92.24-25 հունարենում համարժեք չունի):

Խմբագրի հավելում է թվում եւ «հոմանունութիւն մայր է մոլորութեան եւ երկբայութեան» (Գ. Պորփ., 58.14-15) նախադասութիւնը. հունարենի համապատասխան հատվածում (Dav., in Isag, 122.32) այն համարժեք չունի:

2) Աշակերտներին՝ սեփական գրվածքներն իրենց ուսուցիչներին վերագրելու սովորույթի մասին պատմող հատվածին (ինչպէս Պլուտարքոսի հետետերդներինը՝ Պլուտարքոսին), ավելացված է. «որպէս Պղատոն զՍոկրատայն»³¹ (Գ. Պորփ., 6.10-11): Սա հավանաբար ուշ հավելում է: Այդ հավելման աղբյուրը, հնարավոր է, Դավթի՝ Արիստոտելի «Ստորագութիւնների» մեկնութեան համանման հատվածն է, որտեղ կարդում ենք. «կամ յաղագս բարեմտութեան աշակերտաց, որք զիրեանց շարագրածութիւնս իւրեանց վարդապետացն ձանեցին, որպէս պատճառաց բարեաց, որպէս Պլուտարքոսի եւ Սոկրատայ Պլուտարքոսականաց եւ Սոկրատականաց» (Գ. Ստոր., 222): Այս հատվածը բավական ճշգրիտ համապատասխանում է հունարեն սկզբնագրին (Dav., in Cat, 128.2-5):

1.3 Երկիմաստ դէպքեր

Մրանք այն դէպքերն են, որոնց համար հայերեն եւ հունարեն տեքստերի տարբերութեան պատճառը բացատրելու համար որեւէ կովան չկա:

1) «Մարդ, ձի» օրինակին ավելացրած է «արծուի» օրինակը (Գ. Պորփ., 8.31, 10.9, 38.11, 54.9, 70.8, 92.21, 156.7): Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան»-ում նույնպէս կարդում ենք. «մարդ, ձի, արծուի» (Գ. Սահմ., 4.2), մինչդեռ հունարենն է ἄνθρωπος ἢ βούς (Dav., Prol, 1.2f «մարդ կամ արջառ»):

2) Հունարեն ἵπποκένταυρος (Dav., in Isag, 84.5-6, 7 «ձիակենտավրոս») թարգմանված է «ձիակապիկն եւ եղջերուաքաղն» (Գ. Պորփ., 8.33): Հավանաբար «ձիակապիկ»-ը թարգմանչի հորինած արհեստական նորաբանութիւն է, իսկ «եղջերուաքաղ» բառը (Գ. Պորփ., 38.6, 50.8, 52.10) պատճենումն է τραγέλαφος (Dav., in Isag, 108.26, 116.13, 117.23 «այծեղջերու») բառի: Մեկ անգամ էլ հանդիպում է «արալէզ» (Գ. Պորփ., 68.8) առանց համարժեքի հունարենում:

Դավթի «Սահմանք»-ում նույնպէս այս առասպելական էակների անունների շփոթութիւնն է դիտվում. ἵπποκένταυρος (Dav., Prol, 21.7) – «արալէզն եւ եղջերուաքաղն» (Գ. Սահմ., 50.24), τραγέλαφος ἢ ἵπποκένταυρος (Dav., Prol, 47.1) – «եղջերուաքաղն» (Գ. Սահմ., 108.17), τραγέλαφος

³¹ Այս հատվածի հունարեն համարժեքը կլինէր. *ὥσπερ Πλάτων τὸ Σωκράτους ἐπὶ οἰκείων συγγραμμάτων ἐπέγραψεν (չեղատառ շարվածով բառերը մեր վերականգնածն են, մնացածները՝ Դավթի առկա տեքստից):

(Dav., Prol, 1.17) – «եղջերուաքաղն եւ արալէզն» (Գ. Մահմ., 1.22): Այսպիսով, Ռ. Քոմսոնի պնդումն այն մասին, որ այս տեքստում τραγέλαφος թարգմանված է հայկական առասպելական «արալէզ» էակի անվամբ³², որոշ ճշգրտման կարիք ունի:

Ուշագրավ է, որ «Սահմանք»-ում Քոմսոնի նկատած որոշ օրինակների «հայացման» մնացած դեպքերը զուգահեռ չեն գտնում մեր «Ներածության վերլուծության» մեջ. «պոետ» (Dav., Prol, 14.35) թարգմանված է «Հոմերոս» (Գ. Մահմ., 34.34), «Հեկտոր» անունը (Dav., Prol, 62.20) փոխարինված է «Տիգրան»-ով (Գ. Մահմ., 130.34), նյումփաների (Dav., Prol, 16.2) փոխարեն՝ «հրեշտակք եւ դեւք» (Գ. Մահմ., 38.12),³³ աղետների թվին (Dav., Prol, 33.22) ավելացված է երկրաշարժը (Գ. Մահմ., 76.30), թարգմանության մեջ բացակայում են մարմնամարզության եւ Ալկիբիադեսի անվան հիշատակումները, եւ այլն:³⁴

Մեր քննության առարկա հայերեն թարգմանության մեջ պահպանված են անտիկ աշխարհի հեղինակների, փիլիսոփաների, պատմական եւ դիցաբանական անձանց հետեւյալ հիշատակումները՝ «Պիսիստրատոս» եւ «տաղք հոմերականք» (Գ. Պորփ., 4.36-6.6 խոսքը Հոմերոսի պոեմների մասին է), Պիսիստրատոս եւ Դիոնիսիոս (Գ. Պորփ., 16.37-18.3, 18.21-23), Պիթիա (Գ. Պորփ., 22.19), Հերակլիտոս (Գ. Պորփ., 34.20), «Գալինայինք ասացուածքն»

³² David the Invincible Philosopher, *Definitions and Divisions of Philosophy*, translated by B. Kendall and R.W. Thomson (*University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies*, 5, Series editor M.E. Stone), Chico, CA 1983, p. XIX-XX, հմմտ. R. Thomson, "Notes on the Armenian Version of David the Invincible's *Definitions of Philosophy*," Դավիթ Անհաղթը՝ հին Հայաստանի մեծ փիլիսոփան (Զեկուցումներ կարգացած Դավիթ Անհաղթի ծննդյան 1500-ամյակին նվիրված երեւանում կայացած գիտական կոնֆերանսում), Երևան, 1983, էջ 292, որտեղ նա մեկնաբանում է արալէզ բառն այս կոնտեքստում որպես հունարեն սկզբնազրի երկու մյուս օրինակների համարժեք. դրանք են՝ σκινδαψός («երածական գործիք, իմաստագուրկ բառ») and βλιτυρι («տավղի լարի արձակած ձայնը. իմաստագուրկ ձայն»):

³³ Իրիվ նախադասությունն է. «Ոչ միայն մարդ է կենդանի բանաւոր, այլ եւ հրաշտակք եւ դեւք»: Զարմանալիորեն այս նախադասության ճշգրիտ հունարեն համարժեքը երկիցս գտնում ենք Դավթի «Պորփյուրի Ներածության մեկնության» մեջ. οὐ μόνον γὰρ ὁ ἀνθρώπος ἐστὶ λογικὸν ἀλλὰ καὶ ἄγγελος καὶ δαίμων (Dav., in *Isag*, 85.17-18), οὐ μόνον γὰρ ὁ ἀνθρώπος λογικός ἐστὶν ἀλλὰ καὶ ἄγγελος καὶ δαίμων (Dav., in *Isag*, 99.15-16). Երկու անգամ էլ դրանք արտացոլված չեն հայերեն թարգմանության մեջ: Ուրեմն «Սահմանք»-ի հունարեն բնագրում այս նախադասությունը պետք է որ սկզբնապես եղած լիներ: Սա նշանակում է նաեւ, որ Դավթի երկու գրվածքների տեքստերի պատմությունը բավական խճճված է:

³⁴ Հմմտ. David the Invincible Philosopher, *Definitions and Divisions of Philosophy*, p. XIX-XX, R. Thomson, "Notes on the Armenian Version of David the Invincible's *Definitions of Philosophy*", p. 292-296:

(Դ. Պորփ., 34.24 Գալենոսի խոսքերը), Սոկրատես, Ալկիբիադես, Պլատոն (Դ. Պորփ., 40.6-7), Անտիսթենես (Դ. Պորփ., 38.18, 32), Պյութագորաս (Դ. Պորփ., 6.12, 58.26), Այաքս եւ Տրոյէս (Դ. Պորփ., 42.27, 30-31), Հերակլէս (Դ. Պորփ., 58.22-23, 62.7), Աքիլլէս (Դ. Պորփ., 60.5), Օրեստեսն ու նրա նախնի Տանտալոսը, եւ Հիլլոսն ու նրա նախնի Հերակլէսը (Դ. Պորփ., 62.12-14):

Մյուս կողմից թարգմանչի բաց թողած կամ, պակաս հավանականութեամբ, հետագա խմբագիրների հեռացրած, հատվածների թվում կա մեկը, որ նվիրված է «սեռականագոյն» (τὰ γενικώτατα) եւ «սեռականագոյն» (τὰ εἰδικώτατα) տարրերի հարաբերությունը, պարունակում է Ջեւսին, Տանտալոսին, Պելոպիսին, Ատրեւսին, Ագամեմնոնին եւ Օրեստեսին վերաբերող օրինակներ, եւ որում Ջեւսը բնորոշված է որպէս «մարդկանց եւ աստվածների հայր» (Dav., in Isag, 153.14-154.19): Չի կարելի բացառել, որ այս հատվածի այդպիսի «հեթանոսական հունական» բովանդակությունն է հանդիսացել այն բաց թողնելու պատճառը:

2 Զուգահեռ գրվածքների վկայությունները

Շատ դեպքերում Արիստոտելի մյուս մեկնիչների տարբեր գրվածքների զուգահեռ տեղիները օգնում են հաստատելու հունարեն կամ հայերեն տեքստի անխաթարությունը: Մեզ հաջողվել է գտնել հետևյալ զուգահեռները:

2.1 Հունարեն տեքստի անխաթարությունը հաստատող վկայություններ

1) Դավթի հետևյալ հատվածը համարժեք չունի թարգմանության մեջ. κεφάλαια δὲ ταῦτα λέγονται, διότι τὸ κῦρος παντὸς τοῦ λόγου ἐπέχουσιν· ὡσπερ γὰρ ἡ κεφαλὴ τὸ κῦρος παντὸς τοῦ ζῶου ἐπέχει, διότι αἱ αἰσθήσεις ἐν αὐτῇ εἰσιν ἢ διότι τὴν βασιλεύουσιν τῶν αἰσθήσεων, φημὶ δὴ τὴν ὄρασιν, αὐτὴ ἔχει, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ταῦτα τὰ λεγόμενα κεφάλαια τὸ κῦρος παντὸς τοῦ λόγου ἐπέχουσιν (Dav., in Isag, 80.7-11 «Եվ դրանք կոչվում են գլուխներ, քանզի իշխում են ողջ գրվածքի վրա: Ինչպես գլուխն իշխում է ամբողջ կենդանու վրա, քանի որ զգայարանները նրանում են, եւ քանի որ այն պարունակում է զգայարանների թագուհուն, նկատի ունեմ տեսողությունը, նույն ձևով այսպես կոչված գլուխներն իշխում են ողջ գրվածքի վրա»): Կեղծ-էլիասի մեկնության մի շատ նման հատված վկայում է, որ սա ուշ հավելում չէ Դավթի հունարեն տեքստում (ps.-Elias, in Isag, 24.2):

2) Թարգմանության մեջ ոչ մի համարժեք չունեցող մեկ այլ հատված. ἴστέον δὲ ὅτι ἄλλο ἐστὶ διάλυσις καὶ ἄλλο ἀνάλυσις· ἡ μὲν γὰρ διάλυσις ἐπὶ τῶν μερῶν λέγεται, ἡ δὲ ἀνάλυσις ἐπὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων. διαφέρουσι δὲ τὰ μέρη τῶν τεσσάρων στοιχείων, ὅτι τὰ μέρη οἰκείαν περιγραφὴν ἔχουσι καὶ περιορισμένα εἰσὶ (καὶ γὰρ πε-

ριώρισται πόθεν ἕως ποῦ ἐστὶν ἢ χεῖρ και πόθεν ἕως ποῦ ἐστὶν ὁ πούς), τὰ δε τέσσαρα στοιχεῖα οὐκ ἔχουσι περιγραφὴν οὐδε εἰσι περιωρισμένα· οὐδὲ γάρ ἐστι περιωρισμένον πόθεν ἕως ποῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐστὶ τὸ ὕδωρ και πόθεν ἕως ποῦ ἢ γῆ και πόθεν ἕως ποῦ τὸ πῦρ και πόθεν ἕως ποῦ ὁ ἀήρ. ταῦτα μὲν ἐν τούτοις (Dav., in Isag, 89.15-23՝ «*Եվ պետք է իմանալ, որ այլ բան է վերլուծությունը (analysis) եւ այլ տարալուծումը (dialysis), քանի որ «տարալուծում» ասվում է մասերի կապակցութեամբ, իսկ վերլուծություն՝ չորս տարրերի: Մասերը տարբերվում են չորս տարրերից, քանի որ մասերն ունեն իրենց սեփական գծագրությունն ու սահմանազատված են (քանզի սահմանագծված է, թե որտեղից որտեղ է ձեռքը եւ որտեղից որտեղ՝ ոտքը), իսկ չորս տարրերը չունեն գծագրություն, ոչ էլ սահմանազատված են: Քանզի սահմանագծված չէ, թե որտեղից որտեղ է մարդու մոտ շուրը, եւ որտեղից որտեղ է հոդը, եւ որտեղից որտեղ՝ հուրը, եւ որտեղից որտեղ՝ օդը: Այս բաների մասին այսքան»): Կեղծ-էլիասն ունի «վերլուծության» եւ «տարալուծման» տարբերությունը բացատրող նման մի հատված (ps.-Elias, in Isag, 26.20-21), եւ դա հաստատում է, որ մեղբերվածը Դավիթի հունարեն տեքստում ուշ ներմուծություն չէ³⁵:*

3) «Որպէս յորժամ մարդոյ ասեմք յատուկ գոլ զծիճաղականն» (Դ. Պորփ., 10.21) հատվածում բացակայում է հունարեն համապատասխան հատվածի երկրորդ բաղադրիչը՝ τοῦ μὲν ἀνθρώπου ἴδιον εἶναι τὸ γελαστικόν, τοῦ δὲ ἵππου τὸ χρεμετιστικόν (Dav., in Isag, 85.6-7 «*որ մարդու հատկությունն է ծիճաղելու ունակությունը, իսկ ձիուն՝ խրխնջալու»): Իսկ կեղծ-էլիասի մոտ կարդում ենք. λέγονται ἴδια, ὡς τὸ γελαστικὸν τῷ ἀνθρώπῳ, τὸ χρεμετιστικὸν τῷ ἵππῳ, (ps.-Elias, in Isag, 36.17 «*հատկություններ են կոչվում մարդու համար՝ ծիճաղելու ունակությունը, իսկ ձիուն՝ խրխնջալու»*³⁶:*

4) Դավիթը խոսում է ճարտասանական տասներեք հարցադրումների մասին (Dav., in Isag, 83.26 ΣΤΑΣΕΙΣ), նույն թիվն է նշում եւ կեղծ-էլիասը (ps.-Elias, 25.6), իսկ հայերեն թարգմանության մեջ «կացմունք» տասնչորսն են (Դ. Պորփ., 8.18-19): Պատճառը պարզ է. «գ» եւ «դ» տառերի շփոթությունը բոլոր ձեռագրերի հիմքում ընկած մայր ձեռագրում:

5) Հայերենում շփոթություն կա Դիոնիսիոսի եւ Պիսիստրատոսի միջեւ:

³⁵ Հմմտ. այլ նման դեպքեր. Dav., in Isag, 80.18-81.3 – ps.-Elias, in Isag, 24.4-5; Dav., in Isag, 83.13-15 – ps.-Elias, in Isag, 25.2-3; Dav., in Isag, 83.26 (02.12) – ps.-Elias, in Isag, 25.6; Dav., in Isag, 89.9-10 – ps.-Elias, in Isag, 26.14; Dav., in Isag, 96.4-9 – ps.-Elias, in Isag, 28.7; Dav., in Isag, 96.15-16 – ps.-Elias, in Isag, 28.8:

³⁶ Տե՛ս մեկ այլ նման դեպք. Dav., in Isag, 125.4-126.5 – Elias, in Isag, 52.28-53.15:

Պիսաստրատոսը բնորոշված է որպէս «բռնաւոր սիկիւացուց» (Գ. Պորփ., 4.36-6.1), իսկ քիչ հետո Դիոնիսիոսը հանդես է գալիս որպէս ամենական գործիչ. «Արք ամենացիք, ոչ տացուք Դիոնիսի թիկնապահս, վասն զի եւ Պիսաստրատոս առեալ բռնացաւ» (այսինքն՝ բռնապետ դարձաւ, Գ. Պորփ., 18.1): «Արք ամենացիք» հայերէն տեքստի հավելումն է, եւ ստացվում է, որ Դիոնիսիոսի ճակատագիրը որոշվում է Աթենքում: Իրականում Պիսաստրատոսը Աթենքի բռնապետն էր, իսկ Սիկիւլիայի Սիրակուզա քաղաքի բռնապետը Դիոնիսիոսն էր: Բռնապետի համար հունարէնում «տիրաննոս» բառն է (μη δῶμεν τῷ Διονυσίῳ στρατόν, ἵνα μὴ τυραννῆσθαι ὡς ὁ Πεισίστρατος, *Dan.*, in *Isag.*, 88.24-25), որ արիստիկ ժամանակներում միապետ կառավարիչ էր նշանակում, իսկ Արիստոտելի մոտ արդէն հանդես է գալիս բացասական իմաստով: Այս ճիշտ բնորոշումները պետք է որ սկզբնապէս եղած լինեին հունարէնում, ինչի մասին վկայում է Դավթի ուսուցիչ Օլիմպիոդորոսի «Փիլիսոփայութեան ներածութիւն» (համապատասխանում է Դավթի «Սահմանք»-ին) երկում նույն գրվազը պատմող հատվածը, որտեղ կարդում ենք. οὕτως οὖν Ἰοβάτης ὁ τῆς Λιβύης βασιλεὺς ἐραστῆς ἐγένετο τῶν Πυθαγορικῶν συγγραμμάτων καὶ Πτολεμαῖος ὁ ἐπικλῆν Φιλάδελφος τῶν Ἀριστοτελικῶν καὶ Πεισίστρατος ὁ τῶν Ἀθηναίων τύραννος τῶν Ὀμηρικῶν καὶ χρημάτων δωρεαῖς ἔσπειδον ταῦτα συναγαγεῖν (*Olymp.*, *Prol.*, 13.13-16 «այսպէս Լիբիայի թագավոր Իբրատեսը սիրեց Պյութագորասի, Փիլադելփոս կոչված Պտղեմեոսը՝ Արիստոտելի, իսկ Աթենքի բռնապետ Պիսաստրատոսը՝ Հոմերոսի գրվածքները, եւ ջանում էին հավաքել դրանք»): Իսկ Օլիմպիոդորոսի Պլատոնի մի ճառի մեկնութեան մեջ հիշատակվում է ἐν Συρακούσαις πρὸς Διονύσιον τὸν μέγαν τύραννον ὄντα (*Olymp.*, in *Alcibiad.*, 2.97-98 «Սիրակուզայի մեծ տիրաննոս Դիոնիսիոսը»):

2.2 Հայերէն թարգմանութեան անխաթարութիւնը փաստող զուգահեռներ

1) ներածական ութ «գլուխների» (κεφάλαια) շարքում երրորդն ու չորրորդն են «հարազատութիւնը» եւ «վերնագրի բացատրութիւնը» (το γνήσιον, ἡ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς, *Dan.*, in *Isag.*, 80.12). հայերէնում հակառակ հերթականութիւնն է՝ «պատճառք մակագրութեան, հարազատութիւն» (Գ., Պորփ. 2.7-8): Էլիասի մեկնութեան մեջ նույնպէս «վերնագրի բացատրութիւնը» (ἡ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς, *Elias.*, in *Isag.*, 38.32-39.3) նախորդում է «հարազատութեանը» (τὸ γνήσιον, *Elias.*, in *Isag.*, 39.4-19), նույնն է եւ կեղծ-էլիասի մոտ (*ps.-Elias.*, 27.3-9, 10-13): Դավթի հայերէն տեքստի հերթականութիւնը հաստատվում է նաեւ հենց Դավթի հետագա շարադրանքով, որ նվիրված է գրվածքներին ընդհանրապէս եւ Պորփիուրի մասնավոր գրված-

քին (Գ. Պորփ., 2.16-6.19, 22.6-24.7):

2) «Իսկ ըստ շորրորդ յեղանակի լինին խորթ շարագրածք վասն բարեմտութեան աշակերտաց առ իրեանց վարդապետսն» (Գ. Պորփ., 6.7-9), իսկ հունարենում կարգում ենք. διὸ εὐνοίαν τοῦ οἰκείου διδασκάλου (Dan., in Isag, 82.13-14 «իրենց ուսուցչի բարի վերաբերմունքի պատճառով»): Այն, որ հայերենն է ճիշտ, հաստատվում է Օլիմպիոդորոսի հետեւյալ հատվածով. διὸ εὐνοίαν τῶν μαθητῶν (Olymp., Prol, 13.8 «աշակերտների բարի վերաբերմունքի պատճառով»): Հիշենք նաեւ վերը մեջբերված հատվածը. «կամ յաղագս բարեմտութեան աշակերտաց, որք զիրեանց շարագրածութիւնս իրեանց վարդապետացն ձանեցին» (Գ. Մտոր., 222) եւ նրա հունարեն սկզբնագիրը. διὸ εὐγνωμοσύνην μαθητῶν τὰ οἰκεῖα συγγράμματα τοῖς οἰκείοις διδασκάλοις ἀνατιθέεντων (Dan., in Cat, 128.2-3):

3) «Բայց տարրորդին եւ ճանաչին շարագրածք՝ թէ խորթ իցեն, թէ հարազատք, ըստ նիւթոյն եւ ըստ տեսակին³⁷: Ըստ նիւթոյն՝ ըստ յարմարման³⁸ եւ ըստ բառից. զի յարմարումն եւ բառք որպէս նիւթ են շարագրութեան: Իսկ ըստ տեսակի՝ ըստ մտածութեանց³⁹» (Գ. Պորփ., 6.15-19) – Διακρίνονται δὲ τὰ γνήσια συγγράμματα τῆ ἢ τε ὕλη καὶ τῷ εἶδει· τῆ ὕλη μὲν τῆ φράσει ἦγον ταῖς λέξεσι, τῷ εἶδει δὲ τοῦτ' ἔστι τοῖς *νοήμασι (Dan., in Isag, 82.20-22): Հայերեն «ըստ տեսակի՝ ըստ մտածութեանց⁴⁰» «թույլ է սովել հունարեն թեւորիմասի («փաստարկներով») ընթերցումն ուղղել **νοήμασι* («մտքերով»): Այգպիսի ուղղում թույլ են տալիս անել եւ Ամմոնիոսի ու Օլիմպիոդորոսի հետեւյալ հատվածները. εἰ νόθον ἢ γνήσιον τοῦ φιλοσόφου τὸ βιβλίον (πολλοὶ γὰρ αὐτῶν συντιθέεντες ἐπέγραφον τῷ Ἀριστοτέλους ὀνόματι, οὗς ἐλεγκτέον ἐκ τε τοῦ εἶδους καὶ τῆς ὕλης· εἶδος μὲν οὖν ἔστιν ἡ ποικιλία τῶν νοημάτων...) (Ammon., in Cat, 8.2-4 «արդյոք փիլիսոփայի գիրքը կեղծ է, թե հարազատ⁴¹ (քանզի նրանցից շատերը, գրելով (գրքեր), Արիստոտելի անունով են կոչել գրանք, եւ նրանց պետք է ստուգել ձեւի եւ նյութի առումով. ձեւը մտքերի բազմազանութիւնն է)», եւ συνταγματικὰ δὲ καλοῦμεν ὅσα μετὰ τῶν νοημάτων καὶ λέξιν ἔχει κεκοσμημέ-

³⁷ Այստեղ տեսակ նշանակում է «ձեւ»:

³⁸ Այստեղ յարմարումն համապատասխանում է հունարեն «ոն» բառին:

³⁹ Սա նախադասւոյրդն է օժանդակ բայի բացթողումով. «ըստ ձեւի նշանակում է ըստ մտքերի»:

⁴⁰ 1976 թ. հրատարակւոյրդն մէջ եզակիով է «մտածութեան». ուղղել ենք ըստ Մատենադարանի № 1746 ձեռագրի՝ «մտածութեանց»:

⁴¹ Սա հաստատում է նաեւ «թէ խորթ իցեն, թէ հարազատք» հատվածի անխաբարոյրդնը, մինչդեռ Գավթի հունարեն մեջբերված հատվածում ունենք միայն «հարազատ գրվածքները» (տ՛ստ յոյսի սոցգրամմատա).

νην και φράσιν κεκαλλωπισμένην πρόπευσαν τοῖς συγγράμμασιν (*Olympe.*, *ProI*, 6.30-33 «Կանոնավոր ենք անվանում (այն գրվածքները), որոնք մտքերի հետ մեկտեղ ունեն նաեւ գրվածքներին վայելող զարդարուն ոճ եւ գեղեցիկ արտահայտչաձեւ»):

4) ἀχώριστον (συμβεβηκός) δὲ ὡς τὸ λευκὸν τοῦ κύκνου καὶ τὸ μέλαν τοῦ κόρακος (*Dav.*, in *Isag*, 84.32-85.3 «անանջատական՝ ինչպես կարապի սպիտակությունն ու ագռավի սեւությունը»), մինչ հայերեն թարգմանությունն է. «անանջատական՝ որպէս արծուներն, պնչատ» (Գ. Պորփ., 10.18-19 «ինչպես կեռքիթ, կճատաքիթ»), որը հաստատվում է Պորփյուրի տեքստով. τὸ δὲ γρυπὸν ἢ σιμόν εἶναι κατὰ συμβεβηκός (*Porph.* *Isag*, 9.13-14). Կարելի է վերականգնել հունարեն սկզբնական տեքստն այսպես. *ἀχώριστον δὲ ὡς γρυπὸν σιμόν·

5) «գՅամղիքոս. վասն զի աստուածաբանութեան⁴² [...] պարապէր» (Գ. Պորփ., 22.21-22), սակայն *περὶ τὰ θεῖα ἐνησχολεῖτο* (*Dav.*, in *Isag*, 92.6-7 «աստվածային բաներով էր պարապում»: Հայերեն ընթերցումը հաստատվում է հետեւյալ գուգահեռով. Ἰάμβλιχος [...] ἐθεολόγησεν (*ps.* *Elias*, 27.7 «Յամղիքոսն աստվածաբանում էր»)). ուրեմն կարող ենք վերականգնել հունարենը. *περὶ θεολογίαν ἐνησχολεῖτο.

6) «Քանզի ասես կարող գոլ գրեզ ինքն՝ կամ ի սոսկ մտածութեանց գոլ գառաշիկայս, որպէս կարծեցին գոլ շնականքն, եւ կամ ենթակայացեալք, խնդրել եւ քննել» (Գ. Պորփ., 40.21-24): Հունարենը (*Dav.* in *Isag*, 110.23-24) շունի «շնականներին» (կինիկյան փիլիսոփաներին) վերաբերող միջանկյալ նախադասությունը. *ὥσπερ ἐνόμισαν εἶναι οἱ Κυνικοί, սակայն այդպիսին պետք է որ եղած լիներ, հմմտ. *ἐξηαση δνοσ.* οἱ μὲν γὰρ ἔλεγον ὑφεστάναι τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη, ὡς Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης [...], Ἄντισθένης δὲ ὁ Κυνικός ὁ τοῦ Διογένους διδάσκαλος ἔλεγεν μὴ εἶναι τὰ καθόλου (*Elias*, in *Isag*, 47.12-15 «քանզի ոմանք ասում էին, որ սեուեր ու տեսակներ գոյութիւն ունեն, ինչպես Պլատոնն ու Արիստոտելը..., իսկ Դիոգենեսի աշակերտ շնական Անտիսթենեսն ասում էր, որ հանրականներ չկան»):

7) Հունարենի կեսչաւնոց հատվածը՝ նվիրված «կեսի» (τὸ ἥμισυ) եւ «կրկնակիի» (διπλάσιον) հարաբերությանը (*Dav.*, in *Isag*, 111.32-112.8), ամփոփված է թարգմանության մի կարճ նախադասությամբ. «զի՞նչ են բաղադանութիւնքն՝ կրկնապատկին առ կէսն, եւ կիսոյն առ կրկնապատկին» (Գ.

⁴² Հրատարակության «աստուածաբանութեամբ» ընթերցումը փոխարինել ենք ձեռագրերի մեծամասնության ընթերցմամբ:

է, որ անդրադարձի առ սահմանելին» (Դ. Սահմ., 46.9-10):

11) ὁ ἄνθρωπος ζῶν ἐστὶ γελαστικόν, ὀρθοπεριπατητικόν (Dav., in Isag, 142.14) – «մարդ է հետեւակ երկոտանի, ուղղորդագնաց, լայնեղունակ» (Դ. Պորփ., 78.15-16): Հունարենը չունի *πλατύνοχος (= «լայնեղունակ»), սակայն այն վկայված է Դավթի «Սահմանքում». ἄνθρωπος ἐστὶν ὀρθοπεριπατητικὸν γελαστικὸν πλατύνοχον (Dav., Prol, 12.16-17) – «մարդ է ուղղորդագնաց, ծիծաղական, լայնեղունակ» (Դ. Սահմ., 28.33), եւ կեղծ-էլիասի մոտ. λέγει τὸν ἄνθρωπον εἶναι ὀρθοπεριπατητικὸν πλατύνοχον γελαστικὸν (ps.-Elias, 31.5 «ես կասի, որ մարդը ուղղահայաց քայլող է, լայնեղունակ եւ ծիծաղելու ունակութեամբ օժտված»:

12) Հայերեն թարգմանություն մեջ «շնչական» եւ «անշունչ», «զգայուն» եւ «անզգայ» «գոյացություն»-ների վեց հնարավոր «լծակցություն»-ների (Դ. Պորփ., 135.31-136.2, հմմտ. էմփսυχον, օփսυχον, αἰσθητικόν, ἀναίσθητον, Dav., in Isag, 186.20) մասին ասված է. «որոց տրամագծությունք ինին այսպէս» (Դ. Պորփ., 136.4-5): Սրանից հետո բազմաթիվ ձեռագրեր (Մատենադարանի №№ 1691, 1746, 8722, 1716, 2326, 1766, 1750, 1765, 2652, 1811, 4006, 1739, 4027, 1740, Վիեննայի №№ 263, 656) պարունակում են այդ հարաբերությունները պատկերող դիագրամներ: Հունարենը վերջին հատվածի համարժեք (*ὧν διαγράμματα εἰσιν οὕτως) չունի: Սակայն հմմտ. նման կոնտրաստում. καθὼς τὸ διάγραμμα τοῦτο δηλοῖ (Elias, in Isag, 13.16-17 «ինչպես ցույց է տալիս այս դիագրամը»): Այսպիսով, Դավթի սկզբնադրում պետք է որ նման նախադասություն եղած լիներ:

13) Տասներկու դեպքում հայերենում մեջբերումներ կան Պորփյուրից, մինչ հունարենում համապատասխան մեջբերումները կամ բացակայում են, կամ էլ լրիվ չեն: Սա նշանակում է, որ հայերենը հունարեն սկզբնագրի պատմության մի որոշակի փուլի արտացոլումն է, կամ էլ որ հայերեն թարգմանության ուշ խմբագիրները լրացրել են մեջբերումները Պորփյուրի հայերեն թարգմանությունից: Առնվազն երեք դեպքում (Դ. Պորփ., 62.23-24, 94.4-5, 110.11-13), որոնցում հունարենը չունի Պորփյուրից համապատասխան մեջբերում (երկրորդ դեպքում մեկ այլ մեջբերում է Dav., in Isag, 157.18), առաջին հնարավորությունն ավելի հավանական է թվում: Ուրեմն միանգամայն հավանական է, որ սկզբնապես Դավթի հունարեն տեքստում եղել են համապատասխան մեջբերումներ:

Հունարեն սկզբնագրի եւ հայերեն թարգմանության միջեւ տարբերությունների ծագումը բացատրելու մեր փորձերը դուշն-ինչ հավակնություն չունեն սպառիչ լինելու. ավելին, դրանք նույնիսկ վիճակագրական արժեք չեն կարող ունենալ: Սրանք պարզապես այն դեպքերն են, երբ մեզ հաջողվել է բա-

ցատրություն կամ այլ տեքստերում զուգահեռ նյութ գտնել: Խնդրո առարկա երկու ծավալուն տեքստերի միջև տարբերությունների ողջ բազմության քննությունը մեծագույն ջանքեր պահանջող դժվարին խնդիր է:

Ակնհայտ է, որ Դավթի երկի հետագա բաղդատությունը Արիստոտելի մյուս մեկնիչների զուգահեռ հունարեն տեքստերի, հատկապես Ամմոնիոսի, էլյասի եւ կեղծ-էլիասի «Ներածություն» մեկնությունների հետ, բացահայտելու է շատ ուրիշ հետաքրքրական փաստեր, որոնք կարող են բացատրել Դավթի Անհաղթի «Պորփյուրի Ներածության վերլուծության» հունարեն սկզբնագրի եւ հայերեն թարգմանության տարբերությունները:

Զուգահեռ հատվածների հետ համադրումներից մեր ընդհանուր եզրահանգումն այն է, որ ինչպես հունարեն սկզբնագիրը, այնպես էլ հայերեն թարգմանությունը մեզ են հասել խմբագրված տեսքով, ընդ որում հայերեն տեքստը խմբագրվել է 1280 թվականից առաջ, երբ գրվել է Մատենադարանի 1746 ձեռագիրը:

Հապավումներ

Դ. Պորփ. – Դավթի Անյաղթ, Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի, համահավաք քննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեւշատյանի, Երեւան, 1976

Դ. Սահմ. – Դավթի Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, քննական բնագիրը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեւշատյանի, Երեւան, 1960

Դ. Ստորոգ. – Դավթի Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, համահավաք քննական բնագրերը եւ առաջաբանը Ս. Ս. Արեւշատյանի, Երեւան, 1980, էջ 193-300

Պորփ. – Դավթի Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք եւ Թուղթ Գիւտայ առ Դավթ, ի Վենետիկ, 1932, էջ 133-156

Ammon., in *Cat – Ammonii in Aristotelis Categoriae commentarium*, ed. A. Busse (CAG, IV 4), Berolini 1904

Damasc., *Dial – Die Schriften des Johannes von Damaskos, vol. 1 (Patristische Texte und Studien)*, ed. B. Kotter, Berlin 1969, p. 101-142: *Dialectica sive Capita philosophica (recensio fusior)*.

Dav., in *Isag – Davidis in Porphyrii Isagogen Commentarium in Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium*, ed. A. Busse (CAG, XVIII, 2), Berolini 1904

Dav., *Prol – Davidis Prolegomena Philosophiae, in: Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium*, ed. A. Busse (CAG,

XVIII, 2), Berolini 1904

Dav., *in Cat – Eliae (olim Davidis) in Aristotelis Categorias commentarium*, in: *Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria*, ed. A. Busse (CAG, XVIII, 1) Berolini 1900

Elias, *in Isag – Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias commentaria*, ed. A. Busse (CAG, XVIII, 1), Berolini 1900

Olymp., *in Alcibiad – Olympiodorus, Commentary on the First Alcibiades of Plato*, ed. by L.G. Westerink, Amsterdam 1956

Olymp., *Prol – Olympiodori Prolegomena et in Categorias commentarium*, ed. A. Busse (CAG, XII 1), Berolini 1902

Porph., *Isag – Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias commentarium*, ed. A. Busse (CAG, IV 1), Berolini 1887

ps.-Elias, *in Isag – Pseudo-Elias (Pseudo-David), Lectures on Porphyry's Isagoge, Introduction, text and indices by L. G. Westerink, Amsterdam 1967.*

ՕԼԳԱ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

«ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԵՐԿՈՒ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

I

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» ընդարձակ խմբագրությունը պարունակում է այնպիսի հատվածներ, որոնք, բառացի թարգմանված լինելով գրաբարից հին հունարեն, ստանում են քերականական կանոնավոր կառուցվածք եւ ավելի պարզ եւ բնական իմաստ: Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ «Ընդարձակ Կորյունում» հունարեն ինչ-որ բնագրի կամ բնագրերի հետքեր են պահպանվել: Մեր ենթադրությունը ավելի հիմնավորված կլիներ, եթե այդ բնագրերը որեւէ կերպ վկայված լինեին այլ աղբյուրներում: Եվ իրոք, կարելի է մատնանշել այդպիսի առնչություններ «Ընդարձակ Կորյունի» երկու վերականգնված հատվածների եւ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մեջ վերապատմվող «Կորյունի» միջեւ:

Առաջին հատվածի խնդիրը արդեն վաղուց ծանոթ է բանասերներին: «Ընդարձակ Կորյունի» տեղիի քննական բնագիրը հետեւյալն է¹.

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն (*variae lectiones: b* որում | ճա որումն) ասորույ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիել անուն կոչեցելոյ որոյ յանկարծ ուրեմն [գտեալ] (*variae lectiones: ճա/ճբ գրեալ | c լուս. էր գր[ե]ալ | abdeվ չիք*) նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի:

Դեռեւս 1928 թվին Հր. Աճառյանը վերլուծության է ենթարկում տեղին եւ գալիս այն, կարծես թե անխուսափելի եզրակացության, որ բնագիրը աղավաղված է, եւ «յանկարծ ուրեմն» բառախմբից հետո պետք է ինչ-որ բայ զետեղված լիներ: Այս բայը, նրա կարծիքով, «գտեալ»-ն է, որն եւ հաստատվում է հաջորդ տողի մեջ հանդիպող «գրեալն ի Դանիելէ» արտահայտությամբ, որն, իր հերթին, շտկելի է «գտելոյն» ձեւով, քանի որ պարբերության ավարտին կա «յանկարծագիւտն» բառը, «ուր», Հր.Աճառյանի խոսքերով, «առաջին

¹ Գրչագրերի տառանիշերը գործածվում են ըստ Մ. Աբեղյանի հրատարակության՝ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1941, (այսուհետեւ՝ Վարք), նույնը եւ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, իմբ. է. Ա. Պիվազյանի, Երեւան, 1981 (այստեղ՝ Կորյուն, 1981), տե՛ս ծան. 4:

խոսքին յանկարծ եւ գտեալ բառերը միացած են»²: 1941 թվին նույն տրամաբանութեամբ Մ. Աբեղյանը սրբագրում է «Ընդարձակ Կորյունի» բնագիրը, ծանոթագրութեան մեջ ավելացնելով Հր.Աճառյանի մշակած կովաններին եւս մեկը, եւ ծանրագուցնը՝ ձեռագրային վկայութիւններ³ (որոնք վերստուգվեցին անձամբ հրատարակչի կողմից 1981թ. վերահրատարակութեան համար⁴): Ձեռագրերի տվյալները, առաջին հայացքից, ամրապնդեցին սրբագրման հիմքը՝ պարզվեց, որ իրոք գոյութիւն ունի ձեռագրերի մի խումբ, որը «յանկարծ ուրեմն» բառերից հետո ունի «գրեալ» բայածեւը⁵, որից արդեն դժվար չէր ստանալ վարկածով պահանջվող «գտեալ»-ը՝ բավական էր ենթադրել, որ նախագաղափարի երկաթագիր Տ-ի ներքեւի մասը անընթեռնելի է դարձել հետագա ընդօրինակողների համար⁶:

Աճառյան-Աբեղյանի սրբագրումը ընդունվեց հայագետների կողմից իբրեւ անառարկելի ճշմարտութիւն: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ բանասերներին եւ պատմաբաններին առաջին հերթին հուզում էր «դանիելյան» եւ «մաշտոցյան» գրերի փոխհարաբերութեան հարցը, եւ ո՛չ քննական բնագրի մշակման սկզբունքները: Մինչդեռ տվյալ պարագայում գիտնականների տրամաբանութիւնը տարակուսանքի բավական տեղիք է տալիս: Նախ, որքան էլ Տոնականների բնագիրը, որի հիման վրա կատարվել է մեզ հետաքրքրող տեղիի սրբագրումը, հեղինակավոր լինի իր հնութեամբ եւ նմանվի «Ընդարձակ Կոր-

² Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 72-73:

³ Վարժ, էջ 20, 42, ծան. 58:

⁴ Կորյուն, 1981:

⁵ Ա. Մաքետայանի «Վարժ Մաշտոցի» բոլոր երեք խմբագրությունների հրատարակումից հետո անհրաժեշտ եղավ եւս մեկ անգամ ստուգել մեզ հետաքրքրող տեղիի ընթերցվածները, քանի որ հրատարակչի հայտնած տվյալները հակասում են Մ. Աբեղյանի կողմից տրված նկարագրությանը: Այսպէս, Ա. Մաքետայանը գրում է, որ սրբագրման համար հիմն ծառայած «գրեալ»-ը առկա է «Ընդարձակ Կորյունի» բոլոր ձեռագրերում, ինչպէս եւ Տոնականներում (Կորյուն, Վարժ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխ. Ա. Ս. Մաքետայանի, Երեւան, 1994, էջ 152), մինչդեռ Մ. Աբեղյանը պնդում էր, որ այդպիսին բացակայում է ընդարձակ խմբագրության բոլոր գրչազեչում, բացի Ը նիշը ստացած մատյանից, որում «էր գրեալ» բառախումբը գտնվում է լուսանցում: Ձեռագրերի գնումը ցույց տվեց, որ իրավացի է, իհարկէ, Մ. Աբեղյանը: Ը (Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), 1891) գրչագրում ք. 175ա «էր գրեալ» լրացումը գտնվում է աջ լուսանցում «որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէնին լեզուին» հատվածից անմիջապէս հետո՝ առանց ներմուծման նշանի եւ արված է այն նույն ձեւով, որը սրբագրումներ եւ լրացումներ է կատարել ամբողջ ձեռագրում: Ը (ՄՄ, 2639, 552ա), Ը (ՄՄ, 131, 46ա) եւ Ը (ՄՄ, 3134, 19ա) գրչագրերում բայը համապատասխան տեղերում բացակայում է, իսկ հա, հք (ՄՄ, 3787, 105ա, ՄՄ 3797, 117ա) «Փոքր Կորյունի» բնագրում առկա է «որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ» ընթերցվածը: Ի դեպ, Ա. Մաքետայանի գրումը հապացույց «գրեալ» ընթերցվածի բերված լուսանկարը (էջ 153), ինչպէս պարզվում է բնագրերի համեմատությունից, ներկայացնում է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ Մ. Աբեղյանին քաջ ծանոթ այս Տոնականներից մեկը:

⁶ Կորյուն, 1981, ծնթ. 58, էջ 308-309.

յունի» բնագրին, այն այնուամենայնիվ առանձին գործ է, որը ստեղծվել է եկեղեցում պարբերաբար վերծանվելու համար: Նշված նպատակը ազդել է բնագրի ոճի եւ կառուցվածքի վրա՝ պարզ է, որ եկեղեցում հավատացյալների համար կարդացվող վարքը պետք է հնարավորինս զերծ լիներ ցանկացած կրկնութուններից, հավելաբանութուններից, արտառոց բառերից եւ արտահայտութուններից, մի խոսքով՝ պետք է լիներ համառոտ եւ դյուրըմբռնելի: Եւ իրոք՝ «Փոքր Կորյունի» վերծանումը զբաղեցնում է մոտ կես ժամ (այսինքն՝ մի քանի անգամ ավելի քիչ ժամանակ, քան ընդարձակ խմբագրութան), իսկ ընթերցվածների բաղդատութունը ցույց է տալիս ոճը «թեթեւացնելու» միտվածութուն: Այսպես, «Ընդարձակ Կորյունի» «եւ իբրեւ աւուրս բազումս անդէն ի նմին դեգերէր» բառախմբի⁷ փոխարեն Տոնականներում ընթերցվում է «եւ իբրեւ բազում անգամ անդէն ի նմին դադարէր», «ազդ առնէին ... թագաւորին»⁸ փոխարեն՝ «աստ առնէին...», «հրովարտակօք»՝ «հանդերձ հրովարտակօք»⁹: Նմանապես «նշանագիրքն ... թաղեալք եւ յարուցեալք» Տոնականներում դառնում է «նշանագիրքն ... քաղեալք»¹⁰, իսկ «առաջի արկեալ նոցա նշանագիրս» հատվածի «արկեալ»-ը փոխարինվում է «արարեալ» բառով¹¹: «Թեւամուխ միջամուխ» ծանր հնչող հավելադրութունը պարզեցվում է մեկ բառով՝ «թեւակոխ»¹², եւ իրոք դժվարհասկանալի «աշակերտեալ նմին սովորական աւետարանութեան» արտահայտութունը՝ «աշակերտել նմին աւետարանական սպասաւորութանն»¹³ քիչ թե շատ ըմբռնելի ձեւով:

Իսկ նշանակում է, որ «Փոքր Կորյունը», անշուշտ ածանցված լինելով «Վարքի» ընդարձակ խմբագրութունից¹⁴, այնուամենայնիվ կարող է օգտագործվել այս վերջինը վերականգնելու համար խիստ վերապահումով՝ այնտեղ,

⁷ Կորյուն, 1981, էջ 90, տող 2 եւ տողատակ:

⁸ Նույն տեղում, տող 12-13 եւ Կորյուն, 1994, էջ 109, տող 35:

⁹ Կորյուն, 1981, էջ 92, տող 3 եւ տողատակ: Առանց նախդրի գործիականը հավանաբար հավասար է հունարենի dativus sociativus՝ «համագործ տրականի» կառույցին, եւ կարող էր արհեստական թվալ արդեն վաղ հայերենում, իսկ ավելի ուշ՝ դառնալ պարզապես անհասկանալի:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 94, տող 3 եւ տողատակ:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 98, տող 13-14 եւ տողատակ:

¹² Նույն տեղում, էջ 84, տող 15 եւ տողատակ:

¹³ Նույն տեղում, էջ 86, տող 14 եւ տողատակ:

¹⁴ Պարզ է, սակայն, որ ԺԳ-ԺԵ դարերի հուշարձանը կազմվել է Կորյունի ընդարձակ խմբագրության շատ ավելի հին ձեռագրերի հիման վրա, քան այսօր մեր տրամադրության տակ եղածներն են: Հավանաբար, դրանով պետք է բացատրել «Փոքր Կորյունի» ընթերցվածների մեջ ֆեռականական ուղագրավ տարբերակների առկայությունը, օրինակ, «-իր» անցյալ անկատարի վերջավորությունը «-էր»-ի փոխարեն՝ «հանաչէր» - «հանաչիր» (Կորյուն, 1981, էջ 90, տող 4 եւ տողատակ), «կոչէր» - «կոչիր» (նույն տեղում, տող 13-14 եւ տողատակ):

որտեղ բնագրի ընդհանուր իմաստը վերականգնելու բոլոր այլ միջոցները սպառված են: Անկասկած, այս պարագան գիտակցել է եւ ինքը՝ Մ. Աբեղյանը, քանի որ «ճա/ճբ», այսինքն՝ Տոնականների ընթերցվածները նա գրեթե միշտ¹⁵ բերում է տողատակը, չընդունելով դրանք հիմնական բնագրի մեջ: Ուստի եւ «գրեալ»-ի ներմուծումը ընդարձակ «Վարքի» հիմնական բնագրի մեջ բնավ չի նշանակում, որ այս ընթերցվածքը ուժեղ է եւ նախընտրելի: Ընդհակառակն, դա պարզապես իմաստային բացը մի կերպ լրացնելու միակ միջոցն էր: Հաջորդ քայլը կատարելիս, այսինքն՝ սրբագրելով «գրեալ»-ը «գտեալ» ձևով՝ Մ.Աբեղյանն իրականում ավելի է թուլացնում առանց այդ էլ թույլ ընթերցվածը, քանի որ այն հիմնավորում է մյուս նախադասության մեջ գտնվող «յանկարծագյուտ» բառով. մինչդեռ սրբագրության «հուշված» լինելը, այսինքն՝ *lectio faciliior* վիճակի վերարտադրումը արդեն իսկ հատուկ զգուշավորություն է պահանջում: Եւ այս ամենը կատարվում է մի բնագրի նկատմամբ, որի խիստ խրթին եւ խճճված լինելու համար գանգատվում է ինքը հրատարակիչը¹⁶.

«Նա [այսինքն՝ Կորյունը] հորինում է շատ ճոռոմ, ավելորդ զարդերով եւ կրկնություններով. ինչպես ինքն ասում է, «ծաղկեցնում է»: Նրա գրածը հաճախ մութն է նաեւ անկանոն լեզվի պատճառով, պակասում են անհրաժեշտ բառեր, կամ շատ կան ամբողջ նախադասությունների փոխարինող յուրահատուկ նորահնար բարդ բառեր, այլեւ բառերի կիրառությունն ոչ մեզ ծանոթ սովորական նշանակությամբ»:

Հետեւաբար, անհասկանալի տեղին միշտ չէ, որ սրբագրման կարիք ունի: Նախ պետք է համոզվել, որ սպառված են մեկնաբանման բոլոր հնարավորությունները: Հնարավոր չէ՞ արդյոք ենթադրել, որ «յանկարծ ուրեմն նշանագիրս» բառախմբում սովորական բառերը գործածված են անսովոր իմաստով: Կամ, այլ կերպ ասած, մեզ համար սովորականը մի՞թե նույնքան սովորական է եղել միջնադարի համար:

ՆԲՀԼ բերում է «յանկարծ» բառը երկու նշանակությամբ. սովորական՝ «յանկարծ ... որ եւ յանկարծակի իբր անկարծ. անկարծելի օրինակաւ, եւ յանկարծելի ժամու. իսկոյն. իսկ եւ իսկ. յանակնկալ պահու. յանպատրաստից. ի մի վայրկեան ժամանակի» եւ հավաղեպ՝ «յանկարծ ... իցէ թէ, երանի թէ»:

¹⁵ Բացառությամբ երեք դեպքերի, որից մեկը՝ մեր ակնարկի առարկան է, իսկ մնացածները՝ բոլոր հիմնական ձեռագրերում վկայված «մարթեցեն»-ի փոխարեն երկու բառ՝ «արծարծել մարթացեն» (Կորյուն, 1981, էջ 92, տող 13 եւ տողատակ) եւ «զմանկունս» հիմնական ձեռագրերի «մանկունս» ընթերցվածի փոխարեն (նույն տեղում, էջ 98, տող 8 եւ տողատակ):

¹⁶ Կորյուն, 1981, էջ 65:

Սակայն եւ ոչ մեկի շնորհիվ ամբողջ նախադասությունը բավարար իմաստ չի ստանում:

Պատկերը մի փոքր փոխվում է, երբ «յանկարծ» բառի կիրառությունը դիտվում է Կորյունի դարաշրջանի հեղինակների երկերում: Այսպես, պարզվում է, որ

ա) Եզնիկը¹⁷ առհասարակ չի գործածում ոչ «յանկարծ»-ը, ոչ էլ «յանկարծ»-ով բարդված բառեր,

բ) Փավստոս Բյուզանդն¹⁸ այն գործածում է 4 անգամ, մինչդեռ «յանկարծակի» ձևեր - 8, իսկ «յանկարծօրէն» - 14 անգամ,

գ) Եղիշեն¹⁹. «յանկարծ» - 1, «յանկարծակի» - 2 անգամ,

դ) Ղազար Փարպեցին²⁰. «յանկարծ» - 5, «յանկարծակի» - 24, «յանկարծահաս» - 1 անգամ,

ե) Մովսէս Խորենացին²¹. «յանկարծ» - 2, «յանկարծակի» - 4, «յանկարծօրէն» - 3 անգամ,

զ) Դաւիթ Անհաղթի²² երկերի թարգմանություններում. «յանկարծ» - չիք, «յանկարծակի» - 1, «յանկարծօրէն» - 1 անգամ,

է) Ագաթանգեղոսը²³. «յանկարծ» - 8, «յանկարծակի» - 7, «յանկարծօրէն» - 2, «յանկարծահաս» - 1, «յանկարծագոյն» - 1, «յանկարծաթափ» - 1, «յանկարծակամ» - 1 անգամ. եւ, վերջապես,

ը) Կորյունն²⁴ ինքը գործածում է «յանկարծ» 2 անգամ, որից մեկը արդեն տեսանք, եւ «յանկարծագիտ»՝ 3 անգամ:

Նախ, այս վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակները որոշ նախապատվություն են տալիս ոչ թե «յանկարծ»-ին, այլ դրան հոմանիշ՝ «յանկարծակի» եւ «յանկարծօրէն» ձևերին: Դա կարող է նշանակել, որ «յանկարծ» տարբերակը, հասկանալի լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ ինչ-որ չափով խորթ է եղել վաղ գրական հայերենին: Համաբարբառների զննման երկրորդ արդյունքն այն է, որ Ագաթանգեղոսը ոչ միայն միակ հեղինակն է, որ նախընտրում է «յանկարծ» ձևի գործածումը, այլև ունի մի այնպիսի գործածում, որը, նախ, կապակցում է «յանկարծ»-ը «ուրեմն» մակբայի հետ, եւ, երկ-

¹⁷ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1972

¹⁸ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1974

¹⁹ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1978

²⁰ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1978

²¹ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1976

²² Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1979

²³ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1973

²⁴ Հայկական Համաբարբառ, Երևան, 1972

րորդ՝ զուգահեռ է հանդիսանում Կորյունի «յանկարծ»-ի երկրորդ կիրառութիւնն պարունակող տեղիի համար²⁵.

[Ագաթանգեղոս]

Որպէս զՄովսէս, որ յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց հեբրայական բանակին լինէր, ամենայն մարգարեական դասուն, եւ կամ իբրեւ զյառաջադէմն Պաւղոս բովանդակ առաքելական գնդան, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանան Քրիստոսի՝ սոյն եւ սա եկեալ հասեալ երեւեալ՝ հայաբարբառ հայերենախօս գտաւ:

[Կորինն]

Յայնմ ժամանակի երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց անպաման սքանչելի լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս մարգարեական դասուն, եւ յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանան Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերենախօսք գտան:

Մի կողմ թողնելով Ագաթանգեղոսի եւ Կորյունի բնագրերի փոխառնչության չափազանց բարդ խնդիրը²⁶ մենք կարող ենք այստեղ փորձել գտնել «յանկարծ ուրեմն» արտահայտության նշանակութիւնը, բաղդատելով հայե-

²⁵ Ագաթանգեղոս, 854 (Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանանեանց, Տփղիս, 1909, էջ 447-48): Կորյուն 1981, էջ 104, տող 10-15:

²⁶ Միայն մեզ հետաքրքրող Ագաթանգեղոսի եւ Կորյունի տեղիների բաղդատության վերաբերյալ անհրաժեշտ է բերել Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի կարծիքը: Թարգմանելով Ագաթանգեղոսի հատվածը («Ռնչպես Մովսէսը, որը միանգամայն եբրայական բանակին օրենսուսույց էր եղել, ամբողջ մարգարեական դասի հետ եւ կամ ինչպես առաջադեմ Պողոսը բովանդակ առաքելական գնդով Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Ավետարանի հետ, նույնպես եւ սա [Գրիգորը] գալով հասնելով, երեւալով՝ հայաբարբառ հայերենախոս դարձաւ», Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1983, էջ 477)՝ նա ծանոթագրում է այն հետեւյալ կերպ (նույն տեղում, էջ 524). «Սա Կորյունից փաղված է, սակայն Կորյունի մատյանում հստակ է արտահայտված. «Այն ժամանակ անպայման սփանչելի դարձաւ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, որ երկու հավասարակիցների ձեռքով հանկարծ միանգամայն եկան հասան, հայաբարբառ հայերենախոս դարձան օրենսուսույց Մովսէսը՝ մարգարեական դասի հետ եւ առաջադեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Ավետարանի հետ միասին (Կորինն, էջ 57)»: Կորյունի խոսքը Մովսէսի եւ Պողոսի, այսինքն՝ Հին եւ Նոր Կտակարանների հայերեն թարգմանելու մասին է, իսկ Ագաթանգեղոսը Գրիգոր Լուսավորչին է վերագրում Մովսէսին ու Պողոսին հայերենախոս դարձնելը, որն անիմաստ է»: Դժվար չէ նկատել, որ այս դատողությունը խորք լինելով Ագաթանգեղոսի մտքի ընթացքին, նաեւ վաղ փրիստոնեական փարոսության պայմաններին անձանոթ լինելու արդյունք է: Աստվածաշունչ մատյանը հայալեզու դարձնելու համար բավական էր պարզապես քարոզել այն բանավոր՝ ինչպես եւ արվում էր շատ հաճախ նույնիսկ սեփական գիր ունեցող ժողովուրդների մէջ:

րեն Ագաթանգեղոսին հունարեն բնագրի հետ²⁷: Մեր տեղին համապատասխանում է հետեւյալ հատվածին.

‘Օς γὰρ ὁ Μωϋσῆς νομοθέτης
ἐνρεθείς ταῖς Ἑβραϊκαῖς παρεμ-
βολαῖς μετὰ τοῦ προφητικοῦ χο-
ροῦ καὶ ὁ παρρησιαστικώτατος
Παῦλος μετὰ τοῦ ἀποστολικοῦ
συστήματος, καθ’ ὁμοίωσιν αὐ-
τῶν εἰς μέσον παρελθόν, τὸ
ζωοποιὸν κήρυγμα τοῦ εὐαγγε-
λίου τοῦ Χριστοῦ ἐπειράθη (ἐπει-
ράσθη) τῇ τῶν Ἀρμενίων γλώτ-
τη.²⁸

Ինչպես Մովսեսը մարգարեական
շուրջապարով հանդերձ եբրայական
գորագնդերի համար օրենսդիր
գտնվեց, և խիզախագույն Պողոսը,
առաքյալների շոկատով հանդերձ,
[այդպես և Գրիգորը], ի նմանու-
թյուն նրանց, դուրս գալով [ասպա-
րեզի] մեջտեղը, փորձեց [արտասա-
նել] Քրիստոսի ավետարանի կենսա-
րար քարոզը հայերեն լեզվով:

Հունարեն Ագաթանգեղոսի հատվածում առկա է երկու բայաձև. մեկը՝
ἐνρεθείς (անցյալ կատարյալի կրավորական դերբայ $\epsilon\upsilon\rho\acute{\iota}\sigma\kappa\omega$ «գտնել» բա-
յից), մյուսը՝ ἐπειράθη²⁹ (3-րդ դեմքի եզակի թվի անցյալ կատարյալ կրավոր-
ակերպ փորձում $\epsilon\pi\epsilon\iota\rho\acute{\alpha}\theta\eta\iota$ բայից): Դրա դիմաց հայերեն տարբերակը
ունի երկու ստորոգյալ՝ «յանկարծ ուրեմն ... լինէր» և «գտաւ»: Առաջինը
գտնվում է նույն շարադասական դիրքում, ինչ և հունարենի $\epsilon\upsilon\rho\acute{\epsilon}\theta\epsilon\iota\varsigma$ ձևը,
և նշանակությունը, նախադասության իմաստը պահպանելու համար, պետք է
հավասար լինի նրան: Ինչ վերաբերում է երկրորդ ստորոգյալին, ապա նա,

²⁷ Կցանկանայինք ձեռնպահ մնալ նաև այն հարցում, թե արդյոք հունարեն Ագաթանգեղոսն է թարգմանվել հայերենից, թե ընդհակառակը, հայերենը՝ հունարենից: Մինչ օրս մշակված կովանները գալիս են ապացուցելու, որ հունարեն բնագիրն ածանցված է հայերենից (La version grecque ancienne du livre arménien d’**Agathange**. Edition critique par Guy Lafontaine. Université catholique de Louvain. Institute Orientaliste. Louvain-la-Neuve, 1973 (Publications de l’Institut Orientaliste du Louvain, 7), pp. 20-33), թեև զուտ տրամաբանական տեսակետից դիտվելիս, դրանք հաստատում են միայն, որ հունարեն տարբերակի հեղինակը հայկական լեզվամտածության կրող է եղել, և քաջ ծանոթ էր իր ժամանակի Հայաստանի պայմաններին և իրադարձություններին: Ինչեփցե, ոչինչ չի խանգարում գործածել հունարեն բնագիրը հայերենի խրթին տեղիների իմաստը պարզելու համար:

²⁸ **Agathange**, p. 157.

²⁹ Երկրորդ հունարեն ընթերցվածքը՝ ἐπειράσθη՝ փորձում, «փորձության ենթարկել, գայթակղել» (սեռական հոլովի խնդրառությամբ) բայի անցյալ կատարյալի կրավորականն է, որի դասական գործածությունը կիսախտեր տվյալ նախադասության շարահյուսական կառուցվածքը: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ ուշ, և հատկապես խոսակցական լեզվի մեջ փորձում և փորձում բայերի իմաստները, ինչպես և ձևերը, սկսում են խառնվել փոխվում է և խնդրառությունը՝ դառնալով հայցական:

Թեև զբաղեցնում է ἐπειράθη բառին համապատասխանող տեղը, սակայն արտահայտում է, ինչպես եւ առաջին ստորոգյալը, εὐρεθείς ձեւի իմաստը: Դա նշանակում է, որ հայերեն տարբերակի երկու ստորոգյալները միասին կազմում են հավելադրույթուն, որի երկրորդ մասը, ինչպես եւ հաճախ պատահում է հատկապես թարգմանություններում, պարզաբանում է առաջինի՝ անսովոր, արհեստական նորամուծությունը:

Ուստի պարզվում է, որ «յանկարծ ուրեմն» օժանդակ բայի հետ ինքը կարող է գործածվել իբրև հունարեն «գտնել» բայի կրավորաձևերի համարժեք: Ինչպե՞ս կարելի է տեղադրել ստացած իմաստը «Լնդարձակ Կորյունի» առաջին, խնդրո արաուկա տեղիի մեջ: Ճանապարհներից մեկը՝ ենթադրել, որ այս բառախմբին հարող օժանդակ բայը ինչ-ինչ պատճառներով ձեռագրերից դուրս է ընկել: Երկրորդ, ավելի բարդ, սակայն, մեր կարծիքով, ավելի արդյունավետ ճանապարհը՝ հասկանալ իբրև հունաբանություն ոչ միայն «յանկարծ ուրեմն» արտահայտությունը, այլև դա պարունակող ամբողջ նախադասությունը: Փորձենք այն «վերաթարգմանել» հունարեն ամբողջությամբ, գիտակցելով, իհարկե, որ նմանատիպ հետթարգմանությունը որոշ չափով պայմանական է: Այնուհանդերձ, հունարեն հիմքի վերականգնումը, թեև զանազանակերպ է առանձին բառերի առումով, տեսանելի է դարձնում կայունը՝ շարահյուսական կառուցվածքը, նախադասության կմախքը: Այսպես.

յայնժամ = τότε

պատմէր = διηγήσατο

նոցա = τούτοις կամ ἐκείνοις

արքայն = ὁ βασιλεύς

վասն առն ուրումն = περὶ ἀνδρὸς τινος

ասորոյ եպիսկոպոսի = ἐπισκόπου Σύρου

ազնուականի = εὐγενοῦς կամ γενναίου

Դանիել անուն = ὄνομα կամ ὀνόματος Δανιήλ

կոչեցելոյ = [κληθέντος]. բնական հունարենում նախորդ բառախմբի

հետ մեկտեղ ավելորդ կհամարվեր

որոյ = ὅς կամ ὧ (հարաբերական դերանվան սեռականը կամ տրականը)

յանկարծ ուրեմն [+ օժանդակ բայ] = εὐρεθῆναι (անցյալ կատարյալի կրավորականի անորոշի հետ) կառուցով. այս վերջինը, իր հերթին, պայմանավորված է գլխավոր նախադասության «պատմէր» բայի առկայությամբ)

նշանագիրս = τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ γράμματα καὶ τὰ σημεῖα: Հունարեն համարժեքներից վերջին երկուսը նշանակում են ոչ միայն «տառ», այլեւ «գրավոր նիշ», «գրություն»: Հաջորդ «աղփաբետաց» բառը հայերենում ավելացվել է, հավանաբար, ցույց տալու համար, որ խոսքը հենց տառանշանների մասին է: Այս լրացուցիչ պարզաբանումը հարկավոր էր, թերեւս, այն պատճառով, որ հայերեն «նշանագիր» բառը ինքը կարող է նշանակել «գրություն» (տես ՆԲՀԼ, «նշանագիր» II եւ III):

աղփաբետաց = [τῶν ἀλφάβήτων]. նախորդ «նշանագիրս» բառի հետ հավելագրության տպավորություն է թողնում. դասական հունարենում բառը չէր գործածվում. խիստ կասկածելի է նաեւ դրա հոգնակի թիվը³⁰:

հայերէն = τῆς Ἀρμενιακῆς καὶ τῶν Ἀρμενίων

լեզուի = γλώττης / γλώσσης

Ինչպես վերը տեսանք, «յանկարծ ուրեմն» արտահայտությունը օժանդակ բայի անցյալի հետ դիմավոր ձևի իմաստ է ձեռք բերում («գտնվեց», «գտնվել է»), ընդ որում տվյալ հունարեն բայաձևեր, վերածվելով հայերենի, վերաբաշխվում է մակբայական («յանկարծ ուրեմն») եւ բայական («լինել» բայի դիմավոր ձևեր) խմբի միջեւ այնպես, որ օժանդակ բայը ստանում է անցյալ կատարյալի եւ համապատասխան դեմքի ցուցիչները, իսկ կրավորական սեռի իմաստը, առանց քերականական արտահայտման, փոխանցվում է մակբայներին: Պահպանելով այս բաշխումը, նույն բայի կրավորական անցյալի անորոշ ձևեր տառացի թարգմանելու համար օժանդակ բայը պետք է դնել անցյալի անորոշ ձևով, սակայն այսպիսին հայերենում գոյություն չունի: Թարգմանիչն անորոշ ձևի արտահայտման համար թողնում է մակբայական խումբը առանց օժանդակ բայի, զոհաբերելով նաեւ անցյալի իմաստը, քանի որ այն առկա է արդեն գլխավոր նախադասության «պատմէր» բայաձևում: Մյուս կողմից, վերականգնելով անորոշ դերբայի կրավորական ձևեր, մենք դրանով բացառում ենք «որոյ» դերանվան ենթակա լինելու հնարավորությունը: Այս պարագայում «որոյ» կարելի է մեկնաբանել որպես ներգործող անուղղակի խնդիր («գործող անձ» կրավորական կառուցում). հունարենը կարտահայտէր այն ὑπό նախդիրով եւ սեռական հոլովով, այսինքն՝ տվյալ դեպքում որպես ὑφ'οῦ, իսկ ὑφ'οῦ εἰρηθῆναι հատվածը պետք է հասկանալ «որի կողմից գտնվել են» ձևով: Հնարավոր է, սակայն, վերականգման երկրորդ տարբերակը՝ «ստացական տրականը» (dativus possessivus), որը ցույց է

³⁰ TLG 6.01 (1997)՝ «Հունարեն լեզվի համաբարբառ» տվյալների հեմֆում բառը վկայված է ընդամենը 14 անգամ, որից 13-ը՝ եզակի թվով, եւ միայն մեկ անգամ՝ հոգնակի ձևով, բայց վնասված բնագրում (Epiphanius, Panarion, ed. K.Holl, Bd.3, S.35, Z. 2, Leipzig: Hinrichs, 1933 (Die Griechischen christlichen Schriftsteller 37) = PG 42, Haer. 66, 48C):

տալիս խոսքի առարկայի «ուժ մոտ» լինելը, հանդիպելը, հայտնվելը են. եթե խոսքը անձի մասին է, ապա այն սովորաբար ուղեկցվում է *παρά* նախդիրով. ուստի եւ *παρ' ᾧ* εὐρεθῆναι պետք է թարգմանել «որի մոտ գտնվեցին, գտնվել են»:

Ի մի բերելով այս վերաթարգմանությունը, ստանում ենք մոտավորապես հետևյալը.

τότε διηγῆσατο τούτοις ὁ βασιλεύς περὶ ἀνδρός τι-
νος ἐπισκόπου Σύρου *εὐγενοῦς* || *γενναίου* ὄνομα Δανιήλ, *ὕφ' οὗ* || *παρ' ᾧ*
εὐρεθῆναι τα σημεῖα τῆς τῶν Ἀρμενίων γλώττης,

այսինքն՝

«Այդ ժամանակ պատմեց նրանց արքան ինչ-որ ազնվական այրի, Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսի մասին, որի կողմից գտնվել են || որի մոտ գտնվել են հայոց լեզվի նշանագրեր»:

Այժմ համեմատենք վերականգված հատվածը Փարպեցու համապատասխան վկայություն հետ: Փարպեցին շեշտը դնում է նշանագրերի պատահաբար գտնվելու վրա, լուծյան մասնելով Դանիելի՝ այս գործում կատարած դերը: Ինչ-որ մեկը նշանագրեր է տեսել ինչ-որ եպիսկոպոսի մոտ, եւ ուրիշ ոչինչ³¹: Հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Փարպեցու վերապատման մեջ տեղ գտած «առ որում նշանագիրք ... կային»³² արտահայտությունը, թարգմանված լինելով հունարեն, ընդունում է *παρ' ᾧ ἦν* (ἦσαν) τὰ γράμματα *δέ* եւ, որը խիստ նման է մեր վերականգնած հատվածի «ստացական տրականի» տարբերակին: Նա համարյա թե նույնն է նշանակում, ինչ եւ *παρ' ᾧ* εὐρεθῆναι τὰ γράμματα հատվածը, այն փոքր երանգային տարբերությամբ, որ վերջին դեպքում խոսքի առարկայի պատկանելությունը անակնկալ է խոսողի համար: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Ղազար Փարպեցու դեպքերի մեկնաբանման յուրօրինակությունը բացատրվում է ոչ թե նրա «ասորատյացությամբ», այլ նրանով, որ նա, մեզ անհայտ հանգամանքների բերումով, գիտակցել է «Կորյունի» քննվող գրվագի հունաբանությունը եւ այնտեղից քաղած տեղեկություններն արտահայտել է ավելի բնական լեզվով, քան թե «Վարքի» հետագա մշակողները: Ուշագրավ է նաեւ, թե ինչպես է արտացոլվում «Պատմության» մեջ մեր վերականգնված տեղիի երկրորդ կասկածելի արտահայտությունը: Կորյունի բնագրում Դանիելի նկատմամբ կիրառվում է «ազնուական» մակդիրը: «Ազնուական» բառի հունարեն համարժեքները, որոնք, ինչպես եւ հայերեն բառը, բնութագրում են ոչ միայն ծագումը, այլեւ բարոյական արժանիքները՝ εὐγεν-

³¹ Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց, Տփղիս, 1904, էջ 14, տող 13-14:

³² Նույն տեղում, տող 32-33:

νῆς եւ γενοῦσιν են: Մինչդեռ Փարպեցին Դանիելին նկարագրում է «բարեպաշտ»³³ մակդիրով, այսինքն, հունարեն թարգմանութեամբ, εὐσεβής կամ ὅσιος: Եթէ Փարպեցին եւ «Ընդարձակ Կորյունի» հեղինակը օգտվել են միեւնույն աղբյուրից, ապա նրանք պետք է տեսնեին εὐγενής կամ εὐσεβής՝ բնական հունարենում «եպիսկոպոս» բառին հավասարապես չափազանց հազվադեպ հարող մակդիրներից մեկը³⁴: ΕΥΣΕΒΗΣ-ի եւ ΕΥΓΕΝΗΣ-ի գծագրությունը տարբերվում է շատ շնչին, եթե նկատի առնենք, որ վաղ ձեռագրային «սիգման» հաճախ գրվել է ոչ թե Σ, այլ երկար երկանկյուն C ձևով, իսկ B/N շփոթելի է միմիանց հետ, եթե վնասված են տառերի մեջտեղերը: Այնուամենայնիվ, թվում է, որ «բարեպաշտ» εὐσεβής բնութագիրը հոգեւոր անձի նկատմամբ ավելի հարիր է:

II

«Ընդարձակ Կորյունում» կարելի է մատնանշել հունարեն բնագրի եւս մեկ հետք: Խոսքս նույնպես հանրահայտ բնագրագիտական առեղծվածի մասին է:

Խոսելով իր «Վարքի» աղբյուրների եւ շարադրությունների սկզբունքների մասին, «Ընդարձակ Կորյունի» հեղինակը հայտարարում է³⁵.

Ոչ սուտապատում ճարտարախոս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ եւ ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառօտս կարգեցաք, որ ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ զմատեանս ընթեռնուն՝ յայտնի է:

Իրականում «ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառօտս» բառախմբի փոխարեն բոլոր ձեռագրերում կարդացվում է «ի նշանադիմակացն քաղելով զհամառօտս», իսկ «զմատեանս» բառի փոխարեն՝ b ձեռագիրը տալիս «զյատեանս», ավ՝ «զատեանս»: Մ. Աբեղյանը, բնագիրը համարելով աղավաղված, շտկում է նախադասության խրթին տեղերը ըստ Սուտ Կորյունի՝ իր կողմից ավելացնելով «քաղել» սրբագրությունը, որը, ինչպես կտեսնենք վարը, հուշվել է Ազատեանգեղոսի բնագրով: Այսպիսով միտքը, կարծես թե, պարզվում է, սակայն անմիջապես հակասություն է առաջանում ավելի խոշոր հատվա-

³³ Նույն տեղում, տող 32:

³⁴ Թվարկած հունարեն ածականներից «եպիսկոպոս» (եւ «արքեպիսկոպոս») բառերի հետ կայուն կապակցություն է ստեղծում միայն ὅσιος մակդիրը (ավելի քան 300 վկայված բնագրային օգտագործում, մեծ մասամբ՝ տիեզերական ժողովների կանոններում): Ինչպես ցույց է տալիս TLG տվյալների հենքը, γενοῦσιν-ը այս գոյականի հետ չի կապակցվում, εὐγενής-ը բնութագրում է եպիսկոպոսներին ընդամենը մեկ անգամ, երկու անգամ եպիսկոպոսին շնորհվում է εὐσεβής մակդիրը:

³⁵ Կորյուն, 1981, էջ 146, տող 2-5 եւ տողատակ:

ծում: Պարբերութեան սկզբում Կորյունը հավաստիացնում է ընթերցողին, որ գրել է իր պատմությունը «ոչ եթե ի հին համբաւուց տեղեկացեալ..., այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ ... եւ լսող, եւ...արբանեակ»³⁶: Անմիջապէս սրանից հետո խոստովանել, որ պատմութեան հիմնական աղբյուրն, այնուամենայնիվ, ուրիշների վկայութիւններն են (որքանով էլ հեղինակավոր եւ գիտուն լինեն այդ «ուրիշները»), նշանակում է ինչ-որ չափով նվազեցնել սեփական աշխատութեան արժեքը³⁷: Եթե պատմագիրը իր նկարագրած անցուդարձերի ականատեսը չէ, ապա նա, բնականաբար, օգտւում է այլ անձանց բանավոր եւ գրավոր հուշերից: Այսպէս, օրինակ, Սոկրատես Սքոլաստիկոսն իր «Եկեղեցական պատմութեան» առաջին գրքի նախաբանում ասում է. «Մենք կսկսենք այն [իրադարձութիւններից], որոնք նա [այսինքն՝ նախորդ պատմագիրը – Օ. Վ.] բաց է թողել, առանց ճոռոմաբանութիւնը հոգալու, այլ շարադրելով այն, ինչ գտել ենք գրավոր [ձեռով] կամ լսել ենք պատմողներից»³⁸: Մինչդեռ ականատեսը դրա կարիքը չունի: Նա գրում է, գործածելով սեփական հիշողութիւնը կամ իր իսկ ձեռքով ժամանակին արած գրառումները:

«Հայկազեան» բառարանի հեղինակներին մեզ հետաքրքրող տեղին քաջ ծանոթ էր իր սկզբնական տեսքով: «Համատուրք» - գրում են բառարանագիրները, - «տուրք կամ ձիրք եւ հանգամանք համեմատ, եւ կամ աւանդեալք ի հասարակաց վկայութենէ»: Իսկ «նշանադիմակ՝ նշանաւոր եւ երեւելի դիմօք կամ դիմաց ամենեցուն ակներեւ, հոյակապ, հռչակաւոր (իբր. անցք)»: Եվ այստեղ գալիս է ամենահետաքրքիրը. «ի ... նշանադիմակաց քաղելով զհամատուրսն կարգեցաք»: Կորինն ըստ Ագաթանգեղոսի, որ պակասի այժմ ի հ[ա]յ, այլ կայ ի յ[ոյ]ն ըստ իմաստից, որ ի [ա]տ[ի]ն պարզի այսպէս. Զնշանաւորսն ի կիր արկաք յօրինուածով քաղեցելով յօգտակարագունիցն»: Այս ամենը նշանակում

³⁶ Նույն տեղում, էջ 145, տող 19 - 146, տող 1:

³⁷ Այդպէս, ի դեպ, վարվում է հունարեն «Գրիգորի վարքի» հեղինակը (գլուխ 199, G. Garritte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Citta del Vaticano, 1946, p. 116). «Փմ այս ամբողջ շարադրանքը նշմարիտ է, քանզի եւ դեպքերի մի մասի մասնակից եմ եւ ականատեսը: Մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից» (թարգմ. Հր. Բարթիկյան, տե՛ս Չ. Մ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հատ. I, Երևան, 2002, էջ 180): Նույնը կարելի է տեսնել «Վարքի» արաբական թարգմանության բնագրում (Н.Март, Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб, 1905, с. 148): Երկու բնագրերի զուգընթացը, ինչպէս եւ դրա տարբերությունը Ագաթանգեղոսի մեզ հետաքրքրող տեղիից նկատել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս Չ. Մ. Բարթիկյան, նույն տեղում):

³⁸ τὴν ἀρχὴν ἐξ ὧν ἐκεῖνος ἀπέλιπεν ποιησόμεθα, οὐ φράσεως ὄγκου φροντίζοντες, ἀλλ' ὅσα ἢ ἐγγράφως εὔρομεν ἢ παρὰ τῶν ἱστορησάντων ἠκούσαμεν διηγούμενοι (Socr.I.3; **Socrates Scholasticus**, Kirchengeschichte, hrsg. von G.Ch.Hansen, mit Beiträgen von M.Schirinjan, Berlin, Akademie Verlag, 1995 (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte: N. F., Bd. 1), S.1).

է, որ Կորյունի տեղիի իմաստը վերականգնելու համար մենք կրկին պետք է դիմենք Ագաթանգեղոսի հունարեն եւ հայերեն բնագրերի զուգահրուսթյանը: Հայերենը³⁹ տարբերվում է Կորյունից նրանով, որ բացակայում է «զհօրէն իմոյ կարգեցաք» բառախումբը, առեղծվածային «ի նշանադիմակաց եւն» հատվածի փոխարեն առկա է Սուտ Կորյունի տարբերակը «ի նշանաւոր գիտակաց քաղելով զհամառօտս», իսկ նախադասութեան վերջը ուղղված է թագավորին. «որք ոչ մեզ միայն, ո՛վ թագաւոր, այլ յորժամ քո առաջի զմատեանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է»: Հունարենը հետեւյալն է⁴⁰.

... οὐ ψευδολογήσαντες μυθωδῶς ἐκ τῶν ἡμετέρων λόγων. Πλείστα δὲ καταλιπόντες τῆ συντομία, τοῖς ἐπισημοτέροις ἐχρησάμεθα, συλλέξαντες τῶν χρησιμωτέρων τὴν σύνθεσιν⁴¹. "Ὅπερ οὐχ ἡμῖν μόνους, ὦ βασιλεῦ, ἄλλ ὅταν καὶ ἐπὶ τοῦ σοῦ κράτος ἄναγνωσθῆ, πάντα⁴² ἔκδηλα⁴³ γενήσεται...

...առանց սուտ առասպելներ պատմելու մեր խոսքով: Թողնելով մեծ մասը համառոտված ձևով մենք օգտվեցինք ամենանշանավորներից, ամենաօգտավետներից հավաքելով շարահրուսթյունը: Որն ոչ մեզ միայն, ո՛վ թագավոր, այլեւ երբ քո իշխանութեանդ համար վերձանվի հատորը, ամեն ինչ պարզ կլինի...

Մենք գիտակցաբար թարգմանում ենք հունարենը բառացի, փորձելով ցույց տալ, որ այս բնագիրը նույնպես կամ աղավաղված է, կամ կազմվել է հունարենից դժվարացող հեղինակի կողմից (կամ երկուսն էլ միասին): Բացի այդ, այս տարօրինակ հատվածը հայերենին համընթաց չէ. «Թողնելով մեծ մասը համառոտված ձևով, մենք օգտվեցինք ամենանշանավորներից, ամենաօգտավետներից հավաքելով շարահրուսթյունը» նախադասութեանը հայերենում համապատասխանում է «գլխաճախագոյնն թողեալ, եւ ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառօտս կարգեցաք» տեղին: Դժվար չէ տեսնել, որ «ի նշանաւոր գիտակացն» համապատասխանում է հունարենի «ամենանշանավորներից», «համառօտս» փոխում է իր տեղը, փոխարինելով «ամենաօգտավետին», «քաղել» բայի իմաստը ստանում է «օգտվեցինք ... հավաքելով» բայի եւ դերբայի կապակցութիւնը, իսկ «կարգել» բայի իմաստի մասնակի արտահայտութիւնը փոխանցվում է «շարահրուսթյուն» գոյականին: Հայերենի ընդհանուր տարբերութիւնը հունարեն բնագրից այն է, որ տրամաբանական շեշտը անցնում է

³⁹ Ագաթանգեղոս, 897 (էջ 470):

⁴⁰ Agathange, p.172.

⁴¹ Var. II. καὶ χρησιμωτέροις ἐν τῆ συνθέσει χρησάμενοι καὶ χρησιμωτέροις ἐν τῆ συνθέσει τῶν λόγων ἐχρησάμεθα.

⁴² Var.I. πάντα.

⁴³ Var.I. ἔκδηλον.

«համառոտի» վրա, իսկ «օգտավետը» իսպառ բացակայում է: Ահա այս բացի մասին են խոսում «Հայկազեան» բառարանի կազմողները, եւ դրան հավասարեցնում են Կորյունի «ի նշանադիմակաց քաղելով (իրականում «քակելով») զհամատուրս» բառախումբը: Սակայն հավասարեցման հիմքը մնում է անհայտ:

Փորձենք թարգմանել Կորյունի հատվածը հունարեն: «Համատուրք» գոյականը բաղկացած է երկու մասից՝ «համա-» նախածանցից, որը սովորաբար հունարեն թարգմանություններում համապատասխանում է ΣΥΝ- նախածանցին եւ դրա ΣΥΜ-, ΣΥΛ-, ΣΥ- տարբերակներին (օրինակ՝ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ - «համախոհ»): «Տուր» արմատը սովորաբար, հատկապես անձնանուններում, համապատասխանում է δωρ- արմատին (օրինակ՝ Θεόδωρος - Աստվածատուր), սակայն «տուրք» որպես առանձին բառ համապատասխանում է հունարեն ὁ φόρος բառին: Կապելով նախածանցներն արմատների հետ, մենք արդյունքում ստանում ենք միակ իմաստավորված բառը՝ ΣΥΜΦΟΡΟΣ ածականը, որը եւ նշանակում է «հարմարավետ, օգտավետ, պիտանի»:

Ինչ վերաբերում է «նշանադիմակ» բառին, ապա նա բարդված է երկու արմատներից, որից երկրորդը նԲՀԼ բացատրում է հետեւյալ կերպ. «դէմ, դէմք, երես, տեսիլ, կերպարան. տեսակ, կերպ. պատրուակ, առ երեսս ձեւացեալ կերպարան»: Այս բոլոր նշանակությունների իմաստային «կորիզը»՝ «որեւէ բան քողարկող եւ միաժամանակ բացահայտող մակերեսն» է: Ի՞նչ կնշանակի այդ դեպքում նշանների համար հատկացված, կամ նշաններ սքողող, կամ նշաններով պատած, կամ նշաններին որեւէ այլ կերպ առնչվող «երես»: Պարզ է, որ դա ինչ-որ հարթ առարկա է, որը հատկացված է գրելու համար՝ մոմապատ կամ կավե տախտակ, մագաղաթի, քարտիսի կամ թղթի կտոր, իսկ փոխաբերաբար՝ որեւէ գրառում առհասարակ: Հունարենում «գրառում» նշանակող բառերից կարելի է մատնանշել հատկապես τὸ στήμειον «գրավոր նշում», ἢ στήμειώσις «գրի առած դիտում, ծանոթագրություն, նշում», τὸ σχεδᾶριον «նախնական գրառում, սեւագրություն»: Առաջին ու վերջին բառերը կարող են գործածվել միասին. այսպես, Եպիփանի Կիպրացու «Հավատամքի բացատրություն» գործում⁴⁴ առկա է διὰ...σθμείων καὶ σχεδαρίων...γράφαι («գրել ... նշումներով եւ ուրվագիծ գրառումներով») արտահայտությունը: Գոյություն ունի նաեւ «մեղրամոմով պատած գրատախտակ»՝ ἡ δέλτος բառը, որը հաճախ գործածվել է նաեւ տարբեր «գրությունների» իմաստով «նամակ, հրովարտակ, կտակ, աշխատություն» եւ մի քանի այլ նույնիմաստ բառեր:

Վերջապես, «քակել» («քակտել, քայքայել. բաժանել, լուծանել, ցրել»)

⁴⁴ Epiphanius Expositio fidei, 25 (MPG 42. 832C).

բառի հունարեն համարժեքներից մի քանիսը բերում են իրենք՝ «Հայկազեան»-ի հեղինակները՝ καθαιρέω, καταλύω, διαλύω, παραλύω: Այս շարքում լծա «լուծանել» բայի նախածանցված ձևերից բոլորը նշանակում են «ավերել», մինչդեռ καθαιρέω «ջարդել, ավերել» բայի հիմքում ընկած է αἰρέω, որի նշանակութունը բաղկացած է երկու ճյուղավորվող իմաստային շարքերից. առաջին՝ «հիմքից պոկել, ավերել, ջարդել», եւ երկրորդ՝ «քաղել, ընտրել»: Հետաքրքիր է նաեւ, որ αἰρέω բայի նախածանցված ձևերից մեկը (ընդհանուր հաշվով դրանք տասնհինգ են), συναίρέω բայը ունի «հավաքել, միացնել, կապակցել», բայց եւ «համառոտել» իմաստը: Այսպիսով, «ի նշանադիմակացն քակելով՝ զհամատուրս կարգեցաք» կարելի է մոտավորապես վերականգնել

ἀπὸ τῶν δέλτων (σημειώσεων, σημείων, σχεδαρίων) συνελόντες⁴⁵ τὰ σύμφορα κατετάξαμεν (συνέθεμεν)

ձեւով եւ թարգմանել՝ «նշումներից համառոտված ձեւով հավաքելով ամենապիտանին, շարադրեցինք»:

Սա իսկապես նույնիմաստ է Ագաթանգեղոսի վերոբերյալ տեղիի հետ, եւ կարող է ունենալ հետաքրքիր տարբերություններ շարունակություն մեջ.

«որ ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ զմատեանս ընթեռնուն՝ յայտնի է»:

«Որ» հարաբերական դերանունը այս նախադասության մեջ կարող է կապակցված լինել միայն «օգտավետի» հետ, այսինքն պետք է նույնպես դրվի չեզոք սեռի հոգնակի թվով. օ:

«Միայն» բառը կարող է վերաբերել «մեզ» դերանվան. այս դեպքում նա թարգմանվելու է այնպես, ինչպես կա հունարեն Ագաթանգեղոսում. ἡμῖν μοῦνοῖς, ստանալով «միայն մեզ» իմաստը: Սակայն կարելի է, պահպանելով նաեւ հայերեն հատվածի շարադասությունը, կապել «միայն»-ը արգելական մասնիկի հետ՝ μὴ μόνον «ոչ միայն»:

«Յայտնի է» ստորոգյալի համար Ագաթանգեղոսի բնագրում մենք տեսնում ենք բաղադրյալ ապառնի՝ ἐκδηλα γενήσεται: Սակայն ոչ սահմանական ներկան, ոչ էլ ապառնին նախադասության բավարար իմաստ չեն հաղորդում: Մինչդեռ մեր վերականգնած μὴ արգելական մասնիկի առկայությունն մեզ հուշում է, որ «Կորյունում» շոշափվող հունարեն բնագրի թարգմանիչը պետք է տեսնէր «հայտնել»՝ δηλώω բայի ոչ թե սահմանական, այլ ըղձական կամ ստորադասական եղանակը: Եվ իսկապես՝ δηλώω բայի ներկա ժամանակի սահմանական եւ ստորադասական եղանակի երրորդ դեմքի ձևերը համանուն են՝ δηλοῖ, եւ այս պարագան կարող էր շփոթեցնել թարգմանչին:

⁴⁵ συναίρέω բայի անցյալ կատարյալ ներգործական դերբայի ուղղական հոլովի հոգնակի թիվը:

ἄ μη μόνον ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ... δηλοῖ *հատվածը, կապված լինելով* τὰ σύμφορα «*օգտավետի*», «*պիտանի*»-ի *հետ, նշանակում է «օգտավետը, որը պետք է ոչ միայն մեզ, այլև [ինչ-որ մեկի համար]... հայտնի կամ պարզ լինի*»: «*Հայտնել*» բայի իմաստը պահանջում է, որ նախադասության երկրորդ մասում բացը լրացվի «*մեզ համար*» կապակցությունը զուգահեռ տրականով: «*Ընթեռնուն*» բայի համարժեքը՝ *ἀναγιγνώσκουσι* *δέκν* է (*ներկայի ներգործականի հոգնակի թվի 3-րդ դեմք*): Բայց այս նույն *δέκν* համաձայն է ներկայի ներգործական դերբայի արական կամ չեզոք սեռի տրական հոլովը, որը, գործող անձ նշանակելու համար, պետք է գործածվեր հոգով: Ուստի *μη μόνον ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀναγιγνώσκουσι* *δηλοῖ* *նշանակելու է «որ ոչ միայն մեզ, այլև ընթերցողներին պետք է հայտնի կամ պարզ լինի*»:

Մնում է տեղադրել «*զմատեանս*», կամ «*զատեանս*», կամ «*զյատեանս*» ընթերցվածը: Հունարեն Ազաթանգեղոսը անշուշտ նկատի ունի «*զմատեանս*», քանի որ ունի «*հատոր*»՝ ὁ τόμος. *Եթե ընդունենք Ազաթանգեղոսի տարբերակը, ապա կստացվի* *τοῖς τὸν τόμον ἀναγιγνώσκουσι* *δηλοῖ* («*հատորն ընթերցողներին՝ վերծանողների համար պետք է հայտնի, պարզ լինի*»)՝ *Հնարավոր են եւ այլ համարժեքներ «մատեան» բառի համար՝* *γραφαί, βιβλία* *են:* Սակայն *ավելի հետաքրքիր է «զյատեանս» ընթերցվածը:* Բանն այն է, որ Կորյունի *հետ բազմաթիվ ոճական ընդհանրություններ ունեցող*⁴⁶ *Եվթաղի մեկնություն հայկական թարգմանություն մեջ առկա է «յատեան»* *ձևը, իսկ երկի հունարեն բնագրում դրան համապատասխանում է ἐπὶ τοῦ βήματος*⁴⁷ *ΤΟΣ*⁴⁸ («*ամբիոնում, ամբիոնի վրա*») *արտահայտությունը:* *Եթե տեղադրենք այս նշանակությունը «զյատեանս» արտահայտության մեջ, ապա «զ» նախածանցը պետք է հասկանալ ոչ միայն իբրև հայցականի ցուցիչ, այլ որպես հունարեն հոգի արտացոլում, որի միջոցով գոյականանում է ամբողջ արտահայտությունը. Ինչպես, ավելի հավանական, հոգնակիաձև է τὰ ἐπὶ τοῦ βήματος նշանակում է «այն բաները, որոնք ամբիոնում [են հնչում, ասվում, կարդաց-*

⁴⁶ Այսպես վերականգված տեղին զուգընթաց է Ազաթանգեղոսի վերաբանում (**Ազաթանգեղոս**, 894) բերված Եսայիի և Ամբակունի մարգարէությունը. «Ա՛ն հարտեզ նոր մեծ եւ գրեա՛ ի նմա գրչաւ գրչի ճարտարի» (Ես. Թ.1) և «Գրեա՛ գտեսիլդ ի տախտակի եւ ի գիր հաստատեա՛, գի որ ընթեռնուն՝ համարձակ ընթեռնուցուն» (Ամբակ. Բ, 2): Դա ավելի լավ է երևում հունարեն բնագրից. λαβέ σεαυτῶ τομὸν νέον μέγαν καὶ γράφον ἐν αὐτῶ γραφίδι γραμματέων εὶ γράψον τὴν ὄρασιν ταύτην ἐν πλαξίῳ καὶ ἐν βιβλίῳ ἵνα οἱ ἀναγιγνώσκοντες παρρησία ἀναγιγνώσωνται.

⁴⁷ Տե՛ս **Ն. Բյուզանդացի**, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Գիրք Մակարայեցոց, Երբալ Աղեփանդացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բիզանդ հանդերձ զհրտողութեամբք, տեղեկութեամբք և լուսաբանութեամբք, Տփղիս, 1900, էջ 164-173:

⁴⁸ **Մատենագրութիւնք Երբաղի**. Քննություն և բնագիր. Յաւերած Եւսեբեայ Կեսարացոյ թուղթ առ Կարպիանոս, հրատ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա, 1930, էջ 87:

վում եւն]»: «Զյատեանս» ընթերցվածը ավելի բարդ է եւ ավելի հարուստ իմաստ է հաղորդում, ուստի եւ նախընտրելի է: Ինչ վերաբերում է «գատեանս» ընթերցվածին, ապա նա անիմաստ է, եւ կարող է հաշվի չառնվել:

Ամփոփելով, ստանում ենք հետեւյալ հատվածը.

ἀπο τῶν δέλτων (σημειώσεων, σημείων, σχεδारीων) συνελόντες τὰ σύμφορα κατετάξαμεν (συνέθεμεν), ἃ μὴ μόνον ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ τοῖς τὰ ἐπὶ τοῦ βήματος ἀναγιγνώσκουσι δηλοῖ.

Պարզվում է, որ երկրորդական նախադասութչան բայի ստորադասական եղանակը թերադրված է ստորադասական հատկացուցչական նախադասութչան լրացուցիչ նպատակային երանգի հավելմամբ: Վերջնական թարգմանությունը սա է.

«նշումներից համառոտված ձևով հավաքելով պիտանին (օգտավետը), շարադրեցինք այն <այնպես>, որ պարզ լինի ոչ միայն մեզ, այլեւ նրանց <համար>, ովքեր վերձանում են ամբիոնում <հնչող բաներ>»:

Վերջին հայտարարությունը կարելու է նրանով, որ ցույց է տալիս «Ընդարձակ Կորյունում» հետք թողած բնագրի՝ մասնագիտացած վերձանողների կողմից հրապարակավ ընթերցանելու համար հատկացված լինելը: Այս առիթով նույնպես ուշագրավ է Փարպեցու վկայությունը «Կորյունի» մասին: Մաշտոցի վարքի եւ նշանագրերի գյուտի մասին դրվագի հավաստիությունը ստուգելու համար նա խորհուրդ է տալիս. «ի պատմութենէ գրոց ...Կորեան ... կարդացեալ տեղեկասցի»⁴⁹. մի արտահայտություն, որ կարելի է հասկանալ որպես «թող կարդալով տեղեկանան Կորյունի գրեթէ պատմութունից»: Այդ դեպքում հասկանալի է դառնում նաեւ Փարպեցուն՝ իր իսկ մասին հաղորդածը. «ուստի եւ մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ»: Դժվար է պատկերացնել, որ փոքրիկ գրքույկից գրերի գյուտի մասին տեղեկություններ քաղելու համար հարկ է եղել կարդալ այն «բազում անգամ»: Եթե, սակայն, մենք հասկանանք «կարդալը» ոչ «ուսմկորէն», ինչպես հրահանգում են «Հայկազեան»-ի հեղինակները՝ Փարպեցու միայն այս նախադասութչան վերաբերյալ, այսինքն՝ ոչ որպես «անհատական ընթերցում», այլ ավելի ընդունված «վերձանություն» իմաստով, ապա «բազում անգամ կարդալը» կհաստատի մեր՝ Կորյունի վերջին վերականգված հատվածի իմաստը: Ղազար Փարպեցուն ծանոթ բնագիրը պարբերաբար հնչում էր եկեղեցում եւ նրան կարելի էր ծանոթանալ՝ վերձանելով կամ ունկնդրելով այն տոնական օրերին:

⁴⁹ Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց..., էջ 13, տող 21-22:

ԱՐԱՄ ԹՈՓՉՅԱՆ

ԱՐԴՅՈՔ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ՀԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՄԻԱՂԿ ՔՆՆԱԴԱՏՎԱԾ ՊԱՏՄԻՉՆ Է

Բոլորս գիտենք, որ միջնադարյան Հայաստանում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» համարվել է բացարձակ ճշմարտապատում եւ անզուգական հեղինակություն վայելող պատմագրական երկ: Այս բացարձակացմանը, սակայն, տասնիններորդ դարի երկրորդ կեսից հետեւեց մեկ այլ ծայրահեղություն՝ մերժողականության շրջանը, երբ գերմանացի արեւելագետ Ալֆրեդ ֆոն Գուզշմիտը բոլորովին արժեզուրկ հայտարարեց Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները¹, իսկ այնուհետեւ, մոտ երկու տասնամյակ անց, ֆրանսիացի արեւելագետ Օգյուստ Կարիերն առաջ քաշեց Խորենացու ավանդական ժամանակի՝ հինգերորդ դարի վերանայման անհրաժեշտությունը եւ նրան համարեց ավելի ուշ դարերի հեղինակ²: Խորենացիագիտության հետագա ընթացքը հայտնի է. առանձին խոր ուսումնասիրություններին զուգահեռ գերիշխում էր նրա ժամանակի ու արժանահավատության շուրջը բուռն՝ երբեմն նույնիսկ հայհոյանքների հասնող բանավեճ, որի արձագանքները լսելի են նաեւ այսօր:

Հայաստանում Խորենացու հեղինակության դեմ ամեն մի ոտնձգություն չափազանց սուր է ընկալվում, բայց եթե փորձենք պատմական մի համառոտ անդրադարձ կատարել՝ համաշխարհային պատմագիտության եւ աղբյուրագիտության ընդհանուր համատեքստում դիտարկելով այն, ինչ տեղի ունեցավ Խորենացու հետ, ապա կհամոզվենք, որ նա ամենեւին էլ 19-րդ դարում եւ 20-րդ դարասկզբին տարածված ծայրահեղ քննադատական մեթոդի միակ զոհը չէր: Միայն նրան չէ, որ տրվեցին զանազան մերժողական ու ծաղրական որակումներ, եւ միայն նրա երկում չէ, որ բացահայտվեցին, նոր ժամանակների

¹ Տե՛ս **A. von Gutschmid**, "Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren," *Berichte über die Verhandlungen der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-Hist. Klasse*, 28 (1876), էջ 1–43: Նույն ուսումնասիրությունը լույս է տեսել նաեւ հետեւյալ գրքում. **A. von Gutschmid**, *Kleine Schriften*, III, Leipzig, 1892, էջ 282–338: Հայերեն փարզամտությունը տե՛ս. – «Բազմավեպ», 1877, էջ 43–51, 110–116, 213–222, 289–302:

² Տե՛ս ֆրանկապետ **A. Carrière**, *Nouvelles sources de Moïse de Khoren*, Vienne, 1893; *Supplément*, Vienne, 1894: Հայերեն փարզամտությունը՝ *Ա. Կարիեր*, Նորագոյն աղբերգ Մովսիսի Խորենացու եւ Յակոբաձ, Վիեննա, 1893 եւ 1894:

ուսումնասիրողի տեսանկյունից, «կեղծարարություններ»։ Նույնպիսի ճակատագրի են արժանացել անգամ հունա-հռոմեական պատմագրության մեծագույն ներկայացուցիչները։ Եվ սա միանգամայն բնական էր ակադեմիական ուսումնասիրությունների աննախադեպ վերելքի ժամանակներում, երբ 18-րդ դարի ռացիոնալիզմից ծնունդ առած նոր դասական բանասիրությունն ու պատմագիտությունը բուռն զարգացում էին ապրում, եւ ավանդական արժեքներն ամենայն անողոքությամբ վերանայվում էին։

Ֆրիդրիխ Ալգուստ Վոլֆը (1759–1824) կյանքի կոչեց հանրահայտ «Հոմերոսյան խնդիրը», որը նոր դարաշրջան էր նշանավորում³։ Նրա քննադատական միտքը ոգեշնչեց գիտնականների մի մեծ բույլի՝ խթանելով բազմաթիվ հիմնարար ուսումնասիրությունների ի հայտ գալը։ Բարթոլդե Գեորգ Նիբուրն (1776–1831) առաջիններից էր, որ կրել էր Վոլֆի ազդեցությունը⁴, եւ նա էր, որ առաջին անգամ քննական, գիտական մոտեցում մշակեց Հոմերի պատմության հանդեպ՝ զարգացնելով, իր խոսքով ասած՝ «ավելի արժանահավատ շարադրանք ստանալու նպատակով աղբյուրները քանդելու եւ վերակառուցելու վերլուծական մեթոդը»⁵։ Մյուս կողմից, սակայն, այդ նույն քննադատական ոգին էր, որ հետագայում, հատկապես 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբներին, վերափոխվեց ժխտողականության՝ որոշ գիտնականների մղելով ծայրահեղությունների։ Արդյունքում, օրինակ, Հերոդոտոսը հայտարարվեց «ստերի հայր»՝ ի հակադրություն նրա «պատմահայր» մակդիրի։ Նման բնորոշումների դեմ պայքարելու նպատակով շափավորության կողմնակից պատմաբաններն ու բանասերներն այսօր անգամ քիչ ջանքեր չեն գործադրում։ Ներկայիս ամերիկյան հայտնի մասնագետներից մեկը՝ Ջեյմս Լյուսն, օրինակ, իր «Հույն պատմիչներ» գրքում էջեր է նվիրում «ստերի հայր» պիտակի քննադատությանը՝ հասկացնելու համար, որ, ի վերջո, «Հերոդոտոսի շատ քիչ սխալները հավասարակշռվում են ճիշտ հաղորդումների մեծ քանակով»⁶։ Արդարացված է արդյոք առաջին հայացքից պարզ ու հնացած թվացող հարցին այսօր այդպես լրջորեն անդրադառնալը։ Անկասկած՝ այո, քանզի, որքան էլ տարօրինակ թվա, հին աշխարհի պատմագիրներին ծայրահեղ գնահատականներ տալը դեռեւս հեռու է հեռավոր անցյալի պրակտիկա լինելուց։ 1993 թվականին Ամստերդամում լույս տեսավ Քենդրիք Փրիթչեթի «Հերոդոտոսի սուտասան

³ Տե՛ս J. E. Sandys, *A Short History of Classical Scholarship (from the Sixth Century BC to the Present Day)*, Cambridge, 1915, pp. 305–309:

⁴ Նույն տեղում, էջ 314:

⁵ Տե՛ս այս մասին R. Mellor, *The Roman Historians*, London and New York, 1999, էջ 65:

⁶ T. J. Luce, *The Greek Historians*, London and New York, 1997, p. 27 եւ հաջ.:

դպրոցը» գիրքը⁷, որտեղ ի մի են բերվում ու քննադատվում 20-րդ դարի երկրորդ կեսում եւ նույնիսկ վերջին տասնամյակներում դեռ Հերոդոտոսին սուտասան հռչակող մի քանի աշխատություններ:

Նման ճակատագրից չի խուսափել նույնիսկ սովորաբար անտիկ աշխարհի ամենից ճշմարտապատում պատմիչներից մեկը (եթե ոչ ամենաճշմարտապատումը) համարվող Թուկիդիդեսը: Հայտնի է 1907 թ. թվականին Լոնդոնում լույս տեսած՝ Ֆրենսիս Կորնֆորդի «Թուկիդիդես առասպելների պատմիչը» գիրքը⁸, որտեղ նույն՝ «սուտասան եւ ոչ սուտասան» հակադրության տեսանկյունից քննադատվում է «Պելոպոնեսյան պատերազմի պատմությունը» գլուխգործոցը՝ որպես առասպելների գիրք: Արեւմտյան պատմագիտության մեջ այս մոտեցման յուրատեսակ ամփոփում է համարվում Նիկոլ Լոդոյի՝ 1980 թվականին լույս տեսած հոդվածն ու այդ հոդվածի վերնագիրը. «Թուկիդիդեսը մեր գործընկերը չէ»⁹, այսինքն՝ Թուկիդիդեսն, այնուամենայնիվ, պատմաբան չէ այսօրվա ընկալմամբ: Որպես Թուկիդիդեսի «Պատմության» ուսումնասիրության այս ուղղության ցայտուն արտահայտություն՝ հաճախ է հղվում նաեւ Վիկտորիա Հանթերի՝ 1973 թվականին լույս տեսած «Թուկիդիդես ճարտար վերապատմողը (կամ գեկուցողը)» գիրքը, որտեղ հեղինակը եզրակացնում է, թե Թուկիդիդեսը «պատմագիրներից ամենապակաս օբյեկտիվն էր», եւ որ անշուշտ «նա գիտնական չէր բառիս 19-րդ դարի իմաստով»¹⁰: Մնում է միայն տարակուսել, թե մ. թ. ա. 5-րդ դարի հեղինակն ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս պետք է գիտնական լիներ 19-րդ դարի նշանակությամբ:

Տուժածների թվում էր նաեւ անտիկ պատմագրության մեկ այլ խոշոր ներկայացուցիչ՝ Տակիտոսը: 1910 թվականին լույս տեսած Ռոլֆ Ֆոն Պյոլմաննի «Տակիտոսի աշխարհայացքը» ուսումնասիրության հիմնական եզրակացությունն այն էր, որ Տակիտոսի աշխարհայացքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ «չգտված եւ չհասունացած կարծիքների մի քառոս, հակասությունների խառնաշփոթ»¹¹: Ահավասիկ՝ մեկ այլ օրինակ, երբ 19-րդ դարի եւ 20-րդ դարասկզբի ռացիոնալիզմը կիրառվում էր որպես անտիկ հեղինակի մասին դատելու չափանիշ:

Հունա-հռոմեական պատմիչների հանդեպ գերքննադատական վերաբերմունքը երբեմն-երբեմն դրսևորվել է անգամ 20-րդ դարի՝ սովորաբար ոչ

⁷ W. K. Pritchett, *The Liar School of Herodotus*, Amsterdam, 1985.

⁸ F. M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, London, 1907.

⁹ Nicole Loraux, "Thucydide n'est pas un collègue", *Quaderni di Storia* 6 (1980), p. 55 եւ 81:

¹⁰ V. J. Hunter, *Thucydides, the Artful Reporter*, Toronto, 1973, p. 184:

¹¹ R. von Pöhlmann, "Die Weltanschauung des Tacitus", *Sitzungsberichte der k. bayerischen Akademie, Phil.-Hist. Klasse; Abhandlung I* (1910), p. 63:

«ծայրահեղական» համարվող կարկառուն մասնագետների կողմից, ինչպիսին է, օրինակ՝ Մովսես Ֆինլին (մահացել է 1986 թվականին): Նրա խոր ու հիմնարար աշխատությունները հաճախ են հղվում պատմագիտական գրականության մեջ, բայց, դրա հետ մեկտեղ, չի մոռացվում, ասենք, Քսենոփոնի «Հելլենիկայի» մասին նրա արտահայտած կարծիքը «Հույն պատմագիրները, Հերոդոտոսի, Թուկիդիդեսի, Քսենոփոնի ու Պոլիբիոսի էությունը» գրքում: Ըստ այդ տեսակետի՝ «Հելլենիկան» մի արժեզուրկ գործ է, «խիստ անարժանահավատ, միտումնավոր, անազնիվ, ընթերցանության համար տաղտկալի եւ ավելի լայն հարցերի վրա շատ հազվադեպ լույս սփռող»¹²: Սա ասվում է մի երկի մասին, որն անփոխարինելի աղբյուր է համարվում Պելոպոնեսյան պատերազմին հաջորդած իրադարձությունների համար:

Հաշվի առնելով այսօրինակ փաստերը եւ իսպառ բացակայությունը որեւէ գրավականի, թե նման նոր ժամանակների եւ մերօրյա գիտության համար պարտադիր համարվող, սակայն Հերոդոտոսի եւ նրա հաջորդների աշխատակազմի հետ ոչ միշտ համատեղելի սկզբունքների վրա հիմնված տարօրինակ դատավճիռները դեռեւս չեն բացառվում, գուցե եւ արդարացված են Աբրահամ Տերյանի՝ համեմատաբար վերջերս լույս տեսած հոդվածում մեկ անգամ եւս կրկնվող մի շարք պարզ ու հանրահայտ ճշմարտություններ. ասենք՝ որ «հին պատմիչները պատմաբաններ չեն բառիս ժամանակակից իմաստով»¹³, կամ էլ՝ որ «հարկավոր չէ տարակուսանքով վերաբերվել առասպելների պատմական արժեքին», քանի որ «առասպելն ինքնին պատմական դեպքերի մասին չի պատմում», եւ այսպիսով՝ Մովսես Խորենացու «Պատմության» առաջին գրքին հիմնականում «պետք է վերաբերվել որպես գրականության եւ ոչ պատմության»¹⁴:

Պատմիչների արժանահավատության, աշխարհայացքի, աշխատանքային մեթոդների հարցերից բացի, հատկապես վերջինիս հետ սերտորեն առնչվող՝ աղբյուրների խնդիրը եւս ոչ միայն խորենացիագիտության, այլեւ առհասարակ դասական բանասիրության ու պատմագիտության գլխավոր թեմաներից մեկն է: Այստեղ պետք է շեշտել անկանխակալության եւ «հավասարակշռվածության» սկզբունքը, որը, սակայն, խախտվել է եւ շարունակում է խախտվել: Ինչպես որ Ֆոն Գուդզմիտը մեկ առ մեկ քննել է Խորենացու՝ որպես իր աղբյուրներ մատնանշած գրվածքները՝ մեծ մասամբ չհավատալով, որ նա

¹² M. I. Finley, *The Greek Historians: The Essence of Herodotus, Thucydides, Xenophon, and Polybius*, New York, 1959, p. 14:

¹³ A. Terian, "Xorenac'i and Eastern Historiography of the Hellenistic Period," *Revue des études arméniennes*, NS 28 (2001–2002), p. 101–141 (130):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 128, 130:

իրոք օգտվել է դրանցից, ճիշտ նույն եղանակով Դետլե ֆելինգն իր «Հերոդոտոսը եւ նրա «աղբյուրները» աշխատության մեջ քննադատել է Հերոդոտոսի՝ իր աղբյուրների վկայակոչումները: Նրա ուսումնասիրության նպատակն էր ապացուցել, որ Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ աղբյուրներից մեջբերումները կեղծ են, եւ որ հեղինակը մոգոնել է դրանք՝ իր տեղեկություններն ավելի արժանահավատ դարձնելու համար¹⁵: Ֆելինգի գրքի նման հետազոտությունները կարող են բազում հետաքրքիր դիտողություններ պարունակել, սակայն նրա այն նախապաշարումը, որ Հերոդոտոսի գիրքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պարզապես գեղարվեստական գործ, բնականաբար մասնագետների մեծ մասի բացասական գնահատականին է արժանանում:

Հին ժամանակների մատենագիրներից թերեւս ոչ մեկին խորթ չեն մարդկային այնպիսի թուլություններ, ինչպես «կեղծելն» ու հորինելը. նրանք հաճախ թաքցնում էին իրենց իրական աղբյուրները կամ գոյություն ունեցող փաստերը հարմարեցնում սեփական նպատակներին (հունա-հռոմեական պատմիչների «հերյուրանքների» եւ նրանց կիրառած հռետորական մեթոդների մասին գրքեր կան գրված. դրանցից հիշատակենք պատմագիտական գրականության մեջ հաճախ հղվող Պիտեր Վայզմանի՝ առաջին անգամ 1979 թ. հրատարակված «Կլիոյի կոսմետիկան» (կամ, հայերեն ոչ այնքան հաշող բառով ասած՝ «գեղարարությունը») գիրքը¹⁶: Կլիոն, ինչպես հայտնի է, պատմության մուսան էր. գրքի հեղինակը բնորոշ օրինակներով ցույց է տվել, թե ինչպես էին անտիկ պատմիչներն իրենց շարադրանքը կառուցում փաստերը զանազան «կոսմետիկ» մեթոդներով վերափոխումների ենթարկելով: Պատմագրական երկերում հերյուրելը եւ հռետորական այլեւայլ մեթոդների դիմելը միանգամայն ընդունելի եւ սովորական երեսույթ էր համարում դեռեւս Կիկերոնը՝ իր «Հռետորի մասին» երկխոսության մեջ (2.62–64) շեշտելով պատմիչների համար *inventio*-ի կարեւորությունը, ինչի տակ նա հասկանում էր «հնարամտություն» ու, չափի սահմաններում, «հորինելու ունակություն»:

Բերենք նաեւ «կեղծարարության» օրինակներ: Հերոդոտոսը եգիպտացիներին է վերագրում տեղեկությունն այն մասին, թե իբր Քեմմիս կղզին լողում է. իր հաղորդումը նա սկսում է «ինչպես ասում են եգիպտացիները» բառերով, մինչդեռ իրականում նա այդ մասին գիտեր շնորհիվ ոչ թե եգիպտացիների, այլ իր նախորդ Հեկատոս Միլետացու երկի¹⁷: Կամ նույնիսկ Տակիտու-

¹⁵ D. Fehling, *Die Quellenangaben bei Herodot*, Berlin, 1971.

¹⁶ T. P. Wiseman, *Clio's Cosmetics*, Leicester, 1979. տե՛ս նաեւ A. J. Woodman, *Rhetoric in Classical Historiography*, London, 1988:

¹⁷ Հմտ. J. Marincola, *Greek Historians, Greece and Rome: New Surveys in the Classics*, № 31, Oxford, 2001, p. 33:

սը, որն, իր իսկ հանրահայտ խոսքով ասած (*Annales 1.1*), գրում էր «առանց գայրույթի եւ կողմնապահութեան» (*sine ira et studio*), բնավ դեմ չէր հանգամանքների բերումով իր աղբյուրներն ու իրականությունը խեղաթյուրելուն, մի երեւույթ, որը նրան նվիրված մի նշանակալից նորագույն ուսումնասիրության մեջ որակվում է որպէս աղբյուրների «չարամիտ վերամեկնաբանություն» (*malicious reinterpretation*)¹⁸:

Այսպիսի «կեղծարարություններ», ավելի կամ պակաս չափով, կարելի է գտնել ցանկացած պատմագրական գրվածքում, ինչը չպետք է առիթ տա այս կամ այն հեղինակի պիտակավորման ու պարզունակ ընդհանրացումների, ինչպէս, օրինակ, «ստերի հայր»՝ փոխանակ «պատմահայր», կամ *Խորենացուն* տրված «առաջին կարգի միստիֆիկատոր» հայտնի բնորոշումները¹⁹: Վաղ անցյալում պատմության ըմբռնումն ավելի լավ հասկանալու եւ արդյունավետ եղանակով գնահատելու համար նախընտրելի է հին ու միջնադարյան պատմագրության մեջ ինչպէս առանձին հեղինակների անհատական, այնպէս էլ ընդհանուր մեթոդների մանրակրկիտ եւ անկանխակալ քննությունը: Արդեն իսկ այս թեմային նվիրված ծավալուն գրականություն կա՝ Հերոդոտոսի, Պոլիբիոսի, Տրտոս Լիվիոսի եւ այլոց երկերին նվիրված²⁰: Մեծ աշխատանք է կատարվել նաեւ *Խորենացու մեթոդների եւ աղբյուրների ուսումնասիրության ուղղությամբ*²¹, որը, սակայն, պետք է շարունակել:

Խորենացու եւ անտիկ պատմիչների միջեւ մեր անցկացրած զուգահեռը

¹⁸ C. S. Kraus & A. J. Woodman, *Latin Historians, Greece and Rome: New Surveys in the Classics*, № 27, Oxford, 1997, p. 98:

¹⁹ Moses Khoranats'i, *History of the Armenians*, translation and commentary on the literary sources by R.W. Thomson, Cambridge (Mass.), London, 1978, p. 56 (revised edition: Ann Arbor, 2006, p. 55):

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, P. G. Walsh, *Livy: His Historical Aims and Methods*, Cambridge, 1961; P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964; D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto, 1989. տե՛ս նաեւ հետաքրքիր ֆնարկումներ հետեւյալ աշխատություններում. T. J. Luce, *The Greek Historians*, p. 20–25, 60–79; R. Mellor, *The Roman Historians*, p. 43–47, 63–70, 88–94, 115–118; J. Marincola, *Greek Historians*, էջ 31–39, եւ ընդհանուր ակնարկ՝ C. W. Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley, Los Angeles, London, 1983, pp. 47–90 ("Research, Orientation, and Explanation in the Greek and Latin Historians" գլուխը):

²¹ Տե՛ս օրինակ, Գ. Սարգսյան, «Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ»։ – «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, 1956, էջ 31–42 եւ Ա. Թոփչյան, Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Երևան, 2001. անգլերեն բարեփոխված հրատարակությունը՝ A. Topchyan, *The Problem of the Greek Sources of Movses Xorenac'i's History of Armenia*, *Hebrew University Armenian Studies* 7, Leuven–Paris եւ Dudley, MA, 2006: Խորենացու աղբյուրների ուսումնասիրության պատմության վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունների համար տե՛ս մեր նշված աշխատության առաջ-բանը:

պայմանական է: Թերեւս ավելի ճիշտ կլինէր զուգահեռներ փնտրել նրա եւ նրան ժամանակով ավելի մոտ, օրինակ՝ վաղ բյուզանդական հեղինակների միջեւ: Մեր համեմատութիւնը, սակայն, թույլ է տալիս համոզվել, որ դաժան քննադատութիւնից չեն փրկվել անգամ հունա-հռոմեական մեծագույն դասականները: Նրանց առիթով էլ, ինչպէս Խորենացու դեպքում, բանավիճողներն ընկել են ծայրահեղութիւնների մեջ. միակողմանի խիստ քննադատութիւն, կամ, որպէս դրա հակակշիռ, քննադատութիւնից իսպառ զուրկ, «հարյուր տոկոսանոց» վստահութիւն: Երկարատեւ իրարամերժ ելույթներից հետո, այնուամենայնիվ, անտիկ ու միջնադարյան պատմագրութեան վերաբերյալ այսօրվա արեւմտյան աշխատութիւններում ակնհայտորեն գերիշխում է չափավորութիւնն ու հավասարակշիռ մոտեցում մշակելու պահանջը²²: Վաղուց արդեն ժամանակն է, որ այդ պահանջը սովորական դառնա նաեւ Մովսես Խորենացուն ուսումնասիրողների համար:

²² Այդ պահանջը լավ է ձեւակերպված Ջ. Մարինկոլայի արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ (լրիվ հղումը տե՛ս ծնթ. 17-ում). **J. Marincola**, *Greek Historians*, p. 31:

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՏՈՂՄԸ 11-ՐԿ ԴԱՐՈՒՄ

Քաղաքատունյաց ժամանակաշրջանի իշխանական տների պատմությունը դեռևս ամբողջովին չի ուսումնասիրվել: Առավել հայտնին Պահլավունիներն են: 11-12-րդ դդ. մեկ այլ իշխանական տան՝ Հասանյանների կամ Ապիրատյանների վերաբերյալ մինչև այժմ կատարված միակ ուսումնասիրությունը պատկանում է Ներսես Ակինյանի գրչին, զետեղված Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված մենագրության Գ մասում, որը վերնագրված է «Ազգաբանութիւն Պահլավունեաց, Հասանեանց, Թոռնիկեանց եւ Հեթումեանց»¹: Չնայած այս ուսումնասիրության առկայությանը, հետագա շրջանի աշխատություններում Հասանյանները կամ Ապիրատյանները, որպես առանձին իշխանատոհմ, գրեթե անտեսվել են²: Որոշ դեպքերում նրանք նույնացվել են Պահլավունիների հետ³:

Ն. Ակինյանը վերնագրում իշխանական տունը Հասանյան կոչելով տեքստում եւ տոհմածառում նրանց անվանում է Ապիրատյաններ, թերեւս նկատի ունենալով մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի առանձնահատուկ դերը տոհմի հաստատման գործում: Սակայն բոլորովին վերջերս Գրիգոր Ապիրատի հոր եւ եղբոր մասին ի հայտ եկած մի տեղեկություն փոխում է իրավիճակը եւ թույլ է տալիս նոր մոտեցմամբ քննել ինչպես տոհմի հիմնադրման հարցը, այնպես էլ՝ Գրիգոր Ապիրատի վերելքի մասին Մխիթար Անեցու թողած հայտնի վկայությունը:

Մխիթար Անեցու Պատմությունից (ավարտվել է 1193 թ.), ցավոք, պահ-

¹ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 327-457:

² Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության մեջ այս տոհմը հիշատակվում է միայն մեկ անգամ. «Աշոտ Գ-ից սկսած հայ թագավորները սկսեցին ազատների (մանր ազնվականության) միջավայրից առաջ քաշել նոր իշխանական տներ: Աննշան դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ՝ Պահլավունիներն (Աբուլամբեմ) ու մասամբ Ապիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի տիրացան» (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 267): Հետագա շարադրանքում, սակայն, ոչինչ չկա իշխանական տան մասին, չի հիշատակվում անգամ մեծ իշխան Գրիգոր Ապիրատի անունը:

³ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անճելլոս, 1987, էջ 20, Ռ. Մաթևոսյան, Քաղաքատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 175:

պանվել է միայն սկզբնամասը⁴: 13-րդ դարում Մխիթարի երկից օգտվել են Վարդան Արեւելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը: Հատկապես Վարդանը երբեմն առանձին հատվածներ բառացի արտագրել է Մխիթար Անեցուց եւ այս ճանապարհով մեզ հասցրել այդ հետաքրքրական պատմութեան առանձին բեկորներ: Մխիթար Անեցու Պատմութեանից քաղված հենց այդպիսի մի հատվածում պահպանվել է եզակի վկայություն Ապիրատ մեծ իշխանի մասին: Հատվածը վերաբերում է Գագիկ Ա Բագրատունու (989-1020)⁵ մահից հետո գահը ժառանգած նրա ավագ որդուն՝ Հովհաննես Սմբատի (1020-1041) եւ վերջինիս կրտսեր եղբոր՝ Աշոտի միջեւ ծագած գահակալական կռիվից հետո տեղի ունեցած մի դեպքի: Ռազմական բախումն ավարտվել էր 1021 թ., երբ Պետրոս Ա կաթողիկոսի (1019-1054)⁶ եւ իշխանների միջնորդությամբ կայացած հաշտությամբ որոշվել էր, որ Հովհաննես Սմբատը պետք է թագավորի Անիում ու նրա շրջակայքում, իսկ Աշոտը՝ թագավորության մնացյալ տարածքներում, որը պատմիչները կոչում են «Դրուց աշխարհ»:

Վարդան Արեւելցին Մխիթար Անեցուց օգտվելով պատմում է, որ Քալինի ստորոտում գտնվող իր զորակայանում հիվանդ ձեւանալով Աշոտը խաբեություն կանչում ու ձերբակալում է Հովհաննես Սմբատին, նրան տալիս Ապիրատ իշխանին, որ սպանի, իսկ սա հոժարակամ նրան տանում է Անիի իր աթոռը, ասելով, որ չի կարող Աստծո օձյալի վրա ձեռք բարձրացնել եւ նրա տեղը դնել մի խելագարի. «Նոյն այրն (իմա՝ Մխիթար Անեցին) ասէ եւ յաղագս թագաւորին Յովաննիսի, եթէ եղբայր նորա Աշոտ ի յոտս Քալնայ կեղծաւորեալ որպէս հիւանդ մերձ ի մահ, կոչէ զթագաւորն առ ինքն, փորելով ի սնարիցն կուակ որոգայթս. եւ այնու ըմբռնեալ՝ տայ ի ձեռս մեծ իշխանին Ապիրատն կոչեցելոյ, սպանանել զնա. եւ նա յօժար կամօք յինքն առեալ տանի դնէ յաթոռ իւր յԱնի, ասելով. Զիա՞րդ ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեառն, եւ խելագար մի

⁴ Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Մարգարյանի, Երեւան, 1983 (այսուհետեւ՝ Մխիթար Անեցի):

⁵ Ըստ Կ. Յուզբաշյանի Գագիկ Ա-ը մահացել է 1017 թ. (К. Юзбашьян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с.156):

⁶ Գրականության մեջ ընդունված է Պետրոս Գետադարձի մահվան տարեթիվ համարել 1058 թ.: Այն գալիս է Մ. Օրմանյանից, որը տատանվելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած 1053 կամ 1054 եւ 1058 թվականների միջեւ, ընտրել է վերջինը (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1460): Սակայն 1053 կամ 1054 թվականի օգտին եղած կովաններն ավելի համոզիչ են (Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը, Երեւան, 1999, էջ 563, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ. աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեուսյանի, Երեւան, 1988, էջ 100, 102): Սամվել Անեցու Ժամանակագրության հնագույն օրինակով (1176 թ.) Պետրոսի տարիները հասնում են մինչեւ Հայոց ՇԳ (1054) թվականը (Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետեւ՝ ՄՄ), ձեռ. 5619, էջ 97ա):

եղից ի տեղւոջ սորա»⁷:

Հաջորդ նախադասութիւնը վերաբերում է Ապիրատ իշխանի զորացմանը, Կեչառիսի վանքը կառուցելուն. «Ջսմանէ (Ապիրատի մասին – Կ. Մ.) ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վարհամ իշխանն՝ զՄարմաշէն»⁸ (այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.): Անեցի պատմիչը՝ Ապիրատ իշխանի մասին գրած «յաննշանից մեծացեալ» խոսքերը, ուսումնասիրողները, որպէս կանոն, վերագրել են նրա տոհմական ծագմանը: Սակայն, ինչպէս ստորեւ կտեսնենք, այդ խոսքերը վերաբերում են Գրիգոր Ապիրատին ոչ որպէս տոհմապետ, այլ անհատ, որն իր հոր ավագ որդին ու նրա իշխանութեան ժառանգորդը չլինելով, «ոչ նշանավորներից» առաջադիմել ու հաջողութեան էր հասել սեփական խելքով ու առատաձեռնութեամբ:

Թշնամացած Բագրատունի եղբայրների միջեւ հայտնված մեծ իշխան Ապիրատի արարքը թանկ է նստում իր վրա: Սակայն հետագա անցքերի մասին գրելուց առաջ տեսնենք թե ավելի վաղ շրջանի ինչ փաստեր են հայտնի նրա մասին: Այդպիսիք պահպանվել են վիմագիր արձանագրութիւններում, ուր իշխանն ի տարբերութիւն պատմիչների երկերի, հիշատակվում է Գրիգոր անունով եւ մագիստրոս պատվաստիճանով: Հնագույն վկայութիւնը պահպանվել է Արզականի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցող Գորգ (Գէորգ) քահանայի 1001 թ. արձանագրութեան մեջ, որը 2002 թ. հրատարակել է Գ. Սարգսյանը: Արձանագրութեան սկզբում Գագիկ Ա թագավորի անունից հետո հիշատակվում է Գրիգորը. «...Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԻ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՅ ՄԱԳԻՍՏՈՍՈՍԻ...»⁹:

Երկրորդ արձանագրութիւնը գրված է հենց Գրիգորի կողմից, Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր մեծադիր եկեղեցու 1003 թ. շինարարական արձանագրութեան մեջ. «...Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԷՏՈՒԹԵԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՈՍՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆԱ, ՇԻՆԷՅԻ ԶԷԿԷՂԷՅԻՄ ԻՆՁ Ի ԲԱՐԷԽՈՍՈՒԹ(ԻԻ)Ն ԵՒ ԻՄ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴԵԱՅՆ, ՈՐՔ ԸՆԹԷՌԵՆՈՅՔ ԶԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԷՅԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԱԶԵՄ»¹⁰:

⁷ Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, էջ 102-103 (այսուհետեւ՝ Վարդան Արեւելցի):

⁸ Վարդան Արեւելցի, էջ 102-103, աշխարհաբար՝ էջ 139-140:

⁹ Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու 12, Երևան, 2002, էջ 111:

¹⁰ Գ. Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 259, Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռտեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 159: Արձանագրության թվականի, ինչպէս եւ եկեղեցու պատին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու անունով արձանագրության

Հավանաբար Կեչառիսի մոտերքում է եղել Գրիգոր Ապիրատի նստավայր ամրոցը: Վանքից ոչ հեռու, հարավարեւմտյան ուղղութեամբ գտնվող «Խաչեր» անվանվող բարձունքի վրա (Կոտայքի թեմի այժմյան առաջնորդարանի շենքի մոտ) բոլորովին վերջերս բացվել են 11-12-րդ դդ. թվագրվող մի ամրոցի ավերակներ: Իսկ այդ վայրից շուրջ 2-3 կմ արեւելք, Թեղենիսի արեւմտյան բազուկներից մեկի հարթ գագաթին, որը տեղացիները կոչում են «Բերդի գլուխ», հայտնաբերվել են մեկ այլ ամրոցի ավերակներ¹¹:

Գրիգոր (Ապիրատ) իշխանի մասին նշում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, որն հավանաբար օգտվել է Մխիթար Անեցուց, բայց նաև մի լրացուցիչ տվյալ է հայտնում. «Ապիրատ իշխան 12 000 հեծելի (տէր). սա շինեաց զԿեչառուս եւ Եհան զառուն Երեւանայ»¹²: Այրիվանեցին ավելացնում է իշխանի շինարարական ձեռնարկների թիվը, նշելով Երեւանի ջրանցքի շինարարությունը: Այս տեղեկության հիման վրա Երեւանը համարվել է Գրիգոր Ապիրատի տիրույթը¹³:

Այսպիսով Գագիկ Ա-ի ժամանակ նրա ստորակա գլխավոր իշխաններից մեկն էր Հասանի որդի Գրիգորը, որը մագիստրոսական պատվաստիճան ուներ արդեն 1001 թվականին: Ըստ Հ. Բարթիկյանի, նշված ժամանակաշրջանում մագիստրոսը բյուզանդական արքունիքի կողմից օտարերկրացիներին տրվող ամենաբարձր պատվաստիճանն էր, որը կրողը նաև ամենամյա դրամական վարձատրություն էր ստանում¹⁴:

Ն. Ակինյանը ենթադրել է, որ Գրիգորը մագիստրոսի պատիվ ստացել է 1001 թ., երբ բյուզանդական Վասիլ Բ կայսրը (976-1025) Հայաստան է եկել¹⁵: Սա միանգամայն հավանական է, քանի որ Դավիթ Կուրապաղատի մահից հետո (1000 թ.) նրա տիրույթները ժառանգած կայսրը, երբ եկավ Հայաստանի արեւմտյան շրջաններ, շրջակայքի մեծ ու փոքր իշխանավորները շտապեցին նրա մոտ եւ զանազան տիտղոսներ ու պատիվներ ստացան: Այս մասին հայտնում է դեպքերին ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, անվանապես նշելով առավել կարեւորներին¹⁶: Հավանական է, որ հենց այս ժամանակ է

Բնութայինը տե՛ս Կ. Մաթեմատիկայի, Հագարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից. – «Էջմիածին», 2004, Ա, էջ 77-91:

¹¹ Գ. Սարգսյան, Հ. Մելիքյան, Երկու նորահայտ ամրոց Մաղկաձորում. – «Հայ արվեստ», 2007, թիվ 3-4, էջ 32:

¹² Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:

¹³ Թ. Հակոբյան, Երեւանի պատմությունը, Երեւան, 1969, էջ 212-213:

¹⁴ Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երեւան, 2002, էջ 669:

¹⁵ Ն. Ակինյան, Գրիգոր Ապիրատ, որդի Հասանայ, Մագիստրոս. – «Ակոս», 1945, 9, էջ 12-13:

¹⁶ Ըստ պատմիչի՝ կայսեր մոտ է գալիս Նիբիլեոսի ամիրան եւ ստանում «զմաժխտոտութեան պատիւն», նույնը ստանում է Վրաց Գուրգեն թագավորը, բայց դժգոհ է մնում

մագիստրոսութեան պատիւ ստացել նաեւ բազմաքանակ հեծելազոր ունեցող Գրիգորը: Բայց որպէսզի նա մագիստրոսութեան պատվին արժանանար, պետք է ազնվատոհմ լիներ եւ որոշակի դիրք ունենար: Ն. Ակիւնյանն այստեղ է փնտրում Գրիգորի նաեւ Ապիրատ անվան ծագումը, գրելով. «Անունս կարելի չէ ստուգաբանել հայերէն ապիրատ բառով: Թերեւս աղաւաղուած ձեւն ըլլայ **ապիրպատ** պատուանունին, արտասանուած նախ **ապիրպատ**, ապա **ապիրատ**, որուն նպաստած կարող է ըլլալ **ապիրատ** բառը: Բայց թէ Ապիրատ ընդունա՞ծ էր Բիւզանդիոնի արքունիքէն «ապիրպատ» տիտղոսը, չէ վկայուած: ... Գրիգոր եւ Ապիրատ մէկ անձնաւորութեան կրած երկանուններն են»¹⁷:

Հայկական աղբյուրներում Ապիրատ անունով հիշատակվող առաջին մարդը Գրիգոր իշխանն է, ուստի այդ տարօրինակ անվան ծագումը հավանաբար կապված է հենց նրա կենսագրության հետ, բայց առայժմ հիմնավոր բացատրություն չունի¹⁸: Ինչպէս տեսանք Կեչառիսում նա իրեն կոչում է «Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոս» (1003 թ.), Գորգ քահանան նրան անվանում է «Գրիգոր՝ Հայոց Մագիստրոս» (1001 թ.): Ստորեւ կտեսնենք, որ իշխանին Գրիգոր Մագիստրոս անունով է հիշատակում նաեւ նրա դուստրը Տեկորի 1042 թ. արձանագրության մեջ:

Իշխանին միայն Ապիրատ անունով հիշատակող առաջին պատմիչները՝ Մատթեոս Ուռհայեցին եւ Մխիթար Անեցին, իրենց երկերը գրել են իշխանի մահից համապատասխանաբար շուրջ 110 եւ 170 տարի անց: Հնարավոր է, որ պատմիչները նախընտրել են իրեն Գրիգոր Մագիստրոս անվանող իշխանի երկրորդ՝ Ապիրատ անունը նշել՝ նույնանուն Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի

«անարգանս իւր համարեալ զմաժիստոսութեան պատիւն»: Գագիկ Ա.-ն կայսեր մոտ չի գնում «իբրեւ փոքրօրին համարեալ զգնալն իւր առ նա», բայց նաեւ արգելք չի հանդիսանում, որ իր հպատակները գնան, ինչպէս օրինակ իր բռնչ որդի Աբուսահլը (**Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 276-278):

¹⁷ Ն. Ակիւնյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 373:

¹⁸ Հ. Անաոյանը գրում է. «ԱՊԻՐԱՏ, արդյո՞ք հայերէն ապիրատ «անարգար» բա՞ռն է. եւ ինչպէ՞ս կարող էր այսպիսի մի հոռի ածական մարդու անուն դառնալ: Այս անունը գործածական էր մեր մեջ ժԱ.-ԺԳ դարերում» (Հ. Անաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 193): Հ. Անաոյանը ավելացնում է, որ Ապիրատ անունը հանդիպում է նաեւ «Վրաց մեջ»՝ վկայակոչելով Վարդան Արեւելցու պատմության մի հատված, ուր գրված է, որ Գրիգոր Բջնեցին իր հետ վերցնում է «Վրաց Ապիրատ իշխանին» ու երկու այլ մագիստրոսների եւ կոթի մղում սելջուկների դեմ (**Վարդան Արեւելցի**, էջ 142): Սակայն շարունակության մեջ «Վրաց իշխանի» անունը կիպարիտ է: Սա հայտնի դեպք է, վկայված նաեւ այլ աղբյուրներում եւ վերաբերում է 1048 թ. Բասենի դաշտում տեղի ունեցած հակա-տամարաին, որին բյուզանդական կողմից մասնակցում էին Կատակարոն, Ահարոն, Գրիգոր մագիստրոսները եւ Վրաց կիպարիտ իշխանը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 449): Արեւելցու պատմության հրատարակության համար հիմք ծառայած ձեռագրերում գրչական սխալ է սպրդել, եւ կիպարիտը դարձել է Ապիրատ, հետեւաբար «Վրաց մեջ» Ապիրատ անուն չկա:

(Բշնեցի) հանրահայտ իշխանի անվան հետ շփոթությունից խուսափելու համար:

Հետեւելով Ն. Ակինյանին՝ վիճաբերում Գրիգոր Մագիստրոս, իսկ պատմիչների մոտ Ապիրատ անվանվող իշխանին, սկզբնաղբյուրների ներդաշնակեցման համար նպատակահարմար ենք գտնում կոչել Գրիգոր Ապիրատ:

Գրիգոր Ապիրատի հայրը եւ եղբայրը

Ինչպես տեսանք Կեչառիսի շինարարական արձանագրության մեջ Գրիգոր Ապիրատը հիշատակում է հորը՝ Հասանին: Մատթեոս Ուռհայեցին նույնպես նշում է նրա անունը. «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ»¹⁹:

Ն. Ակինյանը գրում է. «Հասան. սա հայրն էր Ապիրատի. իր մասին աւելի բան չենք գիտեր»²⁰: Բարեբախտաբար բոլորովին վերջերս Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում (թիվ 3681) հայտնաբերվեց Հասանի անվան մեկ այլ հիշատակություն Հավուց թառի առաջնորդ Նաթանայելի (14-րդ դ.) Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ կատարած հավելման շնորհիվ: Պարզվում է, որ Հասանի զավակն է եղել նաեւ Քեղի (Գեղի) ամրոցի տեր իշխան Գեւորգը, որը 1002 թ. կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին: Մինչեւ այժմ Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդմամբ հայտնի «Շինի եւ Հաւուց թառն ի Գէորգեայ իշխանէն Քեղուց»²¹ տեղեկությունը Նաթանայելը հարստացրել է Գեւորգ իշխանի ծագման մասին չափազանց արժեքավոր վկայությամբ՝ «Գէորգ իշխանայ իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին...»²²:

Գրիգոր Ապիրատի եւ Քեղի ամրոցի տեր Գեւորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտման շնորհիվ պարզ է դառնում, որ Հասանը նույնպես իշխան էր, եւ որ Մխիթար Անեցու՝ Գրիգոր Ապիրատի վերաբերյալ ասածը՝ «յաննշանից մեծացեալ», չի վերաբերում նրա տոհմի ծագմանը: Միաժամանակ, հիմնավորված են դառնում Հասանի որդիների զորության մասին վկայությունները: Մասնավորապես, պատմիչների հաղորդումները, թե Գրիգոր Ապիրատը տեր էր 12 000 հեծյալի, չափազանցություն էր թվում: Մինչդեռ այժմ պարզ է դառնում, որ Հասանի որդիների իշխանությունը տարածվում էր Վարաժնունիքից (Կեչառիս), մինչեւ Երեւան, որտեղ ջրանցք էր կառուցել Գրիգոր Ապիրատը, հասնում Հավուց թառ ու Քեղի, որը սահմանակից էր Դվինի

¹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991, էջ 16 (այսուհետեւ՝ Ուռհայեցի):

²⁰ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 373:

²¹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 57:

²² ՄՄ, ձեռ. թիվ 3681, էջ 78ա:

ամիրայությանը: Այսպիսի տարածքի վրա իշխողները կարող էին նշանակալից գինուժ ունենալ: Համեմատության համար նշենք, որ Բջնիի տեր Վասակ Պահլավունու (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հոր) մասին ասվում է, որ նա իր տրամադրություն տակ ուներ «...արք իբրեւ հինգ հազար»²³:

Գեւորգի մասին ավելացնենք, որ նախնայել Հավուցթառեցու հայտնածի համաձայն իշխանը ոչ միայն կառուցել է Հավուց թառի ինը խորանով Կաթողիկե եկեղեցին (այժմ ավերված է), այլեւ վանքին զգալի նվիրատվություններ կատարել, այդ թվում Գողթ գյուղը, որ նա գնել էր Գագիկ Ա թագավորից ու նրա որդուց՝ Հովհաննես Սմբատից. «Գեորգ իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին վերըստին նորոգեց զնախադրական հուշակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ եւ շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Թ. (9) խորանաւ: Եւ արար գանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք եւ ետ ի հայրենե(ա)ց իւր զԳետոց վանսն եւ զՀովայսն վանքագեղ եւ ժողովեաց ԳՃ. (300) կրանաւոր»²⁴:

Գեւորգ իշխանի ժամանակ Հավուց թառի ծաղկման մասին նշում է նաեւ Մանուէլ Բջնեցին (15-րդ դ.), իր գանձում. «Զմեծդ մենաստան, զոր կանգնեաց արքայն եւ Գեորգ իշխան...»²⁵: Նրա մոտ բավական խառն են տեղեկությունները վանքի նշանավոր «Ամենափրկիչ» կոչվող սրբազան խաչի վերաբերյալ, որի կապակցությամբ նշում է բյուզանդական Վասիլ կայսեր եւ Գեւորգ իշխանի անունները, բայց հիմնական դերը վերապահում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն, որը հետագայում առաջացած ավանդության արդյունք է²⁶:

Հնարավոր է, որ այդ ավանդության առաջացմանը նպաստել է Հավուց թառում «Գրիգոր Մագիստրոսի» անունով եղած 1013 թվականի արձանագրությունը (քարը կորել է, պահպանվել է միայն տեքստը), որը վերաբերում է «Ամենափրկիչի» նվիրատվությանը: Որոշ ուսումնասիրողներ այն կեղծված

²³ Ուոհայեցի, էջ 16:

²⁴ ՄՄ, ձեռ. հ^մ 3681, էջ 78ա, Կ. Մաթեոսյան, Հավուց թառի վանքի եւ Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ. – «Քանթեր Մատենադարանի», հ. 17, Երևան, 2006, էջ 147-167: Գանձագին արված Գողթից բացի իշխանն իր սեփականությունից վանքին է նվիրել Կոտայքի Ովա գյուղը (Հովհաննես Դ Ովայեցի կաթողիկոսի ծննդավայրը), որպես «վանքագեղ»:

Նաքանայելը Գեւորգ իշխանի մասին թողել է նաեւ մի հիշատակում, ըստ որի Հավուց թառը «նորոգեաց սպարապետն Հայոց Գորգ իշխանն» (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 663):

²⁵ Գ. Հովսէփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը եւ նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Նյույորք եւ ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 92:

²⁶ Կ. Մաթեոսյան, Հավուց թառի վանքի..., էջ 165-166:

արձանագրություն են համարել²⁷: Արձանագրության տեքստը հավանաբար հետագայում միջամտության է ենթարկվել: Սկզբում ասվում է. «ԹՈՒԻՆ ՆԿԲ (1013) Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱԳԱՅ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ ՏԵԱՌՆ ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՎԵՐՍՏԻՆ ՇԻՆԵՅԻ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԻՄՈՅ...»²⁸, այնուհետև երկարաբան ոճով պատմվում է շրջակայքի «գանձագին» արվելու եւ վանքին նվիրաբերվելու²⁹, ինչպես նաև Քրիստոսի փայտից փորագրված «անձեռագործ սուրբ պատկերի» նվիրատվության մասին:

Գեորգ իշխանի տոհմաբանության մասին նորահայտ տեղեկության շնորհիվ ակներև է, որ եթե Հավուց թառում եղել է 1013 թվականի մի արձանագրություն Գրիգոր Մագիստրոսի անունով, ապա նա վանքի հովանավոր իշխանի եղբայր Գրիգոր Ապիրատն է, որն ինչպես տեսանք, 11-րդ դարի աղբյուրներում հիշատակվում է միայն Գրիգոր Մագիստրոս անունով: Հնարավոր է, որ հենց այդ անունն էլ շփոթեցրել է հետագայի հեղինակներին, որոնց իմացած «Գրիգոր Մագիստրոսը» միայն Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանն էր, ուստի «Ամենափրկիչին» վերաբերող պատմությունները «ծաղկեցրել են» հենց Պահլավունի իշխանի կենսագրության տվյալներով:

Վերադառնալով Մանուել Բջնեցու հաղորդմանը՝ նշենք, որ թեև նա երկար բարակ պատմալով Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու մասին, այնուամենայնիվ գրում է, որ Ամենափրկիչն ընծայել են Վասիլ կայսրն ու Գեորգ իշխանը («Մեզ տրեւալ ընծա յարքայէն Վասլայ եւ Գորգ իշխանայ»): Բայց ավելի ուշագրավ է իշխանի ծագման մասին հեղինակի ակնարկը՝ «...Գէորգ իշխանի՝ ոստ Բագրատունի»³⁰: Դժվար է ասել՝ արդյոք 15-րդ դարում ապրող հեղինակը որեւէ աղբյուր ունեցե՞լ է այդ արտահայտության համար, թե՞ այն պարզապես թելադրվել է չափածո ստեղծագործության գովաբանական ոճով:

Յավոք հայտնի չէ Հասանի հոր անունը³¹: Ինչ վերաբերում է տոհմանվա-

²⁷ Ն. Ալիեյան, Գրիգոր-Ապիրատ, որդի Հասանա, Մագիստրոս, էջ 118, Գ. Սարգսյան, Հավուց թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ. – «ՀՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ.», 1988, № 4, էջ 70:

²⁸ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 6:

²⁹ Արձանագրության շարունակությունը՝ «...գանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն եւ դաշտամբն եւ ամենայն կազմութեամբն որ ի սմա», համեմատելի է Վահրամ Պահլավունու՝ Մարմաշանի 1029 թ. արձանագրության մի հատվածին՝ «...լիացուցաք ամենայն գոյիք, լերամբք եւ դաշտամբ, ասանդեցաք ի սա գեղս եւ ագարակս գանձագինս...» (Աբել Մխիթարեանց, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 10):

³⁰ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 91:

³¹ Հրապուրիչ է թվում ենթադրել, թե Հասանի նախնիներից էր Աշոտ Երկաթի (914-929) հավատարիմ զորական, ականատես պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու բնու-

նր, ապա մինչեւ այժմ մասնագիտական գրականության մեջ հավասարապես կիրառվող «Հասանյան» կամ «Ապիրատյան» տարբերակներից պետք է ընտրել առաջինը: Բանն այն է, որ մինչ այժմ Գրիգոր Ապիրատն էր համարվում տոհմը բարձրացնող, հետեւաբար իշխանական տան հիմնադիր³², բայց այժմ, նրա եւ Գեորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտմամբ մեծանում է Հասանի կշիռը, որպես տոհմապետ: Նշենք նաեւ, որ այս տոհմի կրտսեր ներկայացուցիչներին անդրադառնալիս՝ պատմիչները նրանց նախնիների թվարկումը հասցնում են մինչեւ Հասանի անունը: Օրինակ՝ Մատթեոս Ուռույցեցին Գրիգոր Ապիրատի թոռանը ներկայացնում է հետեւյալ կերպ. «...քաջ զորականն եւ մեծ հաւատացեալն **Գրիգոր, որդի Վասակայ, որդի Ապիրատին՝ որդոյ Հասանայ, յազգէ քաջանց...**»³³: Պատմիչը եւ նրան հետեւելով Սմբատ Սպարապետը, նույն հետադարձ թվարկումն են անում այս Գրիգորի եղբորը՝ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսին ներկայացնելիս³⁴:

Քեղի տեր Գեորգ իշխանի ժառանգների մասին մինչ այժմ ոչինչ հայտնի չէր, սակայն հոր անվան հայտնի դառնալով, այժմ հնարավոր է նրանց փնտրել հենց նույն Հավուց թառում: Վանքի տարածքում սելջուկյան տիրապետության շրջանից պահպանված միակ արձանագրությունը, որը խաչքարի վրա է, հետեւյալ բովանդակությունն ունի. «Յիշէ Քրիստոս զՀասան, զորդի Սմբատա, զձառա քո եւ ողորմեա նմա, ամեն, թվ. ՇՆ. (1081) էր»³⁵: Եթե նկատի ունենանք հայկական իշխանական տոհմերի մոտ ավագ թոռանը պապի անունով կոչելու կայուն սովորությունը³⁶, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Գեորգ

թագրմամբ՝ թագավորի պատվավորներից («ումն ի պատուաւորաց») Գեորգը (հետագայում Մարզպետունի կոչված): Ուշագրավ է, որ նա հիշվում է հենց Քեղի ամրոցում, երբ մոտեցող արաբներին պարտության է մատնում բերդից դուրս գալով ու համարձակորեն նրանց վրա հաձակվելով (Հովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 356-357): Սակայն այդպիսի ենթադրության համար լրացուցիչ փաստարկներ են պետք:

³² Կ. Մաթեոսյան, Հագարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, էջ 82:

³³ Ուռույցեցի, էջ 288:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 226, Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 82:

³⁵ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 17: Գ. Հովսեփյանը, որը վանքը Պահլավունիներին էր համարում, Հասանին եւ Սմբատին այդ ազնվականական տոհմի ներկայացուցիչներ է կարծում (նույն տեղում, էջ 20):

³⁶ Կիլիկյան հայկական ազնվական տոհմերին անդրադառնալով՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրում է. «Մեծ հոր եւ անդրանիկ թոռան անունների նույնությունը փարսցած ավանդույթ էր հայ միջնադարյան ազնվական գերդաստաններում: Համենայն դեպս Ռուբինյան եւ Հեթումյան ընտանիքների ազգաբանությունն այս առումով համարյա բացառություն չի հանաչում. բոլոր այն դեպքերում, երբ հաստատված է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է պապի անունը...» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 79):

իշխանի որդին կրել է պապի անունը՝ Հասան, եւ նրա ժառանգներն են Սմբատն ու վերջինիս որդի Հասանը: Անուղղակիորեն այս ենթադրությունն օգտին է խոսում այն, որ Գրիգոր Ապիրատի երկու որդիները Ապլջահայ եւ Վասակ անուններն ունեին: Գրիգոր Ապիրատն իր զավակներից մեկին հոր անունով Հասան չի անվանակոչել ամենայն հավանականությամբ այն պատճառով, որ իր ավագ եղբոր՝ Գեորգի որդին արդեն կրում էր այդ անունը:

Կարծում ենք, որ հենց այս համատեքստում պիտի որոնել Գրիգոր Ապիրատի մասին ասվածը, թե նա «յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց»: Հավանորեն նա Հասանի կրտսեր որդին էր եւ մինչ Գեորգը ավագության իրավունքով ժառանգել էր հոր իշխանությունն ու Քեղի բերդը, իր որդուն էլ կոչել նրա անունով Հասան, կրտսեր Գրիգորն իր խելքով ու ձեռներեցությամբ «ոչ նշանավորներից», կամ «փոքրերից» բարձրացել ու տեր էր դարձել բազմաքանակ հեծելագորի:

Հավուց թառի խաչքարի առնչությամբ ավելացնենք, որ այն հավանաբար պատահականորեն չի կանգնեցվել հատկապես 1081 թվականին: Այդ տարի Գրիգոր Ապիրատի թոռը՝ Բարսեղը, Հաղբատում կաթողիկոս ձեռնադրվելով, մեծ շուքով եկավ Անի, եւ ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում՝ «...եղև օրն այն օր մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»³⁷: Եթե Հավուց թառի արձանագրության մեջ հիշված Սմբատը Քեղիի տեր Գեորգի թոռն էր, ապա նրա ու Բարսեղի պապերը, փաստորեն, եղբայրներ էին, եւ հավանական է, որ Սմբատի որդի Հասանը 1081-ին խաչքար կանգնեցնելով յուրովի արձագանքել է կաթողիկոսական աթոռի Անիում վերահաստատվելու տոնին, որի գլխավոր դերակատարն իր տոհմակիցն էր:

Գրիգոր Ապիրատի վախճանը

Ինչպես Մխիթար Անեցու հայտնածից իմացանք, Գրիգոր Ապիրատը Հովհաննես Սմբատ թագավորին Աշոտի դատաստանից ազատելով տանում է Անի: Աշոտի տեսանկյունից՝ դավաճանական, իսկ Հովհաննես Սմբատի տեսանկյունից՝ վեհանձն այդ արարքից հետո Գրիգոր Ապիրատը հայտնվում է դժվարին կացության մեջ: Նա այլևս չէր կարող վերադառնալ իր գերակայի մոտ (նրա կալվածքները գտնվում էին «Իրուց աշխարհում»), ոչ էլ կարող էր Անիում մնալ, քանի որ դրանից կարճ ժամանակ առաջ Աշոտի զորքի հետ ծանր կո-

³⁷ Ուռհայեցի, էջ 236-238:

րուստներ էր պատճառել անեցիներին³⁸։ Այս իրավիճակում, հատկապես Աշոտի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար, Գրիգոր Ապիրատն ընտանիքով ու զորքով հանդերձ հարկադրված էր հեռանալ Բագրատունիների տիրույթներից։ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ նա ապաստան է գտնում Դվինի ամիրա Ապուսուարի մոտ, որը Շաղգադջան Աբուլասվար (Աբու-լ-Ասվար) ամիրան է։ Ըստ պատմիչի, սա սկզբում լավ է ընդունում Ապիրատին, սակայն շարախոս մարդիկ նրան զգուշացնում են, որ բազմաքանակ զորքով իր մոտ գտնվող իշխանը վտանգ է ներկայացնում, եւ նա դավադրաբար սպանում է Ապիրատին։ Իշխանի զորավար Սարին վերցնում է Ապիրատի կնոջն ու երկու որդիներին գալիս Անի, ուր Հովհաննես Սմբատ թագավորը գրկաբաց է ընդունում նրանց եւ վերջիններիս գավառներ ու իշխանություն շնորհում։ Պատմիչը գրում է. «Իսկ յայսմ աւուրս Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ, սա վասն Աշոտոյ միաբանութեանն, զոր ունէր յառաջագոյն, երկյուղեալ ի թագաւորէն Յովհաննիսէ, ապստամբեալ փախեալ ի նմանէ եւ գնաց ի Դուին քաղաք, առ Ապուսուար զօրաւարն Պարսից եւ երկոտասան հազար ձիաւորք ընդ նմա. եւ Ապուսուար մեծարեալ գնա բազում աւուրս։ Յայնժամ մատեան առ Ապուսուար շարախօսք ոմանք եւ ասէն, եթէ «Այսպիսի այր յաղթող եւ զօրաւոր եւ զօրօք բազմօք եկեալ է առ քեզ, կորուստ գործէ քեզ եւ ամենայն տանս Տաճկաց»։ Յայնժամ ոխս առեալ ամիրային ի սիրտ իւր եւ գաղտ յայլ զօրացն ի զրոյց սիրոյ կոչեաց զԱպիրատն եւ ի ծածուկ կորոյս գայնպիսի այր քաջ, հզօր եւ անուանի ի մէջ ամենայն աշխարհին Հայոց։

Իսկ իշխան ոմն Սարի անուն, որ էր զօրավար մեծ իշխանին Ապիրատին, առեալ զկին եւ զորդիս նոցա եւ զհեծեղազունդ զօրսն եւ գնաց ի քաղաքն յԱնի. եւ թագաւորն Յովհաննէս կարի յոյժ ապաշաւէր գանիրաւ մահն Ապիրատին Հայոց իշխանին։ Եւ որդեաց նորա Ապլշահապայ եւ Վասակայ, եւ Սարէ եւ զմենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց գաւառս եւ զիշխանութիւնս»³⁹։

Եթե հայտնի չլիներ Մխիթար Անեցու պատմածը Թալինի դեպքի մասին, Ուռհայեցու հաղորդածի սկիզբն ու վերջը ոչ մի կերպ չէր կապակցվի։ Այսինքն՝ եթե Ապիրատը ապստամբել ու փախել էր Հովհաննես Սմբատից, ինչու պիտի վերջինս այդպես ողբար իշխանի «անիրաւ» կորուստը եւ նրա գավակներին էլ կալվածքներ ու իշխանություն տար։

³⁸ Աշոտի հաղթանակի մասին Ուռհայեցին է գրում. «Եւ եղև յաւուր այնմիկ սաստիկ պատերազմ եւ դարձուցին զհաղաքն ի փախուստ, մինչ զի փախուցեալն ոչ ժամանէին մտանել ի հաղաքն, այլ յԱխուրան գետն անկանէին, եւ դարձաւ Աշոտ մեծաւ յաղթութեամբ» (Ուռհայեցի, էջ 14)։

³⁹ Ուռհայեցի, 1991, էջ 16-17։ Ապիրատի հետ պատահածի մասին, Ուռհայեցուց օգտվելով, հակիրճ պատմում է նաև Սմբատ Սպարապետը (Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, էջ 6)։

Ուսուցիչներն եւ Մխիթար Անեցին այս դեպքերի թվականը չեն նշում: Բայց Ուսուցիչացու մոտ այս տեղեկությունը զետեղված է մի հատվածում, ուր խոսվում է 1021 թ. տեղի ունեցեա՞ծ անցքերի մասին: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» բնագրի վերջում ավելացված անանուն հեղինակի փոքր ժամանակագրության մեջ արձանագրված է Ապիրատի մահվան թվականը. «Նձ. (1021) Թուրքն էհար զԱպիրատն»⁴⁰: Այս տեղեկությունը, նույն թվականով, մուծված է նաեւ Սամվել Անեցու ժամանակագրության այն օրինակում, որը շարունակել է Ստեփանոս Օրբելյանը. «Թուրքն էհար զԱպիրատն»⁴¹:

Հարկ է նշել, որ Աբուլասվար Շաղհադյանի իշխանության սկիզբը Դվինում համարվում է 1021 կամ 1022 թվականը⁴²: Փաստորեն, Գրիգոր Ապիրատն Աբուլասվարի մոտ է գնացել նրա Դվինում հաստատվելու առաջին տարում⁴³:

Գրիգոր Ապիրատի սպանության պատմության մեջ շատ պարզունակ է թվում պատմիչի բացատրությունը, թե Շաղհադյան ամիրան իշխանին սպանում է «չարախոս մարդկանց» լսելով⁴⁴: Չի բացառվում, որ Աբուլասվարն Ապիրատին սպանել է Աշոտի դրդամամբ կամ էլ վերջինիս հաճոյանալու համար: Մի բան հստակ է, որ հետագայում նրանց հարաբերությունները սերտացել են այնքան, որ Աշոտն իր դստերը (որն իր մոր՝ Կատրամիդեի անունն էր կրում)⁴⁵

⁴⁰ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 502:

⁴¹ Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի, հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1942, էջ 12:

⁴² Մունաջջիմ Բաշի վկայությամբ՝ Աբուլասվարը մահացել է 1067 թ. նոյեմբերին, իսկ նրա իշխանությունը տևել է 46 տարի: Այս մասին նշելով՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գրում է. «...ուստի 46 տարի ետ գնալով կստանանք մոտավորապես 1022 թ., որպես Դվինում նրա իշխանության սկիզբը» (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 209): Գուցե մեկ տարվա տարբերությունն այստեղ այնքան էլ կարեւոր չէ, սակայն Աբուլասվարի մահվան թվականից նրա իշխանության տարիների թվով հետ գնալու դեպքում ստանում ենք 1021 թ. (1067-46=1021):

⁴³ Աբուլասվարից առաջ Դվինում մի կարճ շրջան անիշխանություն է եղել (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայություններ..., էջ 208):

⁴⁴ Եթե Ապուստարի մտավախությունը Դվինում Բրիստոնյա զորքի ներկայությունը լինե, ապա պիտի միայն Ապիրատի սպանությամբ չբավարարվե: Սակայն ուրիշ զոհեր չեն եղել: Ըստ երեւոյթին ժամանակակիցների համար պարզ եւ որոշ իմաստով հասկանալի է եղել, որ Գրիգոր Ապիրատն իր գերակային՝ Աշոտին դավաճանելու համար վերջինիս վրեժխնդրության զոհն է դարձել: Իսկ իշխանի ընտանիքն ու զորքը անարգել հետացել է Դվինից եւ գնացել այնտեղ, ուր նրանց (արդեն առանց Ապիրատի) պատրաստ էին գրկաբաց ընդունելու Անի:

⁴⁵ Նրա անունը հիշվում է Կատա կրճատ ձեւով (Վարդան Արեւելցի, էջ 126, Կ. Մաթեոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 347-348):

կնուծյան է տվել Աբուլասավարին⁴⁶: 1030-ականներին այս ամուսնուծյունին ծնված նրանց որդին՝ Մանուչեն Անիի տերը դարձավ 1065-ին⁴⁷: Հետաքրքիր է որ վերջինիս եւ Գրիգոր Ապիրատի զավակների միջեւ հետագայում թշնամուծյուն չի եղել: Դվինում կատարված դեպքից շուրջ շորս տասնամյակ անց, երբ սելջուկների ձեռքն անցած Անին հանձնվեց Մանուչեին, վերջինս քաղաք հրավիրեց Գրիգոր Ապիրատի որդուն՝ տարեց Վասակին եւ նրա որդի Գրիգորին: Երիտասարդ ամիրան քաղաքից դուրս գալով եւ ընդառաջ գնալով դիմավորեց նրանց ու բերեց Անի: Իսկ վերջիններս, ընդունելով Մանուչեի գերիշխանուծյունը, հավատարմորեն ծառայեցին նրան:

Գրիգոր Ապիրատի զավակները

Կեչառիսի 1003 թ. արձանագրուծյան մեջ Գրիգոր Ապիրատը հիշատակում է իր որդիներին, հետեւաբար ենթադրելի է, որ Ապլջահապն ու Վասակն այդ ժամանակ արդեն ծնված էին (եթե ուրիշ զավակներ չի ունեցել): Դատելով Ուսույեցու մոտ նրանց անունների հիշատակման հերթականուծյունից, Ապլջահապն ավագն է եղել:

Սակայն նրանց անդրադառնալուց առաջ հիշատակենք Գրիգոր Ապիրատի դստերը, որն իր մասին հիշեցնում է Տեկորի 1042 թ. արձանագրուծյան մեջ. «Ես Տիկ(ն)աց Տիկին, դուստր Քրգորոյ Մագիստոսին եւ ամուսին Սարգսի Արեւելից Վեստիս...»⁴⁸: Ուսումնասիրողները հաճախ նրա հորը թյուրիմացաբար նույնացրել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (Բջնեցու) հետ⁴⁹, մինչդեռ Պահլավունի իշխանը մագիստրոսի պատիվ ստացել է ավելի ուշ՝ 1045-ին:

Ոմանց կարծիքով արձանագրուծյան մեջ բացակայում է իշխանուծյուն անունը, «Տիկնաց տիկինը» համարում են մեծարական դիմելաձեւ, ինչպես օրինակ Գրիգոր Պահլավունու քույրն է Բագնայրի արձանագրուծյուններից մեկում գրում. «Ես Սեդա տիկնաց տիկին»⁵⁰: Սակայն կար նաեւ «Տիկնաց տիկին» անձնանուն, կրճատ ձեւը՝ Տիկնաց⁵¹, եւ Գրիգոր Ապիրատի դուստրը, մեր

⁴⁶ Լաստիվեցի, էջ 62, К. Юзбашьян, Армянские государства эпохи Багратидов... , с. 167-168.

⁴⁷ Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ժԲ դարի պատմության մի ֆունի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 86:

⁴⁸ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վեներիկ, 1881, էջ 135:

⁴⁹ Առ, Անի, Երևան, 1963, էջ 322-327, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 148, К. Юзбашьян, Армянские государства эпохи Багратидов..., с 161, եւ այլն:

⁵⁰ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 113:

⁵¹ Հ. Անադյանը «Տիկնաց» անձնանվան մասին գրում է. «անշուշտ տիկնաց տիկին ձեւից՝ կրճատմամբ» (Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 153):

կարծիքով, հենց այդ անվան կրողն էր:

Ն. Ակինյանը գրում է. «1021-ին երբ Ապիրատ սպանուեցաւ Ապուուա-րէն, Վասակ եւ Ապլշահայ վերադարձան Անի. Յովհ. Սմբատ սիրով ընդունեցաւ զանոնք եւ յանձնեց հաւանօրէն անոնց քրոջ, որ կինն էր Վեստ Սարգսի»⁵²: Սակայն դժվար է ստույգ ասել, որ 1021-ին Տիկնացտիկինն արդեն Վեստ Սարգսի կինն էր: Գրիգոր Ապիրատի մահից հետո երբ նրա զավակներն Անի եկան, Հովհաննէս Սմբատն իր խնամակալութեան տակ առավ նրանց եւ հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակ էլ իշխանադատներն ամուսնացրեց Սարգսի հետ, որը մեկն էր «ի գլխաւոր ազատացն Հայոց»⁵³:

Հովհաննէս Սմբատի մահվան ժամանակ Վեստ Սարգսիսը նրա հոգաբարձուն էր⁵⁴: Նա տեր էր մի շարք բերդերի, կառուցել է խճուղիներ, իսկ Մառաքարի վանքը բերդի վերածել (բերդը հիշատակվում է նաեւ Մաղասբերդ անունով): Հովհաննէս Սմբատի մահից հետո նա փորձեց գրավել թագավորական գահը, բայց անհաջողութեան մատնվեց: Հայտնի չէ, թե Անիի բյուզանդական նվաճումից հետո ինչ է եղել Վեստ Սարգսի հետ: Սակայն հետաքրքիր է, որ հետագայում Մառաքար բերդն անցել է նրա կնոջ տոհմակիցներին⁵⁵:

Այժմ տեսնենք թե ինչ ճակատագիր ունեցան Գրիգոր Ապիրատի որդիները՝ Ապլշահայը եւ Վասակը:

1045-ին Անին ընկնում է բյուզանդական տիրապետման տակ, Մոնոմախ (1042-1054) կայսեր հրավերով Կոստանդնուպոլիս մեկնած երիտասարդ Գագիկ Բ-ին արգելվում է Հայաստան վերադառնալ: Մեկ տարի անց բյուզանդացիները Անիից հեռացնում են նաեւ Պետրոս կաթողիկոսին եւ իրենց 19 ամյա տիրապետութեան ժամանակ ոչ նրան, ոչ էլ հաջորդ կաթողիկոս Խաչիկ Անեցուն չեն թողնում քաղաք վերադառնալ:

Գրիգոր Պահլավունին թեեւ նույնպէս թողնում է հայրենի կալվածքը՝ Բջնին, սակայն մագիստրոսի պատվաստիճան է ստանում⁵⁶, նշանակվում Տա-

⁵² Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 390:

⁵³ Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն (աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի), Երեւան, 1963, էջ 57:

⁵⁴ Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն, էջ 57:

⁵⁵ Անեցիների կողմից 1186 թ. Մառաքարի գրավման առնչությամբ Վարդան Արեւելցին եւ «Պատմութիւն ֆաղափին յԱնույ» երկը նշում են, որ բերդը Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսի տոհմի սեփականությունն էր. «ՁձԼԵ. (1186)...ի սոյն թուիս... հարեան զօրօֆ ֆաղափացիփն յԱնույ եւ գնացիմ ի վերայ ամուր բերդին, որ Մառաքար անուանի, որ էր բնիկ սեփական եւ ժառանգութիւն տեառն Բարսղի կաթողիկոսին հարցն եւ եղբարցն...» (Մխիթար Անեցի, էջ 109-110, Վարդան Արեւելցի, էջ 136):

⁵⁶ «Գրիգոր որդի ֆաջին Վասակայ... գնաց առաջի թագաւորին եւ... տայ զբանալին Բջնոյ զթագաւորն եւ զամենայն զիր զհայրենի ժառանգութիւնն եւ... առնու զպատիւ մագիս-

րոնի ու Հայկական Միջագետքի կուսակալ եւ, փաստորեն, դառնում է Հայաստանում ամենաազդեցիկ հայազգի գործիչը⁵⁷ :

Այդ շրջանում կայսրութունն ընդգծված պայքար էր սկսել Հայոց եկեղեցու դեմ⁵⁸ : Խաչիկ Անեցու մահից հետո (1065), երբ բյուզանդացիները փորձում էին արգելել նոր կաթողիկոսի ընտրությունը, հայության միասնական ջանքերով հնարավոր դարձավ հաղթահարել այդ արգելքը: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Վահրամ որդին Գրիգոր անունն ընդունելով դարձավ Հայոց կաթողիկոս (Գրիգոր Բ Վկայասեր):

Այս շրջանում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին փորձել է արքունիքում ունեցած իր կապերն օգտագործելով արտոնություններ ստանալ նաեւ առանձին վանքերի համար: Այդ առանձնաշնորհին արժանանում են երկու վանք՝ Մարմաշենը, որ հիմնել էր իշխանի հորեղբայր սպարապետ Վահրամ Պահլավունին եւ Կեչառիսը⁵⁹ , որի հիմնադիր Գրիգոր Ապիրատի երկու զավակներն իր փեսաներն էին:

Գրիգոր Ապիրատի որդիների եւ Գրիգոր Բջնեցու դուստրերի ամուսնությունն մասին⁶⁰ ն. Ակինյանը գրում է. «Վկայուած է, թէ Վասակի կինը Գրիգորի դուստրն է, բայց լուած է պատմութիւնը ի մասին Ապլշահապի: Մինչ Վասակ մնաց Արեւելք (Անի, Խաչէնք), Ապլշահապ կերեւայ թէ 1045-ին իր աներոջ հետ գաղթեց Միջագետք եւ տիրացաւ այնտեղ Ծովք ամուր բերդին»⁶¹ : ն. Ակինյանի այն ենթադրությունը, որ հենց Գրիգոր Ապիրատի որդի Ապլշահապն է եղել Գրիգոր Բջնեցու դուստրերից մեկի ամուսինը, որից ծնվել են նրանց Ապիրատ, Գրիգորիս, Վահրամ, Վասակ զավակները, միանգամայն տրամաբանական է: Բնութագրական է հատկապէս Ապիրատ հազվագյուտ անունով անդրանիկ որդու անվանակոչությունը, որի մասին նրա զավակը՝ Ներսէս Շնորհալին գրում է. «Ջնախնական անուն առեալ, որ Ապիրատն էր յորջորջեալ»⁶² («Նախնա-

տրոսութեան եւ տեղիս բնակութեան ի սանմանս Միջագետաց...», Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն, էջ 62:

⁵⁷ Հետաքրքիր է, որ Մխիթար Այրիվանեցին, այս իրավիճակն ընդհանրացնելով, գրում է. «Ռսկ Մոմնոմախն, որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի...» (Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58):

⁵⁸ Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 36-47, 193:

⁵⁹ Կ. Մաթեոսյան, Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, էջ 77-91:

⁶⁰ Այդ ամուսնությունները տեղի են ունեցել առնվազն 1030-ական թվականներին, եթե նկատի ունենանք Գրիգոր Պահլավունու տարիքը, որը 1021 թվականին՝ Գրիգոր Ապիրատի ու նաեւ իր հոր՝ Վասակի մահվան ժամանակ, բավական երիտասարդ էր:

⁶¹ Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 379-380, Բ. Կիլիկեւեան, Ծովք (Ծովք-Տլովք եւ Հոսով-Կլայ), Վիեննա, 1904, էջ 10-16:

⁶² Ներսէսի Շնորհալոյ Բանբ շափաւ, Վեներիկ, 1928, էջ 601:

կան», այսինքն՝ նախնյաց, հայրենի)⁶³ : Սակայն տարօրինակ է, որ Ապլջահապ անունն այս տոհմի սերունդների մեջ այլևս չի կիրառվել: Ապլջահապին չի հիշատակում նաև իր տոհմի անցյալը հանգամանորեն ներկայացնող Ներսես Շնորհալին, որի պապն էր⁶⁴ :

Քանի որ կաթողիկոսական իշխանությունը շարունակելու տեսակետից Շնորհալու համար չափազանց կարեւոր էր իր եւ ավագ եղբոր՝ Գրիգորի՝ Պահլավունյաց (Ս. Գրիգոր Լուսավորչի) տոհմից սերված լինելն ընդգծելը, նա հատուկ տեղ է տալիս դրան⁶⁵, սակայն նշում է, որ մայրական գծով են կապված եղել Պահլավունիներին: Ինչպես երևում է Գրիգորը (հետագայում՝ Գրիգոր Գ Պահլավունի, նաև Փոքր Վկայասեր կոչված) եւ Ներսես Շնորհալին կաթողիկոսական բարձր դիրքի համար իրենց հոր՝ Ապիրատի մայրական պապին պարտական լինելով եւ հայրապետական աթոռի նկատմամբ իրենց ժառանգական իրավունքն անվիճարկելի պահելու մղումով, առանձնապես չեն անդրադարձել իրենց հայրական տոհմին: Պատմիչ Սամվել Անեցին, որ իր ժամանակագրությունը կազմել է Գրիգոր Գ-ի պատվերով, 1113 թ. տեղի ունեցած նրա աթոռակալությունը ներկայացնելով կաթողիկոսի ծագման մասին միայն նշում

⁶³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 401:

⁶⁴ «Վիպասանութիւն նախնի ըստ Հովնաթի սկսեալ ի վերուստ» երկում Ներսես Շնորհալին պատմում է իր տոհմի մասին, գովաբանական ոճով անդրադառնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու գործունեությանը, նկարագրում նրա Վահրամ որդու կաթողիկոսանալը (Գրիգոր Վկայասեր), որի քոչը թոռն էր ինքը: Շնորհալին, որ այնքան սիրով է հիշատակում իր հորը՝ Ապիրատին, զարմանալիորեն չի տալիս նրա հոր անունը, եւ դա այն դեպքում, երբ հիշատակում է Ապիրատի մայրական գծով պապին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն ու անգամ վերջինիս հորը՝ Վասակին (Ներսեսի Շնորհալոյ Բանֆ չափաւ, էջ 587-588): Եթե մի պահ ենթադրենք, որ Գրիգոր Բջնեցու դատեր ամուսինը Ապլջահապ չէր, ինչն ակնարկում է Վ. Վարդանյանը («Շովքի Պահլավունիները դարաշրջանի որոգայթներում»)։ – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 8, Երևան, 2007, էջ 47-48), այլ մեկ ուրիշը, միեւնոյն է, նրա անունը, փաստորեն, իր սերունդները մոռացության են մատնել, որի ստույգ պատճառն անհայտ է: Բայց, որ այդ մարդն Ապլջահապն էր, երևում է ոչ միայն այն բանից, որ նա իր ավագ որդուն իր հոր հազվագյուտ անունով Ապիրատ է կոչել, այլև հարակից փաստերից: Ապլջահապի որդի Ապիրատի որդի Գրիգոր Գ կաթողիկոսը 1120-ական թվականներին մտադիր էր հաստատվել Անիում: Մինչ այդ Անիում արժանակալած վերջին կաթողիկոսը Ապլջահապի եղբայր Վասակի որդի Բարսեղ Ա-ն է եղել (որն Անիից հեռացել է 1105-ին): Սամվել Անեցին գրում է, որ Գրիգոր Գ-ն Անիի, այսինքն՝ Բարսեղ Ա-ի արժող համարում է իր «սեփական» արժող: Դա անհնարին կլիներ, եթե նա Բարսեղի տոհմակիցը չլիներ: Իսկ Ներսես Շնորհալին Բարսեղ Ա Անեցուն համարում է իր նախնին եւ «արեւատուն», այսինքն՝ արյունակիցը (Ներսեսի Շնորհալոյ Հայոց կաթողիկոսի թուղթ, էջ 8):

⁶⁴ Ուռնայեցի, էջ 238:

⁶⁵ Հատկանշական է 1166 թ. ապրիլի 17-ին Հռոմկլայում կաթողիկոսական ձեռնադրության ժամանակ Ներսես Շնորհալու արտասանած հատի այն հատվածը, որը վերաբերում է նրա նախնիներին՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Գրիգոր Վկայասեր եւ Բարսեղ Անեցի (Ներսեսի Շնորհալոյ Հայոց կաթողիկոսի թուղթ, Վենետիկ, 1875, էջ 8):

է. «...Տէր Գրիգորիս մեծաշուք պատուով նստեալ յաթոռ վիճակի Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայցս լուսաւորչի. որ յագգէ նորին հարազատութեան ճանաչի»⁶⁶: Հետաքրքիր է, որ «Պատմութիւն Սրբոց Հարցն մերոց» ուշագրավ բնագրում Գրիգոր Գ-ի հայր Ապիրատ իշխանը համարվում է ոչ թե Գրիգոր Վկայասերի քրոջ զավակը, այլ եղբորորդին⁶⁷: Կաթողիկոսական իշխանության փոխանցումը այսօրինակ ուղիղ (արական գծով) ժառանգականութեամբ շատ ցանկալի պիտի լիներ Գրիգոր Գ-ի եւ նրա եղբոր՝ Ներսես Շնորհալու, ինչպէս նաեւ նույն տոհմից սերող մյուս կաթողիկոսների համար: Հնարավոր է, որ նրանց ժամանակ էլ շրջանառու է Գրիգոր Վկայասերի եւ Ապիրատի հոր եղբայրներ լինելու մասին կեղծ տեղեկությունը, որը տեղ է գտել վերոնշյալ (հավանաբար 12-րդ դարի վերջերի) բնագրում:

Ձի բացառվում, որ իր հետնորդների կողմից մոռացութեան մատնված Ապլջահապը բավական վաղ է մահացել: Նման ենթադրության օգտին է խոսում այն, որ նրա կրտսեր եղբայր Վասակն իր ամենակրտսեր որդուն (դատելով Ուռհայեցու թվարկումից)⁶⁸ կոչել է Ապլջահապ, գուցէ ի հիշատակ մահացած եղբոր:

Հավանաբար Ապլջահապի զավակները մանուկ հասակից մնացել են մայրական պապի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցու խնամքին: Մասնավորապէս այդ իմաստը կարելի է տեսնել Ներսես Շնորհալու խոսքերում, որը Գրիգոր Բջնեցու իր հոր՝ Ապիրատի նկատմամբ վերաբերմունքը բնութագրում է «**Հօրն մերոյ նա հայր եղեալ, ըստ մայրականն մեջնորդեալ**»⁶⁹ բառերով: Այսինքն՝ մայրական պապն է, որ հայրություն է արել իր հորը:

Հատկանշական է, որ Գրիգոր Բջնեցու որդին՝ Գրիգոր Վկայասերը, նույնպէս շատ կապված է եղել հատկապէս իր այս քրոջ ընտանիքի ու նրա

⁶⁶ Սամուելի ֆահանայի Անեցոյ Հաւամումն է զոց պատմագրաց՝ յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրափաղ արարեալ, յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով *Արշակ Տէր-Միքելեանի*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 122, Հմմտ., ՄՄ, ձեռ. թիվ 5619, էջ 101բ-102ա: Անիի պատմության դրվագները ներկայացնելիս Սամվել Անեցին ընդհանրապէս չի նշում Գրիգոր Գ-ի արական գծով նախնիներից որեւէ մեկին: Հասանյանները չեն հիշատակվում նաեւ այլ աղբյուրներով: Օրինակ, գրելով որ Մարմաշենը հիմնադրել է Վահրամ Պահլավունին, Բագնայրը՝ Սմբատ Մագիստրոսը, Խծկոնքը՝ «մեծապատիվ» Վեստ Սարգիսը եւ այլն, Սամվել Անեցին ոչինչ չի գրում Կելադիսի հիմնադրման կամ Հավուց թաղի մասին: Հայտնի է, որ ժամանակագրությունը կազմելիս Անեցին առաջնորդվել է պատմիրատուի նախասիրություններով ու ցանկություններով (**Կ. Մաքեուսյան**, Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին. – «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 72-85):

⁶⁷ «Իսկ տէր Վահրամ (Գր. Վկայասեր – Կ. Մ.) եւ զվանուկն Գրիգորիոս, զորդի Ապիրատին եղբորորդայ իւր, յանձնեալ տէր Բարսիլի ուման դպրութեան, զի ետ մահուան իւրոյ նստուցէ արոն» (Տէս **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, հավելված 1, էջ 512):

⁶⁸ **Ուռհայեցի**, էջ 238:

⁶⁹ Ներսեսի Շնորհալոյ Բանք չափաւ, էջ 587-588:

չորս զավակների հետ: Վկայասերն էր, որ քրոջ զավակներից մեկին՝ Գրիգորիսին, իր հետ Կոստանդնուպոլիս տարավ, ապա կաթողիկոս դարձրեց Եգիպտոսում եւ շուտով պաշտոններ ապահովելով այնտեղ ուղարկեց նրա եղբայրներին՝ Վահրամին եւ Վասակին⁷⁰, հոգ տարավ նաեւ եղբայրներից ավագի՝ Ապիրատի զավակների համար՝ կտակելով, որ նրա Գրիգոր որդուն (Գրիգոր Գ) փոխանցվի հայրապետական աթոռը: Ավելացնենք, որ երբ հանգամանքների բերումով այդ պատգամի կատարումը տեղի ունեցավ Գրիգորի համար շատ վաղ տարիքում, ժամանակակիցները շառարկեցին գլխավորապես այն պատճառով, որ նրան համարեցին «ընտրեալ ի սուրբ ազգէ»⁷¹, այսինքն՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից:

Ապլախահայի որդի Ապիրատից սկզբնավորված այս տոհմաճյուղի ներկայացուցիչները Հայոց կաթողիկոսական աթոռն իրենց ձեռքում պահեցին 90 տարի, մինչեւ Գրիգոր Զ Ապիրատի (1194-1203) աթոռակալությունը⁷²: Նրանք իրենց համարում էին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակիցներ՝ Պահլավունիներ եւ հաջորդաբար բազմում կաթողիկոսական աթոռին տոհմական ժառանգականության իրավունքով: Կաթողիկոսական այս տոհմի անդամներին Ն. Ակինյանն անվանում է «պատվաստված Պահլավունիներ»⁷³:

Գրիգոր Ապիրատի կրտսեր որդին՝ Վասակն իր որդիների հետ առաջնակարգ դեր ստացավ Անիում հատկապես բյուզանդացիների հեռանալուց հետո, Շահադադյանների տիրապետության շրջանում: 1064 թվականին Անին գրավեց սելջուկ սուլթան Ալփասլանը եւ քիչ անց այն տվեց Աբուլասվարի՝ Աշոտ Դ-ի աղջկանից ծնված որդուն՝ Մանուչեին: Վերջինիս տիրապետության եւ Հասանյաններին քաղաք հրավիրելու մասին ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Վարդան Արեւելցու պատմության մեջ: Նա գրում է, որ Մանուչեն «...յաւելոյր ի պարիսպն Անույ եւ յամրութիւնս նորա. եւ ած ի քաղաքն զամե-

⁷⁰ Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 380-385:

⁷¹ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանի ձեռագրաց, էջ 422:

⁷² Նախ հաջորդաբար Հայոց կաթողիկոս դարձան իշխան Ապիրատի որդիներ Գրիգոր Գ Պահլավունին 1113-1166 թթ. եւ նրա եղբայր Ներսէս Գ Կլայեցին (Շնորհալի) 1166-1173 թթ.: Մասն Կասիլ եղբոր որդին էր կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղան (1173-1193), Կասիլի դստեր որդին էր Գրիգոր Ե Քարավեժ (1194) կաթողիկոսը, իսկ Զորավար եղբոր որդին էր կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը (1194-1203): Զորավարի դստեր՝ Շահանդուխտի եւ իշխան Օշինի որդին էր Կիլիկիայի հայտնի եկեղեցական գործիչ Ներսէս Լամբրոնացին:

⁷³ «Պատուաստուած Պահլավունիներ» վերնագրի տակ Ն. Ակինյանը գրում է. «Պահլավունիներու արական գիծը շիշաւ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռներու մէջ, որոնք չքողուցին ժառանգ: Բայց պահլաւական արիւնը պատուաստուեցաւ ուրիշ իշխանական տուներու, որոնք պարծեցան Պահլավունի ծագումով: Այդ պատուաստումը կատարուեցաւ միջնորդութեամբ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի երեք դուստրերու, որոնք հարս գացին Ապիրատեանց եւ Թոննիկեանց» (Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 372-373):

նայն մնացեալ իշխանսն, որպէս եւ մեծաւ հանդեսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին. զոր ասեն ունել ի գլուխ ազատականացն հինգհարիւր թագս երեւելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց եւ բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ եւ կամօք Մանուչէին եւ ամենայն Հայոց: Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն»⁷⁴:

Շատ հնարավոր է, որ այս հատվածը եւս Վարդան Արեւելցին քաղել է Մխիթար Անեցու պատմությունից: Այդ մասին է հուշում նախորդ հատվածի հետ համեմատությունը: Երկու դեպքում էլ պատմիչն օգտագործում է «ասում են թե» արտահայտությունը («զսմանէ ասեն», «զոր ասեն»), մեծարական խոսքերով է ներկայացնում Հասանյանների զորությունը (մի դեպքում նշելով տասներկու հազար հեծյալներին, մյուս դեպքում՝ հինգ հարյուր «թագակիր» ազատներին): Նկատենք, որ Մխիթարի ժամանակ Անիի եպիսկոպոսն այս նույն տոհմի ներկայացուցիչ Բարսեղ Բ Անեցին էր: Եւ վերջապես, Անիի կյանքի մասին Մխիթարի պատմությունն էր ամենահավաստի աղբյուրը, որին կարող էր վստահել Վարդան Արեւելցին: Հատվածի ավարտական նախադասությունն էլ դրա հավաստումն է: Մանուչէի ժամանակ Անիի վերաշինումը «ոչ պակաս քան նախկինը», մի պատասխանատու հայտարարություն էր, որ 13-րդ դարում ապրող Վարդան Արեւելցին դժվար թե իրեն թույլ տար, եթե լավատեղյակ աղբյուրից չքաղեր այդ միտքը:

Հիշյալ հատվածը մի շարք կարեւոր հանգամանքներ է պարզում: Նախ այն, որ բյուզանդական տիրապետության շրջանում եւ Ալփասլանի սելջուկյան ներխուժումից հետո Վասակն ու նրա որդի Գրիգորը կարողացել են պահպանել իրենց զինական ուժն ու զորությունը⁷⁵: Նրանք նոր պայմաններին հարմարվելով կարողացել են բանակցային ճանապարհով համաձայնության գալ Մանուչէի հետ եւ ընդունելով նրա գերակայությունը Անի վերադառնալ: Դա տեղի է ունեցել Մանուչէի իշխանության անցնելուց կարճ ժամանակ անց, քանի որ արդեն 1072 թ. Վասակի որդին՝ Բարսեղը, Անիում եպիսկոպոս է ձեռնադրվել:

Վկայությունից պարզվում է, որ Անի վերադառնալու ժամանակ թեեւ Վասակը ողջ էր, սակայն գուցե ծերության պատճառով, առաջնությունը զիջել էր ավագ որդուն՝ Գրիգորին: Նույն հատվածից երեւում է, որ Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրությունը (1081) տեղի է ունեցել նաեւ Մանուչէի կամքով

⁷⁴ Վարդան Արեւելցի, էջ 108:

⁷⁵ Հայտնի է, որ Հայաստանում բյուզանդական տիրապետությունը հատկանշվում էր հայկական զինվորականության կազմալուծման փաղափականությամբ (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 434-435):

«հրամանաւ եւ կամօք Մանուէին»:

Մինչեւ Վասակի որդիներ Գրիգորի ու Բարսեղի գործունեությունները ծանոթանալը անդրադառնանք Բաղաց (Սյունիքի) թագավորության վերջին գահակալներից մեկին՝ Սենեքերիմի սպանությունից մասին Վարդան Արեւելցու եւ Մխիթար Այրիվանեցու մոտ պահպանված մի տեղեկություն, որն առանձին մեկնաբանության կարիք ունի:

Վերը նշված Մանուէի ժամանակ Հասանյանների Անի գալու մասին հատվածից անմիջապես առաջ Վարդան Արեւելցու մոտ կարդում ենք հետևյալը. «Ի հինգ հարիւր քառասուն եւ երեք (1094) թուին առաքեաց Փատլուն ամիրայն Գանձակայ զՎասակ Պահլավ որդի Գրիգորոյ Մագիստրոսի, ամենայն զօրօքն Առանայ յանառիկ յամուրսն Բաղաց եւ Կապանին, որ եւ խաբեութեամբ հնարեալ մտին անդր եւ սպանեալ զՍենեքերիմ արքայն Հայկազնի...»⁷⁶: Սենեքերիմի սպանությունից մասին ավելի հանգամանորեն պատմում է Ստեփանոս Օրբելյանը, ըստ որի, այն տեղի է ունեցել ոչ թե Վասակի, այլ նրա որդու՝ Գրիգորի հարկադրական մասնակցությամբ (այդ մասին՝ քիչ հետո): Մակայն այս հատվածը հետաքրքրական է նրանով, որ այստեղ Վասակի հայրը՝ Գրիգոր Ապիրատը, ներկայացվում է Գրիգոր Մագիստրոս անունով, ինչպես որ վերը նշված 11-րդ դարի արձանագրություններում: Այս տեղեկությունն Արեւելցին վստահաբար Մխիթար Անեցուց չի քաղել, քանի որ վերջինս, ինչպես տեսանք, իշխանին կոչում է Ապիրատ:

Գրիգոր Մագիստրոս անվան առկայությունն այս հատվածում ոմանց թյուրիմացություն մեջ է գցել, ենթադրել տալով, որ խոսքը նույնանուն Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանի մասին է, մանավանդ որ Վասակի անվան կից նշված է «Պահլավ»: Սակայն Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Վասակ անունով որդին հեռավոր Անտիոքի դուքսն էր եւ դավադրաբար սպանվել է 1078 թվականին⁷⁷: Հ. Մանանդյանը գրում է. «Վարդանը եւ Մխիթար Այրիվանեցին կարծում են սխալմամբ, որ այս արշավանքի ժամանակ Փատլունի զորավարն էր Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վասակ Պահլավունին»⁷⁸: Սակայն հիշյալ պատմիչները չեն սխալվում, պարզապես նրանց ունեցած սկզբնաղբյուրը Գրիգոր Մագիստրոս նախնական անունով է կոչել Վասակի հորը՝ Գրիգոր Ապիրատին: Իսկ Վասակին նրանք իրավունք ունենին նաեւ «Պահլավ» կոչելու, քանի որ վերջինիս մայրը Գրիգոր Բջնեցու դուստրն էր: Սխալմունքը միայն նրանում է, որ հիշյալ դեպքերի մասնակիցը ոչ թե Վասակն էր (նա այդ ժամանակ առնվազն

⁷⁶ Վարդան Արեւելցի, էջ 108:

⁷⁷ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 418-419:

⁷⁸ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 88, Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 50:

90-ամյա ծերունի կլիներ), այլ նրա որդին՝ Գրիգորը:

Վասակի որդիները՝ իշխան Գրիգոր եւ Բարսեղ Ա կաթողիկոս

Վասակը ունեցել է չորս որդի՝ Գրիգոր, Բարսեղ, Հասան, Ապլջահապ: Ինչպես վերը տեսանք, սրանցից առաջինը հիշվում է պապի անունով անվանակոչված Գրիգորը, որի գլխավորությունը Հասանյանների այս ընտանիքը Անի է վերադարձել Մանուչե ամիրայի հրավերով: Երկրորդ հիշատակվողը Բարսեղն է, որը Անիի եպիսկոպոս է դարձել 1072 թվականին, իր մորեղբոր՝ կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի կամքով. «...Տէր Գրիգորիս (Վկայասերը – Կ. Մ.) գնացեալ ի մայրաքաղաքն Հայոց, որ կոչի Անի, եւ անդ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԲարսեղն՝ զքեռորդին իւր՝ զորդի Վասակայ, որդւոյ Ապիրատին, որդւոյ Հասանայ»⁷⁹:

Դրանից շատ շանցած՝ 1081 թ. Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ Բարսեղը Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվում է Հայոց կաթողիկոս ու փառավոր երթով ուղեւորվում Անի, որի մուտքի մոտ նրան դիմավորում են իր ազգակիցներն ու ցնծացող ժողովուրդը. «...ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց... Յայսմ ժամանակի նորոգեալ եղեւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, եւ ելեալ ամենայն Տունն Շիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա, եւ ահա գայր Վասակ՝ հայրն տէր Բարսղի եւ եղբարք նորա՝ Հասան եւ Գրիգոր եւ Ապլջահապ, արք քաջք եւ հզօրք՝ հանդերձ եպիսկոպոսօք, եւ նստուցին զտէր Բարսեղ յաթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղեւ օրն այն օր մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»⁸⁰:

Այստեղ ուշադրության է արժանի ոչ միայն Բարսեղի տոհմակիցների թվարկումը, այլեւ այն, որ պատմիչն Անիի աթոռը համարում է քաղաքից հեռացած վերջին կաթողիկոս Պետրոսի (Գետադարձ) աթոռը:

Մինչեւ Գրիգոր Վկայասերի մահը՝ 1105 թ., Բարսեղ Ա Անեցին համարվում է նրա աթոռակիցը, որից հետո՝ մինչեւ 1113 թ.՝ միանձնյա կաթողիկոս, թեեւ ձեռնադրությունից անմիջապես հետո նա իր ձեռքն է վերցնում կաթողիկոսական վարչական իշխանությունը:

Հայաստանյայց եկեղեցու ընդհանուր վիճակն այդ ժամանակ աննախա-

⁷⁹ Ուռնայեցի, էջ 226, Սմբատ Սպարապետ, էջ 82:

⁸⁰ Ուռնայեցի, էջ 236-238:

դեպ էր, առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսություններ⁸¹: Բարսեղ Անեցին Կաթողիկոսական աթոռն ամրապնդելու եւ եկեղեցու դրույթները բարձրադաստիակ համար 1090 թ. մեծ պատվիրակությամբ ուղեւորվում է սելջուկյան պետության տիրակալ Մելիքշահի մոտ, նրանից ստանում անհրաժեշտ արտոնություններ, որոնք շուտով գործադրում է հակաթոռ կաթողիկոսությունների դեմ⁸²: Ինչպես Սամվել Անեցու ժամանակագրության լրացնողներից մեկն է գրում, Բարսեղը հնազանդեցնում է «զամենայն հակառակսն»⁸³:

Բարսեղ Անեցու գործունեությունը բավական լավ է ուսումնասիրված⁸⁴, ուստի այստեղ դրան շենք անդրադառնում: Նշենք միայն, որ մինչ Բարսեղը Անիում քայլ առ քայլ ամրապնդում է եկեղեցու դիրքերը, վերականգնում կաթողիկոսարանի դպրոցը, այն հանձնելով ժամանակի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավազին⁸⁵, հոգ տանում ժողովրդի հոգեւոր կորույթը պահպանելու մասին⁸⁶, նրա եղբայր Գրիգոր իշխանն իր զինվորական ծառայությունն էր կատարում Շահադադյանների մոտ՝ երբեմն հարկադրված լինելով գործել նաեւ իր հայրենակիցների դեմ:

Ստեփանոս Օրբելյանը Բաղայց թագավորության կործանմանն անդրադառնում է երկու անգամ, հակառակ հերթականությամբ: Նախ «Սյունիքի թագավորները» բաժնում (գլ. ԾԹ) պատմում է Սենեքերիմ թագավորի սպանության մասին (շուրջ 1094 թ.), իսկ ավելի ուշ, Կապանի գրավման եւ թագավորության անկման բաժնում (գլ. ԿԱ) տեղեկացնում է, թե ինչպես էր Սենեքերիմը, մի հարցում խոստումնազանց լինելով, մահաբեղականների թշնամությունը հարուցել⁸⁷:

⁸¹ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Այս շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իր հօտին հոգաձուրփինն ունէր եւ անոր ներքին եւ արտաքին պէտքերը լրացնելու կ'աշխատէր: ...Իր մօտեղբօր (Գրիգոր Վկայաստերի - Կ. Մ.) բարեացակամութենէն օգտուելով եւ անոր ձեռնարկի վիճակին դատարկը լրացնել փափակելով, համարձակ կընդդայնէր իր ձեռնարկները...» (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 1536):

⁸² Ուռնայեցի, էջ 256-258:

⁸³ Անեցի, էջ 117:

⁸⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1506-1576, Կ. Մաթեմատիկայի, Անի, էջ 47-58:

⁸⁵ Կ. Մաթեմատիկայի, Հովհաննէս Սարկավազի գործունեությունն Անիում. - «էջմիածին», 2005, է-Ը, էջ 59-72:

⁸⁶ Վարդան Արեւելցու վկայությամբ 1094 թ. մեծ հանդիսավորությամբ Անի է բերվում մի նշանավոր սրբություն՝ Նունեի խաչը, որը Հայաստան էր տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, պահվել տարբեր տեղերում: Այն Անի բերելով՝ Բարսեղ կաթողիկոսն այստեղ դրա համար հատուկ տոն է սահմանում (Վարդան Արեւելցի, էջ 115):

⁸⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմությունն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 332-333, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 277-278:

Օրբելյանը գրում է, որ Մելիքշահի մահից հետո, Գանձակի ամիրան Սենեքերիմին պաշարում է բերդում: Ամիրայի հետ էր «Շիրակայն իշխանն՝ Գրիգոր Ապիրատեան»⁸⁸: Տեսնելով բերդի անմատչելիությունը ամիրան Գրիգորին ուղարկում է Սենեքերիմի մոտ, համոզելու, որ իր մոտ գա, որից հետո նրան պարգևներով ազատ կարձակի, իհարկե, չմոռանալով Գրիգորին սպառնալ, որ եթե Սենեքերիմին չբերի, կյանքից կզրկվի: Գրիգորը բերում է Սենեքերիմին, ամիրան դրժում է խոստումը, սպանում թագավորին եւ թողնում հեռանում է իր երկիրը: Սենեքերիմի որդիները, Սյունյաց մեծամեծերը գալիս սգում են թագավորի կորուստը եւ նրա դին տանում են հողին հանձնում Վահանավանքում⁸⁹: Սյունյաց գահը ժառանգում է Սենեքերիմի որդի Գրիգորը:

Հասանյան Գրիգոր իշխանի վարքն այս պատմության մեջ պայմանավորված էր նրա ծառայության բնույթով: Նա իր գորականներով պետք է ծառայեր Անիի ամիրային, եւ հենց այդ պարտականությունը կատարելիս էլ, որոշ ժամանակ անց, զրկվեց կյանքից:

Վարդան Արեւելցին պատմելով Գրիգորի մահվան մասին (1099 թ.), նրան ներկայացնում է որպես քաջ պատերազմող, միաժամանակ ցույց է տալիս նրա վայելած մեծ հեղինակությունը: Արեւելցին, մեր կարծիքով, Մխիթար Անեցու պատմությունից օգտվելով, գրում է. «...ազգ մի սկիւթական, որ ի վաղեմաց ժամանակաց ղողեալ կեայր առ Վրկանօք, անուն գլխաւորին ելխազի կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչեւ յԱնի քաղաք պատերազմաւ. եւ մեռաւ անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիադու հսկայի, ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ, թոռին Ապիրատին, որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղզուանն, զերծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն Անուոյ զՄանուչէ. եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս. եղբայր Տէր Բարսղի կաթողիկոսի. եւ Մանուչէ եւ ամենայն զօր բանակին Հայոց զկնի դիոյն»⁹⁰:

Գրիգոր իշխանի հանդիսավոր հուղարկավորությունը Կեչառիսում վկա-

⁸⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 320:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 320-321, Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 270:

⁹⁰ Վարդան Արեւելցի, էջ 113-114, աշխարհաբարձ էջ 153: Ներկայացնում ենք այս հատվածի մեր կատարած աշխարհաբարձ թարգմանությունները, քանի որ հրատարակության մեջ եղած թարգմանության մեջ կան խնամատային զգալի շեղումներ բնագրից (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Վարդան Արեւելցին Անիի պատմության մասին. – «Էջմիածին», 2002, էջ 92-95). «...Սկյութական մի ցեղ, որ վաղ ժամանակներից աննկատ ապրում էր Վրկանից աշխարհի մոտ, որի առաջնորդի անունը ելխազի էր, յոթ հազար հոգով, պատերազմելով (Հայոց) աշխարհի միջով գալիս է մինչեւ Անի քաղաքը, եւ այդտեղ նրա եղբայրը, որ նման էր հսկա Գողիաթին, սպանվում է Վասակի որդի եւ Ապիրատի թոռ Գրիգորից, որը օրեր անց նահատակվում է Կաղզվանում, մահից փրկելով Անիի ամիրա Մանուչեին, եւ նրան՝ Բարսեղ կաթողիկոսի եղբորը՝ տանում թաղում են Կեչառիսում եւ դիակի հետեւից գնում էին Մանուչեն եւ հայոց բանակի ամբողջ զորքը»:

յում է, որ Գրիգոր Ապիրատի հիմնադրած այդ վանքը նրա որդի Վասակի տոհմաճյուղի հանգստարանն էր:

Գրիգորի մահվան մասին փոքր ինչ այլ կերպ է պատմում Մատթեոս Ուռհայեցին: Նախ իշխանին կոչում է «Գրիգոր կուրապաղատ արեւելից», ապա նշում, որ նա զորքով գնաց Կաղզվան, այնտեղ պարտութեան մատնեց թուրքերին, որից հետո Անի վերադառնալու ճանապարհին սպանվեց դրանակալ մի թուրքի արձակած նետից. «...դարձեալ գնալով ի քաղաքն Անի, յայնժամ մի ոմն ի դարանի կայր ի թուրք զորացն ընդ ծառով միով, եւ գաղտ նետիւ հարեալ զնա ի բերանն եւ ի սաստիկ խոցոյն ի յերկիր անկեալ աւանդեաց զհոգին, եւ եղեւ սուգ մեծ Շիրակայ եւ ամենայն տանն Հայոց»⁹¹:

Այսպիսով Արեւելցին եւ Ուռհայեցին միմյանց լրացնելով ներկայացնում են Գրիգորի մահվան հանգամանքները: Զարմանալի է, բայց փաստ, որ Վասակի ավագ որդուն Գրիգորի սպանութեանից շուրջ մեկ տասնամյակ անց (մոտ. 1110 թ), Վասակի եղբոր՝ Ապլջահայի ավագ որդուն Ապիրատ իշխանի սպանութեանը տեղի է ունեցել ճիշտ նույն ձևով՝ դրանակալ թշնամուց նետահարութեամբ, որը պատկերավոր կերպով նկարագրել է նրա որդին՝ Ներսես Շնորհալին⁹²:

Կարծես թե ճակատագրական մի բան կա այս տոհմի պատմության մեջ, սկսած Գրիգոր եւ միաժամանակ Ապիրատ առեղծվածային անունով անհայտ մեկի, միանգամից մագիստրոսի պատվաստիճանով պատմական թատերաբեմ իջնելուց, նրա եղբրական մահից, մինչեւ նրա անուններով անվանակոչված ավագ թոռներին՝ Գրիգորի եւ Ապիրատի նույնանման սպանութեանը: Ակամա այդ տխուր օրինակաբանությունների շարունակողը եղավ նաեւ Գրիգոր իշխանի եղբայրը՝ Բարսեղ Ա Անեցին, որը կաթողիկոսի համար անսովոր վախճան ունեցավ: 1113 թ. մայիսին նա զոհ գնաց մի դժբախտ պատահարի, անսպասելիորեն փլված շենքում մահացու վիրավորվելով: Սակայն մինչեւ մահկանացուն կնքելը Բարսեղը հասցրեց կատարել 1105 թվականին մահվան մահճում գտնվող Գրիգոր Վկայասերին տված խոստումը⁹³ եւ Ապիրատ իշխանի որդուն՝

⁹¹ Ուռհայեցի, էջ 288-289:

⁹² Շնորհալին գրում է, որ այն օրը, երբ իր եղբայրը ֆանանայական ձեռնադրության արժանացավ, եւ իրենի նուախության մեջ էին, գույժ ստացան իրենց հոր մահվան մասին, որը տեղի էր ունեցել Մովսիս ամրոցում, հետեւյալ կերպ. «Քագնաբար անդ դարանեալ, / Հագարացի ոմն նստեալ, / Ըզլայնալինն լի ֆարշեալ, / Թէ երբ նայի դետակն առեալ: / Յորժամ ետես ունայնացեալ, / Ի վահանէն, որով ծածկեալ, / Երեքթեւան եռաթունեալ, / Յանկարծակի ըզնա հարեալ... / Եւ զյաղթանդամն շախշախեալ...» (Ներսեսի Շնորհալոյ Բանկ չափաւ, էջ 602-603):

⁹³ Բարսեղն Անիից Քեսուն է գալիս Գրիգոր Վկայասերի կանչով, լսում նրա վերջին կամքը, ըստ որի Բարսեղից հետո Հայոց կաթողիկոս պիտի ձեռնադրվեր Վկայասերի փոքր թոռը՝ Գրիգորը, որն այդ ժամանակ մանուկ էր: Երբ 1105 թ. Բարսեղը դառնում է միանձնյա

15 կամ 17 ամյա Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրել: Բարսեղի մահից մի քանի օր հետո, նրա պատգամի համաձայն, Գրիգորը ձեռնադրվեց կաթողիկոս (Գրիգոր Գ Պահլավունի) եւ շարունակեց «Պահլավունյաց» կաթողիկոսական տոհմը:

Հասանյանները որպես աշխարհիկ եւ հոգեւոր առաջնորդներ լայն գործունեություն են ունեցել Անիում նաեւ 12-րդ դարում⁹⁴, որն առանձին քննությունն նյութ է:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հայտնի եւ նորահայտ նյութերի շնորհիվ ուրվագծվում է Անիի Բագրատունյաց թագավորության իշխանական տնեւրից մեկի սկզբնավորման պատմությունը: Քեղի ամրոցի իշխան Հասանի ավագ որդին՝ Գեւորգը ժառանգել է հոր իշխանությունը, միաժամանակ 1002 թ. կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին, իսկ կրտսեր որդին՝ Գրիգոր Ապիրատն իր խելքով եւ ձեռներեցություններով կարողացել է ավելի մեծ դիրքի հասնել, արժանանալ մագիստրոսության պատվաստիճանի եւ «մեծ իշխան» հորջորջման: 1003 թ. Գրիգոր Ապիրատը կառուցել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր մեծադիր եկեղեցին: 1021 թ. Բագրատունի Հովհաննես Սմբատ եւ Աշոտ Դ եղբայրների միջեւ ծագած գահակալական կռիվներից հետո, Աշոտի լարած խարդավանքի ժամանակ հրաժարվելով թագավորասպան դառնալուց, Գրիգոր Ապիրատն ընտանիքով ապաստանել է Դվինի ամիրայի մոտ, սակայն այստեղ դավադրաբար սպանվել է: Նրա ընտանիքը տեղափոխվել է Անի, ուր Հովհաննես Սմբատ թագավորն ստանձնել է մահացած իշխանի զավակների խնամակալությունը: Գրիգոր Ապիրատի դուստրը կնուծված է տրվել Վեստ Սարգիս իշխանին, իսկ որդիները՝ Ապլջահապը եւ Վասակը կնուծված են առել Գրիգոր Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանի երկու դուստրերին: Առաջինի ընտանիքը 1045 թվականից հետո բյուզանդական ծառայության անցած եւ մագիստրոս դարձած Գրիգոր

արձուակալ, նրա առաջ բարձրանում է արձուանիստ տեղի խնդիրը. վերադառնալ Անի, քե՞ մնալ Քեսունի շրջանում: Բարսեղը որոշում է մնալ, որից դժգոհ են մնում Հայաստանում: Գրիգոր Դարանաղեցին գրում է, որ «յոժամ հեռացաւ Տէր Բարսէղն... ի յԱնույ», դրանից դժգոհեցին «մեծամեծ հոշակատր վանորէից եպիսկոպոսսն»: Հետաքրքիր է, որ նրա թվարկած հինգ վանքերից երկուսը Հասանյան տան հոգեւոր կենտրոններն էին՝ Կեչառիսը եւ Հավուց թառը (Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 303):

⁹⁴ Անիի Հասանյանների մասին տե՛ս Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 394-397, Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի..., էջ 102, 120, 155-156, 166, Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 62-82, 116-120: Մեր կարծիքով Հասանյանների տոհմից է եղել նաեւ Մաղարդավանքի առաջնորդ Գրիգորիսը, որը հիշվում է «Էջմիածնի Ավետարանի» 1173 թ. հիշատակարանում եւ մեկ այլ ձեռագրի անթվական հիշատակարանում, ուր անվանվում է «Գրիգորէս, որդի Ապիրատին»: Հետաքրքիր է, որ այդ ձեռագիրը Մաղարդավանքին նվիրողը բնակվում էր «մերձ առ դղեկին Քեղայոյ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դդ., էջ 213, 312):

Պահլավունու հետ տեղափոխվել է հարավ Միջագետք Հայոց, վայելելով նրա ու 1065-ին կաթողիկոս դարձած նրա որդու՝ Գրիգոր Վկայասերի հովանավորությունը: Այս ընտանիքի անդամներն ու ժառանգները մայրական գծով Պահլավունի լինելու շնորհիվ Հայոց եկեղեցուն հաջորդաբար հինգ կաթողիկոս են պարգևեցել: Իսկ Վասակի ընտանիքը մնացել է Անիում եւ այստեղ առաջնակարգ դիրք գրավել Շահադադյանների տիրապետության շրջանում:

Վերջում գետեղում ենք Հասանյանների տոհմաձառը, որը լրացնում է նախկինում Ն. Ակինյանի կազմածը⁹⁵:

⁹⁵ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, ներդիր 402-403 էջերի միջև: Ն. Ակինյանը Հասանյանների տոհմաձառի ստորին մասում գետեղել է 12-րդ դարի վերջերին եւ 13-րդ դ. սկզբում Շիրակում հայտնված մի տոհմի անդամների անունները, ովքեր Ապուղամրի գլխավորությամբ, որի զավակներն իրենց համարում էին սպարապետ Վահրամ Պահլավունու սերունդ եւ այդ մասին արձանագրություն ունեն Մարմաշենում: Այս տոհմը կապ չունի Հասանյանների հետ (Կ. Մաթեմատիկայի, Անի, էջ 76): Նույն տոհմաձառում որպես Ապլշահապի որդի Վասակի որդիներ են նշվում Ապլղարիպը եւ Լիկոսը (նույն տեղում, էջ 384-385), որոնք իրականում Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցու Վասակ որդու զավակներն են (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, էջ 423): Մենք ավելացրել ենք տոհմապետ Հասանի որդի Գետրգ իշխանի նյուրը, 12-րդ դարում ապրած Հասան Մագիստրոսի եւ մի որդու եւ փեսայի անունները (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 502), կիրիկյան տոհմանյութում Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի բռնը, որի ամուսինն էր Կիրիկիայի Հայոց իշխան Մլեհը (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 152), միաժամանակ յուրաքանչյուր գործի անվանը կից նշել ենք նրա հիշատակության թվականները (կաթողիկոսների դեպքում՝ արժանակալության տարիները):

ՋՈՒԼԻԵՏՏԱ ԷՅՆԱԹՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՍՏՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

Աստղագիտությունը դիտողական գիտություն է, նրա ուսումնասիրության առարկան ձեռքի տակ չէ, նյութը կուտակվում է երկար տարիների դիտումների արդյունքում: Հին աշխարհի ժողովուրդները, ընդհանրացնելով կուտակված նյութը, ստեղծել են երկնային մարմինների մասին գիտությունը: Ճշգրիտ գիտությունների եւ մասնավորապես աստղագիտության պատմության ժամանակակից հետազոտողների կարծիքով այժմ ձեւավորվել են ուսումնասիրության մի քանի ուղղություններ, որոնցում կիրառվում են պատմության վերականգման տարբեր մեթոդներ: Հիմնական երկու ուղղություններից մեկում «ավանդական»-ում ուսումնասիրությունը կատարվում է առարկայի ներսում, այսինքն՝ մաթեմատիկական եւ աստղագիտական խնդիրների քննարկումը տարվում է ժամանակակից գիտական հիմքի վրա: Ենթադրվում է, որ, օրինակ, բաբելացիները ստեղծել են Լուսնի եւ մոլորակների շարժումների համար կուտակեմատիկական տեսություն, մինչդեռ գիտության պատմության մասնագետների մյուս մասի կարծիքով Բաբելոնում հանրահաշվի կամ երկրաչափության մասին գաղափար անգամ չունեին: Ուսումնասիրողները երկրորդ մեթոդը անվանում են «առարկայական-հումանիտար», որը հենվում է փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, մշակութի վրա:

Ինչպես գիտության մյուս ճյուղերի, այնպես էլ աստղագիտության սկզբնավորումը եւ զարգացումը անմիջականորեն կապված են եղել մարդու կենսական պահանջների հետ: Աստղերի դիտումների արդյունքներն ամփոփող աղյուսակների օգնությամբ կատարվում էին տարվա եղանակների, ժամանակի ճշգրիտ չափի, ծովային ճանապարհորդությունների հաշվարկներ: «Որոշակիորեն պետք է ասել, որ ճշգրիտ գիտությունների պատմությունը հումանիտար գիտության ճյուղ է այստեղից բխող բոլոր հետեւանքներով... Ուստի հումանիտար գիտության մեջ անթույլատրելի է մեկ, թեկուզ հիմնավորված եւ հեղինակավոր տեսական մտքի ծրագիր»¹, - գրում է գիտության պատմության ուսումնասիրողներից մեկը:

¹ В. М. Розин, К проблеме метода научной реконструкции истории точных наук, - Историко-астрономические исследования (ИАИ), 1989, с. 216.

Հին եգիպտական եւ շումերա-բաբելոնյան մաթեմատիկական գիտելիքները պետք էին հողատարածքների վերականգման համար, որոնք խախտվում էին գետերի գարնանային վարարումների ժամանակ: Դրա համար կարեւոր էր ունենալ այդ տարածքների՝ թվերով արտահայտված գծագրեր, ինչպես նաեւ երկնային մարմինների պարբերական շարժումների աղյուսակներ: Այս ամենը դիտվում էր ոչ թե իբրեւ գիտելիք, գիտություն, այլ երկնային աստվածների կյանքի նկարագրություն²:

Ճշգրիտ գիտությունների ձեւավորման համար մեծ դեր խաղաց հունական փիլիսոփայական մտածողությունը, որը խիստ տարբերվում էր նրան նախորդող ինքնամիտոյ գիտելիքներից: Եթե միջագետքի բնակիչները ուշադիր հետեւում էին Լուսնի եւ մոլորակների շարժումներին, իսկ եգիպտացիները ավելի ուշադիր էին Սիրիուսի շարժմանը, չփորձելով մաթեմատիկական բացատրություններ տալ դրանց օրինաչափություններին, ապա հույները ավելի հակված էին տեսական բացատրությունների: Երկրակենտրոն արեգակնային համակարգության միտքը կապվում է հույն գիտնականների հետ. Պյութագորասը (6-րդ դար մ. թ. ա.) սովորեցնում էր, որ Երկիրը գնդաձեւ է, որը ազատ եւ անշարժ կախված է տիեզերքի կենտրոնում: Որքան էլ որ այդ կարծիքը ավելի առաջադիմական էր մյուսների համեմատ (12 ոտքերի վրա հենված սեղանի կամ երեք կետերի վրա կանգնած տեսքով), այն սոսկ մտապատկեր էր, մտքի արդյունք, որը հիմնված չէր գործնական դիտումների վրա: Ըստ այդ տեսության՝ Երկրի շուրջը մոլորակները պտտվում են համակենտրոն շրջաններով, ընդ որում նրանց հեռավորությունների համար Պյութագորասն ընտրել էր այնպիսի թվեր, որի դեպքում ստացվում է հաճելի երաժշտություն: Այս մասին մեր ձեռագրերում կարդում ենք. «Ձգայարանք առաջնոցն սուրբ էին եւ յստակ, նոքա զամենայն տարերս քննեցին, ոչ միայն զորպիսութիւն գնացիցն գիտացին, այլեւ զհնչումն ձայնից նոցա: Եւ ի նոցանէ գտաւ արուեստ երաժշտական ձայնից յաշխարհի եւ կարկաչք աստեղաց»³:

Պյութագորասի աշակերտներից Ֆիլոլայը (5-րդ դար մ. թ. ա.) մտքրեց կենտրոնական կրակի գաղափարը, որի լույսը անդրադարձնում եւ մեզ է հասցնում Արեգակը: Մեր ձեռագրերը տեղեկացնում են Արփիի մասին, որից Արեգակը լույսը վերցնելով փոխանցում է Երկիր: Այսպես, Արեգակն «ցուրտ է բնութեամբ, զջերմութիւն եւ զլուսաւորութիւն յԱրփոյ առեալ, հեղու յօդս, որով լուսաւորի եւ ջեռնու երկիր ... որպէս առաջնոցն հաճոյ թուեցաւ ասել»⁴:

² Նույն տեղում, էջ 224:

³ ՄՄ, ձեռ. № 973, ք. 148բ:

⁴ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երեւան, 1940, էջ 47-48:

Երկրի շուրջը համակենտրոն շրջանային պտույտների փոխադարձ ազդեցությունամբ ներկայացվող երկրաչափական մտահայեցողական տեսությունը առավել զարգացրին Հիպարքոսը (2-րդ դար մ.թ.ա.) եւ Պտղոմեոսը (մ.թ. 2-րդ դար): Գրեթե մինչեւ 17-րդ դարը երկնային համակարգը աստղագետների կողմից դիտվում էր իբրեւ իրական աշխարհի դեկորատիվ մաս: Տիեզերքը սահմանափակվում էր մոլորակների համակարգով, իսկ հիմնական խնդիրը երկրաչափականն էր՝ բացատրել նրանց շարժումները: Կոպեռնիկոսի պատկերացումները աստղային երկնքի մասին ոչնչով չէին տարբերվում իրենից առաջ եղածներից: Նա նույնպես համարում էր, որ աստղերը հավասարապես հեռու են մեզանից եւ դասավորված են գնդաձեւ հարթության վրա: Նրա կողմից կատարված հեղաշրջումը վերաբերում էր մոլորակների համակարգին. նա առաջարկեց Երկիրը դնել մոլորակների շարքը, որոնց բարդ շարժումները շատ ավելի դյուրին էին բացատրվում, եթե կենտրոնում դիտվում էր Արեգակը: Դիտումները թողնում են այն տպավորությունը, որ Երկիրն անշարժ է, եւ Արեգակն է պտտվում նրա շուրջը: Եթե պատկերացնենք դիտողին Արեգակի վրա, ապա Երկրի տարեկան շարժումը նրան կերեւա ճիշտ այնպես, ինչպես մեզ՝ Արեգակի շարժումը: Փաստորեն Արեգակի տեսանելի տարեկան շարժումը բացատրվում է Երկրի համապատասխան շարժման անդրադարձումով:

Կոպեռնիկոսի իրական նախորդը Արիստարքոս Սամոսացին է (3-րդ դար մ. թ. ա.): Նա համոզված էր, որ մոլորակների կենտրոնում գտնվում է Արեգակը, այլ ոչ թե Երկիրը, որ Արեգակը մյուս աստղերի նման անշարժ է տարածության մեջ, որ տիեզերքը չի սահմանափակվում աստղերի գնդով եւ անսահման հեռու է մեզնից: Անանիա Շիրակացին տեղյակ է այդ տեսակետին. «Չարաց փիլիսոփայիցն... կէսքն ի նոցանէ երկինս բազումս եւ աշխարհս անհամարս ասացին... Ինձ արդարեւ ծաղու եւ եպերանաց արժանի թուին, որք զանձինս առ իմաստունս ունէին եւ յիմարեցան, որք զերկին եւ զերկիր անսկիզբն եւ անկատար ասացին»⁵:

Հին Հունաստանի գիտության նվաճումները ժառանգեց Բյուզանդիան. երկրի կրթական-գիտական կենտրոններում շատ գիտնականներ ընդունելով քրիստոնեություն, շարունակում էին մնալ հեթանոսական արժեքներին հետեւողներ⁶: Աշխարհի կառուցվածքի պատկերացումները զարգանում էին փիլիսոփայության եւ աստվածաբանության միահյուսված տեսության սահմաններում, քրիստոնեության վաղ շրջանում ստեղծված բազմաթիվ «Վեցօրեայքներ» չէին կորցնում իրենց նշանակությունը նաեւ կայսրության գոյության հե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 4-5:

⁶ **Б. Э. Липшиц**, Очерки истории Византийского общества и культуры (8-первая половина 9-го века), М., Л., 1961, с. 359.

տագա դարերում⁷: Գիտությունը դիտվում էր իբրև միջոց, որը հիմնավորում էր կրոնական դոգմաները, օգնում հասնել ճշմարտության եւ քրիստոնյայի մտավոր ինքնակատարելագործմանը⁸:

Յոթերորդ դարում Բյուզանդիան ծանր ժամանակներ էր ապրում, տարածքներ կորցնում, դպրոցներ էին փակվում: Անտիկ գիտության գիտակաները պակասում էին: Ուսումն ու գրագիտությունը զրկվելով պետական հովանավորությունից քաշվեցին վանքերը⁹: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Կ. Պոլսի դպրոցի աշակերտները փիլիսոփայության դասընթացն ավարտելու համար դիմում էին Տրապիզոնի մինչ այդ անհայտ մի հոգեւորականի, «որը սովորել էր Աթենքում, եւ որի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հայտնում հայ մատենագիր Անանիա Շիրակացին»¹⁰: Հասկանալի է, որ խոսքը Ա. Շիրակացու ուսուցչի մասին է:

Գիտության անմխիթար վիճակը երկար տեւեց, մինչեւ որ 9-րդ դարում գիտական միտքը վերածնվեց անհատական ջանքերով եւ արժանացավ պետական հովանավորության. «Անդրանիկ գիտնականը եւ մեկենասը՝ երկուսն էլ հայ էին»¹¹: Բանն այն է, որ Թեոդորա կայսրուհու քաջալերանքով նրա եղբայրը՝ Վարդ Մամիկոնյանը «մեկենաս հանդիսացավ գիտութեանց, պետական հովանավորությունը սփռեց գիտութեանց վրա, բաց անելով առաջին համալսարանը Մագնավրա կոչված պալատում: Այն գիտնականը, որը նորաբաց դպրոցի գլուխն անցավ Լեոն մեծ փիլիսոփան էր Մամիկոնյան տոհմից»¹², գրում է Ն. Ադոնցը: «Վերահաստատվեց հելլենական փիլիսոփայության եւ գիտությունների ուսուցումը՝ փրկելով հելլեն մշակույթը ընդմիջտ կորստից»¹³, գրում է Ս. Ճէվահիրճյանը:

Կրթության դասընթացը, որ թույլ էր տալիս ստանալ համակողմանի եւ ավարտուն գիտելիքներ, հետեւում էր ուշ անտիկ շրջանի պլանին, որը կազմված էր տրիվիումի (քերականություն, ճարտասանություն, դիալեկտիկա) եւ կվադրիվիումի (թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն, աստղագիտություն) առարկաներից: Ընդ որում առաջինը ենթադրում էր դասական գիտելիքներին ծանոթ. կրթված մարդու դաստիարակություն, իսկ երկրորդի

⁷ **Օ. Ք. Бородин**, Географические знания, - в кн. Культура Византии, (вторая половина 7-12 вв), М., 1989, с. 335

⁸ **Յ. Գ. Самодурова**, Школы и образования, в кн. «Культура Византии 7-12вв.», с. 370.

⁹ **Ն. Ադոնց**, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 502:

¹⁰ **Բ. Յ. Липшиц**, նշվ. աշխ. էջ 362:

¹¹ **Ն. Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 506:

¹² Նույն տեղում:

¹³ **Ս. Ճէվահիրճեան**, Թեոդորա Մամիկոնեան կայսրուհիի Բիզանդիոնի. - «Բազմալեզու», 1982, № 3-4, էջ 282:

ուսումնասիրությունը համարվում էր անհատների մենաշնորհը: Կվադրիվիումի առարկաները յուրացնելուց հետո անցնում էին «մաքուր գիտելիքի» բարձրագույն տեսակին՝ աստվածաբանությանը, որը կարելու էր ճիշտ քրիստոնյա դաստիարակելու համար: Իր ժամանակի նշանավոր գիտնական Լեոն Մաթեմատիկոսը 9-րդ դարի 20-30 թթ զբաղվում էր դպրոցական առարկաների անհատական ուսուցմամբ, առաջնությունը տալով հատկապես մաթեմատիկային: Պատմական աղբյուրները տեղեկացնում են, որ Լեոնն ուներ մի քանի օգնական՝ նրա աշակերտ Թեոդորոսը ղեկավարում էր երկրաչափության ուսուցումը, Թեոդեգիոսը՝ աստղագիտության, Կոմետասը՝ հունարենի քերականության¹⁴: Լեոն Մաթեմատիկոսի գործերի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ 9-րդ դարի դասական հեղինակների գործերն ուսումնասիրելուց զատ նա ուներ ինքնուրույն բնագիտական ուսումնասիրություններ (մեխանիկա, մաթեմատիկա, դիտողական աստղագիտություն):¹⁵ Ինչպես Ն. Ադոնցն է նշում, «Անանիա Շիրկացին հայ դպրության մեջ նույն տեղն է գրավում, ինչ որ Լեոնը բյուզանդական»¹⁶:

Գիտության պատմության համար կարելու է սիրիացի միջնադարյան մատենագիրների պահպանված ձեռագրերից հայտնի է, որ նրանք հունական փիլիսոփաների աշխատանքներին ծանոթ էին արդեն 7-րդ դարից¹⁷: Երկիրը մուսուլմանների կողմից գրավելուց հետո արաբական լեզուն դարձավ գործածական՝ դուրս մղելով սիրիականը: Քրիստոնեական գրականությանը զուգահեռ ծաղկում էր արաբականը, ժամանակի կրթված մարդիկ ծանոթ էին ինչպես հին ասորական, այնպես էլ հունական, երբեմն նաեւ հրեական աղբյուրներին¹⁸: 13-րդ դարից պահպանված ձեռագրերում կան փիլիսոփայական, աստղագիտական-տիեզերագիտական աշխատություններ, որտեղ առկա են Արիստոտելի, Պտղոմեոսի, Իբն Սինայի գործերից: Հին եւ նոր Կտակարանների մեկնություններում հաշվի էր առնված հրեական, հունական, սիրիական, նույնիսկ հայկական եւ ղպտիական տեքստեր¹⁹:

Հին ուսական մատենագրության մեջ պահպանված հուշարձանները նույնպես հանրագիտարանի տպավորություն են թողնում. «1073 թ. Սվյատոսլավի ժողովածու»-ում եկեղեցու հայրերի ուսմունքի հետ մեկտեղ կան հոգվածներ ինչպես տրամաբանության, ճարտասանության, իրավունքի, այնպես

¹⁴ Б. Э. Липшиц, նշվ. աշխ. էջ 345:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 365:

¹⁶ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 532:

¹⁷ В. Райт, Краткий очерк сирийской литературы, С/Пб, 1902, с. 62-64.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 97-98:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 197:

էլ աստղագիտութեան, աշխարհագրութեան, մաթեմատիկայի մասին:²⁰ Անտիկ շրջանի եւ արեքսանդրյան գիտնականներից փոխառնված բնափիլիսոփայական եւ մաթեմատիկական տեղեկութիւնների, կենդանաշրջանի, Արեգակի, Լուսնի շարժումների հետ մեկտեղ կան հոգվածներ Զատկի եւ տոմարական հաշիվների մասին:²¹

Գիտութեան պատմութեան համար կարեւոր է ոչ միայն անտիկ գիտնականների քրիստոնեութեան վաղ շրջանի թարգմանիչների եւ մեկնիչների վաստակը: Ինչպէս գրում է գիտութեան պատմութեան ուսումնասիրողներից Ա. Գուրվիչը. «Միջնադարյան քաղաքակրթութիւնը ժամանակակից քաղաքակրթութեանը նախորդող աստիճանն է: Մինչդեռ միշտ չէ, որ այն պատշաճ ձեւով են ներկայացնում: Կա միտում կապել նոր ժամանակների մշակույթը միայն անտիկ ժամանակաշրջանի հետ՝ հաշիվ շառնելով միջնադարը, որը դրանք բաժանում է միմյանցից ոչ միայն ժամանակով, այլեւ ըստ էութեան»²²:

Եվրոպայում 8-9 դդ արժանի է հիշատակութեան Կառլոս Մեծը, որը պայմաններ էր ստեղծում կրթութեան եւ գիտութեան զարգացման համար: Նրա ստեղծած դպրոցներում դասավանդում էին յոթ ազատ արվեստները՝ տրիվիումի եւ կվադրիվիումի դասընթացները: Քրիստոնյա եվրոպայում մեծ մտածողները աստվածաբաններ էին, օրինակ՝ Բեդա Հարգարժանը (7-8 դդ), Հերբերդը (10-րդ դար). վերջինս նաեւ Հռոմի պապն է եղել Սիլվեստր Երկրորդ անունով: 12-րդ դարից եվրոպայում սկսում են թարգմանութիւններ կատարել արաբերենից լատիներեն: Գիտութեան պատմութեան մեջ արաբների հիմնական ծառայութիւնը կայանում է նրանում, որ նրանք արթնացրին հետաքրքրութիւնը դեպի գիտութիւնը, պահպանեցին իրենց հույն նախորդների հայտնագործութիւնները: 9-րդ դարում նրանք թարգմանեցին Ալմագեստը, կառուցվեցին աստղադիտարաններ Դամասկոսում, Բաղդադում, ուր տարվում էին մեծ ճշտութեամբ անընդհատ դիտումներ: Դրանց շնորհիվ հունական աստղագիտական ցուցակներում հայտնաբերվեցին թերութիւններ: Ժամանակ առ ժամանակ դուրս էին գալիս նոր ցուցակներ նոր դիտումների հաշվումներով հագեցած: Սակայն այդ արվում էր հիմնականում գործնական, հատկապէս գուշակողական նպատակներով: Բարձր գնահատելով արաբների դերը, աստղագիտութեան պատմութեան ուսումնասիրողները այնուամենայնիվ նշում են, որ աստ-

²⁰ **И. В. Левочкин**, О естественнонаучном и философском содержании Изборника Святослава 1073 г., - Памятники науки и техники (1982-1983 гг.), М., 1984, с. 116-117.

²¹ **Н. К. Гаврюшин**, Первая русская энциклопедия, - Памятники науки и техники, М., 1984, с. 121-122.

²² **А. Гурвич**, Что есть время?, - Вопросы литературы, 1968, № 11, с.153.

ղագիտության բնագավառում «Ոչ մի արաբ մտածողի մենք պարտական չենք որեւէ խոշոր, ինքնուրույն հայտնագործության համար»²³:

12-րդ դարում եվրոպայի վանական որոշ դպրոցներ վերաճեցին համալսարանների՝ եռյակ եւ քառյակ գիտությունների ավարտուն ծրագրերով: Դեռ երկար ժամանակ եկեղեցին ի դեմս իր հոգեւորականների «պահպանում էր ժամանակի գիտական կրթվածության մենաշնորհը: Գործնականում այդ կրթության շրջանակներում գիտական մակարդակը ցածր էր... աստղագիտությունը հիմնականում լուծում էր տոմարական հարցեր՝ հատկապես Զատիկ ճշգրիտ հաշվարկի համար»²⁴: Ըստ ուսումնասիրողի՝ միջնադարյան գիտությունն իրենից ներկայացնում էր հունական գիտության բյուզանդա-սիրիական-մուսուլմանական իրականության հետ հարմարվածության վերջին փուլը²⁵:

Հայկական ձեռագրերը նույնպես հարուստ են բնագիտական բովանդակությամբ նյութերով: Դրանց մեջ իրենց կարեւոր տեղն ունեն աստղագիտական տեքստերը, որոնց զգալի մասը հրատարակված է²⁶: Հայ գործիչները առաջնակարգ կրթություն ստանալով հելենիստական մշակույթի խոշորագույն կենտրոններում, ծանոթ էին եռյակ եւ քառյակ գիտություններին: Նրանք վերագառնալով հայրենիք, իրենց հետ բերեցին ոչ միայն գիտելիքներ, այլեւ դրանք ուսուցանելու ձեւերը: Հունարենից եւ ասորերենից հայերեն էին թարգմանվում Աստվածաշունչը, եկեղեցու սուրբ հայրերի աշխատանքները, ինչպես նաեւ աշխարհիկ գիտական երկեր: Օգտվելով սուրբ հայրերի եւ հույն մտածողների գործերից՝ հայ թարգմանիչները փնտրում էին ուղիներ քրիստոնեական գաղափարախոսության եւ անտիկ գիտության հիմքերը հաշտեցնելու համար: Թարգմանությունները դյուրամբռնելի դարձնելու գործում օգնում էին տարաբնույթ մեկնությունները: Դրանք միջնադարյան մտքի ձեւավորման կարեւորագույն աղբյուր են եւ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայ մատենագրության մեջ:

Մեկնողական գրականության շնորհիվ զարգանում էր ինքնուրույն գիտական միտքը, իրականանում էր մի խնդիր, որը մինչեւ 12-րդ դար ծանոթ չէր արեւմտաեվրոպական փիլիսոփաներին, որոնք սկսեցին նրանց ուսումնասիրել

²³ **А. Берри**, Краткая история астрономии, М.-Л., 1946, с. 80.

²⁴ **Дж. Бернал**, Наука в истории общества, М., 1956, с. 174-176.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 181:

²⁶ **Ա. Աբրահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, նույնի Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, **Անանիա Շիրակացի**, Տիեզերագիտություն եւ տոմար, Երևան, 1940, **Բ. Քումանյան**, Հայ աստղագիտության պատմություն, Գիրք 1, Երևան, 1964, Գիրք 2, Երևան, 1968 եւ այլն:

վաղ արաբական թարգմանություններից²⁷, գրում է Ս. Ս. Արեւշատյանը: Հայաստանի վաղ միջնադարյան մատենագրության մեջ ուշագրավ գիտական փրկաստիպական երկերից են Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Դավիթ Անհաղթի գործերը: 5-7 դարերի ինքնուրույն եւ թարգմանական գրականությունը վկայում է, որ մինչեւ Անանիա Շիրակացին առկա էր հետաքրքրությունը դեպի բնագիտական հարցերը: Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ում լուսաբանվում են բնագիտական շատ հարցեր, Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւնը» իր բնագիտական բովանդակությամբ մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ բնագիտական մտքի զարգացման վրա, Դավիթ Անհաղթի գործերում փրկաստիպական հարցերի հետ մեկտեղ նշանակալի տեղ է հատկացվել նաեւ բնագիտական, մաթեմատիկական գիտելիքներին: Ինչպես գրում է Լ. Խաչիկյանը՝ թարգմանությունները եւ մեկնությունները սպասարկելու էին ոչ թե ժողովրդի լայն շերտերի պահանջները, այլ զինելու էին մտավորականությանը ազգային շահերի համար մղվող գոտեմարտում²⁸: Այսպես, Եզնիկը պայքարում է հանուն իր դավանած սկզբունքների, նա դեմ է քրիստոնեական գաղափարախոսությանը հակառակ բոլոր ուսմունքներին: Նա չի ընդունում, որ երկինքը պտտվում է. «Եւ ոչ երկինք շրջին, զորմէ ասեն արտաքին իմաստունքն... Զի աստեղքն, որք զցայգ յերկինս են, ցցերեկ անդէն գտանին... յայտ է թէ նոքա գնան, եւ երկինք կան անշարժ ետեղակալք: Որպէս եւ աստուածատուր իսկ գիրք՝ հաստատութիւն կոչեն զերկինս: Եւ որ ինչ հաստատութիւն է, չէ շարժուն»²⁹:

Երկրի անշարժության մասին խոսելիս նա գրում է. «Երկիր ասեն, ի միջոցի կայ... Ասեն օդս, որ ի մէջ գնդին երկնից՝ փակեալ կայ, եւ ունի զաշխարհս ի հասարակածի. ոչ ի վեր տայ վերանալ եւ ոչ ի խոնարհ հակել»: Իմանալով ժամանակի գիտնականների կողմից ընդունված վարկածը, նա այնուամենայնիվ պնդում է. «Որ զերկինս բանիւ հաստատեաց ի վերայ ոչընչի, նոյն եւ զերկիր կացոյց ի վերայ ոչընչի, եւ նորին հրամանն ունի եւ զերկոսին անշարժս եւ ետեղակալս»³⁰: Նա մրջյունի օրինակը չի ընդունում, որով բացատրվում է մոլորակների եւ մասնավորապես Արեգակի եւ Լուսնի արեւմուտքից արեւելք (հակառակ երկնքի՝ արեւելքից արեւմուտք) շարժումը, այն անվանելով «ոչ նման»³¹: Ինչպես գրում է Վ. Չալոյանը. «Եզնիկի եռանդուն մարտնչող ոգին հաճախ հաղթում է նրա քրիստոնեական մտածողությանը: Վերջին հաշ-

²⁷ С.С. Арешатян, Формирование философской науки в древней Армении (5-6 вв), Е., 1973, с. 212.

²⁸ Լ. Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւնը», Երեւան, 1992, էջ 163:

²⁹ Եզնիկայ վարդապետի Կողբացայ «Եղծ աղանդոց», Թիֆլիզ, 1914, էջ 129-130:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 132-133:

³¹ Նույն տեղում, էջ 139:

վով եզրիկի պայքարը արտացոլում էր հայ ժողովրդի պայքարը իր ազգային գոյություն, երկրի անկախության համար»³²:

Հայաստանում գիտական մտքի պատմության մեջ իր հետքն է թողել նաև Եղիշեն: Բերենք մի քանի օրինակ նրա կողմից քննարկած բնագիտական հարցերից. լույսը, որ ըստ Ծննդոց գրքի՝ Աստված ստեղծեց, Եղիշեի կարծիքով նոր արարչություն չէ «արտաքոյ շորից տարերցն, այլ խզած ի հրեղէն երկնից, զյստակութիւն լուսոյն յայրեցողութենէն ի վայր կորզելով... քանզի լոյսն ծնունդ է հրոյ, եւ այլ է ծնունդն եւ այլ է ծնաւղն»³³: Ըստ Եղիշեի՝ Երկրի անշարժությունը հետեւանք է նրա, որ ծանրությունը չի թողնում վեր բարձրանալ, իսկ հողմերը ներքեւ³⁴: Իսկ մոլորակները, ինչպես նաև անմոլար աստղերը սեփական լույսից զուրկ են, եւ լույսը միջնորդաբար ստանում են հրային կամարից, որը եւ կոչվում է Արփի³⁵: Եղիշեն մերժում է գուշակությունները, սնահավատությունները, դրանք համարելով հեթանոսներից մնացած սովորություն³⁶: Լ. Խաչիկյանը գրում է, որ Եղիշեի Արարածոց մեկնությանը ծանոթ եւ նրանից օգտվող հնագույն հեղինակը 7-րդ դարի մեծագույն գիտնական Ա. Շիրակացին է, որ սխալ կլինի կարծել, թե Շիրակացին իր գիտական, իմաստասիրական հիմնավոր գիտությունը ստացել է միայն հունական միջավայրից, հույն ուսուցչից: Ապացուցված է, որ նա բառացի օգտվել է Բարսեղ Կեսարացու «Վեցորեայքի», Փիլոնի երկերի, Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» եւ այլ աշխատությունների թարգմանություններից: Հայտնի է դրանց բառացի օգտագործման փաստը: Այդ շարքում է նաև Եղիշեն³⁷:

7-րդ դարի կեսին արդեն կար ինչպես սեփական, այնպես էլ թարգմանական հարուստ փիլիսոփայական գրականություն, սակայն բնագիտական հարցերը փիլիսոփայական եւ աստվածաբանական հարցերից անջատելը կապված է Ա. Շիրակացու անվան հետ³⁸: Ձեռագրերում պահպանված եւ Ա. Շիրակացուն վերագրվող աշխատությունների շուրջ եղել են գիտավեճեր³⁹: Եթե եզնիկը չի

³² **Езник Кохбацци**, Книга опровержений, перевод, предисловие и примечания В.К. Чалояна, Е., 1968, с. 28.

³³ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 176-177:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 178:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 180:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 186:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 192-193:

³⁸ **Анания Пиракаци**, Космография, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Арешатяна, Е., 1962, с. 5-6.

³⁹ Զ. Բարթիկյան, «Առառու Սոլացու Յաղագս ամպոց եւ նշանաց» աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1964, հ. 7, էջ 331-338, Գ. Աբգարյան, Ա. Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց եւ նշանաց» աշխատության մասին. – «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1971, № 1, էջ 77-94, Զ.

ընդունում երկնքի շարժումը, ապա Ա. Շիրակացին կարծում է, որ «անշափ է երազուծվին շրջագայութեան երկնի»⁴⁰: Բերելով մրջյունի հայտնի օրինակը, որը արագ շարժվող երկանի քարի վրա չընկնելու համար հակառակ ուղղությամբ է շարժվում, նա կարծում է, որ «թէպէտ եւ նման քաջ է օրինակս, սակայն մեզ անարգանք են ուսանել զընթացս լուսաւորաց ի փոքունց եւ ի մթին օրինակաց»⁴¹: Շիրակացին տեղյակ է նաեւ այն իրողությանը, որ լույսի արագությունը մեծ է ձայնի արագությունից. «մեք որ յառաջ հուրն տեսանեմք եւ ապա զորոտումն լսեմք, այս է պատճառն, զի թէպէտ եւ յամպոյն զոյգ ելանէ ձայնն եւ հուրն, այլ մեզ հուրն առաջոյ երեւի, վասն զի ակն երագ է քան զունկն, եւ ակն փոյթ կարէ տեսանել ի հեռին զհուրն, յորժամ յամպոյն ելանէ»⁴²:

Տեղին է այն միտքը, թե «Շիրակացին հետեւելով Արիստոտելի-Պտղոմեոսի ուսմունքին... շրջապատի երեւույթների համար փնտրում է գիտական բացատրություններ»⁴³: Լույսի եւ ջերմության աղբյուրի մասին ասվում է. «Թողում զչար փիլիսոփայիցն ճառս, որ ասեն, թէ ի շփելոյ երագ ընթացիցն իւրոյ առնում ջերմութիւն եւ օդոյս բերեալ տարածէ զաշխարհաւ: Բայց իմաստուն յայտասիկ խորհողաց յայտնի է, թէ յԱրփոյ է եւ լոյսն եւ ջերմութիւն որպէս առաջնոցն հաճոյ թուեցաւ ասել»⁴⁴: Նա հայտնում է, որ որոշ եկեղեցական հայրերի կարծիքով Արեգակի լույսը արարչության առաջին երեք օրերի ցրված լույսն է, որ հավաքվել է Արեգակի ամանում⁴⁵. «Արդ թէպէտ հոգեւորք են եւ սոքա, սակայն ես հաւանիմ սրբոց հարցն բազմաց միաբանելոյն, զոր եւ բարի փիլիսոփայքն արտաքնոցն համաձայնեն՝ յԱրփոյ ունել զլուսավորութիւն եւ զջերմութիւն»⁴⁶:

Հայտնի է, որ ըստ Արիստոտելի Արեգակը, Լուսինը, հինգ մոլորակները, անշարժ աստղերը ամրացված են ութ ոլորտների վրա: Շիրակացին գրում է. «երկինքդ եւթ պարունակք են, որ կոչին գաւտիք. սառնեղեալ գաւտին, որ կոչի

Բարթիկյան, Վերջին անգամ Արատոսի երկի հայերեն թարգմանության վերաբերյալ. – ՊԲՀ, 1974, № 3, էջ 193-205, **Գ. Աբգարյան**, Կրկին Արատոս Սոլացու պոեմի մասին. – ՊԲՀ, 1974, № .3, էջ 206-218, **Հ. Բարթիկյան**, Արատոս Սոլացու եւ Պողոս Ալեքսանդրացու աստղաբաշխական երկերի հին հայերեն թարգմանությունը. – «Քանթեր Մատենադարանի», 1977, հ. 12, էջ 137-162:

⁴⁰ Տիեզերագիտություն եւ տոմար, էջ 48:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴² Նույն տեղում, էջ 36:

⁴³ **Э. Д. Даниелян**, Армянские космографические труды 7-го века о строении вселенной, Е., 1978, с. 68-69.

⁴⁴ Տիեզերագիտություն եւ տոմար, էջ 48:

⁴⁵ Տե՛ս օրինակ՝ Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցարեայ արարչութեան, աշխատասիրությամբ **Կ. Մուրադյանի**, Երևան, 1984, էջ 172: Կամ Մրբոյն եփրեմի մատենագրութիւնմ, հատաշին, Վենետիկ, 1836, էջ 5:

⁴⁶ Տիեզերագիտություն եւ տոմար, էջ 48:

երկնից ցրտաբնակ, այրեցանաղ գաւտին, որ կոչի շարահիւսակ, մեծասիր գաւտին, որ կոչի անգոն կոռոնաւոր, խոռնարան գաւտին, որ կոչի, որ եթերն բնակեալ է եւ արեգական, եւ նա ունի զհոյս ընթացից իւրոց, զի ի հինգերորդ գաւտաջն է արեգակն: Գեղեցկական գաւտին, որ կոչին, այս է, յորում է. (7) մոլորականացն առկայումն, եւ խոնարհ գաւտին, որ կոչի մերձ առ միւս գաւտին, որ միայն եթերն բնակեալ է, ուստի հրացանութիւն եւ փայլատակմունք լինին, խլրտմունք ամպոց, խոնարհմունք խոնաւոց, իջմունք անձրեւաց... առաջին գաւտին հաստատութիւն ունի նովաւ, որ կոչի ութերեակ...»⁴⁷: Քանի որ թվարկածներից բոլոր մոլորակների գոտին մեկն է՝ «գեղեցկականը», ապա ենթադրում ենք, որ այս շարքում են նաեւ այսպես կոչված «հատկական» գոտիները: Գրիգոր Տաթևացին եւ Հակոբ Արիմեցին այդպես են անվանում Երկիր-Լուսին տարածության մեջ ընկած երկինքները, որոնք չորսն են՝ հրո վերին մասն՝ «հրեղեն երկին», հրո ներքին մասն՝ «օլոմբային երկին», քանի որ այն մոտ է Օլիմպիոս լեռանը, երրորդը «եթերային» երկինն է, չորրորդը՝ «ներքին մասն օդոյն», որ կոչի «օդեղէն»⁴⁸:

Երկիրն էլ, գտնվելով երկինքների կենտրոնում, ստացել է գնդի ձեւ. «ինչ միանգամ ի յերկնի է, ամենայն ինչ գնդացեալ է, կատարեալ ձեւոյն հասեալ, որպէս երկիր»⁴⁹: Հայտնի է, որ հետագայում Արիստոտելի հետնորդները ավելացրին իններորդ ոլորտը: Ըստ այդ վարկածի անշարժ աստղերի ոլորտը կոչվում էր «հաստատութիւն», իսկ իններորդը՝ «առաջին շարժիչ»: 10-րդ դարում ավելացվեց էլի մեկ՝ տասերորդ ոլորտը⁵⁰: Այդ ոլորտները պարզապես երկրաչափական աբստրակցիաներ էին, որոնք ինչ-որ ճշտությամբ ներկայացնում էին մոլորակների եւ երկնակամարի օրական շարժումները:

Կարծիք կա, որ ըստ Հովհաննես Սարկավագի նույնպես «աշխարհի բնական առաջացման սուբստանցիոնալ հիմքը «Արփին է»՝ «զանբաւ նիւթն»⁵¹: Ասենք, որ Հովհ. Սարկավագի բնագիտական, տիեզերագիտական հայացքները քննարկելիս ուսումնասիրողները հիմնվում են «Լուծմունք եօթնից գրոցն Փիլոնի» բնագրի վրա, որի հեղինակը ըստ նրանց՝ հենց Հովհ. Սարկավագն է⁵²: Սակայն կա նաեւ տեսակետ. «Հիշյալ բնագիրը... Հովհաննես Սարկավագի գրչին պատկանել չէր կարող... Եթե Հովհ. Սարկավագին ազատենք այս բնա-

⁴⁷ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 325-326:

⁴⁸ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 183, Հակոբ Արիմեցի, «Մեկնութիւն տոմարի»։ – ՄՄ, ձեռ. № 1114, ք. 75ա:

⁴⁹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 332-333:

⁵⁰ А. Берри, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁵¹ Կ. Ա. Միրումյան, Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Ե., 1984, էջ 63:

⁵² Նույնը, Գ. Գրիգորյան, Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատությունների հայ մեկնությունները. – «Քանթեր Մատենադարանի», 1960, հ. 5, էջ 95-110:

գրի հիման վրա արված բոլոր վերագրումներից, նա դարձյալ ամուր բազմած կմնա իր պատվավոր պատվանդանին»⁵³:

Մենք չէ, որ պիտի գնահատենք աղբյուրագիտական ճշգրտումների բարդ եւ շնորհակալ գործընթացի նշանակությունը: Տվյալ դեպքում գիտության պատմության համար կարեւորն այն է, որ տարբեր դարերում հայ գիտական միտքը եղել է ժամանակի առաջավոր դիրքերում: Այդ մասին են վկայում նաեւ 14-րդ դարի աղբյուրները: Հայտնի է, որ 14-րդ դարի սկզբին հիմնվել էր Մարաղայի լատին եպիսկոպոսությունը, իսկ Քոնստանտնուպոլսի հայկական միաբանությունը Բարդուղիմեոս Մարաղացու գլխավորությամբ, որտեղ ունիթոնները լատիներենից թարգմանում էին կաթոլիկական ոգով կրոնական գրքեր, հայերի մեջ տարածելով Արեւմուտքի սխոլաստիկական գաղափարները: Եթե ունիթոնական շարժման քաղաքական կողմնորոշումը սնանկ ու խիստ վնասակար հետեւանքներ կարող էր ունենալ հայ ժողովրդի համար, ապա ինչպես և Խաչիկյանն է գրում. «Շրջահայաց պետք է լինել ու մեծ զգուշություն ցուցաբերել Քոնստանտնուպոլսում ստեղծված բարձրագույն դպրոցի շուրջ համախմբված եվրոպացի եւ հայ վարդապետների գիտական ժառանգությունը գնահատելիս», քանի որ «ներանք շատ շուտով դուրս են գալիս անձուկ սահմաններից եւ տարածվում հայ լուսավորչական եկեղեցու գիտական-ուսումնական կենտրոններում»⁵⁴: Կաթոլիկական միջավայրում ստեղծված այդ գրականությունը ըստ Ս. Արեւշատյանի՝ «հայկական միջնադարյան մատենագրության անկապտելի մասն է»⁵⁵:

Այսպես, այն հարցին, թե ինչու է երկինքը գնդածեւ, միջնադարում ելնում էին մի դրույթից, որ գալիս էր պլուրիթազոնականներից, իսկ հետո նաեւ Արիստոտելից. մարմնի ձեւերից ամենակատարյալը գունդն է⁵⁶: Երկինքը բոլորակ է, որովհետեւ այն պարզագույն ձեւ է, մեկ գծից է բաղկացած, իսկ օրինակ եռանկյունին՝ երեք գծից, քառանկյունին՝ չորս, եւ այլն: Բոլորակ ձեւը բոլոր ձեւերի մեջ «պարունակող» ձեւն է, չունի անկյուններ, որ խանգարի, առավել սրագույն շարժվող մարմնին պատշաճ է այնպիսի ձեւ, որ հարմար է շարժման համար, քանի որ ոչինչ չի ավելանում, չի պակասում, չունի սկիզբ եւ կատարած: Եթե երկինքն ունենար չորեքանկյունի եւ տափարակ ձեւ, անպատշաճ կլիներ, քանզի կպատահեր, որ տեղը դատարկ կմնար, կամ հակառակը: Այդ

⁵³ Փ. Փ. Անթապյան, Հովհաննես Սարկավազին վերագրված «Առմոմոմ Եօրնից գրոցն Փիլոնի» բնագրի առնչությամբ. – ՊԲՀ, 1983, №1, էջ 177:

⁵⁴ Յովհաննես Քոնեցի, Յաղագս Բեռականին, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, Բեռածությունը Լ. Ս. Խաչիկյանի եւ Ս. Ա. Ավագյանի, Ե., 1977, էջ 30:

⁵⁵ Շ. Շ. Արեւշատյան, К истории философских школ средневековой Армении, Е., 1980, с. 10.

⁵⁶ Аристотель, Физика, М., 1936, с. 165.

դեպքում երկնային մարմինները գալով երկնքի մեջտեղը, մեզ ավելի մոտ լինելով ավելի մեծ կերեւային: Այս միտքը գրեթե բառացի գտնում ենք ինչպես Բարդուղիմեոս Մարաղացու⁵⁷, Հովհան Որոտնեցու⁵⁸, Գրիգոր Տաթեւացու⁵⁹, այնպես էլ Հակոբ Արիմեցու մոտ⁶⁰:

Որքան էլ տարօրինակ է, 14-րդ դարում քննարկման առարկա էր նաև Լուսնի սեփական լույս ունենալու հարցը: Թվում է, թե հույն գիտնականները մեկընդմիջտ պարզել էին այն: Սակայն ինչպես գրում է Արիստոտելի ուսումնասիրողներից մեկը, այդ հարցը մանրամասն քննարկվում էր միջնադարյան թե՛ արեւելյան, թե՛ արեւմտյան անթիվ մեկնաբանների կողմից ընդհուպ մինչև Լեոնարդո դա Վինչին⁶¹: Տաթեւի դպրոցում ընդունված է եղել Լուսնի թե՛ սեփական եւ թե՛ Արեգակից փոխառնված լույսի առկայությունը. «Ունի բնական լույս եւ յԱրեգակէն լույս ընդունի»⁶², - գրում է Գ. Տաթեւացին: Հ. Արիմեցին նույնպես ընդունում է Գ. Տաթեւացու այս թեզը⁶³, որը տարբեր էր նույն հարցի շուրջ գաղափարական հակառակորդների ունեցած կարծիքից⁶⁴: Ասենք, որ նույն հարցի քննարկումը գտնում ենք 14-րդ դարի Փարիզի համալսարանի ռեկտոր Ժան Բուրիդանի մոտ. «Կա կասկած, թե արդյոք Լուսինը, բացի Արեգակի լույսը անդրադարձնելուց, ունի՞ սեփական լույս»⁶⁵:

Ուզում ենք մեր հոդվածն ավարտել Լ. Խաչիկյանի բառերով. «Արեւելյան ժողովուրդներից հայերն առաջինն էին, որ հաղորդակից դարձան եվրոպական գիտությունն ինչպես թարգմանություններ կատարելով, այնպես էլ ինքնուրույն երկեր շարադրելով հարստացրին հազարամյա հայ մատենագրությունը նոր արժեքներով»⁶⁶:

⁵⁷ Բարդուղիմեոս Մարաղացի, Մեկնութիւն վեցօրէից. – ՄՄ, ձեռ. 1659, ք. 101բ-103ա:

⁵⁸ Հովհան Որոտնեցի, Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց. – «Քանքեր Մատենադարանի», 1956, հ. 3, էջ 384:

⁵⁹ Գրիգոր Տաթեւացի, նշվ. աշխ., էջ 182-183:

⁶⁰ Հակոբ Արիմեցի, նշվ. աշխ., ք. 74ա-բ:

⁶¹ В. П. Зубов, Аристотель, М., 1963, с. 100-101.

⁶² Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք Բարդուղիմեոսի, որ կոչի Ամարան հատոր, Կ.Պոլիս, 1742, էջ 684:

⁶³ Հակոբ Արիմեցի, նշվ. աշխ., ք. 55ա:

⁶⁴ Լուսնի լույսը միայն Արեգակով պայմանավորված լինելու մասին խոսել են թե՛ Ալբերտ Մեծը (տե՛ս Համառոտութիւն աստվածաբանութեան երանկայն Մեծին Ալպերտի, Վենետիկ, 1715, էջ 89) եւ թե՛ Բ. Մարաղացի (ՄՄ, ձեռ. № 1659, ք. 155ա):

⁶⁵ И. В. Лупандян, Жан Буридан и его вклад в развитие астрономии, - ИАИ, М., 1989, с.159.

⁶⁶ Լ. Խաչիկյան, Հայ բնագիտական միտքը 14-18 դդ. – ՊԲՀ, 1971, № 2, էջ 34:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈՒՌԻՒՄՆՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԱՅԻՆ ՄԻ ՊԱՏԳԱՄԻ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄԸ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅՈՒ ԵՒ ՄԿՏՐԻՉ ՆԱՂԱՇԻ ՄՈՏ

Միջնադարյան հայ մատենագրությունը ներծծված է Աստվածաշնչի Հին եւ Նոր կտակարանի գաղափարներով, պատգամներով, դեմքերով եւ դեպքերով: Հայ եկեղեցու առաջադեմ գործիչները ջանացել են աստվածային պատգամները ներարկել ժողովրդին՝ մարդու եւ ազգի հասարակական ու անձնական կյանքը առավել դյուրին եւ օրինակելի դարձնելու ազնիվ մղումով: Աստվածաշնչային պատգամները օրենքի ուժ պետք է ստանային մարդու համար, այդ դեպքում մարդը հեշտորեն կանցներ «վայրի ծաղկի նմանվող» իր կարճատեւ կյանքը եւ կարժանանար տենչալի հավերժությանը:

Ահա այդ դերն էր կատարում եկեղեցում հանապազօրյա ասվող քարոզը, որում մերժվում էին մարդու վարքագծի այնպիսի հոռի կողմերը՝ ինչպիսիք էին չարությունը, նախանձը, բամբասանքը, ազահույնությունը, ընչաքաղցությունը եւ սրանց հարակից արատները: Ահա այս առումով բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում 14-րդ դարի երկրորդ կեսի եւ 15-րդ դարասկզբի մեծ մտածող՝ փիլիսոփա, աստվածաբան, մանկավարժ Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգիրքը» իր երկու ծավալուն գրքերով «Ձմերան» եւ «Ամարան»:

Մենք խոսելու ենք «Ամարան» հատորի մեջ եղած «Վասն ազահույնեան» քարոզի մասին, որն իր օրինակներով զարմանալիորեն համընկնում է 15-րդ դարի մեկ այլ նշանավոր գործչի՝ Ամիր քաղաքի հոգեւոր առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի «Վասն ազահույնեան» բանաստեղծության հետ:

Գրիգոր Տաթեւացու՝ ազգային գործչի նկարագրի մասին մեզանում ասված է. «Բայց ինչպես էլ լինի, այս շրջանի վարդապետների գրավոր երկերը մեծ մասամբ ունեն ոչ թե գրական-գեղարվեստական արժեք, այլ ընդհանրապես կուլտուրական: Կարելի չէ, հարկավ, մեր ժամանակի շփանհիշով վերաբերել նրանց գիտական գրվածքներին ու գործունեությանը: Առասպելներն ու զրույցները, սին դատողություններն անգամ պարզում են այն դարու ոգին ու հասկացությունները, կյանքն ու բարքերը, էլ չենք ասում կան նաեւ բազմաթիվ փայլուն մտքեր ու դատողություններ, որոնք այն ժամանակի համար ակնբախ են: Չպետք է մոռանալ, որ այն մարդիկը տքնել եւ հորինել են գործնական նպատակի համար, պատրաստել ըստ իրենց ժամանակի հասկացության գի-

տուն աշակերտներ, որ ընդունակ լինեին մաքառելու եւ ազգային անկման առաջն առնելու»¹:

Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգիրքը» պահպանված է բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներով²: Մեծ փիլիսոփայի քարոզգրքերը, մատենագրի ապրած ժամանակներից սկսած եւ հետագայում, հայ հոգեւոր կյանքում ունեցել են լայն կիրառություն:

Քարոզի կենսական նշանակության վերաբերյալ բազմաթիվ օրինակներ են բերում «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հատորների հեղինակները: Այդ օրինակները թե՛ Աստվածաշնչից են, թե՛ Հարանց վարքից եւ թե՛ հայ մատենագիրներից: Շատ դիպուկ է եզնիկ Կողբացուց բերված օրինակը. «Կրթեաց քարոզովք եւ մարգարէիւք իբրեւ կաթամբ: Եզնիկ»³:

«Ամարան հատորը», - ինչպես նշում է Գրիգոր Տաթեւացու փիլիսոփայական հայացքներն ուսումնասիրած ակադեմիկոս Սեն Արեւշատյանը, - ավարտվել է 1407-ին երկարամյա աշխատասիրությունից հետո»⁴:

Գրիգոր Տաթեւացին դեռ կենդանության օրոք հռչակ է վայելել: Այդ են վկայում նրան ժամանակակից եւ հետագա մատենագիրները: 1741-ին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր» աշխատությունը տպագրվել է Ղափանցի Մահտեսի Շահնազարի ծախսով: Մատյանի «Նախադրութիւնք» հատվածը շարադրել է «տեառն Ղազար գերընտիր եւ սրբազան կաթողիկոսն ամենայն Հայոց»: Նա Գրիգոր Տաթեւացուն կոչում է Չորրորդ Լուսավորիչ ազգիս եւ հայ եկեղեցու պարծանք: Իր ասածը հաստատելու համար պատմում է մի մարգարեական երազ, որ տեսել է Գրիգոր Տաթեւացու մայրը: Երազում Սուրբ Լուսավորիչը ձեռքին բռնած կանթեղը, որի լույսը նվազած էր, տալիս է Գրիգորի ապագա մորը՝ ասելով. «Վերցրու եւ պահիր քեզ մոտ, որովհետեւ քեզնից ծնվելու է մանուկ, որը լուսավորելու է խավարած կանթեղը ուղղափառ դավանությունամբ եւ ողջամիտ վարդապետությամբ»⁵:

Հռչակավոր փիլիսոփայի քարոզգրքերն, անշուշտ, արտագրվում, բազմացվում էին Հայաստանում, տարածվում նաեւ նրա սահմաններից դուրս գտնվող հայ եկեղեցիներում, օգտագործվում որպես ուսուցողական ձեռնարկ, ինչպես նաեւ քարոզի բնագիր:

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. II, Երևան, 1944, էջ 364:

² Տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Յանկերը եւ համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, հմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970, էջ 1290:

³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Երևան, Հ-Ֆ, Վեմետիկ, 1837, էջ 999:

⁴ С. Аревшатян, Философские взгляды Григора Татеваци, Ереван, 1957, с. 32.

⁵ Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, Կ.Պոլիս, 1741, էջ 4:

Մկրտիչ Նաղաշի լավագույն տաղը կոչվում է «Խրատական բաներս ազահուլթեան եւ անընչութեան ի Նաղաշ վարդապետէ ասացեալ»: Ինչպես Գրիգոր Տաթևացին իր «Վասն ազահուլթեան» քարոզում եւ մյուս քարոզներում («Վասն նախանձու») հաճախ է հիշում Հին կտակարանի մարգարեներին ու Սողոմոն Իմաստունին⁶, առաքյալներին, այնպես էլ Մկրտիչ Նաղաշն իր «Վասն ազահուլթեան» տաղի հենց սկզբում վկայում է Սողոմոն Իմաստունի խոսքերը.

Սողոմոն մայրն իմաստութեան առ մեզ խօսի բան խրատական,

Թ՞ որ յաւելու ի մեծութեան, նայ ցաւք անձինն բազմանան.

Լաւ է մի բուռն հանգստեան, քան երկու բուռն աշխատութեան,

Զոր առաքեալն վկայէ, թէ չափաւորն է բաւական⁷:

Թե՛ Գրիգոր Տաթևացու «Վասն ազահուլթեան» քարոզում եւ թե՛ Մկրտիչ Նաղաշի «Վասն ազահուլթեան» տաղում ազահուլթյան առաջին շար հետեւանքը Ադամի դրախտից վտարվելն է: Փիլիսոփան թվարկում է ազահուլթյան մյուս աղետալի հետեւանքները: Ազահուլթյան պատճառով ուրիշին զրկում ենք եւ հափշտակում, սուտ ենք խոսում, սուտ երգվում, նախանձում, հայհոյելով թշնամանում, պատերազմում ենք, հակառակվում, բռնանում ենք, սպանում: Եվ այդ բոլոր շարիքները ե՛ւ խռովությունները, ե՛ւ թալանը, ե՛ւ գերությունը, ե՛ւ երկրի ավերումը ազահուլթյան պատճառով է: Հենց այդ ազահուլթյան պատճառով Ադամը դրախտից դուրս շարտվեց. ուներ դրախտի բոլոր պտուղները, մեկն էլ ուզեց ունենալ, կինն ազահացավ, նախանձեց Աստու փառքին, ուզեց աստվածորդի ծնել եւ կերավ արգելված պտուղը, եւ ազահուլթյան պատճառով մերկացան Ադամն ու Եվան, զրկվեցին լույսից, ընկան ցավերով ու փշերով լի աշխարհ⁸:

Մկրտիչ Նաղաշը գրում է.

Ի սկզբանէ մինչ ի վախճան ամէն շարիք, որ գործեցան,

Ազահուլթին եղեւ պատճառ, որ ի բարեացն զրկեցան.

Հայեաց եւ տես զնախնին Ադամ, որ ի դրախտին յադինական,

Աստուածային կերպարանօք պայծառանայր յարեւ նման,

Ազահուլթին եղեւ պատճառ, որ ցանկացաւ աստուածութեան,

Վասն այն էանց զպատուիրան եւ մերկացաւ զպատմուճան⁹:

Եվ Գրիգոր Տաթևացու, ե՛ւ Մկրտիչ Նաղաշի մոտ հանդես են գալիս Կայենն ու Աբելը: Փիլիսոփան ասում է, թե Կայենը սպանեց Աբելին ազահուլթյան

⁶ Նույն տեղում, էջ 428:

⁷ Մկրտիչ Նաղաշ, Աշխատասիրոյթյամբ էդ. Խոնդկարյանի, Երևան, 1965, էջ 113:

⁸ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Բարոզութեան, որ կոչի Ամարամ Խատոր, էջ 255:

⁹ Մկրտիչ Նաղաշ, էջ 114:

պատճառով: Նա կամեցավ, որ միայն ինքը լինի Ադամի որդին եւ տիրի ամբողջ երկրին: Բայց երկրին տիրելու փոխարեն փախավ մարդկանցից եւ անասունների հետ էր շրջում: Եվ նրա կինը, զավակները կործանվեցին ու ջնջվեցին, թոռները ջրհեղեղի մեջ ընկան:

Տես զԿայէն եղբայրասպան, թէ զինչ գործեաց, որ չէր արժան,

Նախանձեցաւ ազահութեամբ եւ սիրասնունդ եղբայրն եսպան...¹⁰:

Գր. Տաթեւացին հիշեցնում է, թե Աստված ապրեցրեց միայն Նոյին, որովհետեւ նա սուրբ էր մնացել ազահության ու պոռնկության ախտից: Բանաստեղծը գրում է.

Որպէս յաւուրս ջրհեղեղին ազահութեամբ պոռնկեցան,

Ջրհեղեղաւ կործանեցան, ամէնն վասն ազահութեան¹¹:

Քարոզգրքի համապատասխան հատվածում հիշատակվում են Հեսուն եւ Աքարը, երիքով քաղաքին ուղղված անեծքը: Նույնը տեսնում ենք տաղի մեջ.

Նայեաց եւ տես զԱքար Ջարաեան, որ ի յաւուրս Յեսու Նաւեան,

Որ էր իշխան երեւելի եւ չէր կարօտ նա մեծութեան.

Գողացաւ նա ի յանիծիցն երիքովի, որ չէր արժան,

Նա տուն որդովք քարակործեցան, ամէնն վասն ազահութեան...¹²:

Գր. Տաթեւացին հիշեցնում է հայտնի առակը. «Ազահի աչքը կշտանում է գերեզմանում, երբ նրա աչքը լցվում է մի ափ հողով»¹³: Նա ազահների թվում է դնում նաեւ Սավուղին, որին Աստված պատվիրեց գնալ Ամաղեկ եւ վրեժ խնդրել Աստծու ժողովրդից: Տերը պատվիրեց, որ նա ավար չվերցնի, բայց նա ազահությունից չսեց Տիրոջը: Նույն դեպքերը Մկրտիչ Նաղաշի մոտ ձեւակերպված են հետեւյալ կերպ.

Հայեաց եւ տես զՍաւուղ Կիսեայն, որ յԱստուծո էառ հրաման՝

Խնդրել զվրէժ ժողովրդեան եւ սպանել զԱզակ արքայն:

Ազահութեամբ նա կուրացաւ եւ մոռացաւ զՏեառն հրաման,

Վասն այն կորոյս զմեծութիւնն եւ շար դիւաց եղեւ դարան¹⁴:

Գրիգոր Տաթեւացին հիշում է բորոտ նէեմային, որ գալիս է Դամասկոսից, եղիսե մարգարեի ձեռքով մկրտվում Հորդանան գետում եւ ցավերից ազատվում: Նա մարգարեին ասում է. «Վերցրու իմ բեռներից ոսկի եւ արծաթ, որ քեզ եմ բերել, որովհետեւ դու ինձ բժշկեցիր»¹⁵: Եվ մարգարեն նրանից ոչինչ

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 115:

¹² Նույն տեղում:

¹³ **Գրիգոր Տաթեւացի**, Գիրք Բարոզութեան, որ կոչի Ամարան Բառուր, էջ 255:

¹⁴ **Մկրտիչ Նաղաշ**, էջ 115:

¹⁵ **Գրիգոր Տաթեւացի**, Գիրք Բարոզութեան, որ կոչի Ամարան Բառուր, էջ 256:

չի վեցնում՝ ասելով, թե Աստծու անունն է նրան ձրիաբար բուժել, ուրեմն ինքը ոչինչ չի կարող վեցրնել: Մկրտիչ Նաղաշն ասում է.

Խաբեաց, պատրեաց զՆէեման, զարծաթն առեալ ի թագստեան,
Նա անիծիւք բորոտեցաւ, ամէնն վասն ազահութեան¹⁶:

Թե՛ Գր. Տաթեւացին եւ թե՛ Մկրտիչ Նաղաշը ազահության չարիքի բարձրակետը համարում են Հուդայի դավաճանությունը Հիսուս Քրիստոսին: Քարոզի հեղինակը ատենախոսական կետերով մեղադրական է կարդում. «...Յայտնի է ի Յուդայէ, որ վասն ազահութեան մատնեաց զփրկիչն աշխարհի եւ խաչել ետ: Եւ տես զմեծ վնաս նորա: Նախ, զի աշակերտ էր, զվարդապետն իւր մատնեաց եւ ոչ զօտար ոք: Երկրորդ՝ զի տեսեալ էր զամենայն սքանչելիսն Քրիստոսի եւ լւեալ զքարոզութիւն աւետարանին: Երրորդ՝ զի յընտրելոց կարգէն էր յերկոտասանիցն՝ ոչ յետին ոք կամ անպատիւ: Չորրորդ՝ զի զարկը արծաթոյ ինքն ունէր եւ պահէր: Եվ ոչ էր կարօտ կամ աղքատ: Հինգերորդ՝ զի բազում անգամ զգուշացուցեալ էր զնա, թէ (վա՛յ մարդոյն յոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն որդի մարդոյ երթայ եւ լաւ էր, թէ չէր ծնեալ մարդն այն եւ թէ (մի ոմն ի ձէնչ մատնելոց է զիս) եւ թե՛ (համբուրելո՞վ մատնես զորդի մարդոյ) այլ սէր արծաթոյն կուրացուցեալ էր զնա: Վեցերորդ՝ զի անմեղն մատնեաց, որ չէր ինչ մեղապարտ մահու՞ ոչ առ նա, եւ ոչ առ այլս»¹⁷:

Գրիգոր Տաթեւացին բացատրում է, թե Հուդան իր կամքով եւ ազահության համար ուրացավ: Այդ առավել ազահությունից նա հուսահատվեց ու խեղդվեց, կործանվեց թե հոգով եւ թե մարմնով: Հուդայի վերցրած արծաթից նա շօգտվեց ոչ իրական կյանքում, ոչ մահվան ժամանակ: Նրա դիակն այնպես է գարշահոտում, որ դրանից գարշում են նույնիսկ Հիսուսին խաչողները:

Բանաստեղծը գրում է.

Այլեւ Յուդայ Սկարիովտացի որդի եղեւ նա կորստեան,
Ձիւր վարդապետն ի մահ մատնեաց, յորմէ երկինք՝ ւ երկիր դողան:
Ազահութեան ախտն է դաժան, որ զաշկերտն արար գազան,
Ձիւր վարդապետն ի խաչ եհան, ամէնն վասն ազահութեան¹⁸:

Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգրքի» մեջ եղած «Վասն ազահութեան» հատվածի սկիզբը Մկրտիչ Նաղաշի մոտ տեղափոխված է քերթվածի համապատասխան հատվածի վերջը: Երկու հոգեւոր առաջնորդներն էլ կրկնում են ազահի եւ արյան ծարավ գայլի համեմատությունը:

¹⁶ Մկրտիչ Նաղաշ, էջ 116:

¹⁷ Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք Բարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 256-257: Ուղղագրությունը բերվում է ըստ բնագրի - Ա.Գ.:

¹⁸ Մկրտիչ Նաղաշ, էջ 116:

Գրիգոր Տաթևացին որպես ազահ մարդու էություն հինգերորդ հատկանիշ նշում է, թե նա նման է «քաղցեալ գայլի, որ ոչ հագե»¹⁹: Եվ հիշեցնում է սուրբգրային առակը. «Առիժ քաղցեալ եւ գայլ ծարաւի»: Մկրտիչ Նաղաշը բանաձեւում է նույն միտքը հետեւյալ կերպ.

Ազահն գայլ է պատառող եւ ծարաւի արեան մարդկան,
 Խլէ, զրկէ, յափշտակէ, ոչ յագենայ արեամբ մարդկան²⁰:

Այնուհետեւ թվարկվում են իրական կյանքում ազահության կործանիչ հարվածները: Գողություն, սուտ երգում, բանտ ու կախաղան, արյունահեղություն, պատերազմներ, խռովություն ու բաժանություն.

Որք կռվին եւ վշտանան, որք նախանձին եւ գողանան...
 Որք հարկանան եւ գողանան, սուտ երգնուն եւ ուրանան...
 Տեսայ զոմանս ի նեղ զնտան, ալլե բազումս ի կախաղան...
 Զինչ թագաւորք եւ մեծ իշխան, որ հեծելով յիրաւ կռուան,
 Զինչ որ արիւն յերկիր հեղան, ամէնն վասն ազահութեան,
 Զինչ որ քաղաք տապալեցան եւ ժողովուրդք որ գերեցան,
 Զինչ որ աւերք առ եւ թախտան, ամէնն վասն ազահութեան...²¹

Այս զուգահեռները երեւան են բերում հայ միջնադարի երկու երեւելի հոգեւոր գործիչների գրվածքների մտքերի ու օրինակների նույնականությունը, եւ հիմք են տալիս ենթադրելու, թե Մկրտիչ Նաղաշը բանաստեղծորեն վերարտադրել է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքի» «Վասն ազահութեան» հատվածը՝ նույնքան կարեւորելով նրա ներգործուն ուժը հավատացյալ ժողովրդի վրա:

¹⁹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Բարոզութեան, էջ 253:

²⁰ Մկրտիչ Նաղաշ, էջ 116:

²¹ Մկրտիչ Նաղաշ, էջ 117:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇԱՀԵՐԻ ԵՒ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՂԱԶԱՐ ՂԱՀԿԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԶԵՌՔ ԲԵՐԱՇ ՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իրանական տիրապետության շրջանում հայ ժողովրդի գոյատևման համար կարևոր նշանակություն ունեին Հայոց կաթողիկոսների կողմից իրանական իշխանությունների հետ դրական հարաբերությունների ապահովումը եւ իրանահպատակ հայության ու հայ եկեղեցու կենսական շահերի պաշտպանությունը շահական հրովարտակներով: Ուստի հայոց կաթողիկոսների գործունեության գնահատման հարցում խիստ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև նրանց ձեռք բերած իրավական փաստաթղթերն ու հրովարտակները: Այս առումով գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում Մատենադարանում պահպանված պարսկալեզու վավերագրերը, որոնցից սույն հոդվածի շրջանակներում կդիտարկվեն Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի ձեռք բերած հրովարտակները՝ գնահատելու համար նրա գործունեության որոշ առանձնահատկություններ:

Երեւանի Մատենադարանում պահպանվել են Տ. Ղազար Ա Զահկեցի (1737–1751 թթ.) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ջանքերով ձեռք բերված 19 հրովարտակ, որոնցից 11-ը հրապարակվել են 1740–1743 թթ. Նազիր շահի եւ նրա որդի ու Իրանի փոխարքա Ռեզա Ղուլի Միրզայի կողմից, իսկ 8-ը՝ Իբրահիմ շահի կողմից 1748–1749 թթ.: Այս հրովարտակներն ի հայտ են բերում կաթողիկոսի ջանքերը հայ եկեղեցու ու հայ ժողովրդի իրավունքներն ու շահերը հարեւան քոչվոր բնակիչների, պետական պաշտոնյաների եւ մահմեդական հոգեւորականների, նաև կաթոլիկ քարոզիչների ոտնձգություններից պաշտպանելու ուղղությամբ:

Ըստ ժամանակագրական կարգի Ղազար կաթողիկոսի կողմից ձեռք բերված ու պահպանված պարսկալեզու հրովարտակներից առաջին երեքը հրապարակված են 1740 թ. հունվարին, այն ժամանակահատվածում (1738 թ. նոյեմբերի – 1740 թ. ապրիլ), երբ Նազիր շահը իրականացնում էր իր ռազմական արշավանքը դեպի Հնդկաստան, իսկ Իրանը կառավարում էր նրա որդի Ռեզա Ղուլի Միրզան, որը նշանակվել էր փոխարքա: Ուստի պատահական չէ, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռք բերած հիշյալ հրովարտակները հրապարակված են Ռեզա Ղուլի Միրզայի անունից: Այս հրովարտակներն առանձնանում են նրանով, որ յուրաքանչյուրում շոշափվում են մի քանի խնդիրներ, եւ դրանց

վերաբերյալ կարգադրություններ են արվում, այն դեպքում, երբ այդ հարցերից ամեն մեկի առնչությամբ սովորաբար հրապարակվում էր առանձին հրովարտակ:

Այս հրովարտակներից մեկը¹, ինչպես եւ XVII դարում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ջանքերով ձեռք բերված մի շարք այլ հրովարտակներ², հենվելով նախորդ շահերի հրովարտակների ու մահմեդական բարձր հոգեւորականների կայացրած վճիռների վրա, արգելում է խոչընդոտել հայերին իրենց եկեղեցիների վերանորոգման ու նորերը կառուցելու, եկեղեցական զանգերը հնչեցնելու ու ծիսական արարողությունները անցկացնելու հարցում:

Երկրորդ հրովարտակով³ արգելվում են հետ պահանջել Երեւանի նահանգից արտագաղթած քոչվոր ցեղերի կողմից հայերի մոտ թողնված գույքը, որ զավթել էին թուրքական զորքերը, նաեւ իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքի նկատմամբ նոր մահմեդականացած հայերի հավակնությունները: Երեւանի նահանգից հիշյալ քոչվոր ցեղերը գաղթեցվել էին 1730-1731 թթ. շահ Թահմասպ II-ի կողմից: Ինչպես նշվում է հրովարտակին կցված խնդրագրի տեքստում. «Օսմանցիների օրոք հանգուցյալ Թահմասպ Միրզան մտավ Երեւան եւ այնտեղի բոլոր ցեղերին գաղթեցրեց Իրաքի կողմերը: Յեղերի մարդկանցից յուրաքանչյուրն իր ունեցվածքն ու գույքը ժամանակավորապես թողեց գյուղերում հայերի տներում: Օսմանցիները այդ ամենը պարտադիր կերպով բոլոր տեղերից հավաքեցին ու զավթեցին՝ տանտերերին նույնպես վնաս հասցնելով»: Հետագայում այդ ցեղերի անդամները վերադառնալով սկսում են ետ պահանջել իրենց ունեցվածքը, որը բնականաբար մեծ նեղություն էր պատճառում այն հայերին, որոնց պահպանությանն էր հանձնվել այն, բայց խլվել հետագայում Երեւանի նահանգը իրենց ենթարկած թուրքական իշխանությունների կողմից: Այս խնդրի շուրջ նադիր շահից հրովարտակ էր ձեռք բերել նաեւ նախորդ կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին 1735 թ., որը սակայն չի պահպանվել⁴: Հաջորդ հարցը, որ բարձրացվում է այդ հրովարտակում, վերաբերում է իրենց քրիստոնյա ազգականների ժառանգության նկատմամբ նոր մահմեդականացած հայերի, այսպես կոչված ջադիդ-ուլ-խալաֆների, հավակնությունների արգելմանը. մի հարց, որի դրական լուծումը խիստ կարեւոր էր իրանահպատակ հայության համար: Ծիա մահմեդականների մոտ Սեֆյան ժամանակաշրջանում լայն կիրառություն ուներ այսպես կոչված Իմամ

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 367:

² Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, Երեւան, 2005, վավերագրեր 28, 31, 33, 34:

³ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 483:

⁴ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, Երեւան, 1973, էջ 52:

Զահֆարի օրենքը, ըստ որի զիմմի⁵ ուսյաթների⁶ մահմեդականացած ազգականները իրավունք ունենին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքը ամբողջովին գրավելու եւ նրանց զրկելու ժառանգութունից: Այս առթիվ բազմաթիվ բողոքագրերի եւ դատական պրոցեսների ստվար գործեր կան պահպանված⁷: Հիշյալ օրենքի կիրառութունը մեծ նեղութուն էր պատճառում իրանահայատակ հայութեանը՝ նպաստելով նրանց մահմեդականացմանն ու թույլ տալով անգամ ազգական չհանդիսացող մահմեդականացած անձանց հավակնութուններ ունենալ մահացած քրիստոնյայի ունեցվածքի նկատմամբ⁸ կամ էլ օտարման ոչ ենթակա վակֆային կալվածքները փորձել հափշտակել Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնից⁹: Սեֆյան պետութեան անկման շրջանում հայոց կաթողիկոսներ Աստվածատուր Ա Համադանցուն եւ Աբրահամ Բ Խոշաբեցուն հաջողվում է Իրանի շահ Թահմասպ Բ-ից, որի իշխանութունը ավելի շատ ձեւական բնույթ էր կրում, այս հարցի վերաբերյալ ձեռք բերել հայերի համար նպաստավոր բովանդակութուն ունեցող հրովարտականեր: Մասնավորապես, շահ Թահմասպ Բ-ի 1724թ. հրամանագրով մի շարք դատական ու վարչական ատյաններում իրենց իրավունքները հաստատելուց հետո միայն նոր մահմեդականացած հայերին իրավունք էր տրվում հավակնել իրենց ազգականների ունեցվածքին¹⁰: Այս հրովարտակը գործադրվելու դեպքում, փաստորեն, որոշ շահով պետք է դժվարացներ մահմեդականացած հայերի համար իրենց հեռավոր եւ մոտ ազգականների ունեցվածքին տեր դառնալը: Նույն գահակալի 1731 թ. հրովարտակը¹¹ հրահանգում է Չուխուր Սաադի (Երեւանի նահանգի) կառավարչին (չնայած, որ այդ նահանգը դեռեւս գտնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետութեան տակ) արգելել նոր մահմեդականացած հայերին ժառանգութեան վեճ սկսել իրենց հարազատների հետ: Այս հրովարտակը փաստորեն բոլորովին արգելում է Իմամ Զահֆարի օրենքի կիրառութունը հայերի ժառանգական խնդիրներում: Այսպիսով, ամենայն հավանականութեամբ, հենվելով վերը նշված հրովարտակաների վրա, Ղազար կաթողիկոսին հաջողվում է այս

⁵ Զիմմի - այդպես էին կոչվում քրիստոնյա եւ հրեա հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել նաեւ հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու:

⁶ Ռայաթ - սկզբնաղբյուրներում գործածվում է հպատակ եւ հարկատու ժողովրդի, հատկապես նստակյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով:

⁷ Հ. Փափագյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը. - «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, հ. 3, էջ 87-88:

⁸ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, Երեւան, 2005, վավ. 18:

⁹ Նույն տեղում, վավ. 51:

¹⁰ Նույն տեղում, վավ. 86:

¹¹ Նույն տեղում, վավ. 89:

հարցի առնչությամբ հայերի համար նպաստավոր կարգադրություն ստանալ հրանի փոխարքայից, ըստ որի. «Եթե հայերից որեւէ մեկը արժանանում է իսլամն ընդունելու պատվին, ապա այդ մահմեդականացածներից ոչ ոք չպետք է իր ազգականների հետ ժառանգության վեճ սկսի եւ հրամանին ու կարգին հակառակ անօրինականություն գործի»։ Կարելոր համարելով նշված խնդրի լուծումը հայ ժողովրդի համար՝ Ղազար կաթողիկոսը նույն բովանդակությամբ հրովարտակ է ձեռք բերում նաեւ Իբրահիմ շահից 1748 թ.¹²։

Ռեզա Զուլի Միրզայի երրորդ հրովարտակով¹³ արգելվում է հայ եկեղեցու նվիրակներից ճանապարհները հսկող պահակային ծառայությունների կողմից հարկերի գանձումը, մի խնդիր, որին հայոց կաթողիկոսների խնդրանքով անդրադարձել են ինչպես նախորդ Սեֆյան շահերը, այնպես էլ ինքը՝ Նադիրը՝ թույլ տալով հայ եկեղեցու ներկայացուցիչների ազատ շրջագայությունը նրանց ենթակա տարածքներում¹⁴։ Այս խնդրի կապակցությամբ Ղազար կաթողիկոսը համանման բովանդակությամբ հրովարտակ է ձեռք բերել նաեւ Իբրահիմ շահից 1748 թ.¹⁵։

Ուշադրության են արժանի այս հրովարտակի մյուս երկու մասերը, որոնցում հրահանգվում է Երեւանի նահանգ մտնող բարձրաստիճան պաշտոնյաներին փիշքաշի¹⁶ գանձման հարցում շարաշահումներ թույլ չտալ եւ կաթողիկոսից պարտադրված ձեռք բերելու դեմ ու այլ կենդանիներ չպահանջել։ Ինչպես երեւում է, Ղազար կաթողիկոսը հրաժարվում էր հավելյալ նվերներով սիրաշահել պարսից իշխանավորներին, ինչը բավական էր, որպեսզի վերջիններս վատ տրամադրվեին նրա ու հայ եկեղեցու հանդեպ։ Եվ զարմանալի չէ, որ այս շրջանում Չամչյանի վկայությամբ թշնամություն է ընկնում նրա եւ պարսից բարձրաստիճան իշխանավորների՝ «Շահմահմուտի», այնուհետեւ նաեւ Աստապատի «Ֆեթալի նախարարի» միջեւ։ Այս պատճառով Մայր Աթոռը հարկադրված է լինում ծանր տուգանքներ վճարել¹⁷։ Ամենայն հավանականությամբ հենց այս Ֆաթհալի խանի կնիքն է դրոշմված 1744 թ. դեկտեմբեր ամսին կազմված մի փաստաթղթի վրա, որն իրենից ներկայացնում է Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի կալ-

¹² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 396:

¹³ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 482:

¹⁴ Զ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ II, վավ. 27, էջ 117–118: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, Երեւան, 2005, վավերագրեր 9,

¹⁵ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 402:

¹⁶ Փիշքաշ - զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաեւ ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից՝ շահին մատուցվող նվեր:

¹⁷ Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 821:

վածքներից գանձվող հարկերի մի մանրամասն հաշվարկ, որի համաձայն վանքը պարտավոր էր վճարել նրան հատկացված մուաֆուկեթյան¹⁸ չափաբաժինը գերազանցող 212.200 դինարի¹⁹ գումարը²⁰: Փաստաթղթի հակառակ կողմում արձանագրվում է կաթողիկոսի կողմից այդ գումարի վճարված լինելու փաստը: Դեռեւս 1735 թ. Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի խնդրագրի համաձայն անց էր կացվել Մայր Աթոռի կալվածքներից գանձվող հարկերի մանրամասն հաշվարկ, որի վերջնական գումարը՝ 106.910 դինարի չափով հաստատվել էր նրա մուաֆուկեթյան իրավունքը: Կաթողիկոսը միայն Երեւանի նահանգի 19 վանքերի համար ամեն տարի պետք է 175.000 դինար վճարեր շահին²¹: Վերը նշված 212.200 դինարի գանձումը 19 վանքերի համար վճարվող ամենամյա 175.000 դինարի հետ կազմում էր բավականին մեծ հարկաբաժին եւ թերեւս մեկն էր Մայր Աթոռից գանձված ծանր տուգանքներից:

Ծագումով լինելով Նախիջեւանի Զահուկ գավառից, ուր հայ ունիթորները կենտրոնն էր՝ Ղազար Զահեկեցի կաթողիկոսը լավատեղյակ էր հայերի դավանափոխութեան ու կաթողիկական քարոզչութեան կործանարար հետեւանքներին, ուստի եւ «անզիջում դիրքորոշում» ուներ կաթողիկ քարոզիչների եւ քարոզչութեան հանդեպ, որը դրսեւորվել է ինչպես նրա գրչին պատկանող կրօնական գործերում ու քարոզներում, այնպես էլ նրան ձեռք բերած հրովարտականերում²²: Կարմեյան միաբան Ֆիլիպ Մերիի վկայութեամբ, իրենք 1739-1740 թթ. ենթարկվում էին հալածանքների «ոչ կաթողիկ պատրիարք Ղազարի կողմից, որը պահանջում էր, որ բոլոր քարոզիչները Իրանից դուրս քշվեն, եկեղեցիները կործանվեն»: Կաթողիկոսը հինգ անգամ այս հարցով դիմում է փոխարքա Ռեզա Ղուլի Միրզային, մեծ գումարներ ծախսում, որի արդյունքում շատ կաթողիկներ բանտ են նետվում եւ շահական հրովարտակ է ձեռք բերվում²³: Թեեւ Ռեզա Ղուլի Միրզայից ձեռք բերված այս հրովարտակը Մատենադարանի արխիվում չկա, սակայն կան կաթողիկոսի ջանքերով Նազիր շահից ձեռք բերված 1741 թ. երկու հրովարտակ²⁴ ուղղված կաթողիկ միսիոներների քարոզչութեան դեմ: Այդ հրովարտակներին կցված խնդրագրերում Ղազար կաթողի-

¹⁸ Մուաֆուքյուն - հարկերից ազատված լինելը, հարկային իմունիտետ վայելը. գործածվում է ինչպես անհատների, այնպես նաեւ օբյեկտների վերաբերյալ:

¹⁹ Դինար – արծաթ դրամի միավոր: Խոշոր դրամական հաշվումները կատարվում էին «թումանով», որը հավասար էր 10.000 դինարի:

²⁰ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 392:

²¹ Նույն տեղում, վավ. 354:

²² Ա. Այվազյան, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման ֆառոսիներում, Երեւան, 2003, էջ 141- 143:

²³ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, v. I, London, 1939, pp. 632-633.

²⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 1գ, վավերագրեր 375ա, 380:

կոսը կաթոլիկ քարոզիչներին մեղադրում է ոչ միայն «հայերին մոլորեցնելու եւ նենգորեն կաթոլիկացնելու», այլեւ «լրտեսութեամբ զբաղվելու» եւ երկրին վերաբերող «անհրաժեշտ տեղեկութիւնները իրենց միապետներին հասցնելու» մեջ՝ այն համարելով «պետական դավաճանութիւն»։ Այս պատճառով կաթոլիկ քարոզիչները մեծ գումարներ են ծախսում ու «իրենց բարեկամներին» միջնորդութեամբ հրովարտակ են ձեռք բերում, որպէսզի նորից ազատորեն գործեն²⁵։ Նազիր շահը այնուհետեւ հաստատում է քարոզիչների նախկինում ունեցած արտոնութիւնները։ Կարմեյան միաբանների վկայութեամբ՝ Ղազար կաթողիկոսի գահընկեց արվելը եւս կապված է կաթոլիկ քարոզիչներին վարկաբեկելու նրա փորձի հետ²⁶։

Թեեւ տարբեր են ժամանակակիցների մեկնաբանութիւնները Ղազար կաթողիկոսի գահընկեց արվելու պատճառների, սակայն բոլոր աղբյուրները միանշանակ պնդում են նրա օրոք Մայր Աթոռի կողմից պարսից արքունիքին մի քանի անգամ վճարված ծանր տուգանքների մասին²⁷։

Այստեղ շահի անձնական վերաբերմունքը կաթողիկոսի նկատմամբ կարծում ենք խաղում էր երկրորդական դեր, նախ, որ ընդհանրապէս Նազիր շահի իշխանութեան տարիներին ժողովրդից գանձվող ծանր հարկերն ու տուգանքները հաճախակի էին. այդ էին պահանջում շահի կողմից իրականացվող բազմաթիվ ռազմական ձեռնարկումները²⁸, երկրորդ, որ Նազիրն արդեն չունէր Հայոց կաթողիկոսին սիրաշահելով նրա հպատակների օժանդակութիւնը ստանալու կարիքը, որը նա զգում էր Օսմանյան պետութիւնից հայկական տարածքները վերադարձնելու ժամանակահատվածում։

Ղազար կաթողիկոսին չի հաջողվում պահպանել բոլոր այն 7 գյուղերի (Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆրանկանոց, Քիրաշլի, Դիբաքլու եւ Հաւրիբենդ) պատկանելութիւնը Մայր Աթոռին, որոնց նկատմամբ սեփականութեան իրավունքը ամրագրել էր Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը 1735 թ. Նազիր շահի հրովարտակով²⁹։

Արդեն 1741 թ. հրապարակված հրովարտակներում խոսքը երեւանի նահանգի Վաղարշապատ, Օշական, Ֆրանկանոց ու Մաստարա գյուղերի մասին

²⁵ A Chronicle of the Carmelites, v. 1, pp. 632-633.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 641-642:

²⁷ **Խաչատուր Զուղայեցի**, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 265: **Մ. Զամյան**, Հայոց պատմություն, Գ, էջ 821: A Chronicle of the Carmelites, p. 642: **Յովնաննու Շանխաթունեանց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Աւարատայ, Գ. Ա., Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 227-228:

²⁸ Ann K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, New York, Toronto, 1953, p. 132:

²⁹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 976:

է³⁰ : Այդ հրովարտականերից առաջինը, որ կարգադրում է շահահանգստացնել Օսմանյան Թուրքիայից կաթողիկոսի ջանքերով երեւանի նահանգ գաղթեցված հայերին, վկայում է Մայր Աթոռի կալվածքները, ինչպես նաեւ իր՝ կաթողիկոսի ծննդավայր Զահուկը շենացնելու ուղղութեամբ Ղազար կաթողիկոսի ձեռնարկած գործնական քայլերի մասին. «Մշտապես շահանշահի արդարութեանն ու կարգուկանոնը գովաբանելով [մարդիկ] եմ ուղարկում Օսմանցիների եւ Քուրդիստանի վիլայեթը, հուսադրելով ու հորդորելով գաղթեցնում, բերում եմ երեւանի Վաղարշապատ, Օշական, Ֆրանգանոց, Մաստարա եւ Նախիջեւանի Զահրիկ գյուղերում բնակեցնում, որպեսզի այդ մահալները³¹, որ քիչ են բնակեցված, շենանան»։ Նույն թվականին հրապարակված մեկ այլ հրովարտակով կաթողիկոսը ջանում է ապահովագրել այդ գյուղերը անօրինական հարկապահանջութեանից³² :

Ըստ Իբրահիմ շահից 1748 թ. Ղազար կաթողիկոսի ձեռք բերած հրովարտակի Մայր Աթոռին էին պատկանում Վաղարշապատը, Օշականը, Ֆրանկանոցն ու Մաստարան³³ : Պահպանվել է նաեւ Իբրահիմ շահի նույն թվականի հրամանագիրը որով հաստատվում է էջմիածնի վանքի ու նրա կալվածքների մուաֆության իրավունքը³⁴ :

Ընդհանրապես, ինչպես երեւում է Ղազար կաթողիկոսի կողմից ձեռք բերված հրովարտակների ուղղվածութունից, վերջինս մեծ ուշադրություն է դարձրել հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանութեանը մահմեդական բնակչության ու պաշտոնյաների բռնութեաններից եւ անօրինական միջամտութունից։ Մասնավորապես Նադիր շահին 1741 թ. ներկայացրած իր խնդրագրում նշում է հետեւյալը. «Հայ կանանց իր հոժար կամքով կամ բռնի կնութեան անելով մահմեդական են դարձնում։ Մահմեդականացնում են նաեւ նրա նախկին [ամուսնուց ունեցած] երեխաներին։ Բացի այդ, որոշ մարդիկ որտեղ, որ հանդիպում են գեղեցկագեմ ու հաճելի աղջկա կամ տղայի, բռնի մահմեդականացնում են»։ Այս խնդրագրի հիման վրա 1741 թ. հրապարակված Նադիր շահի հրամանագրով արգելվում է հայերին բռնի մահմեդականացնելը³⁵ : Մեծ կարեւորություն տալով հիշյալ խնդրի կարգավորմանը՝ նույն բովանդակությամբ հրովարտակ է ձեռք բերում նաեւ 1748 թ. Իբրահիմ շահից³⁶ :

³⁰ Նույն տեղում, վավերագրեր 376, 379:

³¹ Մահալ - շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Անդրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:

³² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ 1գ. վավ. 379:

³³ Նույն տեղում, վավ. 398ա:

³⁴ Նույն տեղում, վավ. 401:

³⁵ Նույն տեղում, վավ. 370:

³⁶ Նույն տեղում, վավ. 399:

1741 թվականի նադիր շահի մեկ այլ հրովարտակ արգելում է պետական պաշտոնյաների ու մահմեդական հոգեւորականների միջամտութիւնը հայերի հավատին վերաբերող խնդիրներին եւ նրանց կրօնական օրենքների խախտումը³⁷: Մահմեդական հոգեւորականների անհարկի միջամտութիւնը հայ ժողովորդի կյանքին արգելելու նպատակով հրովարտակ է ձեռք բերվում նաեւ Իբրահիմ շահից 1748 թվականին³⁸:

Ղազար կաթողիկոսի կողմից են ձեռք բերվել առաջին հրովարտակները Վաղարշապատում ճանապարհների վերահսկողութիւնն իրականացնող ու մաքսային հարկեր գանձող ծառայութիւնների (ուհրար) պահակակետի գոյութիւնն արգելող երկու հրովարտակները 1741³⁹ եւ 1743⁴⁰ թվականներին: Ինչպես նշվում է առաջին հրովարտակին կցված խնդրագրում՝ «Հին ժամանակներում Ուշիխսա գյուղում ուհրար չի նստել. նրանք այլ վայրերում են նստել: Այժմ ուհրարը գալիս, հիշյալ գյուղում է նստում, Ուշիխսա գնացող եկողին եւ գյուղի մյուս ուսթաններին նեղում է»: Հաջորդ հրովարտակում էլ ավելի խտացնելով գույները՝ կաթողիկոսը նշում է, որ ուհրարները. «գիշերցերեկ հարբեցողութեամբ են զբաղվում, գնում են ուսթանների տները, զանազան անկարգութիւններ են անում անհանգստացնելով խեղճերիս տնեցիներին»: Եվ այնուամենայնիւ, ինչպես երեւում է հետագա շրջանի XIX դարի սկզբի հրովարտակների⁴¹ ու այլ փաստաթղթերի⁴² բովանդակութիւնից, չի հաջողվում մեկընմիշտ վերջ տալ այդ պահակակետի գոյութիւնը:

1747 թ. հունիսի 24-ին նադիր շահը սպանվում է իր դեմ կազմակերպված դավադրութեան հետեւանքով: Նույն թվականի հուլիսի 6-ին Մեշհեդում շահ է հռչակվում նրա եղբորորդի Ալի Դուլին, որը հայտնի էր նաեւ Ադիլ շահ անվամբ: Նրա անունից հրապարակված որեւէ հրովարտակ Մատենադարանի արխիվներում չի պահպանվել: Սակայն Իրանի այս տիրակալը իր կարճատեւ իշխանութեան ընթացքում որոշ ժամանակով իր տիրապետութիւնն է հաստատել Արեւելյան Հայաստանի շրջանների վրա եւ միջամտել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի խնդիրներին, մասնավորապես նաեւ Ղազար կաթողիկոսի գահընկեցութեանը 1748 թ. գարնանը⁴³:

1748 թ. գարնանը (մինչեւ մայիսի 20-ն ընկած ժամանակահատվածում)

³⁷ Նույն տեղում, վավ. 377:

³⁸ Նույն տեղում, վավ. 400

³⁹ Նույն տեղում, վավ. 378ա:

⁴⁰ Նույն տեղում, վավ. 378բ:

⁴¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 550:

⁴² Նույն տեղում, վավ. 577:

⁴³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3423-25:

Պետրոս Քյուլեթյուրը կաթողիկոս է ընտրվում⁴⁴: Նույն թվականի վերջին Ադիլ շահի դեմ ապստամբում է նրա հարազատ եղբայրը՝ Իբրահիմ Միրզան եւ դեկտեմբերի 8-ին իրեն շահ հայտարարում: Ղազար կաթողիկոսի եղբայր Յովսեփ քահանան «պատշաճ ընծաներով ու միջնորդութիւններով յաջողեցաւ Ղազարի ազատութեան եւ կաթողիկոսութեան վերադառնալուն հրովարտակը ստանալ», որից հետո Ղազար կաթողիկոսը վերահաստատվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահին⁴⁵:

Ղազարի կաթողիկոսական իրավունքները վերահաստատող հրամանագիրը, ինչպես նաեւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավունքներին վերաբերող մյուս հրամանագրերը, որ ձեռք են բերվել 1748 թ. դեկտեմբերին եւ որոնց մասին արդեն խոսեցինք վերը, պահպանվել են Նրեւանի Մատենադարանում:

Այսպիսով, ի տարբերութուն այլ կաթողիկոսների, որոնց ձեռք բերած հրովարտակաների նպատակը հիմնականում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կալվածքների պաշտպանութունն էր ոտնձգութուններից, Ղազար կաթողիկոսը, աչքաթող շանելով նաեւ այդ խնդիրները, իր ուշադրութունը կենտրոնացրել էր կաթողիկ միսիոներական քարոզչութունից եւ մահմեդականների բռնութուններից ու անօրինական միջամտութունից, ինչպես հայերի մահմեդականացմանը նպաստող Իմամ Զահաբարի օրենքից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանութեան վրա, ինչը, կարծում ենք, հակառակ վաղ շրջանի որոշ պատմաբանների կողմից նրա վերաբերյալ արված բացասական արտահայտութուններին, խոսում է նրա գործունեութեան դրական կողմերի ու հայրենասիրական ջանքերի մասին:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 3426:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 3429-30:

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ (համառոտ ակնարկ)

Հետազոտության գլխավոր նպատակն է ուսումնասիրել 17-րդ դարի Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցի նշանավոր վարպետների կողմից գրված եւ պատկերազարդված Աստվածաշնչերը եւ Ավետարանները¹: Նկատենք, որ Նոր Զուղայի դպրոցն ընդգրկում էր մոտ 15 գրչության կենտրոն, որտեղ ստեղծվել են մեծ թվով մատյաններ: Պատկերագրությունը եւ ոճը, որոնք զարգացում են ապրել տվյալ տարածաշրջանում 17-րդ դարի առաջին քառորդից մինչեւ 1721 թ. (աֆղանների ներխուժման թվականը), պահպանում են այս դպրոցի բնորոշ առանձնահատկությունները:

Աշխատանքի ընթացքում ուսումնասիրվում են Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցի զարգացման օրինաչափությունները, փոխադարձ կապերն ու հարաբերությունները հայ գրքարվեստի այլ կենտրոնների հետ, ինչպես՝ Կոստանդնուպոլիս, Վասպուրական, Ամիդ, Սեբաստիա, Ղրիմ, Լեհաստան եւ Ռումինիա: 16-17-րդ դարերի ընթացքում Հայաստանում մշակութային եւ տնտեսական կենտրոնների զարգացումը եւ հայ գաղութների երեւան գալը եվրոպայում նպաստել են հայկական վանքերում արվեստի վերածննդին: Սպահանը (կամ Իսֆահանը)՝ Պարսկաստանի ամենանշանավոր կենտրոններից մեկը, այս բացառիկ երեւույթի լավագույն օրինակն է: 1605-1607 թվականներից սկզբնավորվում է Նոր Զուղայի հայկական գաղութը՝ որպես Սպահանի արվարձան²: Կառուցվում են նոր եկեղեցիներ գրչատներով³, որտեղ աստիճա-

¹ Դոկտորական աշխատանքիս թեման է «Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոց (17-րդ դար)», որն իրականացնում եմ Երուսաղեմի Եբրայական համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կից: Աշխատանքի ելակետային դրոյթներն էլ դարձել են սույն շարադրանքի նյութը:

² Տե՛ս Առաֆել Դավրիժեցի, *Պատմություն*. Վաղարշապատ, 1896; V. S. Ghougassian, *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*. Armenian Texts and Studies 14, edited by M. E. Stone, Atlanta, 1998:

³ Ինչպես օրինակ՝ Սուրբ Հակոբ Մժբնեցի Հայրապետ (1607 թ.), Սուրբ Նազարեթ (1609 թ.), Սուրբ Գեորգ եւ Սուրբ Սարգիս (1611 թ.), Սուրբ Աստվածածին (1613 թ.), Սուրբ Ստեփանոս (1614 թ.), Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ (1621 թ.), Սուրբ Կատարինե (1623 թ.) եւ այլն՝ տե՛ս Լ. Գ. Մինասեան. *Նոր Զուղայի եկեղեցիները*, հ. Ա., Նոր Զուղա, 1992:

նաբար ձեւավորվում է «Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցը» իր մի շարք այնպիսի տաղանդավոր վարպետ-նկարիչներով, ինչպիսիք են՝ Յակոբ Զուղայեցին, Զաքարիա Վանեցին, Ստեփանոս Զիք Զուղայեցին, Սարգիս Մոկացին, Խաչատուր Խիզանցին, Մեսրոպ Խիզանցին (նկ. 1)⁴, Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին, Գասպար երեցը (նկ. 2), Բարսեղ կրոնավորը, Գրիգոր Համագասպանցը, Աստվածատուր Զուղայեցին, Հայրապետ Զուղայեցին (նկ. 3), Մարտիրոս քահանան (նկ. 4), Բարդամբ (նկ. 5) եւ ուրիշներ: Արեւելյան եւ արեւմտյան գեղարվեստական ավանդույթների միաձուլումը դրսևորվորվել է այս վարպետների ստեղծագործությունների մեջ (պատկերագրություն, գույն, հորինվածք եւ գծանկար): Աստիճանաբար առաջացել է էկլեկտիկ⁵ յուրահատուկ նորջուղայական ոճը, որն էլ աստիճանաբար նկարագրում եւ վերլուծում եմ: Մինչ օրս վերոհիշյալ մանրանկարիչների զանազան գործերը խոր ուսումնասիրություն չեն արժանացել, եւ նույնիսկ ոչ մի առանձին մենագրություն Նոր Զուղայի հայկական մանրանկարչության դպրոցին նվիրված չի եղել:

Ուշ միջնադարի հայ մանրանկարչության ընդհանուր անկման ֆոնի վրա, այդ դպրոցի ծաղկումը եւ ինքնատիպությունը կարելի է համարել վերջին վերելքը:

Միջնադարյան հայ գեղանկարչության հետազոտողներ Զոն Կարսուելը, Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը, Ավետիս Սանջյանը, Հրավարդ Հակոբյանը ընդգծել են հայ նկարիչների ստեղծած բարձրարվեստ գործերը՝ նշելով եվրոպական կերպարվեստի ակնհայտ ազդեցությունը⁶: Նոր Զուղայի հայկական եկեղեցի-

⁴ Սույն հոդվածում առաջին անգամ են տպագրվում նկարներ 1-5 եւ 7, որոնցից 1-4 լուսանկարել եմ բնագրերից Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թույլտվությամբ, որի համար խորին շնորհակալություն եմ հայտնում, հատկապես արքանայր Եղիա Քիլաղայանին, արքանայր Պողոս Գոնանյանին եւ պարոն Վարդան Գետրիկյանին: Նկար 5-ը, դոկտոր Ռայմոնդ Գետրիկյանի աջակցությամբ, ստացել եմ Փարիզի ազգային գրադարանից: Իսկ վերջին երեքը՝ 6, 7 եւ 8, վերատապակում են պրոֆեսոր Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի արխիվից (Մատենադարան, տուփ II/3) եւ իր հրատարակած ալբոմից՝ S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Armenian Miniatures from Isfahan*, Brussels – Antilias (Lebanon), 1986, p. 165, fig. 97 and p. 182, fig. 114:

⁵ Տե՛ս S. Der Nersessian, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts*, vol. I, Dublin, 1958, p. XL.

⁶ J. Carswell, *New Julfa. The Armenian Churches and Other Buildings*. Oxford, 1968, pp. 21-24; S. Der Nersessian, “Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts”, in: *Byzantine and Armenian Studies*, vols. I-II (1973), pp. 611-630; Iden., *L’art arménien des origines au XVIIe siècle*. London – Paris, 1977, pp. 233 and 236-237; A. K. Sanjian, *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California, Los Angeles* (with contributions by Alis Taylor and Sylvie L. Merian and with the assistance of S. Peter Cowe), vol. 14, Berkeley – Los Angeles – London, 1999, pp. 26, 34 and 43; Հ. Հակոբյան, Հայոց տերունական սրբապատկերներ, Երևան, 2003, էջ 147-149:

ների որմնանկարներն ու հաստոցային գեղանկարները պարունակում են արեւմտյան արվեստի տարրեր⁷: եվրոպական գեղանկարչությունը նույնպես որոշ ազդեցություն է թողել Նոր Զուղայի դպրոցի մանրանկարի պատկերագրության վրա՝ թե՛ հաստոցային գեղանկարի, թե՛ տպագիր գրքերի միջոցով: Վերջիններս 16-րդ դարում հրատարակվել են Վենետիկում, Նյուրնբերգում, Կոստանդնուպոլսում, Հոմոնում եւ 17-րդ դարի առաջին կեսում՝ Լեմբերգում, Միլանում, Փարիզում, Լիվոռնոյում եւ Ամստերդամում, որոնք ներթափանցել էին Պարսկաստան եվրոպացի եւ հայ առեւտրականների միջոցով⁸:

Եվրոպական կերպարվեստի գործերի հետ ծանոթությունը ազդել է Մեսրոպ Խրիզոստոմի (ճ. Վ. 6), Մինասի (ճ. Վ. 7), Սարգսի, Մարտիրոսի գործերի վրա. վերջինս նույնությամբ ընդօրինակում է փորագրություններ եւ օֆորտներ: Մի ուրիշ օրինակ՝ Խաչատուր վարպետի վրձնով ստեղծված սյուժեն՝ «Թաղում»-ը, հավանաբար 17-րդ դարի եվրոպական փորագրության պատճեն է⁹ (ճ. Վ. 8): Սակայն Նոր Զուղայի մանրանկարիչները գլխավորապես շարունակել են ստեղծել մանրանկարներ հայկական ավանդական ոճով:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում Նոր Զուղայի նկարիչ-վարպետների մի շարք մանրանկարներ քննության ենթարկվեցին Վրեժ Ներսիսյանի, Թոմաս Մեթյուսի, Հելմուտ Բուշհաուզենի եւ ուրիշների կողմից¹⁰: Այդ ուսումնասիրությունները գլխավորապես նկարագրական բնույթ են կրում եւ չեն պարունակում վարպետների ստեղծագործությունների գրեթե ոչ մի վերլուծություն: Մինչդեռ անհրաժեշտ է Նոր Զուղայի դպրոցի մանրանկարչական գործերը համադրել գեղարվեստական այլ կենտրոնների համապատասխան պատկերների

⁷ Տե՛ս J. Carswell, *Op. cit.*, pp. 21-26.

⁸ Մանրամասն տե՛ս Հ. ՏԻՐ ՅՈՎԻԱՆԵԱՆԻՑ, Պատմություն Նոր Զուղայու որ Ասպահան, Բ. Ա. եւ Բ., Նոր Զուղա, 1880-1881, Գ. ԱՆՈՆՅԱՆ, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. պատմական տեսություն սկզբից մինչեւ XX դարը, Երևան, 1946, էջ 43-122; E. Shütz, "The Evolution of Armenian Typographic Art in the West-European Period (16th-17th Centuries)". Papers of the Fifth International Symposium on Armenian Art "Armenia, Crossroad of Civilizations", Venice, 1992, pp. 449-460; B. Narkiss, M. Stone, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Jerusalem, 1979, p. 94.

⁹ Տե՛ս S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Op. cit.*, p. 165; F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, vol. III, Amsterdam, 1951, p. 99.

¹⁰ V. Nersessian, *Armenian Illuminated Gospel-Books* (Published on the occasion of an exhibition of the same title at the British Library, 11 December 1987 – 6 March 1988), London, 1987; T. F. Mathews, R. S. Wieck (eds.), *Treasures in Heaven: Armenian Illuminated Manuscripts*. The Pierpont Morgan Library, New York, 1994; H. Buschhausen, "Armenien: 5000 Jahre Kunst und Kultur/hrsg. vom Museum Bochum", in: *Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft*, Katalog. Ausstellung 14. Januar bis 17. April 1995, Tübingen, 1995.

հետ, օրինակ՝ Վասպուրականի եւ Կոնստանդնուպոլսի:

Հետազոտության ընթացքում պարզվել են ձեռագրերի գտնվելու վայրերը (ընդհամենը 36 հավաքածուներ 16 երկրներում¹¹): Բացահայտվել են ընդհանուր թվով 230 պատկերազարդ Աստվածաշունչ եւ Ավետարան¹², որոնցից՝ 177-ը, համաձայն հիշատակարաններում առկա տվյալների, պատկանում են նոր Զուղայի դպրոցին, իսկ մնացած 53-ը վերագրված են նրան: Անհրաժեշտ է նշել, որ 230-ից 63 ձեռագիր պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում, 12 մատյան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում¹³: Մեկ Ավետարան Հրազդան քաղաքի բնակիչ պարոն Շահմիրզա Կարապետյանի սեփականություն է¹⁴: Մնացած 154 միավորը օտար երկրների զանազան հավաքածուներում են, որոնցից՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (14 ձեռագիր), Հալեպի Քառասուն Մանկունք վանքի մատենադարանում (1 Ավետարան), Պարսկաստանի Փերիա գավառի Հազարչրիբ, Խունգ եւ Սվարան գյուղերի Սուրբ Աստվածածին եւ երկու առանձին Սուրբ Գեորգ եկեղեցիներում (3 ձեռագիր) ու նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում (76 մատյան), Թիֆլիսի Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտում (2 ձեռագիր), Մանկտ Պետերբուրգի Ռուսաստանի ազգային գրադարանում (2 մատյան) եւ Ազգային ակադեմիայի արեւելագիտական ինստիտուտում (2 ձեռագիր), Մոսկվայի Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու առաջնորդարանում (1 Ավետարան), Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարաններում (2 եւ 13 ձեռագիր), Վատիկանի առաքելական գրադարանում (1 Ավետարան), Լիսաբոնի Գալուստ Գյուլբենկյան թանգարանում (2 ձեռագիր), Լեյդենի համալսարանի գրադարանում (1 Ավետարան), Բեռլինի Պրուսիայի պետական գրադարանում (5 մատյան), Փարիզի ազգային գրադարանում (1 Ավետարան) եւ Անտոնյան միաբանության մեջ (1 Ավետարան), Լոնդոնի բրիտանական մ (5 ձեռագիր) եւ «Աստվածաշնչի Տուն» գրադարաններում (1 Ավետարան) ու Սեմ Ֆոզզ մասնավոր հավաքածուում (1

¹¹ Հայաստան, Պարսկաստան, Սիրիա, Իսրայել, Վրաստան, Ռուսաստան, Հոլանդիա, Գերմանիա, Ավստրիա, Իտալիա, Վատիկան, Ֆրանսիա, Պորտուգալիա, Անգլիա, Իռլանդիա եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

¹² Այսինքն՝ 30 Աստվածաշունչ եւ 200 Ավետարան:

¹³ Հմմտ. Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա. եւ Բ., կազմեցին Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1965-1970, Գ. ՏԵՐ-ՎԱՐՊԱՆԿԱՆ, նոր Զուղայի եւ յարակից շրջանների հայկական ձեռագրական արուեստը. Նիսբեր Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ցուցահանդեսների, Յուլիս – Օգոստոս, 2005, Երևան, 2005, Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ., կազմեց Ա. Մալխասեան, Երևան, 2007:

¹⁴ 1976 թ. տվյալների համաձայն, տե՛ս Բ. Զուգասյան, «Յուզակ հայերեն ձեռագրաց մասնավոր անձանց». – «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 15, 1986, էջ 343-349:

Ավետարան), Օքսֆորդի Բողոքական գրադարանում (1 Ավետարան), Քեմբրիջի համալսարանի գրադարանում (1 Ավետարան) եւ Թագուհու Քոլեջի Սըր Հարոլդ Ուոլտեր Բեյլի հավաքածուում (մեկ Ավետարան), Գուբլինի Չեստեր Բիտտի գրադարանում (3 մատյան)։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների տասնմեկ տարբեր հավաքածուներում՝ Սան Ֆրանցիսկոյի Ալբերտ Նալբանդյանի մասնավոր հավաքածուում (2 ձեռագիր), Բալթիմորի Ուոլտեր պատկերասրահում (2 մատյան), Չիկագոյի Համալսարանի գրադարանի է. Ի. Գուդսպիդի հավաքածուում (1 Ավետարան), Նյու Յորքի Փիրպոնտ Մորգան գրադարանում (3 ձեռագիր) եւ Վարդան Վարդանյանի մասնավոր հավաքածուում (1 Ավետարան), Լոս Անջելեսի Ջոն Փոլ Գետտի թանգարանում (2 մատյան), եւ Փրինստոնի ու Լոս Անջելեսի համալսարանների գրադարաններում (1 եւ 2 ձեռագիր)¹⁵։

Այդպիսով, գիտական աշխատանքը կատարվում է հետեւյալ կարգով՝

- ճշտվում են նկարիչ-վարպետների հեղինակային պատկանելությունը, ինչպես նաեւ նրանց հետ աշխատող գրիչների, մանրանկարիչների, կազմողների, վերանորոգողների եւ պատվիրատուների անունները։
- ուսումնասիրվում են վարպետների, նրանց ուսուցիչների, աշակերտների եւ պատվիրատուների կողմից գրված հիշատակարանները։
- բացահայտվում են Նոր Զուղայի հետ ունեցած մյուս մանրանկարչական դպրոցների փոխադարձ կապը, ինչպես նաեւ բյուզանդական, եվրոպական պատկերագրական սխեմաների եւ արաբա-պարսկական դեկորատիվ գեղանկարչության ազդեցությունը աշխատանքների վրա¹⁶։
- հետազոտվում եւ դասակարգվում են պատմողական մանրանկարների, ավետարանիչների, սրբերի, անվանաթերթերի, խորանների եւ լուսանցազարդերի պատկերագրական համակարգերը։
- քննության են ենթարկվում մանրանկարների ոճը եւ տեխնիկան։

Այս ծրագրի իրականացումը պահանջում է նշված պատկերազարդ Ավե-

¹⁵ Նպատակահարմար չէ այստեղ ներկայացնել վերոհիշյալ հավաքածուների մատենագիտության ցանկը, շարադրանքի նյութի խտության պահպանման նպատակով, բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող հավաքածուների (տե՛ս ծնթ. 12 եւ 13)։

¹⁶ Հիմնական գրականությունը՝ G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, vols. I-II, London, 1971-1971; В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, т. I, Москва, 1986; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, (Allgemeine Ikonographie, Bd. I-IV. Ikonographie der Heiligen, Bd. V-VIII), Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1994; Н. В. Покровский, *Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских*, Москва, 2001; М. Arakelian, “The Representations of Warriors, Their Costumes and Ornament in the Miniatures of the XVIIth Century Armenian Artist Mesrop Xizanc‘i”. – *Revue des Études arméniennes*, Nouvelle serie 27 (Paris, 1998-2000), pp. 379-392, illus. 1-5.

տարանների ուսումնասիրությունն իրականացնել մի շարք եվրոպական, միջինարեւելյան եւ ամերիկյան գրադարաններում եւ հետազոտել մասնագիտական կարեւոր նյութեր, որոնք բացակայում են Հայաստանում եւ Իսրայելում:

Նախնական ուսումնասիրությունը վերոհիշյալ մանրանկարիչների գործերի վերաբերյալ ակնհատ է դարձնում Նոր Զուղայի դպրոցի կարեւորությունը եւ թույլ տալիս մանրանկարիչների ստեղծագործական ոճի գործընթացի զարգացումը քննել Նոր Զուղայի դպրոցի ձեւավորման եւ զարգացման հարթության վրա:

Նկ. 1

«Երկրորդ գալուստ»

Ավետարան, 1628 թ., նկարիչ՝ Մեսրոպ Խիզանցի

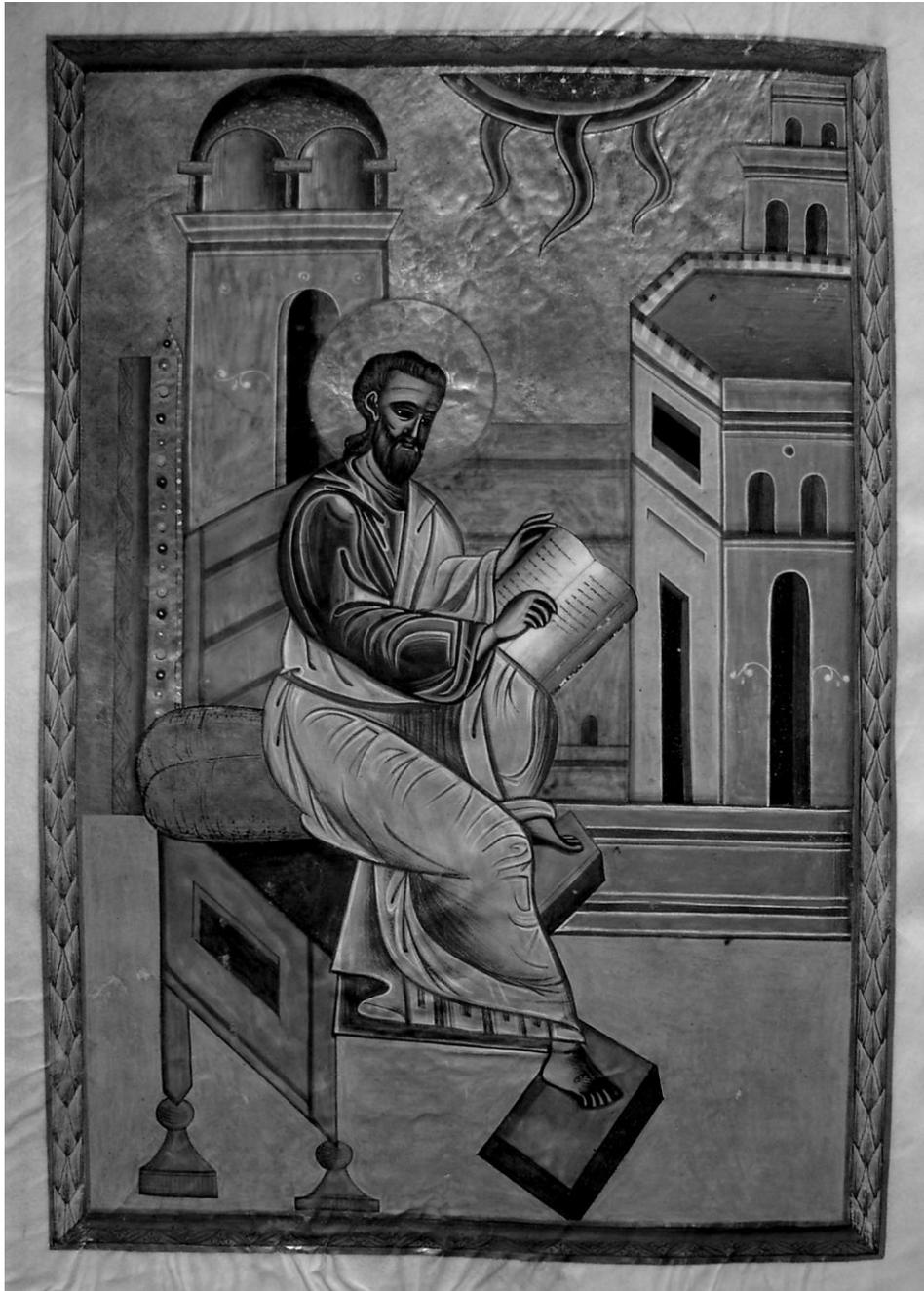
Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. Քյուրտյան N° 154, էջ 16բ)

Նկ. 2

«Իժուխի ավերումը»

Ավետարան, 1650 թ., նկարիչ՝ Գասպար երեց

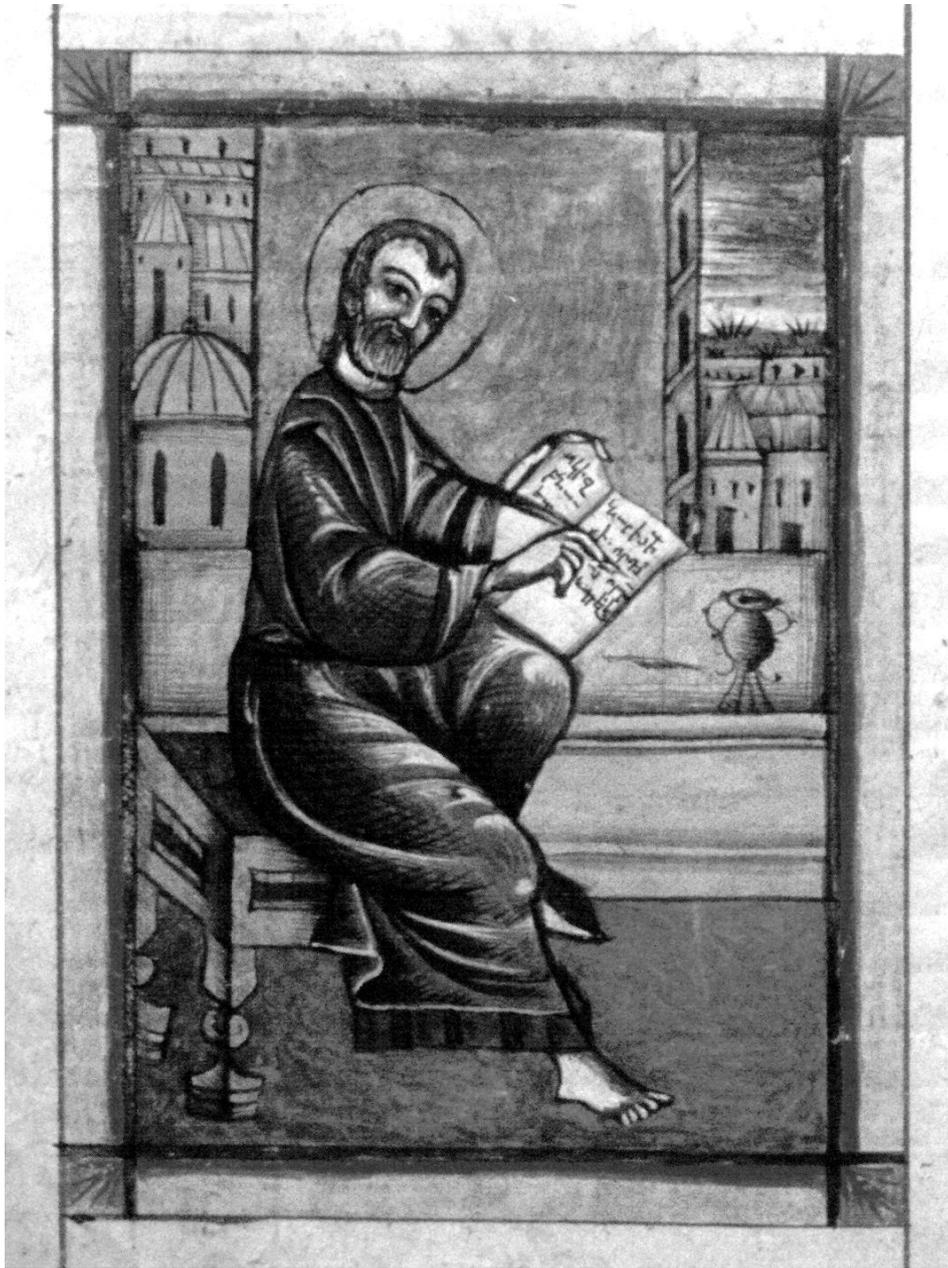
Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին (Ձեռ. № 38, էջ 7ա)

Նկ. 3

«Ղուկաս ավետարանիչ»

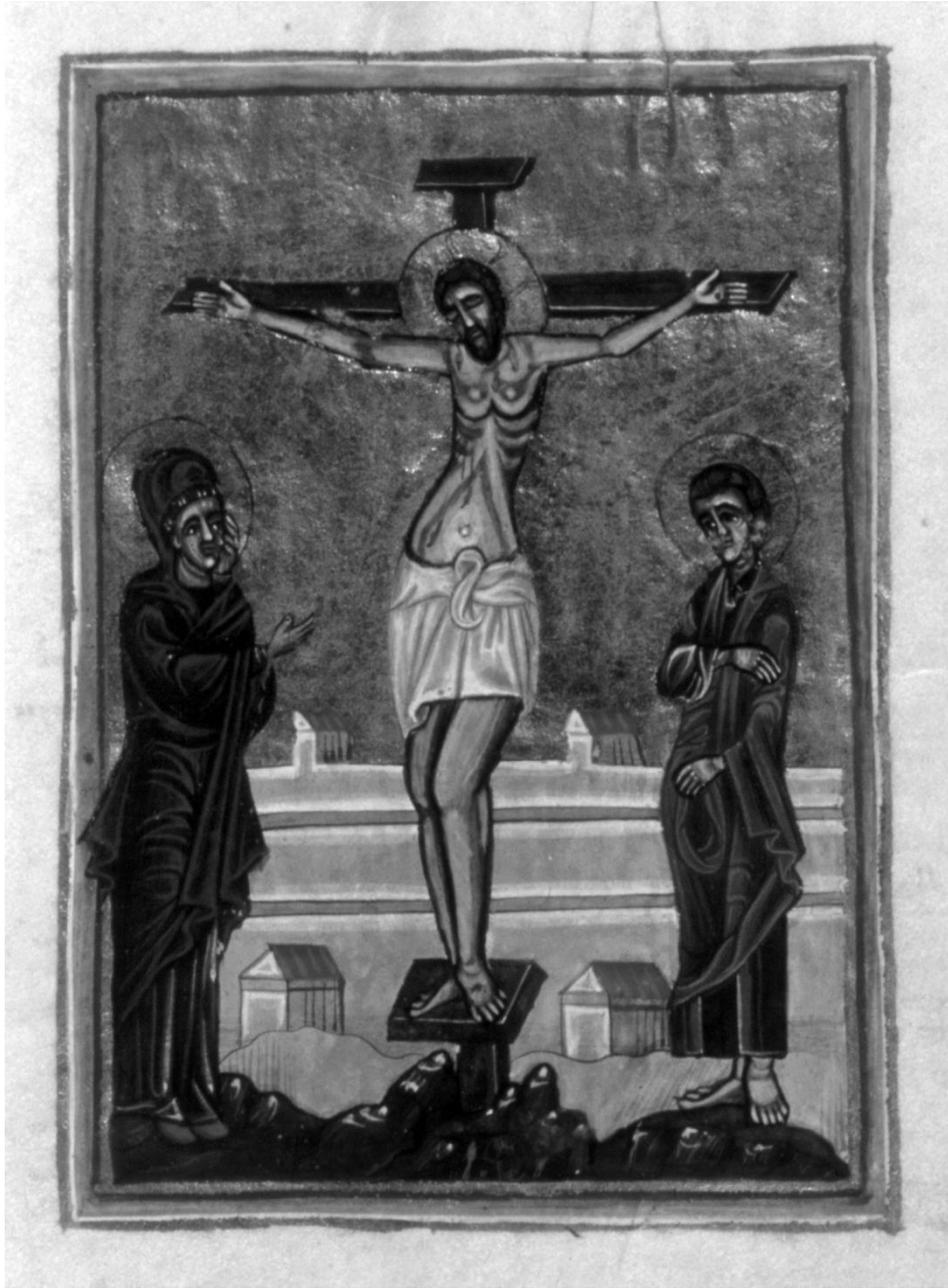
Աստվածաշունչ, 1648 թ., նկարիչներ՝ Հայրապետ Զուղայեցի
Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. № 623 (3), էջ 517բ)

Նկ. 4

«Մարկոս ավետարանիչ»

Ավետարան, 1672-1674 թթ., նկարիչ՝ Մարտիրոս Բանանա
Վիեննա, Մխիթարյան միաբանություն (Ձեռ. № 978, էջ 91բ)

Նկ. 5

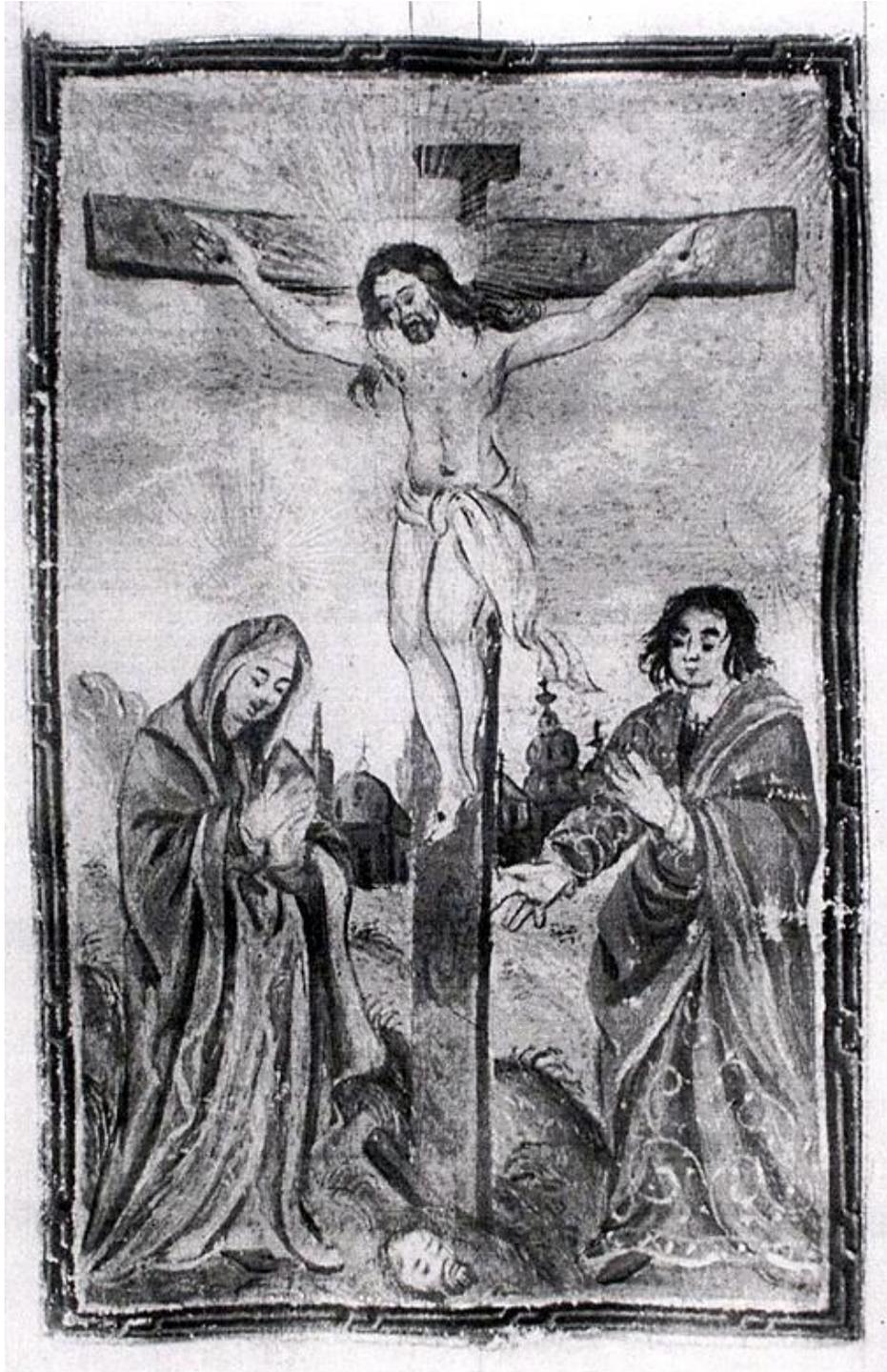
«Խաչելություն»

Ավետարան, 1639-1644 թ., նկարիչ՝ Բարդամ
Փարիզ, Ազգային գրադարան (Ձեռ. Smith-Lesouf 252, էջ 193ա)

Նկ. 6

«Մոզերի երկրագործունը»
Հայսմավուրբ, 1630 թ., նկարիչ՝ Մեսրոպ Խիզանցի
Նոր Զոդլա, Սուրբ Ամենափրկիչ վանք (Ձեռ. № 466 (241), էջ 270բ)

Նկ. 7

«Խաչելություն»

Ավետարան, 1625-1629 թթ., նկարիչ՝ Մինաս
Երուսաղեմ, Սրբոց Հակոբյանց վանք (Ձեռ. № 2348, էջ 311բ)

Նկ. 8

«Քաղոս»

Ավետարան, 1605 թ., նկարիչ՝ Խաչատուր Բահանա
Նոր Զուղա, Սուրբ Ամենափրկիչ վանք (Ձեռ. № 670 (104), էջ 12բ)

ԱՐՈՒՄՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ. ԵՕԹՆԱԳՐԵԱՆՔ

1. Երաժշտության եւ հոգու կապը

«Ոչինչ այնպես չի վեհացնում հոգին, ոչինչ այնպես թեւեր չի տալիս նրան, չի հեռացնում երկրից, չի ազատագրում մարմնական կապանքներից, չի սովորեցնում փիլիսոփայության եւ չի օգնում հասնել կատարյալ արհամարհանքի երկրային, կենցաղական առարկաների հանդեպ, ինչպես ռիթմով կարգավորվող ներդաշնակ մեղեդին եւ աստվածային երգեցողությունը»¹:

Արեւմտյան եւ արեւելյան քրիստոնեական բազմաթիվ աղբյուրներում նշվում է, որ երաժշտությունը մի նախնական եւ ավելի սերտ կապ ունի մարդու հոգու հետ: Նրանով այն ճանաչում է իր շարժումները եւ չափում իր ներքին կշռույթները՝ բերելով դրանք ներդաշնակության:

«Մեր հոգիները գտնվում են ուղիղ հարաբերության մեջ մեղեդու էներգիաների հետ, ասես ճանաչելով սեփական պարունակության հարաբերությունների հարազատությունը եւ ձեւ տալով այս կամ այն շարժումներին, որ հատուկ է երգեցողության սեփական շարժուն կառուցվածքին»²:

«Մեր հոգու բոլոր շարժումները, իրենց ողջ բազմազանությամբ հանդերձ, ունեն իրենց սեփական արտահայտումները ձայնի եւ երգեցողության մեջ, որոնց նույնությամբ՝ հայտնի չէ, ինչ գաղտնիքով, նրանք արթնացվում են»³:

Հոգու ներքին հոսանքները, շարժումների ու անշարժությունների սրբազան բանաձեւերը ներդրված են երաժշտության մեջ եւ նրանով արթնացվում են:

«Պարզ է, որ չկա դեպի հոգին տանող ավելի հեշտ ճանապարհ, քան լսողությունն է: Նրա միջոցով հոգու խորքն են թափանցում ռիթմերը եւ լադե-

¹ **Иоанн Златоуст**, Толкование к надписаниям псалмов. – Музыкальная эстетика западноевропейского средневековья и Возрождения, Москва, 1966, с. 114.

² **Птолемей**, Гармоника, Античная музыкальная эстетика, Москва, 1960, с. 225.

³ **Августин Блаженный**. "Исповедь". Собрание сочинений в четырех томах. Том 2, Санкт-Петербург, 2000, с. 647.

րը, կառուցելով եւ ուղղորդելով եւ՝ մարդու միտքը...

...Այստեղից պարզ է դառնում ինչու է ասել Պլատոնը, որ աշխարհի հոգին կազմավորվել է երաժշտական համաձայնություններով»⁴:

Գոյությունների տատանումները, դրանց երկխոսություններն ու արտացոլումները, բոլոր շարժումների կառավարումն ընթանում են երաժշտության մեջ եւ նրա օրենքներով: Ըստ դրա այն է ավելի անմիջական ու առեղծվածային կապի մեջ է գտնվում հոգու հետ, որովհետեւ նրանք երկուսն էլ ընթանում են ձգողության ու վանողության նույն շառավիղներով: Այդ պատճառով երաժշտությունը կիրառվում էր բոլոր հոգեւոր դպրոցներում շատ խոր շերտերում, առաջին հերթին մաքրագործման, եւ ներքին փոխակերպման նպատակով:

Անտիկ ազդյուններում նշվում էր, որ բոլոր զգայական ընկալումներից միայն լսողությունն ունի էթիկական հատկանիշ, որովհետեւ այն իր մեջ շարժում է պարունակում, ի տարբերություն, օրինակ՝ գույնի, համի, հոտի: Այստեղ, ինչպես նշվում է, խոսքն այն շարժման մասին է, որն ընկած է աղմուկի՝ հնչող երաժշտության հետեւում, ներքին էներգիաների այն հպումներն ու ներթափանցումները, որոնք ստեղծում են նրա արտաքին, հնչող շերտը⁵: Այդ նույն հոսքերն ընկած են եւ մարդու գոյության հիմքում եւ առաջնորդում են նրա մտքերն ու զգացողությունները: Այսպիսով էթիկական հատկանիշով օժտված են էներգիաները, որոնք շարժում ու գործողություն են առաջացնում եւ այդպիսի շարժում պարունակում են երաժշտական հնչունների կառուցվածքները, որոնք ներդաշնակության են բերում մարդու ներքին համամասնությունները: Երկրորդ կարեւորագույն հանգամանքը, որ բխում էր հենց առաջինից այն էր, որ առավելագույն շարժում պարունակում է միաձայնությունը, որպես բարձրությունների ու ռիթմերի անընդհատ հարաբերակցություն: Այդ պատճառով, ինչպես նշում է Արիստոտելը, սիմֆոնիաները՝ երաժշտական հնչունների համագրումները շունեն էթիկական հատկանիշ: Այս տեսակետից հասկանալի է միաձայնության բացարձակ գերակշռումը նաեւ վաղ քրիստոնեական մշակույթում: Սա բխում էր ոչ միայն այն գիտելիքից, ըստ որի երաժշտությունը պետք է միայնակ հոգու աղոթք լիներ, կամ մի խումբ աղոթողների կատարյալ միաբանություն⁶, այլ նաեւ առավելագույնս ապահովելու համար հոգու հետ

⁴ Боеций, Наставление к музыке, Муз. эст. зап. евр. ср. и Возр, с. 155.

⁵ Аристотель, Проблемы. – Античная музыкальная эстетика, с. 171-172.

⁶ Բազմաձայնությունը, այնպես ինչպես կազմավորվում էր իր նախնական փուլում՝ որպես ձայնի կրկնողավորում, արձագանք այլ շերտերում, ավելի օմտոլոգիական բնույթ էր կրում, այն ասես տարրալուծում էր իր շարժումները, ձուլում դրանք տարածության մեջ, շարժումը կանգ էր առնում արձագանքելով, ինքն իրեն ժխտելով, հայելանման անդրադարձնելով եւ ինքն իրեն հարաբերվելով: Այդպիսով այն ասես սփռված միաձայնություն

նրա լիակատար սերտաճումը, նրա ուղղորդումն ու ինքնամաքրումը: Միաձայնությունը առավել նուրբ նյութից է հյուսված, այդ պատճառով այն բխեցվում է հենց հոգուց, նրա ամեն շարժման նրբագույն տատանումներից եւ ինքն էլ կարգավորում է դրանք:

Երաժշտության միջոցով հոգին հայում է մեղեդուն, որ կառուցվում է բնության համապատասխան, ուրիշին, որ կարգավորված շարժում է, ամեն ինչի սկիզբ եւ նրա բացակայությունը՝ բոլոր արատների եւ հիվանդությունների պատճառ, եւ վերջապես՝ ներդաշնակությանը, որ ցուցանում է հակոտնյաների հարաբերությունը⁷: Այսպիսով՝ երաժշտության մեջ ներդրված են կյանքի մեծագույն հայտնությունները՝ շարժման համընդհանուր օրենքները, ուրիշը, որ հոգու նախնական մի վերապրում է, եւ ներդաշնակությունը՝ առեղծվածներից ամենախորը, որի շնորհիվ միական արարչության մեջ ստեղծվում ու հանգչում է կյանքերի անվերջ բազմազանությունը:

Եվ եթե երաժշտությունն իրոք իրագործվում է ավելի աննյութ մի տարածքում՝ որպես գիտակցության զեղում, ապա այն եւ արագորեն անհետանում է դարերում հոգեւոր դաշտի վերացման հետ:

2. Երաժշտության երեք ոլորտները

Միջնադարում երաժշտության մասին գիտելիքը պայմանավորվում էր առաջին հերթին միջնադարյան գիտակցության մեջ երաժշտության ընկալմամբ, եւ երկրորդ՝ այն ընդհանուր հոգեւոր փորձով գիտելիքի դաշտով, որտեղ

լինե: Այդտեղ վերանում էր նրա չոր, մերկացված կմախքը, ուղիղ ճանապարհը՝ կարգավորված հոգու շարժմամբ, նրա մարմինը հայտնաբերում էր ինքն իրեն տարբեր շերտերում իր արձագանքումներում: Բազմաձայնության առաջացման վաղ շրջանում այն ընկալվում էր որպես միաձայնությունից բխած, նրա առանձին մասնիկները «բացատրող» հոսք, որի արմատները թաղված էին այն կետում, որտեղ բոլոր ձայները համընկնում են եւ վերադառնում իրենց միականությանը: Միջնադարում բազմաձայն հատվածները երգում էին մենակատարները, իսկ միաձայն հատվածները՝ ողջ երգչախումբը: Սա հենց միաձայնության վերապրման էական տարբերությունն է, որպես օբյեկտիվ սկիզբի, որը իրականում ոչ թե միաձայնություն է, այլ բոլոր բազմաձայնություններն իր մեջ ձուլված միակ ձայնը: Իսկ բազմաձայնը, տարանջատվողը, ծնվում է այդ միակից որպես նրա աղոտ ցոլք, նյութավորում, որ միշտ նայում ու արտացոլում է այդ միակին, ի վերջո վերադառնալով այդ ակունքներին: Բազմաձայնության եւ միաձայնության այս վերապրումը իրականում պայմանավորում է բոլոր պոլիֆոնիկ ձևերի առաջացումը միջնադարում: Միայն ժամանակի ընթացքում բազմաձայնությունը սկսեց ընկալվել որպես ավելի օբյեկտիվ, հարուստ հնչողությունների դաշտ, իսկ միաձայնությունը որպես անհատական, միական երեսույթ: «Իրաֆոնիան սկսվում է միաձայն, այնուհետեւ ընթանում է պարզ կամ բարդ իմպերվաներ կազմելով եւ վերջապես վերադառնում է իր սկզբին՝ տոնին, որի մեջ է նրա ուժը եւ նրա էությունը» (Эриугена. О разделении природы. – Муз. эст. зап. -евр. ср. и Возр. с. 298):

⁷ Аристотель. “Проблемы”, с. 171-172.

շարագրվում էր եւ երաժշտութեանը վերաբերող նյութը:

Երաժշտութեան ընկալումը միջնադարում ծայրահեղ տարբեր էր նրա այժմյան վերապրումից, հենց դրանից էլ բխում էր այն փաստը, որ այն սերտաճած էր այլեւայլ գիտելիքներին, եւ միայն նրանց ընդհանուր համատեքստում կարելի է հասկանալ այն երաժշտությունը, որ պատկերացվում էր ապագայում եւ հնչեցվում հանապազ:

Երաժշտագիտությունն իր այժմյան ընկալմամբ միջնադարում շատ փոքր տեղ էր զբաղեցնում ընդհանուր երաժշտական փորձի մեջ: Եվ այն, ինչ միջնադարում ընկալվում էր որպէս երաժշտություն, այսօր մեզ համար զուտ վերացարկված մեռյալ մի շերտ է՝ դուրս մեր գործնական փորձադաշտից: Այդ պատճառով երաժշտությունն ասես իր ստորին հատվածով միայն շոշափում է այն սահմանները, որ առնչվում են մեր աշխարհներին, նրա մյուս բոլոր շերտերը մնում են տեսադաշտից, ընկալունակությունից դուրս:

Մեզ չեն հասել, հակված ենք մտածելու, որ չեն էլ եղել, հայ միջնադարյան ավարտուն երաժշտագիտական աշխատություններ: Նրա առանձին հատվածներ «ցրված» շարագրվում են տարբեր աղբյուրներում, այն ժամանակ գոյություն ունեցած բոլոր ոլորտներում՝ սկսած տիեզերագիտությունից, մարդաբանությունից, որի հետ անմիջականորեն կապված էր եւ բժշկությունը, վերջացրած ծիսագիտությամբ ու քերականությամբ: Այդ տեղեկությունները թափանցում են գիտակցության, ընկալումների, լսողական փորձի շատ խոր շերտեր:

Դրանք համագրելիս պարզ է դառնում, որ միջնադարում գոյություն ուներ երաժշտության մասին համակարգված մի գիտելիք: Այն օգտագործվում էր հոգեւոր ընթացքի մեջ մեծ զգուշությամբ՝ ներթափանցելով դրանց խորին շերտերը, ներհոսելով հոգեւոր իրողությունների, գոյությունների նուրբ տարածքներ:

Երաժշտությունը, դեռեւս հինավուրց գիտելիքից ավանդված, ընկալվում էր որպէս վիբրացիա, որ թաղված էր բոլոր գոյությունների թաղանթների տակ եւ միարժամանակ պարուրում էր նրանց իր ավելի նուրբ նյութեղեն ցանցով:

«Ես ապշահար նայում էի այդ երեւույթներին, եւ երբ վերագտա իմ հանդարտությունը, - ասում է Սցիպիոն կրտսերը,- հարցրեցի, ի՞նչ է սա, այս ի՞նչ հնչյուն է, որ ես լսում եմ այդքան ազդեցիկ եւ այդքան քաղցր»: «Պա՛ այն հնչյունն է, - պատասխանում էր նա՝ ավագ Սցիպիոնը,- որն առաջանում է անհավասարությունից՝ ինտերվալների թվային հարաբերություններին համապատասխան, արտածվում է ոլորտների ճնշումից ու շարժումից, եւ ձուլելով բարձր ցածրի հետ, կազմում է համաչափ հերթագայող ներդաշնակ համա-

դրույթուններ, քանզի նման արագ շարժումները չեն կարող լուսնային մեջ իրագործվել, եւ բնութիւնը պահանջում է, որպէսզի բեւեռները հնչեն մի կողմում ցածր, մյուս կողմում բարձր: Այդ պատճառով բարձր՝ աստղային ոլորտը, որի պտույտն ավելի արագ է, շարժվում է ավելի բարձր հնչունով, իսկ լուսնայինը, ամենացածրը, ունի ամենացածր հնչունը: Երկիրը ձայն չի արձակում, որովհետեւ անշարժ է: Իսկ այն մյուս ութ ոլորտները, որոնց միջեւ երկուսի ուժը միանման է, արձակում են յոթ հնչուններ, տարանջատված ինտերվալներով: Սա այն թիվն է, որն ամեն ինչի հանգույցն է»⁸: Այնուհետեւ պատմվում է, ինչպէս ուսյալ այրերը լսելով այդ հնչողութիւնները, վերարտադրեցին այն լարերով, մեղեդիներով (տե՛ս հայկական ձեռագրերի «ձայնից» մեկնութիւնները, որտեղ Թեոփիլյանները աստղերից են սովորում ճշմարիտ երաժշտութիւնը, եւ ստեղծում են երաժշտական գործիքները)⁹, նմանվելով մյուս բոլոր այն ուսուցիչներին, որոնք մշակում էին մարդու տարածքներում աստվածային իմացութիւնները: Այստեղ շեշտվում է այլ լարվածքների փոխադրումը ավելի թանձր նյութի աշխարհները, դրանց հնարավորինս մոտեցումը բարձր ոլորտների հնչմանը:

Ուսուցիչների մեծագույն առաքելութիւնը հենց փոխադրումն էր, «թարգմանումը» այլ աշխարհների, դրանց հնարավորինս համապատասխան վերաշարադրումը ավելի կոշտ նյութի աշխարհում, մարդու սահմանափակ մտածողական դաշտում: Այդպէս ստեղծվել էր, ըստ հինավուրց ուսմունքի եւ երաժշտութիւնը, որպէս մեծ գոյութիւնների տատանումների երկխոսութիւնների սովեր՝ աղոտ պատճեն: Պլութագորասն,օրինակ, ըստ մի շարք աղբյուրների. (տե՛ս Ямвлих. “О пифагорейской жизни”. – Ант. муз. эст.. с. 128) ստեղծում էր երաժշտական եղանակներն ըստ այն հնչումների, որոնք սփռված են տիեզերքում, բայց ինքը լսում էր անմիջականորեն հենց դրանք, հատուկ ձեւով լարելով իր լսողութիւնը: Նա կիրառում էր հատուկ լադեր, տարբեր խառնվածքի տեր հոգիների համար, բերելով նրանց ներքին շարժումները ներդաշնակութիւն, բուժում էր հիվանդութիւնները, որոնք առաջանում էին նույն այդ ներքին շարժումների ներդաշնակութիւն խախտումներից, սխալ նյութափոխանակութիւնից, նրանց ավելորդ խցանումներից ու գոյացումներից: Բացի դրանից, հատուկ երաժշտութիւն էր հնչեցվում քնից առաջ, որն ապահովում էր հոգու ավելի ներդաշնակ հոսեցումը տիեզերքի բաց տարածութիւններ: Առավոտյան հնչեցվում էին հատուկ լադեր, որ կարգավորում էին հոգու ճիշտ արթնացումը: Այդ ամենը կառավարվում էր համատիեզերական լարվածքների եւ ութների օրինաշափութիւններով:

«Երկնային գոտիների ճնշումից եւ շարժումից ծնվում է քաղցր, համա-

⁸ Цицерон, О государстве. – Ант. муз. эст, с. 224.

⁹ Տե՛ս Աննա Արեւշատյանի «Հայ միջնադարյան «Ձայնից» մեկնություններ» մեկնադրությունը Բնական բնագրերով, «Կոմիտաս», Երեւան, 2003, Բնագիր Բ2, էջ 95 կամ Բ3, էջ 102:

չափությամբ, հմայիչ մեղեդայնություններ լեցուն հնչյուն. քանզի օղը՝ ճեղքված նման շարժումով, որ ճշգրիտ գտնում է բարձր եւ ցածր տոների համադրման հարաբերությունը, իր հերթին այնպիսի մի բազմազանություն է ծնում, որին զիջում է մարդկային ցանկացած երգեցողության քաղցրությունը»¹⁰:

«Այդ մեղեդին լսելի է այն գիտակցությունը, որը ոչնչով չի շեղվում, վերացարկվում է արտաքին զգացողություններից եւ լսում երկինքների երգեցողությունը: Այդպիսի ունկնդիր էր եւ Դավիթը, ըստ իս, երբ նա հետեւելով երկինքների համաշափ, բանական շարժմանը, լսեց՝ ինչպես են նրանք պատմում իրենց կարգավորողի՝ Աստծո փառքի մասին»¹¹:

Տիեզերքի բոլոր շերտերն ու մարմինները ընթանում էին հավերժության մեջ՝ արձակելով իրենց մեղեդին:

Երաժշտության՝ որպես գոյություն—տատանման հետ են կապվում նրա միջոցով նյութի փոփոխության, տարերքների վրա ազդեցության հետ կապված բազմաթիվ հնագույն վկայություններն ու պատմությունները:

«Ամփիոն երաժիշտ յոյն՝ արքայ Թեբացուց, որ եւ պարապեաց զԹեբէ, կամ որպես քերթողն առասպելեն, քնար յԱպոլոնէ ընկալեալ. նորին նուագացն քաղցրութեամբ զքարինս շարժեալ ի շարգ եւ ի զետեղումն պարապացն ընթացուցանէր: Արիոն քերթող եւ երաժիշտ ի Մեթիմնա քաղաքէ Լեսբոսի՝ թովեալ, ասի քնարան դրփին մի, որ ապա ընդ աստեղունս դասեցաւ: Իսկ Որփեա երգիչ կամ քերթող էր անուանի, յորոյ ի լուր ձայնին գազանի ամեհի ընթանային եւ կողերք ծառոց ծափ գծափին հարկանէին»¹²: Երաժշտությունը տիրապետում է մի նախնական լեզվի, որով կարող է խոսել տարերքների հետ եւ ուղղորդել նրանց:

Գոյության ավելի նուրբ շերտերի մեջ թափանցման ու նրա տատանումների ընկալման հետ են կապվում հրեշտակային երգեցողության, հարաժամ աստվածային օրհներգության մասին տեսիլները: Դրանք անտիկ ուղրտների երաժշտության քրիստոնեական վերաիմաստավորումն են:

«Քաջ գիտեմք, զի հոյլք ի հանդիսի հզօրք եւ փառացի եւ փարթամք, եւ վիճակելոց դասք ոսկեհուռ զարդիւք պարածածկեալք, սպիտակափառ եւ երաժշտական պարք գումարեալք դաստակերտացն տնօրենութեամբ, եւ ոտիւք հաքաւեալք, եւ հնչմանց երգ արտակիրտեալ եւ փողեալ քնարական ներդաշնա-

¹⁰ Амвросий, Толкование на Шестоднев. — Муз. эст. зап.-евр. ср. и Возр. с. 112.

¹¹ Григорий Нисский, Толкование к надписаниям псалмов. — Муз. эст. зап.-евр. ср. и Возр., с. 108.

¹² Տէս 3ովհաննէս Իմաստասիրի մատենագրությունը, Երեւան, 1956, էջ 322 (Ղ. Ալիշանի ծանոթագրությունը): Այս երաժիշտների մասին բազում վկայություններ կան հայկական աղբյուրներում, տես նաեւ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 123:

կապես, քանզի եւ այս ինքեանց սեպհական եւ հարազատապես ի Թրակիայ երեւեալ գիւտ մանաւանդ ի յարտանցն ներքինեաց մաքրագոյն եւ վճիտ քմազարդութիւն եւ բացագանչութիւն պատկանեալ եւ յարմարեալ ձայնիւ»¹³: «...զի զոր հրեշտակք բազում երկիւղիւ պաշտեն, եւ զերգան զոր նոքա մեծավ ահիւ աղաղակեն, զայն մեզ համարձակապէս ընդ նոսին երգել շնորհեաց...»¹⁴: «Եւ որ անդ են կայանք ննչեցելոցն հոգիք ի զգայութեան եւ յանճառ փառաբանութեան հրեշտակային օրհներգութեամբք»¹⁵:

Ենթադրվում է, որ տիեզերական երաժշտության մասին ուսմունքը, որպէս կենդանի փորձ, արդեն կորսվում էր միջնադարում, եւ հոգեւոր կենցաղավարութեան մեջ պահպանվել էին միայն այն նախնական հնչյուններն ու մեղեդիները, որոնք, ըստ ավանդույթի, ներշնչված էին աստվածային ոլորտներից:

«Որպէս գիտացին, թե թաւալի արեգակն: Զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումք վասն որոյ ոչ միայն զարեգական գնացս կարացին նկատել, այլ եւ զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել: Եվ ոչ միայն զորպիսութիւն գնացիցն՝ այլ եւ զհնչումն ձայնից նոցա եւ ի նոցանէ գտաւ արուեստ երաժշտականութեան աշխարհի»¹⁶:

Երկրորդ բաժինը՝ մարդկային երաժշտությունը՝ մարդու ներքին վիբրացիաների եւ արտաքին երաժշտության հետ նրանց կապի ոլորտն էր ընդգրկում, այն անմիջականորեն կապվում էր տիեզերական երաժշտության հետ: Այս գիտելիքը կիրառվում էր եւ բժշկության մեջ, եւ հոգեւոր ներքին փոխակերպման համար, եւ արտաքին ծեսերը կարգավորելիս: Սա առաջին հերթին մարդու մեջ հնչող երաժշտությունն էր եւ նրա կապը տիեզերքի տարբեր գոտիների տատանում-հնչույթների հետ: Նա իր մարմնից ձգվող բազում թելերով կապված էր իրենից դուրս տարածվող աշխարհների հետ, որոնք պահպանում էին այն ճիշտ լարվածքի մեջ: Եթե անգամ ի նկատի էր առնվում հնչող, այսօրվա պատկերացմամբ, երաժշտություն, ապա միայն այն երաժշտությունը, որը մարդն ինքն էր իր մարմնով արտաբերում:

Ուզում ենք նշել, որ տարբեր դպրոցներում, տարբեր հոգեւոր փորձի հետ կապված տարբերվում էր եւ լսողական փորձը: Ըստ այդմ տարբեր կերպ էր վերարտադրվում մարդկային երաժշտությունը, այլ կերպ ընկալվում տիեզերական երաժշտությունը: Հավանաբար դա կարող էր կապվել նաեւ ժամանակի ընթացքում մարդու կառուցվածքի փոփոխության հետ: Տիբեթական «Մեոյալների գրքում» օրինակ նկարագրվում է հոգու ճամփորդությունը աշխարհներով, որտեղ իրեն ընդառաջ եկող ձշմարտության ձայնը, նման հազարավոր ամպրոպ-

¹³ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 222:

¹⁴ **Խոսրով Անձեազի**. Մեկնութիւն աղօթից պատարագին, Վեներտիկ, 1869. էջ 24-25:

¹⁵ Գրիգոր Լուսավորչի Յանախապատում հատմ, հատ ԺԵ, էջմիածին, 1894, էջ 184:

¹⁶ **Անանիա Շիրակացի**, Տիեզերագիտություն եւ տոմար, Երեւան, 1940, էջ 83-84:

ների, հենց մարդու միջից դուրս եկող ուժերի արտահայտումն է: Մարդն ինքն իրեն ընկալում էր որպես էներգիաների հզոր, խտացված կուտակումների մի բնակատեղի, որտեղ կարող էին ընկնել եւ ահեղ աստվածների ստվերները: Ըստ այդմ մեկնաբանվում էր եւ երաժշտությունը: Այն տարբերվում է անտիկ հավասարակշռված, հավերժ ներդաշնակ հնչողությունից, առավել եւս քրիստոնեական բացարձակ մաքուր, սերովբեների գրեթե աննյութ, աստվածային օրհներգումից: «... նրանք լցնում են երաժշտությամբ բոլոր աշխարհները, որոնք ցնցվում են ու տատանվում հզոր հնչուններից՝ բանականությունն ապշեցնող, նրանք պարում են տարբեր ուրիշներով...»¹⁷: Աշխարհները գողում էին էներգիաների հավերժ պայքարների ահեղ գոյացումներից եւ մարդն ինքը դրա թանձրացումներից մեկն էր: Տրեթեական ծեսի մեջ օգտագործվում էին յոթ՝ երբեմն ութ տեսակի երաժշտական գործիքներ, որոնք ըստ նրանց գիտելիքի առավել մոտ էին այն բնական հնչողությանը, որ արձակում է մարդու մարմինը: Այդ հնչողությունը կարող էս լսել, փակելով ականջները: Այն վերարտադրվում էր մեծ թմբուկների միջոցով, որ նմանակում էին մարդու մեջ հնչող խուլ հարվածները, ցիմբալների՝ զնգոցները նմանակող: Մարդու մեջ հնչում է եւ շրջուն, նման տերեւների հետ խաղացող քամու ձայնին, որ նմանակվում էր խխունջների միջոցով, զնգոց՝ նման զանգուլակների ձայնին, կտրուկ հարված, ինչպես դափի մոտ, տխուր հառաչանքներ՝ նման եղջերափողի, ցածր խոխոց՝ նման մեծ թմբուկի, սուր, ծակող հնչուններ, որ ծեսերում վերարտադրվում էր մարդու ազդոսկրից պատրաստված սրնգի միջոցով¹⁸:

Անտիկ երաժշտության մեջ այն ամեն ինչ ներդաշնակ էր եւ ճիշտ լարված, կառուցված էր ըստ դորիական լադի, այդ լադով էին լարված յոթ գոտիները, որոնք արձակում էին յոթ հնչուններ: Եվ վերջապես քրիստոնեության մեջ, որտեղ արդեն աստիճանաբար ավելի ու ավելի աննյութ դառնալով, միտքը վերածվում էր աբստրակցիայի, երաժշտությունը եւս այնքան աննյութ ու եթերային էր մտածվում, որ գրեթե վերածվում էր լուռության: Քրիստոնեաբար ապրված կյանքն արդեն մարդու մեջ հնչող կամ լուռ ճիշտ երաժշտություն էր:

Միջնադարում գոյություն ուներ մարդու մարմնի եւ նրանից արտաբերվող հնչեցման՝ որպես բանավոր գոհաբերության ուսմունք, որտեղ մարդու մարմինը վերապրվում էր որպես ներդաշնակորեն կառուցված երաժշտական գործիք: Մարդն ինքն իր մեջ կրում էր գոյության բոլոր դոսերի ու ճանաչողությունների բանալիները, նրա մեջ թաղված էր աստվածային հնչունը: Եվ հոգևոր ծեսերում ներքին վերափոխման համար միատիկը կիրառում էր սեփական մարմինը, որպես Աստծո կողմից ստեղծված անոթ, որի մեջ կարող են թափանցել աստվածային հնչունները:

Քրիստոնեական պրակտիկայում տարբեր գործիքները նույնացվում էին մարդու մարմնի հետ: Բայց առավելագույն ոգեղենացման պահանջով, դրանք չէին հնչեցվում, արթնացվում էր հենց մարմինը, որի տարբեր հատվածները կառուցված էին տարբեր գործիքների

¹⁷ Тибетская книга мертвых, Санкт- Петербург, 1999, с. 81.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 79-80.

համապատասխան, եւ այն հնչյունը, որ թաքնված էր այդ կատարյալ գործիքի մեջ. «Փոխեցէք զմարմնաւոր թմբկահարութիւնս ընդ հոգեւորսն»¹⁹: Հայ միջնադարյան «Զայնից մեկնություններում» կոկորդը համեմատվում է սրնգի, փողկը (որպէս փողք, շնչափող) փողի, կզակը՝ ծնծղայի, լեզուն՝ տնտղկոցի», ողջ մարմինը՝ թմբուկի եւ միաբան տաղի, ոգին՝ քնարի եւ զգայարանները՝ սաղմոսարանի հետ. «Զի եղիցի ամենայն մարմինդ քո գործի օրհնութեան»²⁰: Մեկ այլ աղբյուրում²¹ մարդը համեմատվում է քնարի հետ, բերանը համեմատվում է փայտի «փորութեան» հետ, լարը՝ ձայնի, իշուկը՝ ատամների, ներքին ցիցը՝ թոքի, բերանի, եւ «կնդկնդոցը»՝ լեզվի, մատները՝ պոռնկների շարժման, «որի մասին էլ ասում է մարգարեն, թե՛ «Տասնադի սաղմոսարանով սաղմոս ասեմ քեզ»²²:

¹⁹ Երանելայն Թեոդորոսի Միայնակեցի, Գովեստ ի սուրբ Կոյսն. Յովհաննոս Իմաստասիրի Աւանդեցոյ Մատենագրութիւնք, Վեներտիկ, 1833, էջ 182:

²⁰ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. № 6962, էջ 50բ:

²¹ Տե՛ս Առաքել Սիւնեցի, Յաղագս Բերականութեան համառոտ լուծմունք, Լոս Անջելես, 1982, էջ 91:

²² Մարդու համեմատումը ֆնարի հետ գիտելիքի շատ հին ակունքներ ունեն։ Պլատոնի «Ֆեդոնում», ֆնարի եւ ներդաշնակության զուգահեռը բերվում է մարդու մարմնի եւ հոգու գոյության հիմքերը բացատրելու համար, հ. 1, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2006, էջ 100): Նրա «Խնջոյքի» մեջ, համաձայն հերակլիտյան ուսմունքի, ներդաշնակության օրենքներով ղեկավարվող պատակտման ու համաձայնության գոյաբանական հավերժ հոսքերը համեմատվում են աղեղի եւ ֆնարի հետ (էջ 165): Այսպիսով, ֆնարի օրինակի վրա բացատրվում էին ոչ միայն մարդու մեջ ներդրված ներդաշնակության ու ննջող հնչյունների խորին շերտերը, այլ նաեւ ողջ տիեզերքը, որովհետեւ մարդն էլ կառուցված է ըստ նրա պատկերի: «Ունիվերսումը կառուցված է նույն օրենքներով, որոնց ընդօրինակելով ավելի շուտ ստեղծվել է ֆնարը: Այն հնչյուններ է արձակում ոչ այլ կերպ, քան այն տատանումների միջոցով, որոնք գտնվում են ոչ միայն հնչյունների համաձայնության մեջ, որն անվանում են հարմոնիա» (տե՛ս նույն երկխոսության հետ կապված ծանոթագրությունը, ПЛАТОН, Соч. в трех томах, Москва, 1970, с. 523): Հունական մշակույթի մեջ այն, ի տարբերություն սրնգի, համարվում էր կատարյալ գործիք, որը նվագում էր Ապոլոնը՝ հաղթելով Միդիասին: Այս գործիքի համադրումը մարդու մարմնի հետ որոշ հոգեւոր իրողությունների խտացման խորհուրդ էր կրում: Այն թափանցեց եւ ֆրիստոնեական գնոսիսի մեջ, որտեղ մարդը համեմատվում էր ֆնարի հետ, որը նվագում էր Ոգին: Ընդհանրապէս բոլոր տեղերում, որտեղ խոսվում էր հոգու գոյության ամենագաղտնի ակունքների, նրա եւ Աստծու հատման, հպման խորհրդավոր տարածքի մասին, միշտ բերվում է երաժշտության, գոյության եւ ներքին մարդու տատանումների խորհրդավոր մի համընկնումի օրինակը. «Ապա կարի գեղեցիկ մեր արարիչն զբնութիւն մարմնոյս հաստատեաց շինուած բաժանելի, եւ զգոյացութիւն հոգոյս արար անբաժանելի բնութիւն. եւ միաբանեաց իբրեւ ֆնարահար ընդ ֆնարի, զի շարժեացի եւ շարժեացէ զակն ի տեսանել, զընդունս ի հոտոտել, զիման ի նաշակել, զլեզու ի խասել, զխելսն յիմանալ: Զայս ամենայն զբազմութիւն մասանցս մարմնոյ շարժէ ի կենդանութիւն եւ ի գործառութիւն ցորհան ժամանակ միաբանութիւն է շարժողին եւ շարժեցելոյն: Ապա եթէ չբաւեացէ՛ սա ֆակտեալ եւ նա ի բաց կացցէ, լռեալ դադարեալ լինի ամենայն բազմութիւն արուեստիցն. սա դառնայ յիւր բնութիւնս, եւ նա վերանայ յիւր կայանն. ինքն յինքեան իմանայ, ինքն յինքեան հանգչի, ինքն յինքեան առաւելու ... ինքն իւր բաւական ինքնագոյ իմացութիւն, ինքնալուր, ինքնատեալ» (Եղիշե, Վասն հոգոյ մարդկան թէ ուստի գան, եւ յետ ելանելոյ ի մարմնոց առ ով երթան, կամ թե

Կլիմենտ Ալեքսանդրացին համեմատում էր գործիքները նաև ընդհանուր հոգեւոր իրողությունների հետ. փողը՝ հարուստի, սաղմոսարանը՝ լեզվի, կիֆարան՝²³ շուրթերի, ծնծղաները՝ եկեղեցու, երգեհոնը՝ մարմնի, լարերը՝ երակների, կիմվալը՝²⁴ լեզվի հետ, ողջ մարդը կառուցված է խաղաղ երաժշտական գործիքի պես՝²⁵: Եւ կատարյալ աղոթքի մեջ մասնակցում էին մարդու մարմնի բոլոր հատվածները, նրա բոլոր ոլորտները՝ բերվելով մի լարվածքի եւ ամբողջության, իր գոյության լրիվությամբ նվիրաբերվելով Աստծուն: Ըստ հին ուսմունքների մարդու մարմինը մի լար էր: Եթե այն ճիշտ լարվածքի բերվեր, նրա վրա կարող էր նվազել Ոգին իր աստվածային հնչումները: Այսպես Երիքովի դարպասների փուլգման պատմությունը բացի նյութի վրա երաժշտության՝ վերբացիայի ազդեցությունից, ընկալվում էր շատ ավելի խորը, հոգեւոր ներքին իրողությունների շերտում: Ըստ ներքին գիտելիքի, դարպասների շուրջ վեցօրյա լուռ շրջելը կապվում էր վեց զգայարանների մաքրագործման հետ եւ լոթերոդ օրվա փողի աղաղակումը՝ մարդու ազատագրման, երբ փուլվում էին դարպասները՝ մարդու նյութիկեն թաղանթները, եւ արթնանում էր նրա մեջ թաղված աստվածային հնչունը: Այս գիտելիքի արձագանքները պահպանվել են ծեսի կարգավորման մեջ, դրա մասին վկայություններ կան սաղմոսների բազում մեկնություններում²⁶: Հին ուսմունքների մեջ երաժշտությունը դիտվում էր որպես մեծագույն առեղծված, որ ընկած է մարդու եւ Աստծո, նրանց միջեւ նետված աշխարհների տատանումների անվերջ համընկնումների ու հատումների մեջ:

Երբ մարդու ամբողջ մարմինը բերվում էր ներդաշնակության, ինչպես ճիշտ լարված երաժշտական գործիք, հոգին ներթափանցվում էր աստվածային ոգով, զգայարանները, մաքրագործվելով հայելու պես, մաքուր ու վճիտ արտացոլում էին ոգեղեն իրողությունները, մարդն արթնացնում էր իր բոլոր տիրույթները, գործի գնում բոլոր շերտերը՝ միեղեն հղացքի մեջ նվիրաբերելով իրեն Աստծուն: Այդպես բոլոր քրիստոնեական աղբյուրներում Սաղմոսների մեկնություններում գործիքները այլաբանորեն բացատրվում են որպես մարդու գոյության, նրա կազմության տարբեր հատվածներ, հոգեւոր իրողություններ: Քրիստոնեական զգացողությունը պահանջում էր, որպեսզի երկխոսության մեջ լիներ միայն հոգու, Աստծո կողմից ստեղծված գործիքի եւ Ոգու ներկայությունը:

«Տասնադեա սաղմոսարանաւ ի ձայն օրհնութեան գովելը». տասնադի տիրապես իմա-

առավել իմաստնայցեն, Մատենագիրք Հայոց. Ա. հատոր Ե. դար. Անթիլիաս- Լիբանան 2003):

²³ Քնարի տեսակ:

²⁴ Նույն՝ ցիմբալ. բազմալար տափակ զանգակային նվագարան, սանթուր:

²⁵ Климент Александрийский. Педагог. – Муз. эст. зап.-свр., ср. и Возр., с. 98:

²⁶ Տե՛ս օրինակ՝ **Յովհան Աւանեցի**, Մատենագրութիւնք, Վեներաբլ, 1833, էջ 110. «Աւրն եօթն գութայիմ կարգեալ է կանոն ըստ եօթն դարու կենցաղոյս, եւ եօթն անգամ յաւուրն օրինի Աստուած, եւ եօթն անգամ շուրջ գալն գերիհովիւ, եւ յետ վեցիցն կատարելոյ, յեօթներորդին հնչեաց զփողն եւ ուժգին աղաղակել ըստ հրամանին Յեսուայ ի կործանումն Երիփովի. ըստ այսմ օրինակի եւ մեք վեցիմ գութայիմ շրջապատեմք զմեքնայիմն սատանայի, ըստ հրամանի մերոյն զօրավարի Յիսուայի, եւ եօթն գոչեմք գութայս բարձրանչիւն բարբառով զկանոնագրութիւսն ի բեկումն զօրութեան բանասարկութիւն»:

նամք զհոգի եւ զմարմին ըստ վերագրելոցն, իւրաքանչիւրն հինգ զգայարանօք, որովք յայտ առնէ՝ թէ այնքան առատացաւ շնորհք քո ի վերայ մեր՝ որ ոչ թե միայն հոգևով ստիպիմք գովել զքեզ ըստ նմանութեան հոգեղինացո, այլ խառնեմք զլարս իմաստից սորա ընդ զգայարանս մարմնոյ, եւ որպէս զտասնադի երգարան զոյգս արարեալ զհոգի եւ զմարմին տասն զգայարանօքս, բարձրացուցանեմք զձայն՝ մարմնոցս ազդեցութեամբ եւ բանիւ հոգևոց...»²⁷:

Եվ վերջապէս երրորդ ոլորտը գործիքային երաժշտությունն էր, որ ամենաքիչն էր ենթադրում որեւէ ներքին գիտելիք կամ ճանաչողական փորձ՝ տիեզերքի հնչույթների մեջ թափանցման, մարդու ներքին ուժերի վերափոխման եւ այդ պատճառով շատ քիչ տեղ էր զբաղեցնում:

Դարերի ընթացքում համաքրիստոնեական աղբյուրներում ավելի ու ավելի նվազում էին տիեզերական երաժշտությանը հատկացված հատվածները, աստիճանաբար նաեւ մարդկային երաժշտության ավելի խոր՝ մարդու ներքին կառուցվածքի եւ դրանց ներդաշնակության մասին ուսմունքը: Փոխարենը անհամեմատ ընդլայնվում էին գործիքային երաժշտությանը նվիրված հատվածները: Ի վերջո երաժշտություն-օնթոսի հետ կապվող այս վերին երկու ոլորտների մասին վկայություններն անգամ անհետանում են, մինչեւ դրանք ի վերջո դառնում են լռող շերտեր՝ կտրելով կապը կենդանի փորձի եւ կիրառության հետ:

Այսպիսով, միջնադարում երաժշտության մասին գիտելիքների կարեւորագույն մասը ծածկագրված էր գոյաբանության եւ մարդու մասին ուսմունքի մեջ: Այդ պատճառով մեզ կարող է թվալ, որ նրա «երեւացող» հատվածը շատ քիչ նյութ է ընդգրկում: Իրականում միջնադարում երաժշտությունն ավելի շուտ նույնացվում էր ոչ թե հնչող երաժշտության, այլ երաժշտության մասին գիտելիքի հետ՝ համընդհանուր համամասնությունների, դրանց ներդաշնակությունների, օրինաչափությունների եւ նրանց արձագանքների ու դաշվածքների հետ մարդու աշխարհներում, որի նպատակն էր դրանց գաղտնի կապերի բացահայտման եւ դրա ճիշտ կիրառման միջոցով մարդու ազատագրումը: Երաժշտության մասին նյութերը շարադրվում են կապված տիեզերագիտության, քերականության, բժշկության եւ աղոթքի տեսության հետ: Նրա մասին ուսմունքը ներառում էր վիբրացիայի, մարդաբանության, տիեզերական կշռույթների ու ներդաշնակությունների խոր գիտելիք, որով կարգավորվում էր ծեսը, բժշկությունը եւ հոգեւոր ճանապարհը՝ հոգեւոր կենցաղավարության ամենաներքին դաշտը:

²⁷ Ներսէս Լամբրոնացի, Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 286:

Եօթնագրեանք.

Լեզվի միջնադարյան ընկալումը

Երաժշտության մասին հնագույն գիտելիքի աղբյուր են Եօթնագրեանք կոչվող գրչագրերը: Դրանցից ամենահին ձեռագրերը մեզ հասել են տասներեքերորդ դարից (տե՛ս օրինակ՝ ձեռագիր № 1978), սակայն այս գիտելիքի մեջ կան շատ ավելի հինավուրց մի իմացության արձագանքներ՝ այստեղ խոսքը հատկապես պլուրթագորական ուսմունքի մասին է:

«Եօթնագրեանք». համառոտ բովանդակություն: Այստեղ մենք այս ընդհանուր անվան տակ բերում ենք ամբողջական գիտելիքի բոլոր հատվածները, որոնք տարբեր ձեռագրերում շարադրվում են լրիվ եւ իրենց առանձին հատվածներով: Բուն յոթնագրեանք հասկացությունը ձեռագրերում անվանվում է արվեստ (յոթ ձայնավորների, որոնցով բացվում են արարչության խորհուրդների, մարդու կազմության եւ նրա հոգեւոր փուլերի դռները), որը շարադրվում է այս ընդհանուր գիտելիքի մեջ, օրինակ՝ նրա առաջին հատվածի ավարտին: Այդտեղ այբուբենի տառերի հաջորդական խորհուրդների, նրանց հնչյունաբանությանը վերաբերող հատվածներից հետո վերջում անդրադառնում է յոթ գրերին առանձին. «Իսկ եւթնագրեանք այսոքիկ, զոր տեսանես»²⁸: Այստեղ տրվում են չորս ձայնավորները եւ նրանցից բխող չորս եղանակ-բանալիները, որոնք բոլոր եղանակների ու բարբառների մայրն են:

Հանդիպում է առանձին մի հատված, որ վերագրվում է Դավիթ փիլիսոփային եւ ոմն Փյունիկ վարդապետին. «Քերական կոչի է. (7)ագրեանք զուգեալ ի Դաւիթ փիլիսոփայէ եւ ի Հռովմա վարդապետէ, կոչեցեալ անուն Փիւնիկ»²⁹: Այս ավարտուն եւ առավել խորհրդավոր հատվածը շատ ձեռագրերում հանդիպում է առանձին, այն վերջանում է մի բոլորակով, որով որոշակի միտքի ընթացք է նկարագրվում յոթ ձայնավորներով ժամանակների, բոլոր տառերի, շաբաթվա օրերի մեջ շրջագայման մասին: Ձայնավորների մասին շարադրվում է եւ «Փիրք մանուշակի» կոչվող հատվածում, որտեղ ամեն ձայնավորը բացում է յոթ խորաններից մեկը:

Քանի որ այս գիտելիքն ընդհանրական էր եւ նրա հատվածները մեկը մյուսով են բացատրվում, մենք բերում ենք ամբողջական գիտելիքի շարադրանքը՝ պայմանականորեն այն անվանելով Եօթնագրեանք, մինչդեռ այն ավելի շուտ արվեստ էր, ներքին գիտելիք, որ սերտաճած էր հոգեւոր տարբեր թանձրացումներ պարունակող այս ընդհանուր ուսմունքին:

Այսպիսով, առաջին հատվածը (ա.) վերագրվում է Դավիթ Անհաղթին, Մովսես Քերթնողին, Հոմորիա Վարդապետին եւ Փիլիկին Հոմիրից³⁰: Այս հատվածը, որ կոչվում է «Յաղագս

²⁸ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 34բ (այսուհետեւ տրվող մեջբերումները կան բոլոր ձեռագրերում, որոնք ընդգրկում են շարադրվող ամբողջական գիտելիքը եւ ոչ նրա առանձին հատվածները, հարմարության համար մենք այստեղ հղում ենք երկու ձեռագիր):

²⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 47ա կամ № 6962, էջ 63բ:

³⁰ Ընդհանրապես Յոթնագրերն իրենցից ներկայացնում են օբյեկտիվ գիտելիքի որոշակի խաացում: Դրանք ընդգրկում են մտածական կատեգորիաների, հոգեւոր փորձի, ներքին օժտումների բոլոր շերտերի արձագանքները: Այդ պատճառով դրանք, ըստ մեզ, ավելի շուտ

քերդողական տառից» բացում է տառերի խորհուրդը՝ կապված արարչության օրերի հետ, երկրորդ անգամ անդրադառնում նույն՝ Ա-Թ տառերին՝ բացելով նրանց գոյաբանական ակունքները, ցուցադրելով այն երեւոյթները, որոնց հիմքում ընկած են միեւնույն թվերը: Այստեղ գլխավորապէս արձագանքվում է նոր, պլուրազորական ուսմունքը: Երրորդ անգամ խոսվում է տառերի արտաքին տեսքի եւ նրանց գույների կապի մասին այն երեւոյթների հետ, որ նրանք խորհրդանշում են: Սրանից հետո բերվում են ամեն տառով սկսվող անվանումներ եւ հոգեւոր խորհուրդներ՝ Ա-Ք: Դրանք աղոթասացութիւններ են, որ ընթանում են այբուբենի տառերի հերթականութեամբ, ընդգրկելով Աստծո բոլոր անուններն ու հոգեւոր խորհուրդները, բանալիբառերն ու բառակապակցութիւնները: Սրան հաջորդում են ըստ այբուբենի հաջորդականութեան շարադրվող ակրոստիքոսով պատկերներ: Այսպիսով տառերի խորհուրդը բացվում է մի քանի շերտերում՝ կապված արարչության ցիկլերի, ժամանակների իրագործումների, աշխարհների կառուցների հետ:

Դրանից հետո գալիս է հնչունաբանութեան հատվածը, որտեղ տառերը ստորաբաժանվում են: Դրանք տարբերվում են քերականների ստորաբաժանումներից, մեկնվում են նաեւ որպէս թիվ (ա-ժ-ճ-ռ, բ-ի-մ-ս, եւ այլն): Եվ այս առաջին ավարտուն հատվածի վերջում, որն անդրադառնում էր բոլոր տառերի խորհուրդներին՝ մեկ առ մեկ, մի քանի պատճենից, հնչուն-թիվ-գույն-պատկեր ամբողջութեան մեջ դիտարկելով, խոսվում է յոթ ձայնավորների մասին, որոնք ընկած են ամբողջ լեզվի հիմքում առհասարակ, եւ որոնցից ծնունդ են առնում բոլոր մյուս հնչունները: Այստեղ նշվում են շոր գրերը՝ ա, է, ի, ո (երբեմն նաեւ ու), որոնք եղանակների թագավորն են եւ բերվում են իրենց խազավորումով: Սրանից հետո բացատրվում է տարբեր երեւոյթների այլաբանական իմաստը, որով ավարտվում է առաջին մեծ հատվածը: Սովորաբար «Իմաստութիւն քերթողական տառից» հատվածին հաջորդում է Մաշտոցի կողմից

կարող էին ոչ թե հորինվել մեկի կողմից, այլ շարադրվել իրենց ողջ խորությամբ: Նշված անձինք ավելի շուտ այդ գիտելիքի, նրա խորագույն ներքին իմաստների կրողներն էին, որի միայն աղոտ արձագանքներն են պահպանվել Յոթնագրերում: Ընդհանրապէս նման կարգի ձեռագրեր, որոնք առավել կամ պակաս չափով պարունակում են գնոստիկական տեքստեր՝ սկսած այլեայլ մոգական նյութերից, գուշակություններից, վերջացած շատ խոր գաղտնագիտելիքի հետ կապվող երեւոյթների փոխանցումով, մեծ տարածում են ստանում համաբնութագրական աղբյուրներում մոտավորապէս այս դարաշրջանից: Մենք հակված ենք մտածելու, որ դրանք շատ ավելի հինավուրց գիտելիքի արձագանքներն են կրում, որ գաղտնի նախապարհով փոխանցվել են սերնդէ սերունդ եւ այդ պատճառով չեն գրառվել ավելի շուտ, քան թէ չեն պահպանվել: Ինչպէս հայտնի է, գիտելիքի այն հատվածները, որոնք թափանցում էին խոր-գոյաբանական շերտեր, փոխանցվում էին բանավոր նախապարհով: Գրանք այլ ձեւով չեն էլ կարող փոխանցվել: Գրավոր տեքստում կորչում է նրանց կենդանի փորձարկումը, տեսիլա-հնչողական այն դաշտը, որ կիրառվում էր հոգեւոր դպրոցներում: Այդ պատճառով գաղտնի գիտելիքները չեն կարող գրավոր փոխանցվել ոչ միայն իրենց գաղտնիության պատճառով, այլ առաջին ներքին անփոխանցելիության պատճառով: Նման դեպքում մեր կարծիքով գաղտնագիտելիքի գրառման ժամանակաշրջանն ավելի շուտ խոսում է ոչ թէ գիտելիքի առաջացման, այլ նրա աստիճանական կորուստի մասին:

գրերի ստեղծման պատմությունը, որտեղ շեշտվում է նրա կողմից հատկապես յոթ ձայնավորների ստեղծումը: Մեր կարծիքով, ելնելով այս գիտելիքի ողջ կոնտեքստից, խոսքն այստեղ գաղտնագիտելիքի մասին է, որ ներդրված է հայոց այբուբենի հիմքում, եւ որին տիրապետում էին Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւը: Սրան հաջորդում է եւս մեկ լրիվ առանձին թվացող միավոր (գ.) «Ջայնից» մեկնությունները:

Որոշ ձեռագրերում սրան անմիջապես հաջորդում է վերը նշված «եօթնագրեանք» կոչվող հատվածը: Շատ ձեռագրեր պարունակում են միայն այս մի քանի էջ ընդգրկող մասը³¹: Ավելի ամբողջական գրչագրերում սրանից առաջ կա եւս մի հատված, որտեղ կան շատ կրկնություններ այս «Յոթնագրյանք» կոչվող հատվածի հետ³²: Շատ ձեռագրեր սկսվում են հենց այս հատվածով, ընդգրկելով իրենց մեջ եւ Յոթնագրեանքը, դրանք հաճախ անմիջապես հաջորդում են Անանիա Շիրակացու հայտնի ինքնակենսագրությունը՝ վերագրվելով նրան³³: Այս ծածկագրված տեքստերում անհասկանալի հաշվումներով ու հոգեւոր ընթացքներով ուղեկցվող, խոսվում է ճանաչողություն յոթ փուլերի մասին, որով անցնելով հոգին հասնում է իմացության դռներին, բացելով դրանք եւ մտնելով այնտեղ, ուր «ի հայր Աստուած խաւսիմ եւ հարցանեմ զամենայն զոր ինչ կամիմ»³⁴ յոթ ձայնավորներով, որոնք ամենայն գոյություն սկիզբ են:

Այստեղ խոսվում է գիտելիքի մասին, որ Քրիստոսը ներգրել է մարդու մեջ: Այնուհետեւ տրվում է ինը փուլերի հայելանման անդրադարձումը, որ բացատրում է նախնական լույսի եւ նրա ներքինթացի առեղծվածային վայրէջքը հիերարխիաներով: Բերվում են խորհրդավոր հաշվարկներ տարբեր անունների միավորման, գումարման, գործողությունների, օրինակ՝ «... եւ զէ ձայնաւոր գիր ի հետ եւ կուլ տուր...»³⁵, որոնք հիշեցնում են ներքին ալքիմիական պրոցեսներ, որ իրագործվում էին ձայնավորների միջոցով: Այդ հաշվումների արդյունքում հրեշտակները» խաւսին ընդ քեզ առանց հեքոյ (վանկի) զանճառելի բանս որոյ շես լսել խաւսիս դու ի վրա գ գրի խաւսիս դու ԼՁԹ. ճառս»³⁶: Տրվում է գրերի բաժանումը ըստ տարբերքների,

³¹ Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ, ձեռագրեր №№ 699, 701, 7046 եւ այլն:

³² Հաճախ թվում է, որ Յոթնագրերը միայն հիմնավորց շատ խոր գիտելիքի դրոշմ կրող ցրված ու ցափուցիվ շարադրանք են: Այնուամենայնիվ դրանց հաջորդման մեջ կարելի է գտնել որոշակի տրամաբանություն, կամ ավելի ճիշտ, երբեմնի տրամաբանված ու համակարգված գիտելիքի հետքեր: Նրա որոշ հատվածներ շարադրվում են մի քանի անգամ: Երբեմն դրանք մտածված շարադրման սկզբում են՝ նյութի անդրադարձումը մի քանի պատմություններից, ավելի խոր շերտեր թափանցելով ամեն անգամ: Երբեմն պարզապես նույն երեւոյթի շարադրումը եւս մեկ անգամ այլ հատվածում, այլ հավելումներով, որոնք կարելի է վրադրել կցել իրար, եւ մեկը մյուսով բացատրել:

³³ ՄՄ, ձեռ. № 511:

³⁴ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 54բ:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 55 բ:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 55բ: Այս ամենայն գրի վրա կառուցվող խորհրդավոր 12.000 կամ երեք գրի վրա 36.000 առանց վանկի ծավալվող հատերի մասին համոզիպում է մի քանի տեղ, տարբեր վերաշարադրումներով: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 65բ. «Տու՛ր զգիրն գիրուն եւ բաժանեայ ի

ձայնավորների օգտագործումը ներքին օժուկներում, որոնցով ընթանում է մարդը՝ ամեն հնչյունով հարցնելով Հորը, Որդուն կամ Սուրբ Հոգուն՝ կապված շաբաթվա օրվա հետ: Բերվում են յոթ ձայնավորները եւ նրանց կապը արարչության տարբեր գոտիներին՝ այդ թվում եւ մարդու կազմության հետ եւ այլն: Սրանք առավելապես խորհրդավոր հաշվումներ են եւ միատիկ հոգեվերաառքման ուղիների նկարագրություն, որի արդյունքում մարդու հետ խոսում են երկնային արարածները, Աստված եւ մարդն ինքը՝ «աղբյուրանալով»: Հաշվումներն ուղեկցվում են հոգեւոր ընթացքի նկարագրություններով, ինչը ենթադրել է տալիս, որ դրանք ներքին ձեռքի նկարագրություններ են, որոնց խորին իմաստները միգուցե արդեն գրառման ժամանակ իսկ կորսվում էին:

«Եօթնագրեանք»³⁷ կոչվող հատվածում կան նույնություններ եւ կրկնություններ: Այստեղ եւս առկա են հաշվումներ, որոնք համենայն դեպս, բարձր նպատակներ էին հետապնդում: Այդպես՝ առաջին հաշվումի արդյունքում մարդն իմանում էր Աստծո Որդու անունները, երկրորդի արդյունքում՝ պատվիրանների ճշմարիտ խորհուրդը, կրկին խոսվում է խորհրդավոր յոթ փուլերի, 12.000 ճառի մասին, որ առանց վանկի կարելի է խոսել ամենայն գրի վրա, տառերի բաժանման՝ ըստ տարբերների, հաշվումներ, որոնց արդյունքում «որ գիրը մնա, այն էլ կխոսի»: Այստեղ խոսվում է արարչական երեք գրերի մասին, որ Աստծու հավերժ օրրանից են դուրս գալիս եւ, իջնելով շերտերով, տարբեր կերպեր ստանում: Այս արվեստն է, ինչպես նշվում է, որի մասին ասում էր Անանիա Շիրակացին. «Գանձ ծածկեալ էր յերկիրս հայոց եւ ակն թագուցեալ ի տունն Թորքոմայ, զի մայր է ամենայն իմաստութեան: Այս է եւ թվոց աղբիւր ամենայն արհեստից, հանդերձ ամենայն բաժանմամբ եւ գրէ թէ տեսին ամենայն ճարտարքն յունաց մերում նահանգիս եւ զարմացան: Եթէ ոք իմանա զսա, նա գիտէ, թէ ինչ իմաստք են ի սմա ծածկեալ եւ թէ շէ ոք մտեալ ի սա, չի կարէ իմանալ կամ գրով բովանդակն լսել, թէ զինչ առնէ, զի ամենայն մի գիր ԺԹԲ. ճառս խաւսի»³⁸:

Ավարտվում է այս հատվածը դարձյալ միատիկ ընթացքի նկարագրումով, որն անցնում է մարդը տառերով կապված շաբաթվա ամեն օրվա հետ, եւ բերվում է բոլորակ յոթ ձայնավորներով կազմված, որտեղ «որ մտանէ՛ լուսավորի եւ որ մտաւորե եւ իմաստուն՝ կարդայ զսայ»: Տառերով վերապրվող այս ընթացքները շատ ներքին ոլորտների են վերաբերում. «զի մի գիրն մաւտ ի լուծ յայբէն, մինչեւ ի քէ՛ ԼԶ (գիրն), իւր բնութիւն շրջեցուցանէ եւ բանա զգրունս ԼԶ. էակացն»³⁹:

Որոշ ձեռագրերում կա եւ «Գիրք մանուշակի» կոչվող հատվածը, որ վերագրվում է եւ վերը շարադրված ամբողջ գիտելիքին: Դրան՝ այստեղ նկարագրվող ամբողջ նյութին, նման

չորս մասունս առանց հե՛ոյ գիրն խաւսի բանս անճառս, որ պայծառացուցանեն զվիտս յտղաց ...եւ ամենայն գիր խաւսի ԲՇԹ. նառս...»:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 63բ-69ա:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 68ա:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 68բ:

ձեռագրերում տրվում է եւ «Վեցհազարյակ»⁴⁰ ընդհանուր անվանումը: Այս հատվածը շատ մոտ է «Իմաստութիւն քերթողական տառից»-ին: Այստեղ եւս մեկ առ մեկ շարադրվում են տառերի խորհուրդները, նրանց արտահայտումը երկրաչափական պատկերներով. օրինակ՝ դ-Ք քառակուսի, գ-Ճ Սողմոնի աստղը եւ այլն: Առաջին անգամ խոսվում է յոթ խորանների մասին, որոնք բացում են յոթ ձայնավորները: Այսպիսով յոթնագրերի ընդհանուր բովանդակութունը կարելի է ներկայացնել որպէս գաղտնագիտելիք տառերի խորհուրդների, դրանց ներքին իմաստների, արարչական վիբրացիաների, տառերի (թվերի) միջոցով իրագործվող, ժամանակների խորհուրդը բացահայտող այլեւալ հաշվումների, ձայնավորների միջոցով հոգեւոր ներքին ընթացքների, օրերի ներքին կարգավորման, հոգեւոր դոնների բացման, որոնցից հետո մարդը խոսում է անհայտ լեզվով, դրանց կապի հետ հոգեւոր, ժամանակային, տարածաչափական եւ ընդհանրապէս մտածվող ու պատկերացվող ամենայն ինչի հետ: Այբուբենի ձեւը, տառերի դասավորութունն ու քանակը, ողջ այդ սիմետրիկ կառույցը բացելով, մարդը վերագտնում է իր խաղաղ երկխոսութեան տարածքներն իր Աստծո հետ այն աշխարհում, որտեղ ամեն ինչ միտք է եւ հնչում: Այբուբենի, հնչունների մեջ թաղված են մարդու եւ Աստծո միջեւ ընկած ընկալումների, անվանումների, ճանապարհների, գաղտնի դոնների բոլոր բանալիները:

Յոթնագրերն իրենց մեջ ներառում են տարբեր շերտեր՝ ավելի արտաքին գիտելիքի եւ ներքին դոնների, որոնցում տեղադրված գիտելիքը շարադրվում է ցրված, մի քանի անգամ: Լեզուն եւ գիրը կենդանի մի նյութ է, որն անդրադարձնում է գոյութեան բոլոր տարածական եւ ժամանակային շափումները, այն ներդրված է մարդու մեջ՝ որպէս հնչեցում, որի ճիշտ արտաբերումով նա հասնում է իմաստների սրբազան սկիզբերին:

Պատկերացնելու համար Յոթնագրերի բնույթը, պետք է անդրադառնանք լեզվի՝ միջնադարյան ընկալմանը եւ երաժշտութեան հետ նրա կապին: Լեզվի առաջացման ակունքները թաղվում են հեռավոր ժամանակների մեջ, երբ մարդն արժարժում էր իրեն շրջապատող աշխարհը ճշմարիտ հնչուններով, ճշմարիտ լույսի մեջ, որ նա կորցրեց:

«Իսկ ի յանցանելն զպատուիրանան կորոյս ընդ անմահութեանն եւ զբանին շնորհն, նոյնպէս եւ զայլ գործարանացն կատարեալ զաւրութիւնն»⁴¹:

Այդպիսի ճիշտ գոյութեանների ճշմարիտ հնչումներով էր օծված նախնական արարչութիւնը.

«Զմտաւ ածեալ յիշերն զվայրն վայելչութեան եւ զգրախտն փափկութեան, զգեղեցկութիւն ծառոցն, եւ զուարճութիւն տնկոցն, զպայծառութիւն վարդիցն, եւ զանուշահոտութիւն ծաղկանցն, զանթառամութիւն տերեւացն, եւ զքաղցր ճաշակումն պտղոցն, զբարի հնչմունս հրեղինացն, եւ զքաղցրանուագ

⁴⁰ Կան Վեցհազարյակ կոչվող այլ տեքստեր, որոնք չեն համապատասխանում վերը նկարագրվող նյութին:

⁴¹ **Նաայի Նչեցի**, Վերլուծութիւն Բերականուրեան, Երեւան, 1966, էջ 55:

երգս հրեշտակացն, զախորժ բարբառ երկնաւորացն, եւ զհեշտալի եղանակս անմարմին զաւրացն: Զայս ամենայն կորուսեալ Ադամայ...»⁴²:

Այստեղ խոսվում է մի այլ լեզվի, մարդու եւ Աստծո միջեւ ընկած մի շնչող դաշտի՝ լեզու-երաժշտության մասին: Ահա այս նախալեզու ներդաշնակ երաժշտական հնչման պայծառ ու բաց խորհուրդների ու իմաստների արտահայտման կորուստը բերում է եւ նախնական հնչման կորստին: Եթե ճշմարտությունը մեկն էր, ապա այն կատարյալ արտահայտման հնչեցման միայն մեկ ձեւ կարող էր ունենալ: Եվ ամենաձանրը միջնադարյան գիտակցության համար Բաբելոնի աշտարակաշինության ժամանակ լեզուների բաժանման այլաբանական պատմությունն էր, որտեղ նախնական արմատները, ներքին գաղտնի իմաստներ պարունակող բառերն ու հնչույթները ցրիվ են գալիս լեզուների մեջ եւ կորսվում ժամանակի ընթացքում, մինչեւ աստվածաշունչ վանկարկումների վերջնական մթագնումն ու անհետացումը: Բայց այնուամենայնիվ բոլոր լեզուներն իրենց գաղտնի շերտերում կրում են աստվածային գիտելիքի, աստվածային հնչունների կնիքը, ինչպես օրինակ ձայնավորները, որոնք բոլոր լեզուներում յոթն են եւ արտահայտում են յոթ գաղտնի խորհուրդները: Յոթնագրերում միշտ նշվում է «Այս է գիր արարածոց երկնի եւ երկրի»⁴³: Այսինքն՝ մարդն է կորցնում լեզվի ճիշտ արտաբերման, նրա ավելի խոր շերտերի բանալիները: Հնչունների մեջ թաղված են մարդու եւ Աստծո միջեւ ընկած ընկալումների, երկխոսությունների, անվանումների, ճանապարհների, գաղտնի դռների բոլոր բանալիները:

Լեզվի եւ երաժշտության նախնական կապի եւ դրանց՝ միմյանցից առաջացման հետ կապված խոր գիտելիքի արձագանքներ հանդիպում ենք քերականների մոտ:

«...վեցերորդ՝ թե յորո՞յ մակացութեանց ունի զիւր սկիզբն քերականութիւնս. այսինքն յերաժշտականէն ունի զիւր սկիզբն, զի գերկարն եւ գսուղն, զթան եւ գոսկն ի նոցանէ ունի. յերկար, որպէս՝ էն եւ աւն, որով վարի երաժիշտն եւ սուղ՝ որպէս ձայնաւորքն»⁴⁴: Հատկապես քերականներում շեշտվում է ութ ձայնավորների կապը երաժշտության ձայների հետ⁴⁵:

⁴² «Պատմութիւն ապաշխարութեան Ադամայ եւ Եայի նախաստեղծի, թե ո՞րպէս արարին» (Անկանոն գիրք Հին Կտակարանի): Տե՛ս Ա. Մադոյան, Առաքել Սյունեցու «Ադամգիրքը» եւ անվավերականները, էջ 202. – «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», Երեւան 1970, № 3 (12):

⁴³ Զեռագիր № 6962, էջ 4ա:

⁴⁴ Առաքել Սյունեցի, Յաղագս Բերականութեան համառոտ լուծումն, Լոս Անջելես, 1982, էջ 72:

⁴⁵ Տե՛ս օրինակ՝ Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն Քերականութեան, էջ 83, Առաքել Սյունեցի, Յաղագս Բերականութեան համառոտ լուծումն, էջ 102:

Բացի դրանից, ինչպես նշվում է, երաժշտությունից են սովորել հնչյունների բախյունն ու թնդյունը, թե որ տառերն են ասվում լեզվի ծայրով, որոնք միջով եւ որոնք՝ շրթունքների հպումով: Որովհետեւ երաժիշտները ձայները ստեղծել են նրանցից, որ շրթունքների բախումից եւ հպումից են ծնվում, ստեղիներ եւ կողմեր նրանցից, որ լեզվի ծայրով են արտաբերվում⁴⁶: Մեզ համար անհասկանալի արտաբերման գիտելիք է թաքնված ձայների գուգորդման մեջ շրթունքների բախումի, հպման հետ եւ ստեղիների կապի մեջ լեզվի ծայրով արտաբերվող հնչյունների հետ:

Այսպիսով երաժշտությունն ընկալվում էր որպես աստվածային օրինաչափություններով կառուցված հնչող մի դաշտ, որն ընկած էր բոլոր լեզուների եւ ընդհանրապես բոլոր արարածների արտաբերման հիմքում: Այն կարգավորում էր դրանք, եւ նախալեզվի մեջ երաժշտությունն ու լեզուն սերտաճած են իրար, եւ կատարելապես արտահայտում են իրերի էությունը եւ հնչեցնում այն: Որքան ավելի է նյութեղենանում, կարծրանում մարդն իր կազմութեամբ եւ նրան շրջապատող աշխարհը, այնքան ավելի է թանձրանում, նյութեղենանում լեզուն, որ նա հնչեցնում է:

1. Ընդհանուր հնչյունաբանություն Լեզուն որպես նյութի թանձրացում

Միջնադարյան հոգեւոր փորձի, գիտելիքի մեջ ձայնավորները կիրառվում էին տարբեր շերտերում՝ սկսած հնչյունաբանությունից եւ մարդու կազմութեան հետ նրա կապից մինչեւ խոր գոյաբանական ոլորտների հիմքում ընկած նախնական արարչական տատանումներ: Ըստ դրա էլ նրանք մեկնաբանվում էին: Այսպես, մի տեղ ձայնավորներից մեկը այլ բաղաձայնների հետ միասին կարող է մտնել ինչ-որ ստորաբաժանման մեջ, մի ուրիշ տեղ համարվել արարչական եւ ընդհանրապես մնացյալ հնչյունների առաջացման սկիզբ: Այստեղ կարեւոր է տարրորոշել այն գոյաբանական դաշտը, որում խոսվում է տվյալ ձայնավորի մասին:

Որքան աշխարհներն են բազմազան, այնքան բազմազան, ավելի ու ավելի նրբացող հնչեցումներ ունեն այդ աշխարհները: Ըստ այդմ՝ միեւնույն հնչյունը կարող է արտաբերվել, արթնացվել տարբեր գոյաբանական շերտերում՝ տարբեր նշանակություն կրելով:

Ավելի նյութեղենացված ոլորտում ձայնավորները կապվում են մարդու մարմնի կազմութեան հետ: Դրանք մտնում են մարդու կողմից արտաբերվող մյուս հնչյունների մեջ եւ հարաբերվում են դրանց հետ, ինչպես հոգին մարմնի հետ, կամ, ավելի մխրճվելով թանձր նյութի հնչողությունների աշխարհը, զգա-

⁴⁶ Տե՛ս օրինակ՝ **Նսայի Նչեցի**, վերը նշված աշխատությունը, էջ 89, կամ **Յովհաննես Երզնկացի**, Հավաքումն մեկնութեան Բերականի, Լոս Անջելես, 1983, էջ 173:

յարանները՝ մարմնի մյուս անդամների հետ:

Այսպիսի զուգահեռներ են բերվում քերականներում: Ամենապարզ ստորաբաժանումով ձայնավորները, ինչպես նշվեց, հոգին էին, իսկ բաղաձայնները՝ մարմինը, կամ ձայնավորները՝ միտքը, կիսաձայնները՝ զգայությունները, անձայնները՝ մարմինը եւ իր անդամները: Մեկ այլ ստորաբաժանում սկսում է համեմատությունը ավելի ցածր հատվածից՝ զգայություններից, փոխարենը ընդգրկելով մարդու կազմության բոլոր շերտերը: Ըստ այդ բաժանման ձայնավորները զգայություններն են, թավ բաղաձայնները՝ ոսկորները, լերկերը՝ փափուկ մարմինները եւ մկանները, ինչպես նաեւ նյարդերը, միջակները՝ երակները եւ ջիլերը, իսկ ողջ գրականությունը, բովանդակ մարդուն է ընդգրկում⁴⁷: Այսպիսով, անկախ իրենից, խոսելով մարդը շոշափում է ինքն իր մարմինը՝ նյութական դաշտի տարբեր խտացումները:

Արեւելյու մոտ նշվում է, որ յոթ ձայնավորները համապատասխանում էին յոթ զգայարաններին (հինգ զգայարանին նա ավելացնում է հոգին եւ մարմինը, այսինքն՝ մարդն իր կառուցվածքի ամբողջությամբ)⁴⁸: Քերականներում ընդհանրապես, ըստ հունական ավանդույթի, որպես աստվածային ու նախնական հնչյուններ առավել շեշտվում են, է-ն եւ օ-ն: «է-ն է արինակ, որ միշտ է Աստուած, եւ աւ-ն գործոյն Աստուծոյ ի զարմացումն եւ ի տեսութիւն»⁴⁹: Ավելի ուշ շրջանում բերվում էր արդեն ութ ձայնավորների ուսմունքը, ըստ գոյություն ունեցող ութ ձայնավորների: Սա բխում էր առաջին հերթին մտածողության փոփոխությունից: Քերականներում նշվում է, որ ոչ միայն մարդկանց, այլեւ բոլոր բանական արարածների մոտ ութ են ձայնավորները: Քանզի ութով է կարգավորվում ամեն ինչ, եւ ոչինչ երաժշտական արվեստի մեջ չի կարող դուրս գալ ութի ոլորտից եւ «որ արտաքոյ ութերեկիս անցանէ՝ զբոլորն ապականէ»⁵⁰:

⁴⁷ **Յովհաննես Երզնկացի**, Հավաքումն մեկնութեան ֆերականի, Լուս Անջելես, 1983, էջ 100:

⁴⁸ **Վարդան Արեւելցի**, Մեկնութիւն Քերականի, Երեւան, 1972, էջ 85:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 86:

⁵⁰ **Յովհաննես Երզնկացի**, նշվ. աշխ., էջ 164: Յոթ եւ ութ թվերը ունեն գոյաբանական խորակումներ: Յոթնագրեում ամեն ինչ կառուցված է յոթի սկզբունքով, կապվելով արարչության օրերի եւ նրան համապատասխանող մարդու հոգեւոր յոթ փուլերի հետ: Եվ երաժշտության հնչյունները յոթն են, որոնք, դեռ անտիկ գիտելիքից եկող ավանդույթով արձակում էին յոթ մոլորակները, յոթ ձայնավորները կապվում էին եւ շաբաթվա յոթ օրերի, հրեշտակապետերի հետ: Ութերորդ օրը ավելի միասիկ բնույթ է կրում, որպես ութերորդ հազարամյակի, որի կայացումն ընկած է ժամանակների իրագործումներից անդին: Միաժամանակ այն արարչական առաջին օրվա լիակատար ունակության իրագործումն է նրա արդարացումը: Այդպես ութերորդ հնչյունը կրկնում է միեւնույն՝ առաջին հնչյունը այլ որակում՝ օկտավա վեր: Յոթ եւ ութ համակարգի զուգորդումները կապվում են այս երկու ընկալումների հետ: Յոթնագրեում այս երկու թվերի խորհուրդը բացահայտվում է եւ ֆերա-

Յոթնագրերում բերվում է թավ, լերկ, արական ու իգական հնչյունների բոլորովին այլ բաժանում: Այստեղի հնչյունների բաժանման եւ անվանման սկզբունքը ընդհանրապես չի համապատասխանում քերականների հնչյունաբանությանը: Դրանք բաժանվում են առաջական (ա, բ, գ, դ, զ, թ, ժ), ներհական (ե, ի, ը), պայծառաբան (լ, ծ, խ), կակղաբան (ւ, որ որոշ ձեռագրերում բացակայում է, հ, կ), հորդորախոս (ձ, դ, ճ), հոգնախորհուրդ, (յ, ն, շ, ո) վայելչաբան (պ, ս, վ), շար եւ ընդդիմաբան (չ, փ, ց), ոլորական (ո, ր, է) հավասարական (ջ, տ, ք) խմբերի⁵¹: «...էն գիրս, որ մտաւք կրթին, եւ են որ լեզուաւ շարժին»⁵²: Այստեղ բաժանումը, ըստ երեւույթին, ավելի շուտ վերաբերում է տառերի ներքին էությունը եւ ոչ նրանց արտաքին հնչողությանը: Քերականներում շեշտվում է նրանց բնույթը՝ ելնելով արտաբերման ձեւից, այսինքն՝ այստեղ այն կապվում է մարդու մարմնի եւ արտաբերման տեսակների գաղտնիքի հետ: Յոթնագրերում հավանաբար դիտարկվում է հնչյունի ազդեցությունը մարդու վրա հակառակ կողմից, երբ այն արդեն որպէս հնչյուն անդրադառնում է իր հոգու վրա, այսինքն՝ առավել շեշտվում է օգի մեջ նրա տարածվող տատանման բնույթը: Դրա շնորհիվ օրինակ ա եւ գ հնչյունները արտաբերման տեսակետից, կարող են հայտնվել միեւնույն շարքում: Հավանաբար ինչ-որ համակարգում դրանք նույն զորությունն ու ազդեցությունը ունեն մարդու հոգու վրա: Այս մոտեցումը հնչյունին՝ որպէս հենց հնչյուն, զուտ երաժշտական է: Մեկ այլ բաժանում՝ ըստ տարբերքների, բերվում է մի փոքր ավելի ուշ. ինը հնչյուն՝ ա-թ, հրային բնույթ ունեն, ինը ժ-դ, ջրի, ճ-ջ՝ հողի (որոշ ձեռագրերում՝ հողմի), եւ ու-ք՝ հողմի (որոշ ձեռագրերում՝ հողի)⁵³: Այդպէս արտաբերելով հնչյունները՝ մարդը կապում եւ հարաբերում է իր մեջ եւ շուր տարբեր, որոնցից կազմված է ինքը:

Հնչյունները մարդու մարմնով են արտաբերվում եւ կրում են իրենց մեջ նրա տարբեր հատվածների տարբեր թանձրացումները: Օրինակ՝ ձայնավորներն ավելի նուրբ խտացում են, որ բխում են մարդու հոգուց, իսկ թավ բաղաձայնները ձեւավորվում են նրա ամենակարծր շերտերում, նրանք համընկնում են նրա կմախքին: Այսպէս մարդուց արտաբերվող հնչյունները մի կողմից՝ կապվում էին իր ներքին կազմության հետ, մյուս կողմից գտնում իրենց համարժեքը արտաքին նյութի աշխարհում: Եվ խոսելով, բարբառելով, անկախ իր

կանական զուգահեռ անցկացնելով: Բոլոր ժամանակները, ինչպէս նշվում է յոթնագրերում, «էին պարագային եւ ըին տարբանան ընդ բնալին գոյս, ընդ հանուր եղեպս, ընդ ամենայն վայրս, ընդ ընթացս, ընդ շափոս: Վասն զի ասէ սահմանն որչափութեան է դարուցն կշորդելով յառաջին միակէն մինչեւ ի կատարումն ունակութեան ուրեկին»:

⁵¹ Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ, ձեռ. № 6962, 40ա, № 1903, էջ 273, № 599, էջ 33ա, այս ստորաբաժանումները երբեմն խառնված են, մենք բերում ենք այստեղ ընդհանուր համեմատական բաժանումը:

⁵² ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 40բ:

⁵³ Այս բաժանումը եւս խառնված է որոշ ձեռագրերում, հիմնականում փոփոխվում են հողի եւ օդի հողմի տեղերը, ՄՄ, ձեռ. № 6962 հուր տարեբին հաջորդում է օդը (էջ 66ա): Մենք բերում ենք ամենահաճախ հանդիպող ստորաբաժանումը: Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ, ձեռ. № 7046, էջ 276ա:

արտահայտած իմաստների, մարդն ընդգրկում էր իր մարմինն ամբողջությամբ եւ դրան արձագանքող արտաքին աշխարհի շերտերը:

«Բայց է տեսակ թաւութեանն յանգագայից՝ երկիր, եւ յըզգայականաց՝ անբան կենդանին անմիասահմանապես: Եւ լերկին բաժանողութիւն յանկենդանեաց անախտածին նիւթն, եւ ի շնչաւորաց՝ ախտախոնաւածինն այնմ զլուղակսն եւ որ ի մէջ սոցին համեմատին»⁵⁴:

Յոթնագրերում մարդու մարմնի ավելի նյութական շերտերը կապվում են երկրագնդի տարբեր գոյացումների հետ, իսկ զգայարաններն ու ներքին օրգանները՝ հոգեւոր բարձր իրողությունների եւ տիեզերքի շերտերի հետ. «... ոսկերօքն վիմաց, անդամօքն լերանց, երակօքն գետոց, արեամբն աղբերաց, ծանրութեամբն սողնոց, յորովայնիցն անասնոց, խստութեամբն գազանաց, ցանկութեամբն թռչնոցն, հրովն գիտութեամբ լուսոյ, հոգովն հոգեղինաց, բանաւորութեամբն հրեշտակաց, մտօքն յԱստուծոյ, գլխովն յերկնից, վարսովն սերովբէից թեւասգողութեան, աչքն Յոհանու եւ Քրիստոսի, ձախ ունկն յեւայի, աչ ունկն Աստուածածնի, երեսք յերկնից, հոտոտելիքն խաչին, շրթունքն առաքելոցն, ատամունքն մարգարէից, ծարկելիքն վարդապետաց, լեզուն գաբրիէլյան փողոյն, Բ. աղօրիքն երկրի բարզլեացն, հին օրինացն կակուղութիւն փողիցն վարդապետութեան Քրիստոսի, ուսքն ուսուցն տեառն թեւքն խաչին, մեջքն Երուսաղեմի, պորտն Սիրնի, ձախ ունկն Ադամա, գնալով ի ծառն, աչն Գալստեան Քրիստոսի ուղղելով զմեզ ի կեանս Բ. բացանցկութիւնք խափանեալ կենացն որ կերակրեացն եւ ըմպելեացն խափանումն լինի. սիրտն հանդերձեալ հարութեան, լեարթն արդարութեան, փայծաղն ճշմարտութեան, թոքն շարութեան բանասարկուին, երիկամունքն հաւատոյ, լեղին դժոխոցն»⁵⁵: Մարդու մարմինը հոգեւոր խորհուրդների, իրագործումների, ապագայի կայացումների խտացում է: Այնտեղ, որպէս վերջին հանգրվան հատվում են գոյության մեծ շերտերը: Իր մարմնի տարբեր հատվածներով նա շփվում է այդ իրողությունների հետ: Նրա շատ հատվածներ պատկանում են անցյալին, կրելով իրենց մեջ նրա փորվածքները, եւ միարժամանակ ապագայի շատ իրագործումների սաղմերը գտնվում են այնտեղ, բայց դեռեւս ննջող վիճակում: Մարմնի մեջ դրված են գոյությունների բոլոր բանալիները: Մարմնի հիմնական օրգանները կապվում էին յոթ մոլորակների, հրեշտակապետերի, շաբաթվա օրերի եւ վերջապես ձայնավորների հետ: Դրանք անկասկած կիրառվում էին հոգեւոր կենցաղավարության մեջ:

⁵⁴ **Յովհաննէս Երզնկացի**, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 82ա:

Ա.	Ե	Է	Ը	Ի	Ո	Ի
կիրակի	երկուշաբթի	երեքշաբթի	չորեքշաբթի	հինգշաբթի	ուրբաթ	շաբաթ
երիկամներ	սիրտ	լյարդ	լեզի	փայծաղ	թոք	միտք
Միքայել	Գաբրիել	Ուրիել	Զիդայել	Ռաֆայել	Օթայել	Բովդակուել
Արեգակ	Լուսին	Հրատ	Փայլածու	Լուսնթագ	Լուսաբեր	Երեւակ ⁵⁶

Երիկամները, ինչպես տեսնում ենք, արտահայտում են հավատի սկզբունքը մարդու մեջ եւ անմիջականորեն կապվում են արեւի հետ, սիրտը, որ իր մեջ կրում էր ապագայի հանդերձյալ հարուստի սաղմերը՝ Ե հնչյունի եւ լուսնի հետ: Կարգը, որ արդարութեան սկզբունքի խորհրդանիշն էր մարդու մեջ, կապվում էր Է հնչյունի եւ Հրատի հետ, լեզին՝ դժոխքի հեզը մարդու մեջ՝ Ը-ի, փայծաղը՝ ճշմարտության կարգավորողը՝ Ի-ի հետ, թոքը, որի միջոցով մարդու կյանքում արտահայտվում էր բանասարկուի գորութունը՝ ո-ի եւ Լուսաբերի հետ, ու-ն արտահայտում էր միտքը, մարդու վերառաքման գործիքը: Զայնավորների երգեցողության միջոցով մարդն ապահովում էր ոչ միայն հոգեւոր ճանաչումների իր ծեսերը, այլ նաեւ կիրառում էր հավանաբար կոնկրետ նպատակներով, մասնավորապես բժշկության մեջ:

Մարդու մարմինը, զգայարանները եւ նրանից արտաբերվող հնչյունները բացվում են տարբեր շերտերում: Ավելի ցածր պլանում դրանք այն պատրանքային շերտն են, որ սարդոստայնի ցանցի պես պահում են մարդուն նյութական կարծրացած ոլորտում՝ ծածկելով նրա հայացքն Աստծուց: Ներքին գիտելիքներում դրանք բանալիներ էին, որոնցով բացվում էին ճանաչողության դռները՝ սպասավորներ, որ փոխանցում էին գիտելիքի սաղմերը հոգուն:

Մարդու մարմինը դառնում էր գործիք հոգու համար: Մաքրագործելով ու արթնացնելով այն, ազատագրելով իր զգայարանները ավելի թանձր նյութի աշխարհի ընկալում-անդրադարձումից, հոգին հոսում էր ավելի բարձր հոգեւոր ընկալումների դաշտ՝ բոլոր զգայարաններով ճաշակելով միայն հոգեւոր իրողութուններ: Այստեղ հոտոտելիքը կարող էր դառնալ խաչի ճանաչողության աղբյուր, լսողութունը՝ արթնացնել նախնական հիշողութունը Ադամի ունկնդրումի, որ շարժվեց դեպի ծառը, ինչպես նաեւ Քրիստոսի ձայնի մասին:

Այդպես թանձրացել էր, ըստ մարդու նյութեղացման, եւ լեզուն: Հոգին արտաբերում էր հնչյուններ, որոնք կապվում են իրեն շրջապատող նյութերի ու խտութունների հետ: Բայց այն նույնպես ներքին դաշտում կրում էր աստվածային հնչումների ու իմաստների սաղմերը: Նախնական աստվածակերպ ձայնավորների ու եղանակների ճիշտ հնչեցումով նա ներթափանցում էր դրանց դաշտը:

⁵⁶ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 58ա:

2. Ազգուն որպէս Լոգոսի բխում

Այս ձեռագրերում նկարագրուած է լեզուի առաջացման մի խորհրդավոր ընթացք, որը մարդու մեջ բացելով, բացվում են եւ ճանաչողութեան դռները: Այն, ինչպէս կտեսնենք անմիջականորեն կապուած է ձայնավորների նախնական վիբրացիաների հետ:

Սա յոթ դռներից բաղկացած գոյաբանական մի ընթացք է, որ նկարագրում է հավանաբար կյանքի, իմաստութեան նախնական սրբազան ակունքների ու դրանց իրավորման աստիճանական վայրէջքը տիեզերքի սանդուղքներով:

«Այբ-ն թագաւոր է, բեն-ն առաքեալ, գիմ-ն խրատատու է (գանձարան է), դայն՝ դռնապան է, եչ-ն խրատատու է, զ վաճառական է, է տնտես, ը ընդունակ է: Ի միտս մեր (շարագրեցուք): Թագավորն առաքէ, առաքեալն կատարէ, գանձարանն բերէ, դռնապանն բանա, խրատատուն ցուցանէ, վաճառականն գնէ, տնտեսն առնու, ի սպասու կան ամենեքեան, սոքաւք թագաւորին»⁵⁷:

Աստժո սաղմը, փոխանցվելով ձեռքից ձեռք, իջնում է հիերարխիաներով, սահելով նրա շերտերով, հասնում վերջին հանգրվանին՝ հավատարիմ տնտեսի հոգուն: Մարդու մեջ այն համընկնում է ճանաչողութեան դռների բացմանը՝ լուսի հայտնութեանը, որ ընթանում է հոգում յոթ փուլերով⁵⁸:

Հետո բերվում է անմիջականորեն սրա հետ կապված մի այլ բացատրություն. «է վանկ են, զ պառ էն, ե տառ էն, դ սեռ էն, գ առաջք էն, բ դրուք էն, ա բանալի է եւ տեր պառիցն»⁵⁹: Այս հատվածում կա մի խորհրդավոր հաշվում, որի արդյունքում «առանց հեքոյ գիրն խոսի բանս անճառս, որ պայծառացուցանէն զմիտս լսողաց, վասն որոյ վստահ են եւ ամենայն գիր խաւսի ԺԲԹ. (12.000) ճառս: Այս լծակից բաժանմանց բանի երգոց դուռն լուսոյ: Այս է հմտութիւն քէրականութեան: Բանալիք քէրականի եւ բոլորակս եւ է որ ասեն գիրք է-անց բաղկանա արուեստ այսպէս: (է որ անվանեալ է ց-եակ...)»: Սրա արդյունքում արթնացվում է անճառ, այլ տարածքներում, առանց վանկի ծավալվող լեզուն:

⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 41բ:

⁵⁸ Մեկ այլ հատվածում (էջ 55ա) այս տեքստը բերվում է ինը փուլով՝ կապվելով հրեշտակների ինը դասերի հետ, որոնք բառերի տերն են: «Ա՛ թագավոր է, բ՛ սպասատու է, գ՛ գանձարան է, դ՛ դեսպան է, ե՛ խրատատու է, զ՛ վաճառական է, է կոչող է, ը՛ ծանոթ առնէ, թ տնտես է»: Այստեղ առաջալի փոխարեն նշվում է սպասավորը, որ սակայն նույն ֆունկցիան է կատարում: Գ-ն նշվում է որպէս դեսպան, ի տարբերություն դռնապանի, բայց եթե ի նկատի ունենանք, որ դռները որոշակի անցում են մի աշխարհից մյուսը, նույն՝ աշխարհների միջև փոխանցող- թարգմանչի դերն է կատարում եւ դեսպանը:

⁵⁹ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 65ա:

Այստեղ ավելի պայծառ լույս է սփռվում այս փուլերի վրա՝ նշելով, որ յոթ վանկերը Աստծո յոթ ձայներն են, վեց բառերը՝ աշխարհի վեց անկյունները, հինգ տառերը՝ հինգ զգայարանները, չորս սեռերը՝ չորս բնությունները, երեք առաջքները՝ իմացությունները, երկու դուռը՝ արեւը եւ լուսինը, մեկ բանալին՝ Քրիստոսի խոսքն է եւ բոլոր կենդանի արարածների լեզուն, եւ օդը, որով խոսվում են ձայնավորները: Չայնավորներին տրվում է արարչական նշանակություն՝ դիտելով նրանց որպես նախնական հնչում-վիբրացիա եւ միեւնույն ժամանակ իմաստութեան աղբյուր, որոնք անանջատ են: Այստեղ կան աղերսներ հնագույն հերակլիտեսյան ուսմունքի հետ, որտեղ համընդհանուր կյանքը օդն էր՝ շունչը, որ ընդհանուր էր բոլորի համար եւ որը շնչվում էր ու արտաշնչվում: «Այսպիսով, ներքաշելով իր մեջ շնչառութեան միջոցով այդ աստվածային Լոգոսը, մենք, ըստ Հերակլիտեսի, դառնում ենք բանական» (Սեքստ էմպիրիկ)⁶⁰: Աստվածային արարման սաղմերը ընկած են մարդու խոսքի մեջ, արարչական ձայնավորների եւ կյանքի՝ օդում սփռված: Այն կապում է բոլոր կենդանի արարածներին իրար (նրանք նույն օդն են շնչում եւ իրար փոխանցում) եւ նրանց էլ՝ համասփյուռ Քրիստոսի (Հերակլիտեսի մոտ՝ Լոգոսի) հոգուն եւ խոսքին: Այստեղ լեզուն բացարձակ նույնանում է Բանի՝ Լոգոսի հետ, եւ մյուս կողմից հավերժ տատանման՝ բարձրագույն երաժշտության հետ: Ողջ օդը ներծծված է դրանով: Հատկապես շեշտվում է ձայնավորների՝ համընդհանուր վիբրացիաների դերը: Այստեղ նկարագրվում է լեզվի, որպես տիեզերքի սրբազան ակունքներում ծնված տարերքի, առաջացումը, որն ավարտվում է Քրիստոսի խոսքով: Աստվածային իմաստութեան սաղմերը, որ խորագույն գիտելիքով կապվում էին յոթ ձայնավորների վիբրացիաների հետ, հոսում էին հրեշտակների հրեղեն դասերով, ավելի նյութավորվելով: Խոսքի, վիբրացիայի խտացումը, նյութեղենացումը զուգահեռ է ընթանում աշխարհների արարչությանը:

Առաջին ընթացքը՝ թագավորից տնտես, վայրէջք է, երկրորդը, մեկնումից հետո, նույնպես թվում է վայրէջք՝ արարման, Աստծո յոթ վիբրացիաներից խտացող գոյությունների, մինչեւ մարդկային կյանքի ոլորտը, որտեղ օդի մեջ սփռված են նախնական իմաստների ներշնչումներն ու արտաշնչումները: Բայց միաժամանակ մարդու համար այս երեւույթը վերընթաց է. «ես վանկի վանկիմ, զտառից ի տառ կցիմ, եւ ի սեռից ի սեռ հպիմ, եւ առաջի առաջ մերձիմ, եւ բ դրանց ի դրունք մտեմ. եւ բանալեալք բանիւն Քրիստոսիւ ի Հայր Աստուած խաւսիմ, եւ հարցանեմ զամենայն զոր ինչ կամիմ»⁶¹: Այն, ինչ տիեզերքի

⁶⁰ Досократики, Минск, 1999, с. 277.

⁶¹ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 54ա:

մեջ դրված է որպէս վարընթաց, մարդու մեջ հակառակ ճանապարհով դառնում է վերընթացի բանալի: Այսպէս՝ եթե Աստծո յոթ ձայները, արարչական յոթ ձայնավորները ընկած են գոյության հիմքում եւ նրա բարձրագույն ու նրբագույն դրսեւորումն են, որ իջնելով ավելի ու ավելի նյութեղէնանում են, ապա մարդու մեջ որպէս բանալի դրված այդ նույն ձայնավորները (այստեղ՝ վանկերը) սկիզբն են իր արարման, որտեղ նույն «ոտնահետքերով» սահելով նա վերառաքվում է: Այդպէս նա վանկարկում է, տառերն իրար կցում, սեռը սեռին հպում, առաջից առաջ մերձենում, երկու դռնից (մարդու գիտակցության երկու՝ արթնության եւ քնի վիճակները) մտնում Քրիստոսի բանալիով Հայր Աստծո մոտ եւ խոսում նրա հետ:

Հոգու ճանապարհը սկսվում է յոթ ձայնավորների արտաբերումով, որոնք ամեն ինչ ստեղծում են, եւ որոնց միջոցով ամեն ինչ կարելի է իմանալ: Դրանց եղանակավորման ու արտաբերման մի ամբողջ ուսմունք գոյություն ունենր Հայաստանում: Դրանցով առաջին հերթին բացվում են տիեզերքի յոթ շունչերը՝ մարդու մեջ նետված: Արարչութունից անդին ընկած եւ իր մեջ թաղված յոթ անդամ հնչույթներն արթնացնելով, մարդը դրանք թանձրացնում էր բառերի, իմաստների մեջ, եւ միակցում բնություններին (տարերքներին, որոնք կային եւ արտահայտվում էին նաեւ տառերի մեջ): Բանը թափանցում էր անձեւ նյութի մեջ եւ երեք իմացությամբ անցնում էր երկու դռներով իր ոգեղեն ալկունքներին: Այնպէս, ինչպէս Աստծո խոսքն է արարում, իջնելով եւ իր տատանումների տարբերությամբ ավելի ու ավելի խտացող հիերարխիաներ գոյավորելով, այնպէս մարդու խոսքն է արթնացնում բոլոր հիերարխիաները, արձագանքվում այնտեղ: Նա իր ճշմարիտ խոսքի մեջ օգտագործում է դրանց բոլորի գորությունները: Իմաստը, հնչեցումն ու գոյությունը (լրիվ նույնացումը նրա հետ, ինչ անվանում ես) այստեղ բացարձակ աղեկվատ են եւ համընկնում են, ըստ այդմ, հոգեւոր ընթացքին:

Ինչպէս տեսնում ենք, սա բազմաշերտ մի ընթացքի նկարագրում է, որի ամենավերին հատվածները շոշափում են լեզվի արարման, որպէս գաղտնի իմաստների ծննդի, խորհուրդը: Լույսի օրրանում ծնվում են այդ իմաստների սաղմերը եւ խտանալով գոյությունների մեջ՝ նետվում են մարդու հայացքի առաջ: Եվ նա անցնում է հակառակ ճանապարհ, բացելով իր մեջ նախնական հնչույթները, աղբյուրանում է անվանելով իրերի էությունն ու հնչողությունը: «Աննյութ», եթերային տարածքում արծարծվող խորհրդավոր լեզվի մասին է խոսվում նաեւ ամեն գրի 12.000, առանց վանկի ճառելու մասին բազմաթիվ վերը նշված հիշատակություններում:

Նման շերտավորումը, որը գիտելիքի կորստի հետ վերածվում էր խրթնաբանության, առհասարակ բնորոշ է միջնադարին: Այստեղ առկա են բա-

զույժ հատվածներ լեզու-երաժշտության առաջացման խորհրդավոր ակնարկներին: «Այբս այս մեկն է առանձինն, հեքն (վանկ) բանս ծնանի, խազն ելան է ի տառս»⁶²: Այն կրում է արտաբերման հնագույն խորհրդի արձագանքները, որտեղ լեզուն եւ երաժշտությունը անանջատ են:

Այսպիսով հնչունը մեկնվում էր՝

1. որպես սիմվոլ, ճանաչողության աղբյուր-բանալի. այս ուսմունքը հատկապես կապվում էր նորայլութագորականության հետ.

2. որպես հեղում, անվերջ արարում, որտեղ բարբառների հինքում ընկած են նախնական ճիշտ արմատները. սա կրում էր շատ հեռավոր արձագանքը անտիկ գիտելիքի, մասնավորապես Պլատոնի ուսմունքի հետ⁶³.

3. հնչունը որպես գոյաբանություն- վիբրացիա.

4. որպես արարչական վիբրացիա՝ մարդու կազմության եւ ավելի բարձր շերտերի հետ կապվող, դրանց գոյության հիմքում ընկած եւ ըստ այդմ դրանք վերափոխող:

Այս վերջին երկու շերտերը շատ հին՝ հատկապես արեւելյան գիտելիքների ակունքներ ունեն: Այս բոլոր շերտերը սերտաձած են իրար մեջ եւ իրարով են ճանաչվում ունենալով անվերջ աղբյուրներ եւ մեկը մյուսով բացատրվելով: Այդպես եւ ցանկացած նկարագրվող պրոցես, մաթեմատիկական հաշվարկ գուգահեռ ընթացող շատ խոր գոյություններում եւ ճանաչողությունների ինքնասուզումներում իրագործվող օժուկ է: «... տեսանես զլուսագոյն մարգարիտն, զոսկեգոյն արեգակն, զարծաթագոյն աստեղաց զճաճանճն եւ զակունս պատուականս եւ զգունագեղս, որ զտաճարին փակեալ ուներ անտեսողական արուեստին, յորում վանկն եւ շեշտն եւ տրոբն միաւորի, զի այս ուսմունս վարդապետութեան իմաստութեամբ է, զի որք ուսանին սա, ճոխացուցանէն զանձինս իւրեանց, առաւել քան զարեգակն լուսաւորին...»⁶⁴:

Ձայնավորներ

Ձայնավորների տեսությունը շարադրվում է հոգեւոր տարբեր խտացման շերտերում: Այստեղ տրվում են նրանցից ծնվող բանալի եղանակները եւ գոյացյալ եղանակները, նրանց կապը մարդու ներքին կազմության եւ տիեզերքի գոտիների հետ, շատ ներքին շերտերում նրանցով իրագործվում են հոգեւոր ծեսեր եւ ճանաչումներ, ներքին ալքիմիական ընթացքներ: Այստեղ ձայնավորներն արդեն ընկալվում եւ հնչեցվում են որպես արարչական վիբրացիաներ, որոնց տատանումները մարդուն միակցում են բարձր գոյություններին: «Եւ

⁶² ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 35ա, 6962, էջ 42ա:

⁶³ St'u Платон. "Кратил", соч. в трех томах, том 1, Москва, 1968.

⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 90բ:

Աստուծոյ է ձայնաւոր գիրս, զամենայն ստեղծանէ եւ տա Աստուած խաւսիլ ամենեցունց առ ի գիտունան եւ իմանան զոր ինչ կամին...»⁶⁵:

Հստ իրենց կիրառութեան ձայնավորները տարբեր ներգործութիւնն էին թողնում: Մեր կողմից պայմանականորեն առանձնացված առաջին շերտում դրանք մարդուց արտաբերվող տատանումներ էին, որ կապվում էին նրա մարմնի ամենաոգեղեն հատվածների հետ: Դրանք ստեղծում էին խոսքը եւ երաժշտութիւնը:

Ավելի բարձր որակներում դրանք վերափոխում էին մարդու ներսը, համապատասխանեցնելով այն իրենց նուրբ նյութին, երգեցողութեան միջոցով առաջացնում էին գիտակցութեան որոշակի փոփոխութիւններ: Այստեղ մենք ընդհուպ մոտենում ենք այն ամենախոր շերտին, որտեղ նրանք արարչական վիբրացիաներ էին՝ ընկած բոլոր գոյութիւնների, տատանումների հիմքում:

Յոթնագրերում առաջին խոշոր, ավարտուն հատվածի (ա.) վերջում, խոսվում է բուն յոթ գրերի մասին. «Իսկ եւթնագրերդ այսոքիկ են զոր տեսանես. ա, է, ե, ը, ի, ո, ւ: Սոքա են աղխեալ եւ փակեալ տաճարք, որով զծաղիկս համապայծառս եւ զփական դպրութեան ճանաչէն: Սոքա են ծննդականք բանից առ ի պէտս յորդորմանց, որով տքնեալ եւ վաստակեալ ջանիւ զհետ սորա բազում աշխատութեամբ յանհնարինս հնարաւոր լիցի, եւ դժուարինքն՝ դիւրին, զոր արինակ որպես թռչուն, որ զթանձր աւզն հատանէ եւ չէ ինչ, որ արգելու գնա, ո՛չ ի վերանալն եւ ո՛չ ի խոնարհելն»⁶⁶: Այսպէս եւ իրակերտութիւնս այսոքիկ ընդ նեղ եւ ընդ նուրբ դուռն գիտութեամբ անցնել: Այսր աղագաւ ո՛չ արգելին իմաստասէրքն զարուեստս զայս եւ այսպէս ասացին թէ որ գնա զհետ սորա հոգովն Աստուծոյ, ո՛չ գայթակղի ինչ, այլ զաւրանա յոյժ ավելի յամենայն դպրութիւն իմաստութեան»⁶⁷:

Վերը նշված՝ լեզվի առաջացման խորհրդավոր ընթացքը նկարագրելուց հետո, բերվում են չորս ձայնավորները, որպես չորեքնյությա աշխարհի մեջ թափանցվող աստվածային սաղմեր՝ Ա, է, Ի, Ո: Դրանք բացում էին չորս ներքին դռները: Սրանցից բխել են նախնական եղանակները: Ենթադրվում է, որ սրանք որոշակի տատանում էին առաջացնում, որ միջնադարյան գիտակցութեան ասոցիատիվ համակարգում մոտ էին աշխարհի արարման վիբրացիային: Դրանք բոլոր եղանակների թագավոր են: Չորս ձայնավորներն ուղեկցվում են

⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 54բ:

⁶⁶ Այստեղ խոսքը գոյություն ունի վերին եւ ստորին շերտերի մեջ հոգու ազատ անփորձության մասին է:

⁶⁷ ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 34բ:

խազային նշաններով, որոնք հիմնականում բոլոր ձեռագրերում համապատասխանում են:

Դրանք որոշակի բանալի-բանաձեւեր են, առավել անդեմ ու նախնական, որոնք ըստ միջնադարյան պատկերացման ընկած են մյուս բոլոր եղանակների հիմքում: Եվ քանի որ դրանք ավելի շատ են կապվում մարդու աշխարհի, նրա մեջ ներդրված տատանումների, դրանց փոխակերպումների հետ՝ չորսն են (ի տարբերություն երեք արարչական գրերի, որոնց մասին դեռ կխոսվի): Չորս թիվը, ի տարբերություն երրորդության երեքի, կապվում է մարդու աշխարհի հետ: Նյութական շերտում մարդն ընդգրկում է նրա բոլոր չորս տարերքները: Ինչպես հայտնի է, ձայները նույնպես կապվում էին չորս տարերքների հետ:

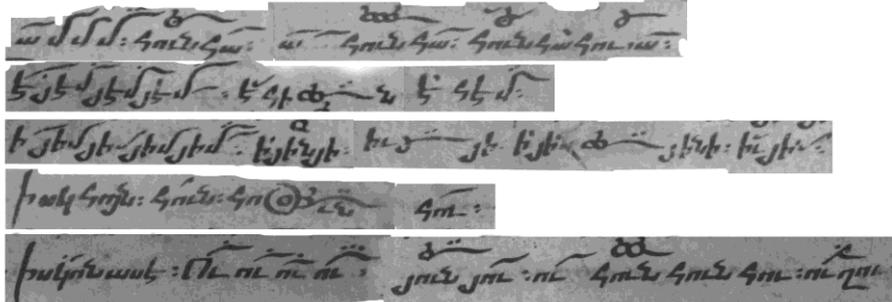
Սա տառի, հնչողության խորքային արտաբերման, եղանակավորման դպրոց է: Բերում ենք, օրինակ՝ «ա»-ից հորդացող եղանակի զուտ հնչյունային պատկերը, առանց խազերի. ա՛, հուն, հա, ա՛, հուն, հա, հուն, հա, հու, ա: Ինչպես երեւում է այս օրինակից, խոսքն այստեղ տատանում-արտաբերման այնպիսի մի փորձի մասին է, որն ամենաքիչը կապ ունի ներկայիս կոնկրետ հնչյունի արտաբերման հետ: Գոյաբանության ավելի խոր շերտերում այս ձայնավորներից արտահոսող լարվածքը պատկերացվում էր նման ազատ վանկարկումով (հուն հա, հուա...):

Ինքնակենտրոնացման մեջ դրանք երգելով, մարդն իրագործում էր որոշակի ներքին ճանաչումներ: Այստեղ կարեւորագույն պահը ոչ թե մեղեդու բանաձեւն էր, այլ նրա ճիշտ արտաբերումը, որ մի ամբողջ դպրոց էր երգեցողության եւ աղոթքի տեսության, մարդու վիբրացիաների եւ ինքնակենտրոնացման ու փոխակերպման:

Դրանք աչքի չեն ընկնում հարուստ խազավորումով, ինչը խոսում է այս բանալի-եղանակների ընդհանուր բնույթ կրելու մասին: Ընդհանուր առմամբ շարագրման սկզբունքն էլ է պահպանվում: Այն ունի իր ներքին բանաձեւային, մարդաբանությունից բխող տրամաբանությունը: Շատ ձեռագրերում բերվում է միայն վանկարկումն առանց խազային նշանների⁶⁸ (ա՛, հուն հա՛, ա՛ հուն հա հուն հա, եւ այլն կամ ի յ յ յ յ՝ վանկերի քանակը) ինչը եւս մեկ անգամ հավաստում է, որ դրանք որոշակի բանալի-հնչումներ էին հոգեւոր կենցաղավարության ներքին դաշտում, բանաձեւեր, որոնք բացվում էին մարդու մեջ հոգեւոր ճանապարհին զուգահեռ եւ որոնցից, ըստ միջնադարյան գաղտնի եւ այժմ մեզ համար անհասկանալի գիտելիքի, առաջացել էին ընդհանրապես բոլոր հնչումներն ու երաժշտական եղանակները:

⁶⁸ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 1267, էջ 340ա, № 6369, էջ 43բ:

Նշվում է «այս է տառիս գիրն եւ եղանակն», դրանք իրարից անբաժանելի են: «Եղանակս եւ տրոպս եւ վանգս եւ ոլորակս ի սոցանէ կապին»⁶⁹:

(Ձեռ. № 599, էջ 37ա)

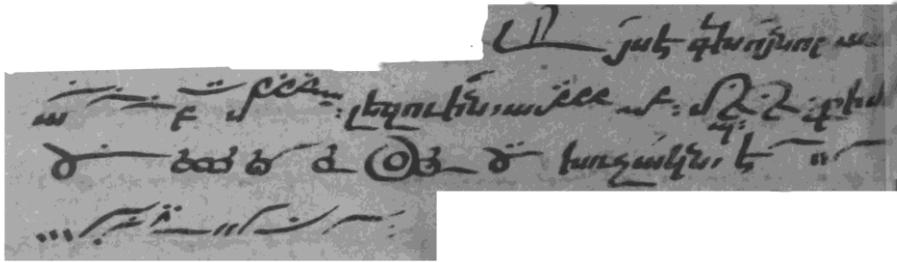
Ա -ի երգեցողությունը բաղկացած է տասներեք «մասնիկից», երաժշտական տեսակետից այն բաժանվում է երեք մասի, որոնց մեջ կա ընդհանուր շարադրման նույնություն՝ հուն վանկերի, ա-ի վրա, բացի դրանից կրկնվում են երեք վանկերը, ինչը դարձյալ խոսուում է ավելի կենտրոնացած, ինքն իր առանցքի շուրջը պտտվող հնչույթի մասին: Հետաքրքիր է, որ ընդհանուր առմամբ, տարբեր ձայնավորների խազերն իրարից շատ չեն տարբերվում: Օրինակ՝ ա, է, ի ձայնավորների սկզբնաբանածեւը՝ առաջին չորս վանկերը, նույնն են (վանկի եւ երկարի համադրում). այստեղ բերվում է ձայնավորը՝ «երկարով» եղանակվելով, այնուհետեւ երեք անգամ այն կրկնվում է նույն դարձվածքը պտտելով: Սա ինչ-որ բանաձեւային մուտք էր ըստ երեսույթին: Ու ձայնավորը եւս կրկնվում է երեք անգամ, բայց քաշ խազով: Բացի դրանից ծավալման ընդհանուր կազմությունը չի փոխվում միջնամասում եւ վերջնաձեւերում: Օրինակ՝ «ու» եւ «ի» հնչյունների երգեցողութիան խազային պատկերները գրեթե նույնն են՝ աննշան փոփոխություններով: Բոլոր ձայնավորների միջնամասերը հյուսվում են տրոպի տարբեր տեսակներով (քմատրոպ, առանձնատրոպ, ծանրատրոպ եւ այլն):

Ընդհանրապես այստեղ հիմնականում առկա են քաշ խազը, որ կապվում է «Ա» հնչյունի հետ (տե՛ս խազերի տախտակներ), ծանրատրոպը, որ կապվում է «Ու» հնչյունի հետ, եւ վանկը: Սրանք այն գրերն էին, որոնք ձայնավորների եւ եղանակների թագավոր էին, «որ զայլ գիրսն չինքեան քարչեն եւ կապեն զեղանակս ձայնիցն»⁷⁰:

Այս նախնական կառույցներից բխում էին մնացյալ չորս՝ գոյացյալ եղանակները, որոնք երգվում են գլխով, լեզվով, քիմքով եւ խոչակով (մեծ շնչափող): Գլխի տարբեր հատվածներով երգվող երաժշտությունը կիրառվում էր տարբեր շերտերի, զգացողական փորձի արթնացման համար: Այս գիտելիքների վրա էր հիմնված զգայարանների, դրանց մաքրագործման ուսմունքը եւ կիրառումը հոգեւոր կենցաղավարության մեջ:

⁶⁹ ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 37բ:

⁷⁰ Նույն տեղում՝ էջ 37ա:

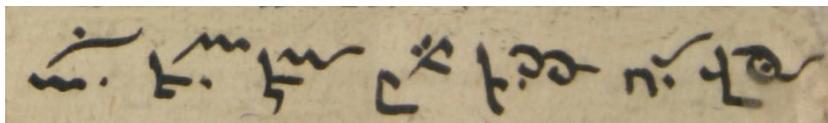

(Ձեռ. № 599, էջ 37բ)

Այս մյուս չորս եղանակների խազային պատկերն ավելի հարուստ է: Այստեղ գլխային երգեցողությունը սկսվում է «ա» ձայնավորով, հետո շարունակվում փակ բերանով «բ» հնչյունի վրա, լեզվով երգեցողությունը կատարվում է «ա» հնչյունով, քիմքով երգեցողությունը՝ բերանը փակ, առանց հնչյունի, եւ վերջապես կոկորդային երգեցողությունը «է» կամ «է, ո» հնչյուններով: Սա մի անհասկանալի կապ ունի այն ուսմունքի հետ, ըստ որի երաժշտական ձայներն առաջացել են այն հնչյուններից, որ շրթունքների հպումից են ստեղծվում, իսկ ստեղիներն ու կողմերը՝ նրանցից, որ լեզվի ծայրով են արտաբերվում⁷¹: Սա եւս երաժշտության ու լեզվի նախնական կապի կորսված արձագանքներ են հավանաբար: Ձայնավորների տեսությունն ու դրանց հետ կապված արտաբերման դպրոցը կիրառում էր նրանց որպես վիբրացիաներ եւ արարչական սկիզբերը բացող բանալիներ: Ձայնավորներն ու օդը, որի մեջ դրանք արտաբերվում էին հնագույն գիտելիքներից եկող կյանքի ու կոզոսի արտահայտումն էին⁷²:

Միջնադարյան խազերի անվանումների ցուցակում նշվում է, որ գլխավոր խազերը յոթն են, որոնք կապվում են յոթ ձայնավորների հետ: Դրանք մի քանի տարրից բաղկացած խազեր են՝ հավանաբար 3-4 հնչյունից բաղկացած դարձվածքներ:

Ստորեւ բերում ենք խազերի եւ ձայնավորների համադրումը ըստ 605 ձեռագրի (էջ 47բ):

⁷¹ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի Մեկնութիւն Քերականին. в кн. Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915), с. 234:

⁷² Ձայնավորները վերապրվում էին եւ գույնի մեջ: Օրինակ՝ նշվում է այլ հատվածներում, որ այբ-ը կարմրաթեւ է եւ սեւակտուց (այստեղ խոսքը հավանաբար վերաբերում է նրա արտաքին տեսքին): Կարմիրն ըստ նույն յոթնագրերի Քրիստոսի գույնն էր, իսկ սեւը, որն այստեղ կտուցն է Աստծո, որին ոչ ոք չի տեսել: Այսպես հավանաբար այս տառերը ոչ միայն հնչեցվում էին իրենց նախնական լարվածքի մեջ, այլ նաեւ զուգահեռ վերապրվում որպես գույն:

Միջնադարյան ողջ հոգեւոր պրակտիկան կառուցվում էր ըստ ներքին մի վերապրման՝ աստվածային սաղմի, որ թաղված էր մարդու մեջ եւ կորսված նրա կողմից: Մարդու ձայնը եւ նրա ճիշտ՝ նախնական լարվածքի մեջ հնչեցումը, ազատագրված նյութի ծանրությունից, արթնացնում է Ոգու ձայնը՝ կարծր շերտերի մեջ խլացված: Ձայնը վերապրվում էր եւ՝ որպես կոգոս, եւ՝ որպես հենց ձայն, հնչյուն, ուղիղ իմաստով: Նրա ազատ հեղումը, ըստ քրիստոնեական պատկերացման, պետք է դաջեր նախնական դրախտային հնչումների ու տեսիլների պատկերները, որով ինքն առաջին անգամ անվանեց իրերը: Ճիշտ արտաբերումը, ճիշտ վիբրացիայի արթնացումն արձագանքում է իրարով ներթափանցված նուրբ նյութեղեն ցանցերում՝ փոխելով նրանց ընթացքը, խոնարհեցնելով նրանց դեպի նախնական հնչումը:

«... եւ այսպէս ասես, թէ զամենայն ինչ արհամարհեմ զկենացս, եւ զչորեքնիւթեա զաւրութիւն հողոյս պատրաստել հերկեմ, բանականաւ զտառս՝ որ կարծր է քան զքար, եւ քան զերկաթ, եւ զորոմն եւ զփուշն հանեմ եւ զտունկս աստուածային իմաստից ի նմա արկանեմ, եւ զցայգ եւ զցերեկն վաստակեմ, ապա ի հասանել այգոյն վայելեմ, հատանեմ զերեքգունեան խնձորն, յորդորութեանց զմայրն ամենայն մրգոց, եւ ճաշակեալ ընում ամենայն իմաստութեամբ եւ հանճարով, քաղեմ զծաղիկս համապայծառ վարդից յաստուածային մատենիցն եւ ի հոտոյ աստուածային իմաստիցն թրմբբեալ հեռանամ յամենայն կենցաղական պատումանց ստորնայնոցս: Զի ծանր եւ դժուարին է ի Դ տաճարս մտանել, բանալ զախեալ եւ զկոպղայիցն փականս, զոր բացին իմաստասէրքն այս խորհրդովս, զոր ասացաք»⁷³:

Հոգեւոր գիտության մեջ հաճախ օգտագործվում է այգու սիմվոլը՝ որպես հոգու սենյակի խորհրդանիշ, եւ հողը մշակելը համարվում էր մարդկային արարչության սիմվոլը, որն ազատորեն փոխակերպում էր իրեն տրամագրված տարածքը՝ դարձնելով այն աստվածակերպ:

Այս տեքստը ցույց է տալիս նաեւ ձայնավորների երգեցողության հինավուրց պրակտիկայի կիրառումը, դրանց միջոցով մարդկային նյութի վրա ազդեցությունն ու փոխակերպումը: Նյութի մեջ ընկղմված մարմնի խորհրդանիշն է շորեքնյությա հողը՝ մարդու մարմինը, որ բաղկացած է շորս տարերքերից, այնուհետեւ նկարագրվում է, ինչպես մարդը բանական տառերով (խոսքն այստեղ առաջին հերթին ճիշտ արտաբերված, աստվածային ձայնավորների մասին է) հանում է այդ հողից որոմը եւ փուշը: Եվ ողջ օրն աշխատելուց ու աստվածային իմաստների տունկը այնտեղ նետելուց հետո, այգու հասնելուն պես քաղում է երեքգունյա խնձորը, ճաշակում այն իմաստությամբ եւ հան-

⁷³ ՄՄ, ձեռ. № 599, էջ 36բ:

ճարով: Խնձորը ծառի վրա խորհրդանշում էր Քրիստոսի գնդաձեւ երեւումը խաչի վրա, երեք գույնը՝ երրորդության խորհրդանիշը: Քրիստոնեական միատիկ փորձի մեջ ներքին փոխակերպումների վերջին՝ ամենախոր ու ներքին փուլը համարվում էր Քրիստոսի կենդանի մարմնի ճաշակումը: Երբ մարդու՝ չորս նյութի շերտով կարգավորվող հոգու մեջ ներքին օժումով ծնվում էր Քրիստոսը: Այս տաճարի չորս դռները բացվում են չորս ձայնավորներով:

Եվ վերջապես բուն Յոթնագրեանք կոչվող հատվածում նորից անդրադառնում է յոթ ձայնավորներին, նշելով, որ նրանցով բոլոր ժամանակները կարող ես իմանալ «յԱդամա ի Մովսէս, ի Մովսեսա Դաւիթ, Դաւթա ի Քրիստոս, Քրիստոսէ ի միւս անգամ գալուստն կարէ գիտել է գրովս»⁷⁴: Այստեղ նրանց տրվում է ընդհանրապես ամենավերին՝ արարչական նշանակություն: Հստ դրա աստվածային են երեք տառերը՝ ա, ե, է, որոնք դուրս են գալիս երրորդության լուսեղեն օրրանից եւ թափանցում են քառակերպ՝ ը,ի,ո,ւ, շերտով փոխանցվելով ավելի ցածր աշխարհներին: «Որ են /այբն/ Հայր, /եչն/ Որդի, /է/ Հոգի /սուրբ/, որ անձայն բառագոյն յաշխարհս տպավորեն, վասնզի ելանէ ի հայրական ձայնիցն գիտութիւն եւ իջանէր շնորհս աշխարհս թէ եւ գոչեն չորեքկերպեանն. ը՛, ի՛, ո՛, ու՛ աթոռքն ի հայրական ձայնիցն նւագեալ գտանին...»⁷⁵:

Այս տեքստը կարելի է հասկանալ որպէս նախնական վիբրացիայի հեղում, որ իջնելով գոյաբանական շերտերով, աստիճանաբար թանձրանում է եւ այլ հնչողություններ ստանում: Ընդ որում, ինչպէս տեսնում ենք այս շերտում դրվում է տարբերակում երկու՝ «ե» եւ «է» հնչյունների միջեւ:

Այդպէս նախնական հնչյունները գոյաբանական շերտերի արձագանքների հայելանման անդրադարձումներում վերածվում են բազում ռիթմերի ու հնչողությունների⁷⁶: Այս տեսակետից իհարկե խոսվում էր բոլորովին ուրիշ ձայնավորի մասին, որի վիբրացիան առավելագույնս մոտ է նրան, ինչ մարդու կողմից արտաբերվում է որպէս «ա» հնչյուն: Ընդհանրապես նման գիտելիքը

⁷⁴ ՄՄ, ձեռ. № 6962, էջ 63բ:

⁷⁵ Նույն տեղում՝ էջ 67ա:

⁷⁶ Ընդհանրապես հիմնվուրց գիտելիքներում երեւոյթներն ու նրանց փոխադարձ սերտանումներն ու ձուլումները շատ ավելի ճկուն եւ շտաբոնոշված էին պատկերացվում: Օրինակ՝ բոլոր չորս տարրերն իրականում մեկ բարձրագույն տարրի՝ նախնական կրակի տարբեր թանձրացումներն էին: Այդպէս եւ բոլոր հնչյունները, մեկ նախնական հնչյունի գունավորման, խառցման տարբեր աստիճաններն էին ներկայացնում:

ամենահինն է: Սրա հետ են կապվում նաեւ Յոթնագրերում առկա «ձայն խորին գիտակցության» եւ նման այլ ձեւակերպումները:

Երաժշտությունը հայ միջնադարյան հոգեւոր պրակտիկայում կիրառվում էր խոր շերտերում իրագործվող հոգեւոր, ճանաչողական փորձի մեջ: Ծիսագիտության մեջ՝ որպէս հոգու սպեղանի, ավելի խոր շերտում՝ որպէս գոյաբանություն, որի միջոցով հոգին վերականգնում էր իր նախնական ներդաշնակությունը, ավելի առաջ գնալով այն վերափոխում էր մարդու ներքին ուժերը, արթնացնելով նրա մեջ թաղված աստվածային հնչյունը: Յոթնագրերի միջոցով մենք տեսնում ենք, որ հայ միջնադարյան հոգեւոր ներքին գիտելիքի դաշտում գոյություն ունեւ մարմնի կառուցվածքի, նրա ճիշտ լարվածքի բերման, հնչյունի արտաբերման այլեւայլ ձեւերի, դրանց վիբրացիաների մի ամբողջ դպրոց:

Հնչյունի մեջ, ըստ միջնադարյան ուսմունքի, թաղված է եւ՝ մարդու մարմնի, նրա կառուցվածքի, եւ՝ իրենից դուրս տարածվող աշխարհի հետ վիբրացիայի, եւ՝ նրա հոգու ստեղծման ու վերջնական, ճշմարիտ հնչեցումների ձուլման, վերջին հանգրվանի գաղտնիքը: Արթնացնելով այն մարդը ոգեկոչում էր իր հոգեւոր անվերջավոր ճանապարհը՝ թաղված իմաստների ու հնչյունների, աստվածային սաղմերի մեջ՝ դրված գոյություններից առաջ եւ գոյություններից հետո:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵԹԱԳՐԵՐԻ ՅԱՆԿ

511, 599, 699, 701, 1267, 1711, 1978, 1980, 2618, 4066, 1903, 6962, 7040, 5963, 5118, 6036, 10200, 8098, 8952

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. Պողոսյան, «Եօթնագրեանք»-ի առեղծվածը եւ Դավիթ Անհաղթը, Հողվածների ժողովածու, Երեւան, 1980, էջ 143-211:

Ն. Թանմիզյան. Դիտողություն Փարպեցու պատմության մեջ Սահակ Պարթեւին վերաբերող մի արտահայտության մասին. – «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», Երեւան 1970- 3 (12):

Հ. Քյոսեյան. Հայոց այբուբենի խորհրդաբանությունն ըստ ձեռագիր մի ավանդության. – «էջմիածին», 2004, էջ 57: Բերվում է առաջին մասի սկզբի՝ մինչեւ հնչյունաբանության հատվածը, քննական բնագիրն ըստ երեք ձեռագրերի:

Պ. Պողոսյան. Դավիթ Անհաղթի «Եօթնագրեանքի» գիտական եւ պատմական արժեքը, Երեւան, 1983, էջ 534-549:

ՀՐԱԶՅԱ ԱՍՄԱՐՅԱՆ

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶՄԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ «ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ (19-րդ դարի 40-70-ական թթ.)

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք տեղի են ունեցել 18-րդ դարի 80-ականներից մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականները, ուղղված էին ավստրիական, ինչպես նաև երկրի հարավում գործող Բուրբոնների բռնակալական իշխանության դեմ: Իտալական ժողովուրդը պայքարի գնով եւ արյուն հեղելով ազատագրվեց այդ ծանր լծից՝ հասնելով երկրի անկախությանն ու պետականության ստեղծմանը:

Այդ ժամանակաշրջանը Իտալիայի պատմության մեջ ստացավ Ռիսորջի-մենտո (Վերածնություն) անվանումը:

«Արշալույս Արարատեան» լրագիրը տպագրվում էր Զմյուռնիայում (1840–1878), որի հիմնադիր խմբագիրն էր Դուկաս Պալդազարյանը: Վերջինիս մահվանից հետո պարբերականը շարունակվեց տպագրվել նաև ուշ շրջանում՝ 1883–1884 թթ.: Լրագրի վերջին խմբագրին էր Հ. Կ. Սըվաճյանը:

Դուկաս Պալդազարյանը (1810–1878) ազգային-պահպանողական ուղղության գործիչ էր: Նա իր հրատարակած շաբաթաթերթի էջերում մեծ տեղ է տվել Զմյուռնիայի, Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի ու այլ գաղթավայրերի հայոց ազգային կյանքին, առևտրին, ազգապահպանության հարցերին, լուսավորական գործերին:

Հայ պատմագրության մեջ Դուկաս Պալդազարյան հրատարակիչ-խմբագրի մասին շատ քիչ է գրվել, կամ էլ լավագույն դեպքում նրան համարել են հետադեմ գործիչ: Այնինչ լրագրում իր հրատարակած նյութերի տպագրությունը այլ բան է ապացուցում:

«Արշալույս Արարատեան» պարբերականը այլ եւ այլ հարցերի քննարկումից բացի անդրադարձել է իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների բոլոր հիմնախնդիրներին: Նա այդ շարժումների մասին նյութերը ներկայացնում էր մեծ մասամբ լրագրի «Քաղաքական տեսություն» բաժնում: Սակայն լրագրում իտալական շարժումների վերաբերյալ նյութերը քաղվածաբար բերվում էր եվրոպական՝ Ֆրանսիական, անգլիական, ավստրիական, իտալական, երբեմն էլ ռուսական մամուլից: Խմբագիրը շատ էր վստահում եվրոպացիներին եւ դրա համար էլ պարբերականի նյութերը տպագրվում էին նույնու-

թյամբ եւ միակողմանի բնույթ ունեին: Նա քիչ էր միջամտում գործին: Լրագրում զգացվում էր ինքնուրույն գրված նյութերի ու վերլուծությունների պակասը: Մյուս կողմից էլ դա բացատրվում էր այն բանով, որ Ղուկաս Պալղազարյանը, լրագիրը հրատարակում էր Զմյուռնիայում (Թուրքիա), գրաքննությունը ազատ գաղափարներ էր հետապնդում, նյութերի վրա քննություն էր իրականացվում: Այդ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրությունում չէր կարելի գրել հայ ազգային-ազատագրական շարժումների մասին, այլ ներկայացնելով իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները՝ խմբագիրը զուգահեռներ էր անցկացնում դրանց հետ, ինչով ոգեւորում էր գաղութահայ ժողովրդին: Երբեմն էլ միջնորդում էր որոշ նյութերի տպագրությունը:

«Արշալոյս Արարատեան» լրագիրը անդրադարձել է Ջուզեպպե Մաձձինիի, Ջուզեպպե Գարիբալդիի, երկրի այդ ժամանակվա վարչապետ կոմս Կավուրի եւ Իտալիայի միավորման շրջանի թագավոր Վիկտոր-Էմմանուելի երկրորդի քաղաքական գործունեությունը: Սակայն ելնելով իր հայեցակարգից, երբեմն իտալական ազատագրական շարժումները բացատրում էր զգուշավորությամբ սահմաններում:

Ներկայացվող նյութերը ընթերցողին պատկերացում էին տալիս իտալական ազգային-ազատագրական շարժման բուռն թափի ու ընթացքի, ինչպես եւ զարգացման մասին:

Պրոֆեսոր Ալբերտ Խառատյանը նկատել է, որ «Արեւմտահայերի ազատագրության հարցում «Արշալոյս Արարատեանը» Ղ. Պալղազարյանի ժամանակ (1840–1878) հետեւողական սկզբունքներ չի ունեցել»¹: Սակայն պետք է ասել, որ իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների հարցում Ղուկաս Պալղազարյանի «Արշալոյս Արարատեանը» միանշանակ դրական վերաբերմունք է ունեցել:

«Արշալոյս Արարատեանը» դատապարտում է իտալական հեղափոխական Ֆելիչե Օրսինիի (1858 թ.) դավադրական գործունեությունն ուղղված Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն III-ի դեմ: Լրագիրը ներկայացնում է այն պահը, երբ Նապոլեոն III-ը եւ Մաթիլդա կայսրուհին ժամանում են Փարիզի օպերայի թատրոն ու մուտքի մոտ, «ատրճանակի իրեք հարված լսվեցավ», սակայն բարեբախտաբար նրանք չվնասվեցին: Այդ գործը կազմակերպել էին իտալացի վտարանդի Ֆ. Օրսինին եւ նրա համախոհներ Պիերին, Անտոնիո Գոմեզը ու Տա Սիլվան²: Լրագիրն անմիջապես նկատում է, որ Վերին Նախախնամությունը օգնեց պաշտպանելու Ֆրանսիայի անդորրությունն ու բարօրությունը, որով

¹ Ա. Ա. Խառատյան, Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում, Երևան, 1995, էջ 247:

² «Արշալոյս Արարատեան», Զմյուռնիա, 1858, թիվ 563:

պաշտպանվելու էր դավադիրներից նաեւ ամբողջ Եվրոպան: Լրագիրը ցավով նկատում է նաեւ, որ «եթե ամենակարողն Աստուած չպահպաներ Նաբոլեոն կայսեր մեծագին կյանքը» այդ դեպքում կտուժեին բոլորը:

Գրեթե նույն շրջանում «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը (1858 թ. հ^մ 4-ում) արձագանքում է Ֆելիչե Օրսինիի եւ նրա գործընկերների կողմից Նապոլեոն III-ի վրա կատարված մահափորձին՝ «Ներկա ժամանակի տարեգրությունը» նյութում (ռուսերենից թարգմանությունը Ստ. Նազարյանի): «Հյուսիսափայլը» մանրամասնում է դատավարության ամբողջ ընթացքը: Ստ. Նազարյանը այս առիթով անդրադառնում է Իտալիայի տարաբախտ վիճակին: Այնպես որ, եթե «Արշալոյս Արարատեանը» խստորեն դատապարտում է իտալացի հայրենասերների արարքը, ապա «Հյուսիսափայլը» դատապարտելով տեռորի սխալ մեթոդը, բայցեւայնպես նարդարացնում է իտալացի հայրենասերների գործողությունները, որոնք ժողովրդին իրենց նպաստ են բերում:

Ջուզեպպե Մաձձինիի նկատմամբ «Արշալոյս Արարատեանի» կարծիքն ընդհանրապես զգուշավոր է: Ընդունելով, որ «Մացինի հռչակավոր իտալացին է», բայցեւայնպես նա լրագրի համակրանքը չի կրում այն բանի համար, որ հանդես է եկել Ֆրանսիայի Նապոլեոն կայսրի դեմ: Դրա համար էլ Փարիզի դատարանը հանցավոր է ճանաչել նրան, այնուհետեւ զրկվել է պաշտոնապես Ֆրանսիա մտնել³: Լրագիրը Ջ. Մաձձինիի մասին շարունակում է զարգացնել այն միտքը, որ Անգլիայում բացահայտվել է նաեւ «պաշտոնեից անդամներից մեկը՝ Ստենֆիլդը, մտերիմ հարաբերություններ ունենալով Մաձձինիի հետ, դարձել է Անգլիայի սահմաններում «անոր թղթակիցը, գործակիցը եւ սեղանավորը», դավաճանելով իր հայրենիքի շահին⁴:

Լրագիրն անդրադառնում է իտալական ազգային հերոսի «հարավային Իտալիոյ ազատության առաջնորդի»՝ Ջուզեպպե Գարիբալդիի գործունեությանը: Նախ նա «դյուցազնաբար կաշխատի ձեռք բերել» Սիցիլիայի ազատագրումը եւ հետո այդ կապակցությամբ Դուկաս Պալդազարյանը տպագրում է մի փոքր հաղորդում նվիրված Կապրերա կղզուն, ուր նա «քաջագործական հաղթանակներից» հետո առանձնանում է «ապառաժոտ» Կապրերայում: Այդ կղզին իտալական ազգային հերոսի բնակարանն ու հանգստավայրն էր: Տալիս է տարածքի նկարագիրը, թե ի՞նչ աշխարհագրական աստիճանի վրա է գտնվում եւ որտեղի՞ց է առաջացել այդ անունը⁵: Կապրերան գտնվում է Բոնիֆաչիո նեղուցի արեւելյան մասում, - բացատրում է լրագիրը, - եւ դեմ առ դեմ է Կորսիկա կղզու հարավային կողմին: «Երկարությունը 8-9 հազար մետր է, ունի

³ Նույն տեղում, 1864, թիվ 725:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, 1860, թիվ 637:

առատ ցորեն եւ այծ»⁶ :

Նկատում է նաեւ, որ Զուգեպպե Գարիբալդիի եւ Վիկտոր-Էմմանուէլի հարաբերություններում «ցրտություն» է նկատվել, որի համար ազգային հերոսը գնացել է Կարբերա: Եզրափակելով նյութը մեծարանքի խոսքեր է ուղղում նրանց հասցեին. «Կարիպալտի եւ Վիքթոր-Էմմանուէլը երկու աստղեր են Իտալիոյ»⁷ :

Թերթը Զուգեպպե Գարիբալդիի մասին գրում է այն ժամանակ, երբ նա իր կամավորներով ազատագրում էր Նեապոլը եւ Սիցիլիան: Լրագիրն ուրախությամբ նկատում էր, որ «Սիկիլիայի ապստամբությունը կատարյալ հաջողությամբ պսակվելու վրա է: Կարիպալտի քաջ զորապետը զանազան հաղթություններ է ետեւ, Բալերմոյին ալ տիրեց, որ Սիկիլիայի մայրաքաղաքն է ու 170 հազարի շափ բնակիչ ունի»⁸: Այս հոդվածի տպագրումը ուսուցողական նշանակություն ուներ: Մի ուրիշ դեպքում էլ ներկայացնելով Սիցիլիայի ապստամբության հաղթանակը այդ մասին գրում է. «Այս հայրենասեր տիբրատորը»՝ Գարիբալդին, որ ղեկավարն էր Սիցիլիայի ապստամբության, «Այս օրվան օրս փառավոր հաղթական պսակուցեած է, որ օր ըստ օրե կը զորանա, կը կարգադրուի եւ խիստ հավանականաբար Նաբոլիի մեջ եւս պիտի մտնա: «Մեծահամբավ Կարիպալտի քաջ եւ իմաստուն զորապետը՝ «դյուցազնաբար կաշխատի ձեռք բերել Սիկիլիայի ազատագրումը»⁹ :

Լրագիրը ցուցաբերում է իր դրական վերաբերմունքն այս հարցի կապակցությամբ: «Եվրոպայի ազատասեր կառավարությունները եւ ազատասեր ժողովուրդները ամենքն ալ մեծ համակրություն կը ցուցանեն այս հաջողությանը: Ջայն բազմաց. ձայն Աստուծոյ, - ուստի տարակույս չունիմք, - գրում է Դուկաս Պալդագարյանը, - թե Իտալիան յուր կատարյալ ազատությունը եւ անկախությունը պիտի ստանա, եթե խոհեմությունը միշտ առաջնորդ ըլլա Կարիպալտին հաջողությանցը»¹⁰ :

Զուգեպպե Գարիբալդիին ներկայացնում է իր բոլոր դրական հատկանիշներով եւ նրա մասին հայտնում է, որ «Կերեւի թէ Աստուծո մատը իտալական գործոց վրա է»¹¹: Գրում է նաեւ, որ Սիցիլիայից Կալաբրիա ուղեւորվելիս նրա 10.000-անոց կամավորները գնալով շատանում են, իսկ «այս մեծ զորապետը հաղթությունն է առաջանալով»¹² հասել է Նապոլիի մայրաքա-

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, 1860, թիվ 625:

⁹ Նույն տեղում, թիվ 627:

¹⁰ Նույն տեղում, թիվ 631:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

դաքը, որը շուտով նա գրավելու է:

Լրագիրն ավելի հանգամանորեն է ներկայացնում (իր երկու համարներում) Ջուզեպպե Գարիբալդիի 1864 թ. Լոնդոն այցելությունը: Նա այնտեղ էր գնացել օգնություն ստանալու իր կամավորների համար: Նրան ընդունել է Սյուլիբրենդի դուքսը եւ «փառաւոր հացկերոյթ» տվել հուշակաւոր զորապետի պատվին: Անգլիական հասարակությունն էլ Լոնդոնի մեջ ստորագրություններ է հավաքել «Կարիպալտին մեծ ազարակ կամ երկիր մը նվիրելու համար, որուն արժեքը 50 հազար լիրա սթերլինգի շափ պիտի ըլլա»¹³: Անգլիական հասարակությունն էլ իր հերթին ջերմորեն ընդունեց իտալացի հերոսին: Բայցեւայնպէս վարչապետ Պալմերստոնը՝ ելնելով քաղաքական իրավիճակից, «սառնություն» ցուցաբերեց Գարիբալդիի նկատմամբ: Եվ դա էր պատճառը, որ Ջուզեպպե Գարիբալդիին լինելով զգայուն անձնավորություն, վիրավորվեց կատարվածից եւ ցավով հեռացավ Մեծ Բրիտանիայի մայրաքաղաքից, ինչ-որ լավ բան իր կողմից թողնելով այնտեղ:

Պարբերականը գրում է նաեւ, որ իտալական պառլամենտի մեջ առաջարկություն է եղել 150 հազար ֆրանկի վարձատրություն տրվի հերոսին: Եվ «Գարձյալ առաջարկվեցավ որ Իտալիոյ Առաջին Քաղաքացի փառավոր տիտղոսը տրվի հիշյալ մեծահամբավ զորապետին»¹⁴:

Նրա մասին լրագրում տպագրվել են այլ բնույթի հոդվածներ:

1865 թ. «Արշալոյս Արարատեանը» գրում է Իտալիայի Բրեշիա եւ Բիչենցա քաղաքներում տեղի ունեցած «անկարգությունների եւ խռովությունների» մասին, որոնք կազմակերպել էին «չարամիտ անձինք»՝ հասարակությանը զրգոելով կառավարության դեմ: Գնահատելով դրանց նպատակը՝ լրագիրը գտնում էր, որ ժողովրդի «մեծագոյն մասը» մասնակից չեղան դրան եւ խոհեմությամբ ընդունեցին այդ փաստը: Եվ շարունակում է զարգացնել միտքը. «միայն խառնիճաղանճ բազմամբոխ մարդիկ ու փողոցաշրջիկ տղայքը քարեր նետելով դեմ դրին ազգային պահպան զորաց, որոնք խռովարարաց խումբը ցրելու եկած էին»¹⁵:

Ովքե՞ր էին այդ շարամիտ մարդիկ, ի հարկե Գարիբալդիի կողմնակիցները, որոնք արմատականներ էին: «Զիավոր զորախումբը» ներողամիտ եղավ, այլապես Բրեշիայի փողոցներում շատ արյուն կթափվեր:

Լրագիրը զուսպ է Կավուրի՝ Սարդինո կառավարության վարչապետի գնահատման հարցում: Տարածայնություն է ծագել քաղաքական զանազան հարցերի շուրջը Կավուրի եւ Գարիբալդիի միջեւ: Միայն Վիկտոր-էմմանուելի

¹³ Նույն տեղում, թիվ 627:

¹⁴ Նույն տեղում, 1861, թիվ 646:

¹⁵ Նույն տեղում, 1865, թիվ 762:

ազդեցություն շնորհիվ է, որ այս «երկու հուշակավոր մեծանուն անձերը» իրար հետ հաշտվեցին: Նրանք «Իտալիո ազգային շարժումին եւ ազգային ազատության հոգին եւ եւ որոց մեկուն կենցաղագիտական տաղանդին եւ միեւնոյն գինվորական քաջութիւններ վրա կըսքանչանա եվրոպան»¹⁶:

Լրագիրը համերաշխում էր տպագրված կարծիքների հետ:

Ղուկաս Պալդազարյանը հավասարության նշան էր դնում կոմս Կավուրի եւ Գարիբալդիի միջեւ: Այս հարցում խմբագիրն իրավացի չէր, քանի որ նրանք քաղաքական տարբեր ուղղությունների էին պատկանում: Ճշմարտացի է ամերիկացի պատմաբան Մարցիա Գավենպորտը, երբ նրանց հարաբերության մասին գրում էր. «Այս երկու մեծ մարդիկ, երբեք իսկապես չհասկացան ու չիրեցին իրար: Կավուրը չէր կարողանում գնահատել Գարիբալդու անձնական հայրենասիրությունը: Իսկ Գարիբալդին չէր կարողանում հասկանալ եվրոպական դիվանագիտության այն լայնածավալ սարդոստայնը, որի միջոցով Կավուրը զարմանալի խելոքությամբ պետք է հյուսեր իր զգուշավոր ճանապարհը»¹⁷:

Վիկտոր-էմմանուելը միակ գործիչն է, որի նկատմամբ լրագիրը ընդգծված դրական կարծիք ունի: Լրագիրն ուրախությամբ արձանագրում է, որ «եվրոպան ուշադրությունը գրեթե բոլորովին Իտալիոյ դեպքերուն վրա դարձած է, (Իտալիան—Հ.Ա.) յուր ազատությունը եւ անկախությունը ձեռք բերավ»¹⁸:

Եվ գովերգում է իտալական սահմանադրական թագավորական իշխանությունը, որի ներքո է գտնվում 22 միլիոն մարդ:

1870 թ. եվրոպայում սկսված ֆրանս-պրուսական պատերազմը եւ Նապոլեոնյան կայսրության կործանումը հող նախապատրաստեցին Իտալիայի վերջնական միավորման համար: Նույն տարվա սեպտեմբերի 20-ին իտալական զորքերը Վիկտոր-էմմանուելի գլխավորությամբ, որի շարքերում կռվում էին Գարիբալդիի կամավորները՝ Նինո Բիքսիոյի հրամանատարությամբ, մտան Հռոմ եւ ազատագրեցին «հավիտենական քաղաքը»: Լրագրի կարծիով «օրնապես վճռվեցավ այս մեծ դեպքը»՝ Հռոմը Իտալիայի մայրաքաղաք դառնալը անջնջելի տպավորություն թողեց խմբագիր Ղուկաս Պալդազարյանի վրա: Եվ ժամանակն է, որ իտալացիները «Յոստոսափառ» թագավորի հետ միասին ամրապնդեն պետականությունը եւ օրինակ ծառայեն բախտակից ազգերի համար:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Garibaldi father of modern Italy, by Marcia Davenport, New-York, 1975, p. 171.

¹⁸ «Առշաղյս Արարատեան», 1860, թիվ 633:

Ջ. Գարիբալդին, ինչպես ցույց է տալիս լրագիրը, համերաշխում է Վիկտոր-էմմանուելի հետ, իսկ Իտալիո ժողովուրդը ողջունում է նրա կատարածը «կեցցե՛ Վիքթոր-էմմանուել, կեցցե՛ Իտալիո միությունը»¹⁹ խոսքերով:

Փաստական տեսակետից «Արշալոյս Արարատեանում» տպագրված նյութերը շատ հետաքրքրական են եւ գալիս են լրացնելու Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության վերաբերյալ մութ մնացած էջերը:

¹⁹ Նույն տեղում, 1871, թիվ 913:

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՅԻ «ԿԻՔԵԼԱ ԱՍՏՎԱԾՈՒՀԻՆ» ԱՆՀԱՅՏ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնյի (1871-1942) գիտական ժառանգության մեջ զգալի ներկայություն ունեն այն ուսումնասիրությունները, որ նվիրված են հին հայկական դիցարանին եւ հոգեւոր-մշակութային միջավայրին: Դեռեւս 1911 թ. նա լույս է ընծայել «Տորք աստված հին Հայոց» հետաքրքրական հոդվածը¹, որի հիմնական դրույթներն արծարծվել են նաև 1926 թ. Փարիզի «Ասիական ընկերության» 12-րդ նիստին կարգացած իր զեկուցման մեջ²: Բացի Տորքից, Ն. Ադոնյին հատկապես զբաղեցրել են նաև Արա Գեղեցիկի, Շամիրամի, Անահիտի եւ մասնավորապես Կիբելե (Կիբելա) աստվածությունների հայկական անդրադարձումները:

Հատկանշական է, որ Ն. Ադոնյն առաջինը, եւ որքան մեզ հայտնի է, միակն է, որ հատուկ քննության առարկա է դարձրել Կիբելե աստվածուհու հին հայկական արձագանքը: Ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելով Կիբելեի վերաբերյալ ստեղծած գրականությունը եւ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով հին արեւելյան եւ հատկապես հին հայկական բանահյուսական երկերի տվյալներին՝ պատմաբանը եկել է հետեւյալ ուշագրավ եզրակացության: Մեծ Մոր (Մեծ Աստվածուհու) պաշտամունքը, որ տարածված էր ամենուրեք՝ Միջագետքից Հունաստան, անհայտ չէր կարող լինել նաև քաղաքակրթությունների քառուղիում գտնվող Հայաստանում: Մեծ Մոր կերպարը,

¹ Տե՛ս «Յուշարձան» ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 389-394, տե՛ս նաև Ն. Ադոնյ, Երկեր հիմնգ հատորով, Կ Ա, Երևան, 2006, էջ 79-85.

² N. Adontz, Tarkou chez les anciens Arméniens, տե՛ս “Revue des Études Arméniennes”, t. VII, fasc. 1, Paris, 1927, pp. 185-194, տե՛ս նաև Ն. Ադոնյ, նշվ. հատոր, էջ 86-96:

ըստ Ադոնցի, սերտ աղերսներ ունի Կիբելե աստվածուհու հետ՝ աստվածուհի, որն ունեցել է ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև համընդհանուր՝ միջազգային ճանաչում եւ պաշտամունք, անշուշտ, այլ անունների ներքո: Կիբելե աստվածուհուն նվիրված Ադոնցի նորահայտ ուսումնասիրությունն իր հետ բերում է բազմաթիվ նորություններ եւ արժարժում բազմաթիվ նոր խնդիրներ: Գրված լինելով շուրջ 90 տարի առաջ՝ մեր խորին համոզմամբ, այն չի կորցրել իր թարմությունն ու գիտական նշանակությունը: Ինչպես ադոնցյան յուրաքանչյուր մասունք, այն եւս ունի գիտական անսքող հետաքրքրություն: Կարծում ենք, որ «Կիբելե աստվածուհին» կարելուր ներդրում է հին հայոց աշխարհայացքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից, որում ներհուն հետազոտողը կհամոզվի այն ընթերցելուց անմիջապես հետո:

Սույն թեման հուզել է Ն. Ադոնցին նաեւ հետազայում եւ ստիպել դարձյալ դառնալ դրան: 1926 թ. նա Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում մաս առ մաս լույս է ընծայում «Հին հայոց աշխարհայացքը» ծրագրային ուսումնասիրությունը³, իսկ ճիշտ 10 տարի անց՝ 1936 թ., հրատարակել «Մի հին պաշտամունքի հետքեր Հայաստանում» ֆրանսերեն հոդվածը⁴: Թեեւ երկու հոդվածն էլ սերտ աղերս ունեն «Կիբելա աստվածուհի» ուսումնասիրության հետ, սակայն վերաբերում են միայն առանձին, մասնավոր հարցերի, թերեւս այն հիմամբ, որ խնդրի ամբողջական ուսումնասիրությունն արդեն նախապես ավարտված էր: Միայն դժվարանում ենք պատասխանել այն հարցին, թե ինչն է խանգարել տպագրության պատրաստ հոդվածը դնել գիտական շրջանառության մեջ:

Հրատարակվող ուսումնասիրության ռուսերեն բնագիրը պահվում է Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միության Բեյրութի գրական պահոցում, որտեղ եւ 1992 թ. հայտնաբերվել է մեր կողմից: Չափազանց արժեքավոր արխիվային այս հաստատությունում են գտնվում նաեւ հայ մշակույթի բազմաթիվ մեծերի, այդ թվում նաեւ Լեոն Շանթի, Նիկոլ Աղբալյանի, Գասպար Իփեկյանի, Գառնիկ Գուգալյանի, Մուշեղ Իշխանի, Սիմոն Վրացյանի եւ այոց թողոնները: Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերը հիմնականում վերաբերում են պատ-

³ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը. – «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, 4-րդ տարի, № 12, էջ 37-45. 1926, 5-րդ տարի, № 1, էջ 78-88, № 2, էջ 70-82. 1927, 6-րդ տարի, № 3, էջ 109-121, տե՛ս նաեւ Ն. Ադոնց, նշվ. հատորը, էջ 13-78:

⁴ N. Adontz, Les vestiges d'un ancien culte en Arménie, տե՛ս «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves», t. IV, Bruxelles, 1936, p. 501-515, տե՛ս նաեւ N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. 381-394, Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երեւան, 1979, էջ 370-382:

մաբանի արտասահմանյան տարագրության ժամանակներին (1920-1941)⁵: Այստեղ առկա են հայագիտությանը ցարդ անհայտ բազմաթիվ ավարտուն եւ անավարտ ուսումնասիրություններ (հիմնականում ֆրանսերեն եւ ռուսերեն ձեռագրեր), այդ թվում եւ մեզ հետաքրքրող բնագիրը⁶:

«Կիբելա աստվածուհի» ուսումնասիրության ռուսերեն բնագիրը գրված է 43 թերթերի վրա: Թերթերի մեծությունն է 16×23 սմ: Առաջին էջը համարակալված է որպես 4-րդ: Վերջում, որ շատ կարեւոր է ու եզակի աղոնցյան ձեռագրերում՝ հոդվածն ունի ցուցում ավարտման վերաբերյալ՝ «1922, սեպտեմբեր»: Ուրեմն, այն գրվել է Փարիզում: Ուսումնասիրության գիտական ապարատը հիմնականում տրված է եջերի հակառակ երեսին կամ հավելյալ 8 թերթերի վրա: Մեջբերումների աղբյուրները տրված են հակիրճ՝ հապավումներով, հիմնականում հեղինակների անուններով կամ սկզբնատառերով:

Բնագիրը հրատարակության է պատրաստել Օլգա Վարդազարյանը: Նրան եւ պատկանում բնագրային սրբագրումներն ու ուղղումները, հեղինակների անունների եւ երկասիրությունների վերնագրերի հապավված ձեւերի վերականգնումը, ինչպես եւ որոշ ծանոթագրություններ:

Պետրոս Հովհաննիսյան

Исследование Н. Адонца, обнаруженное П. Оганесяном в 1992 году в Бейруте, в литературном архиве Общенационального армянского культурно-просветительного общества и переданное нам для подготовки к публикации, сохранилось в рукописи, которую автор, судя по оформлению, уже начинал готовить в печать. Текст, хотя и с пометками, представляет связное и законченное изложение, основные ссылки, не всегда еще уточненные, вынесены на отдельные листы. Первый такой лист переложен в начало: на его обороте и находится сделанная рукой Н. Адонца, но гораздо более бледная⁷, чем основной текст, надпись: “Богиня Кибела”. Точно таким же образом сделана помета о дате окончания работы на последнем листе: “1922, сентябрь”. Нумерация листов начинается с

⁵ Ն. Ադոնցի բեյրության արխիվի ընդհանուր նկարագրի մասին տե՛ս մեր եւ Ե. Փամպուխյանի հաղորդումը՝ «Ականավոր հայագետ Նիկողայոս Ադոնցի անձնական արխիվը». – «Ազդակ» օրաթերթ, Բեյրութ, 1993, 9 մարտի, էջ 4, 7: Հմմտ. «Նպատակ» պարբերաթերթ, Երևան, 1993, № 8, էջ 3 եւ այլն:

⁶ Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահառան I, զգրոց Թ/Ա-8:

⁷ Возможно, карандаш: в нашем распоряжении была только ксерокопия рукописи.

цифры 4; между тем, статья имеет разработанную экспозицию, не позволяющую воспринимать ее как обрывок какой-то более обширной работы. Скорее можно думать, что автор выбраковал несколько листов вступления, прежде чем остановился на дошедшем до нас варианте.

Содержание статьи показывает, что ее название условно: посвятив несколько страниц “Матери богов” и этимологии одного из ее имен, автор гораздо большее внимания уделяет ее спутнику Аттису. В сочетании с тем, как сделана запись названия и даты, это может означать, что речь идет о рабочем заголовке, который впоследствии должен был быть изменен или даже о тематической пометке, сделанной автором перед тем, как он отказался от публикации почти готового материала и отложил работу в архив. Судьба рукописи свидетельствует о том, что второе предположение ближе к истине: Н.Адонц, публиковавший впоследствии обширные исследования по той же теме, ни разу даже косвенно не упоминает о существовании “Богини Кибелы”. Что же могло послужить причиной для такого решения?

Ответ на этот вопрос содержится в самой статье. Написанная с позиции яфетидологии, учения, которое примерно с 10-х годов XX века разрабатывал учитель Н. Адонца, Н. Я. Марр, она не могла быть опубликована, не вызвав шквала критических отзывов как со стороны сторонников, так и со стороны противников этой теории. Первых вряд ли устроила бы та деликатность, с которой Н. Адонц трактовал проблему взаимоотношений индоевропейских, кавказских и азианческих языков. Вторым, несомненно, претила бы сама мысль о том, что для объяснения явлений такого масштаба, как культ Кибелы и Аттиса, оправдано привлечение данных “периферийных” – кавказских культур.

Сработали, вероятно, и факторы сугубо идеологические: в 20-е годы Н.Марр начинает активно сотрудничать с советской властью и все чаще обращается к ее помощи для пропаганды собственного, все более уходящего от реальности “нового учения о языке”. Яфетидология в этой ситуации стала ассоциироваться с марксизмом “советского” образца; для Н. Адонца, обосновавшегося на Западе, навлекать на себя подозрения, тем более необоснованные, в симпатиях к подобного рода построениям было бы крайне нежелательно.

Как бы то ни было, “Богиня Кибела”, содержащая ценнейший исторический и лингвистический материал и интереснейшие гипотезы, на долгие годы оказалась укрытой от внимания научной общественности. Публикация подобного текста, осуществленная чуть ли не против воли автора, накладывает на публикаторов немалую ответственность. Часть этой ответственности, а именно оценку публикуемого исследования с точки зрения современного состояния науки мы с себя снимаем: это дело специалистов, притом специалистов в нескольких областях гуманитарного знания. Поступить таким образом нам позволяет, кроме осознания ограниченности собственных знаний, еще и убеждение в том, что любое возвращение в прошлое науки может, иногда совершенно неожиданно, оказать стимулирующее воздействие на ее настоящее. Мы ограничились разрешением технических задач. Во-первых, как и всякая рукопись, “Кибела” не свободна от неточностей и неудачных оборотов, которые несомненно были бы убраны редактором, если бы статья поступила в обычное издательское производство. Затем, ссылки на работы европейских ученых даны в минималистской манере, характерной для научной литературы XIX – начала XX веков: она вполне устраивала узкий круг специалистов своего времени, но вряд ли подходит гораздо более многочисленному, но и гораздо менее посвященному в существо дела современному читателю. Наконец, ссылки на классические источники, по всей видимости, не всегда приводились непосредственно по их текстам, но по косвенным свидетельствам (работам других ученых, словарям и пр.), и потому иногда, как показывает проверка, ошибочны. Таким образом, дипломатическое издание рукописи могло бы привести ко множеству недоразумений и существенно снизить научную ценность текста. Чтобы избежать этого, но и, с другой стороны, по возможности сохранить ткань адонцевского изложения, мы руководствовались следующими принципами: а) текст публикуется в современной орфографии; опiski, неверные согласования, орфографические ошибки исправляются прямо в тексте без оговорок, б) сокращенные написания и пропущенные, но необходимые во фразе слова восполняются также без оговорок, в) замена неудачных оборотов (как правило, арменизмов) на более приемлемые с точки зрения стилистики русского языка производится в тексте в фигур-

ных скобках; в подстрочных примечаниях дается авторский вариант. Библиографические ссылки, насколько это позволяли имевшиеся в нашем распоряжении источники, приведены к стандартному виду, ссылки на произведения классических авторов проверены и там, где было необходимо, выправлены без специальных оговорок. Цитаты, приведенные на европейских и классических языках, переведены на русский и помещены в квадратных скобках; слова в угловых скобках восполнены переводчиком по смыслу. В квадратных же скобках в примечаниях помещены несколько необходимых, на наш взгляд, комментариев к публикуемой работе.

Ольга Вардазарян

Богиня Кибела

Богиня Кибела и ее любимец Аттис – божества мирового поклонения. Их признавали и отдавали им должную дань все страны крупнейших цивилизаций. Изображения их красуются на хаттских памятниках второго тысячелетия до Р.Х. На Крите, в центре эгейской культуры, наиболее древний тип идола представляет женщину. В Греции старинное божество приняло название Реи, или слилось с ней¹. В 205 году до Р.Х. и всемогущий Рим вынужден был признать Кибелу и посадить ее на Палатинский холм. Появлением ее в столице мирового государства была подготовлена почва для грядущего религиозного мировоззрения. Известно, что ни один из языческих небожителей не имел такого влияния на образование христианского культа, как фригийская богиня. Кибела и ее сын Аттис являлись действительными предтечами Богоматери и ее сына Иисуса Назарянина.

В поисках происхождения этого мирового культа современные ученые обращались к мировым цивилизациям. Им не могло притти в голову, что кавказские народности, {отринутые²} ныне от арены великих подвигов, в состоянии были хотя бы в отдаленном прошлом создать ценности крупной величины. Однако их поиски не привели ни к чему. Мысль о семитическом происхождении фригийского культа ныне отброшена. Один из ученых, известный своими трудами по сравнительной мифологии, в результате своих изысканий заявляет, что принцип верховенства женского начала не свойственен ни семитам, ни даже арийцам³. Что касается Аттиса, то само название указывает на его самобытный характер; и во всяком случае, речи не может быть о заимствовании его из Месопотамии⁴.

Другой английский ученый выдвинул социологический аргумент в пользу происхождения матери-богини из Малой Азии. Религия в известной мере есть отражение социального строя данной сре-

¹ **W. H. Roscher**, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Hildesheim, 1884-1937, Bd. II, S. 1569.

² {откинутые}

³ **L. R. Farnell**, Greece and Babylon: A Comparative Scetch of Mesopotamian, Anatolian and Hellenic Religions, Edinburg, 1911, p. 98.

⁴ Ibid., p. 255.

ды. Верховное существо женского начала могло возникнуть в такой среде, где социальная жизнь покоилась на основе матриархата⁵. Такая система, как известно, существовала в Малой Азии в период до появления индоевропейцев и следы ее сохранились, например, у ликийцев еще при Геродоте⁶.

Все это ведет к тому, чтобы признать родиной Кибелы и Атти-са Малую Азию. Но Малая Азия – понятие этнически весьма сложное. К какой же этнической группе принадлежат искомые божества? Обыкновенно думают о хаттах. Но этим ничего не выясняется. Хатты – понятие также суммарное, скорее название государственной организации с разнообразной этникой. В Богаз-кейских архивах речь идет о четырех, а то и о восьми разных языках, как думают новые исследователи⁷. Подлинно хаттский язык остается все еще неразгаданным. Его относят к группе аборигенных языков, вместе с ликийским, этрусским и пр. Среди общей этнической массы неведомого происхождения выделяется, однако, одна группа с более определенной физиономией. Это те племена, которые появляются на арене всемирной истории после разложения хаттской государственности, именно: Alzi, Purukkuzi, Muski, Musri, Tubal, Kurhi, Kaski, Kummuhi, Kummani, Subari, или Subarti и некоторые прочие. Яфетидология претендует во всяком случае на эту группу народностей. Некоторые из них по сие время имеют своих представителей на Кавказе, другие оставили следы в его географической номенклатуре. Muski – известное у классиков племя Μόσχοι на границе Армении и Грузии (грузинское “месхи”, вероятно и Мцхети < Mos-he-θi); Musri – армянская область Мцур-к’ на Евфрате (ныне Музур-даг), Tubali – Τιβαρένη, Kummuhi, оставившие память в названии Коммагены – несомненные предки нынешних дагестанских куммухов. Kummani имеют отношение к Кубани, как и Subari – к армянской области Спер, или Σασπέροι классиков. К другим названиям вернемся ниже.

Эти племена мы встречаем в XII столетии до Р.Х. на южных

⁵ W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, vol. I, Oxford, 1895, p. 7; также A. J. Evans, *Journal of Hellenic Studies*, 1901, p. 168.

⁶ *Historiae*. I, 173.

⁷ F. Hrozny, *Über die Völker und Sprachen des Alten-Chatti-Landes*, Leipzig, 1920; также D. E. Forrer, *Die acht Sprachen der Boghaz-koï-Inshriften* (Sitzber.d. Preuss. Ak. D. Wiss. Phil.-Hist. Klasse, 1919, LXIII); C.I.S. Mastrander, *Caractère indoeuropéen de la langue hittite*, Christiana, 1919.

границах Армении в непосредственном соседстве с Ассирийским государством. Надписи Тиглатпаласара I гласят о том, что муски заняли область племен алзи и пуруккузи и спустя 50 лет втоглись в страну куммухов, т.е. Коммагену. Ассирийский царь дал им отпор, но вскоре сами куммухи восстали против него, и к ним на помощь пришли соседние курхи.

Откуда и каким путем они очутились на ассирийской границе?

Естественнее всего было бы думать, что они были первоначально в Кавказских горах и с ослаблением и разложением хаттской государственной организации почувствовали себя привольнее, бросились на новые страны и утвердились там. Но возможно теоретически и обратное положение; возможно, что названные племена шли с запада на восток и бассейн Верхнего Евфрата послужил им промежуточной стоянкой, откуда они были затем отгеснены к Кавказским горам. Есть основания полагать, что по крайней мере некоторые из них имели представителей на западной части полуострова. Известный ассириолог F.Hommel на XIII конгрессе ориенталистов сделал интересное сообщение о народе пуруккизи. Он сопоставлял их с “бебекинтами” классических авторов. По данным древних, *Berescynti* – фригийское племя. Страбон (X, 3.12) со слов⁸ Скепсия сообщает, что оно жило в окрестностях горы Иды в соседстве с троянцами и известны были тем, что практиковали оргиастический культ Реи, т.е. Кибелы. Фригийская богиня поэтому часто называется, в особенности у латинских поэтов, *Berescynt(h)ia*. Напев фригийский у Софокла называется *βερεκύντα βρόμον*⁹. По этимологии древних, принятой и ныне, само название *Berescynt(h)i* происходит от *Brigi*, что считается фракийской формой *Phryges*¹⁰.

У Гезихия *Βρέκυντα τὸν Βρέκυντα, τὸν Βρίγα. Βρίγες γὰρ οἱ*

⁸ Далее <Ксанфа Лидийца> - зачеркнуто (ред.).

⁹ [Hesychii Lexicon, beta 523 = Sophocles, fr. 470.]

¹⁰ [Далее на отдельном листе без отсылки к основному тексту]:

Herodotus.

Страбон VII 3, 2. “фригийцы никто иные как бриги фракийского происх[ождения], равно мигдоны, бебрики, медовифины, вифины, фины, и мариандины”.

Strabo. XIV 5, 29

XII 8, 21

Φρύγες¹¹ (см. также Herodotus, VII, 73). Если признать это сопоставление верным, то в последней частичке –thi можно усмотреть яфетический известный суффикс –θi, –eθi; тогда beresynthi значило бы “человек из страны фригов, или фригиец” Это отнюдь не предрешает {ответа на вопрос¹²} об их родстве с фригийцами. Подобно тому как “россиянин” не значит “русский”, так и “фригиец” не значит “фриг” в этническом смысле слова. Во Фригии могли быть и были другие, инокровные племена.

Берекинты с западного побережья Малой Азии в XII с. до Р.Х. перекинулись на южную границу Армении по соседству с Ассирией, где они вместе [с] алзи пришли в столкновение с мусками. Ассирийцы называют их Purukkuzi<*Purukkun-zi; где –zi есть эквивалент суффикса –θi и может быть сопоставлен с однозначущим суффиксом –zi в ликийском, как Atenäzi, Sppartäzi¹³.

Переселение берекинтов на далекий восток находится в связи с большими народными передвижениями, вызванными первым появлением фрако-фригийских племен в Малой Азии накануне падения хаттской государственности. Вторжение арио-европейских воинственных племен и послужило, вероятно, главной причиной разложения хаттского единого государства. Одним из последствий его было то, что под натиском пришлых завоевателей некоторые племена из аборигенной этники подались на восток. В числе их – поименованные выше и занимающие нас народности. Из этих племен наиболее могущественны были мосхи, которые и сыграли важную роль в политической жизни новой родины. При Тиглатпаласаре они состояли под властью пяти царей и считались угрозой даже для ассирийской монархии. Может быть потому английский историк отождествляет мосхов с хаттами и считает muski принятым в Месопотамии названием Малой Азии¹⁴.

При Саргоне (722-705) во главе мусков стоял царь Мита и вел борьбу против Ассирии. Винклер правильно узнал в нем Мидаса,

¹¹ [“Брекина: брекинта, брига. Бриги же – это фриги”. Hesychii Lexicon, beta 1087,1.]

¹² {вопроса}

¹³ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Leipzig, 1896, p. 311 и 329.

¹⁴ H. R. Hall, The Ancient History of the Near East. From the Earliest Times to the Battle of Salamis, London, 1913, p. 327.

царя фригийцев¹⁵. На этом основании английский ученый Гарстанг¹⁶ полагает, что муски – народ арио-европейского происхождения, родственный фригийцам и представляющий собой передовой отряд нахлынувших позднее в Малую Азию фрако-фригийских племен. Против этого мнения, однако, восстает само название мусков, с характерным яфетическим суффиксом *-hi* или *-ki* после звука *-s*: Muski=Μόσχοι. Если под командованием Миды стояли пришлые фригийцы арийского происхождения, то ассирийцы могли бы их продолжать называть по-прежнему мусками. При этом не исключается возможность, что завоеватель Фригии имел в своих войсках, кроме фригийцев, и покоренных или вытесненных с родных мест мусков. Мнение английского ученого важно в том отношении, что им признается передвижение мусков с фригийского плоскогорья к границам Ассирии. Очевидно, их гнала та же судьба, что и берекинтов. Эту судьбу разделила с ними, по-видимому, и третья народность, именно курхи. Так называлось союзное и соседнее куммухам племя, как упомянуто выше. В конце названия Kur-*hi* стоит в клинописи тот же знак, что [и] в Kummu-*hi*, что яфетическая лингвистика признает за признак множественного числа. Первоначальное значение суффикса – “сын”, как видно из халдских надписей. Некоторые предпочитают чтение Kur*ti*, очевидно, соблазненные сходством с названием курдов. Но правильнее чтение Kur-*hi*, которое представляет, как мне кажется, имя хорошо известного в древности народа колхов. Что наряду с Kol-*hi* существовала форма Kog-*hi*, т.е. вместо *-l* звук *-r* – это установлено в работах Марра со ссылкой на название реки Чорох, арм. ճորոխ. Как muski или mos-*hi* дает библейское Moso-*hi*, так и Kur-*hi* дает Koro-*hi* или с обычным перебоем начального звука в аффрикат А – АогоВ = Чорох. Знакомые с яфетическим языкознанием знают, что полногласные формы являются особенностью чано-лазской вокализации. Понятно, почему река, преимущественно лазская, сохранила в своем названии полногласную фор-

¹⁵ L. H. Winckler, *Altorientalische Forschungen*, Bd. II, Leipzig, 1896, p. 71.

¹⁶ [Имеется в виду Джон Гарстанг (1876-1956), английский археолог, внесший весомый вклад в изучение древней истории Малой Азии и Палестины. Н.Адонцу, вероятно, была известна его монография “Страна хеттов” (The Land of Hittites), 1910].

му Чорох.

В той же клинописи Тиглатпаласара I царь курхов носит {имя¹⁷} “Kili - , сын Kali+тот же знак”. В соседнем городе Ur-ra-hi-na-as царь зовется Sadi+опять тот же знак. Повторяемый в трех именах знак читается фонетически an-te-ru. Английский кунелог дешифрует соответственно Kili-anteru, Kali-anteru, Sadi-anteru. Но этот же знак является идеограммой бога Nadad или Rammon. Немецкие ученые предпочитают идеограммное чтение, причем полагают, что вместо семитического бога надо брать малоазийского местного Tišur, вследствие чего читают: Kili-tišur, Kali-tišur, Sadi-tišur¹⁸.

Мы находим, как увидим ниже, что семитическим богам Ададу или Раммону соответствует бог Атгис, популярнейшее божество, принятое среди народностей, о которых идет речь. Поэтому правильнее было бы в теофорных именах их царей искать не Тишупа, а скорее Атгиса. Тогда получим известные имена: Kili-ates, Kali-ates, Sadi-ates. Последнее имя, [a] может быть, и Kalias² Aliates ведут нас в Лидию, а первое сходно с филистимлянским Goliath.

Таким образом и курхи, подобно своим соседям мускам и пурукузам, переносятся с ассирийских границ, где мы их застаем, на запад Малой Азии. Выражаясь точнее, через эти три племени устанавливается этническая связь между восточными и западными окраинами малоазийского полуострова. Курхов-колхов, как и мусков-мосхов мы застаем впоследствии на берегу Черного моря в стране, называемой Колхидой. Они неразлучны здесь, неразлучны на границе Ассирии; и неудивительно, если они были вместе и на лидийском плоскогорье. Поставленный выше вопрос о том, шло ли движение с востока на запад или обратно, относится к общей проблеме расселения яфетических народностей. Для нашей цели достаточно было установить, что кавказские народности в отдаленном прошлом имели своих представителей в центрах малоазийской культуры - в Лидии и Фригии. Теоретически допустимо, что в духовном наследии этих стран могут быть элементы, которые восходят к этим представлениям. Стало быть, попытка наша разыскать подобные элементы

¹⁷ {название}

¹⁸ Brünnow und Winckler, Forschungen I, 460.

должна считаться законной в смысле этнологической обоснованности.

К числу искомых элементов относятся названия фригийских божеств Кибелы и Атиса. Известен рассказ Геродота (II, 2) о том, как египетский царь хотел узнать, какой язык наиболее древний, и как вопрос разрешился в пользу фригийского. Этой славой Фригия обязана, очевидно, неарийскому населению, утвердившемуся здесь сравнительно поздно, в IX ст. до Р.Х. Она должна быть отнесена в счет доарийских обитателей страны, подобно тому, как другая особенность Фригии, как страны “хорошо укрепленной” ἐὺτειχῆτοιο¹⁹ также восходит к прежней этнике ее, как думает Ramsay. Железное и каменоломное искусство и строительство Фригии роднят ее с яфетидами, слывшими действительными мастерами в этом деле. Кроме отзывов древних и Библии о халибах и тубал-каинах, тому свидетель – сохранившиеся поныне циклопические постройки халдов в Армении.

Вера в древность фригийского языка была так глубока, что даже боги представлялись говорящими на нем²⁰. Это обстоятельство, очевидно, реально надо объяснить тем, что в культуре арийской Фригии чувствовалось еще лексическое наследие прежних обитателей. К яфетическим кавказским слоям населения восходят Кибела и Атис.

Еще древние интересовались этимологическим значением названия Κυβέλη. Одни производили его от κύβος=cubus, ἀπὸ τοῦ κουβικοῦ σχήματος [“от формы куба”]; другие – от ἀπὸ τοῦ κυβιστᾶν τὴν κεφαλὴν, т.е. “[от] качания головы”, capitis rotatione quod proprium est eius sacerdotis [“вращение головой, свойственное ее жрецу”]. Страбон и за ним Suida связывают его с именем горы: Κυβέλη ἢ Ρέα· παρὰ τὰ Κυβέλη ὄρη· ὀρεῖα γὰρ ἡ θεὸς [“Кибела – это Рея; <имя получил от> гор <называемых> Кибела: ибо богиня эта горная”]. Последнее толкование подсказало мысль об отождествлении Κυβέλη с семитическим gebel, gabal, араб. djebel – “гора”²¹.

Другие сопоставляют его с ka’aba в Мекке, считая

¹⁹ Hymni Homerici, IV 112.

²⁰ Hymni Homerici, V, 113.

²¹ Н. Lewy, Die Semitische Fremdwörter im Griechischen, Berlin, 1895, p. 249.

Κυβέλη уменьшительной формой kuba²². Еще более рискованную этимологию предлагает Ramsay: Κυβέλη якобы - другая форма названия Sipylus, восходящего к Semole²³. Graillet, автору монографии о Кибеле, пришло в голову сблизить Κυβέλη с каким-то ассирийским богом Gibil²⁴. Наконец, упомянем, что известный ориенталист Мордманн в виду аэролитного происхождения Пессинунтского камня, эмблемы богини, производил ее имя от слова kobjel, - вероятно, армянское կոբյէլ “тесать, полировать”²⁵.

Все эти этимологии, одинаково правдоподобные, столь же непримлемы прежде всего потому, что они носят эпизодический характер и не отвечают этнологическим условиям жизни слова.

Гезихий, несомненно, располагал прекрасным источником, толкуя Κυβέλη· καὶ ἄντρα καὶ θάλαμοι [“Кибела: и пещеры, и покои”]. Толкование не навязано какой-нибудь народной этимологией или искусственным сближением. Об этом и речи не может быть. Автор, бесспорно, пользовался хорошей традицией. Обычная форма, правда, Κυβέλη или Κυβέλα, но более древняя и более правильная звучит Κυβελίσ, как у Ηίρροναχ’α (Vlv.)²⁶ и имеет значение прилагательного. Она подтверждается и известной надписью на фригийском монументе царя Миды, где читается Matar Kubile. Слово kub-ile разлагается на основу kub- и суффикс -ile. В грузинском и армянском языках имеется слово, которое вполне покрывает kub- фонетически и семасиологически. По-грузински **q̄vabi** q̄vabi значит пещера, σπήλαιον – как видно, между прочим, из контекста греческого Святого Писания²⁷ (напр., Матф. 21,13, Иоанн. 11, 38). В армянском слово встречается в географическом названии Քոբայր, Qobaug, которое разлагается на qob и aug. Местность эта лежит в области Гогаре-

²² R. Eisler, Kuba-Kybele, Philologus, t. LXVIII, 1909, p.118.

²³ W. M. Ramsay, Sipylus and Cybele, JHJ III, p.33.

²⁴ H. Graillet, Le Culte de Cybèle, Mère des dieux, à Rome et dans l’Empire Romain, Paris, 1912, p. 198: “le nom de Cybèle ne serait-il pas à rapprocher de Gibil, le dieu-éclair des Assyriens” [“не соответствует ли имя Кибелы имени ассирийского божества молнии - Гибил?”].

²⁵ Mordmann, Althrygische Sprache, Sitzungsberichte der Akademie der München, 1862, p. 32: “kobjel polieren im Bezug auf das zu Pessinunt von Himmel herabgefallene steinerne Bild der Grossen Göttin” [“kobjel” – обтесывать, в связи с каменным изображением Великой Богини, упавшим с неба на Пессинунт].

²⁶ T. Bergk, Poetae Lyrici Graeci, Leipzig, 1843, Fr. 121.

²⁷ [То есть из сопоставления грузинского перевода с греческим текстом Писания.]

не со смешанным армяно-грузинским населением, и известна как родина духовного деятеля армянской церкви Давида. Армянская приставка ауг²⁸ “пещера” к грузинскому слову qob служит толкованием его значения или простым эквивалентом.

Слово qwabі представляет множественное число от qwa “камень”. Но вернее, в конечном элементе имеем не примету множественного числа, а слово **ube** ube в значении “углубления, ямы”, отсюда “пазуха” и пр. Quabі, стало быть, значит “углубление или пещера” в камне, в скале. Составные части его имеются и в армянском в виде fի qիw “камень”, и, в частности, угловой камень в стене и պօր’ “яма, углубление”. Грузинское ube=армянское պօր’ само по себе выражает понятие пещеры. Qwa определяет точнее и указывает на пещеру, вырытую в скале. По семантике quabі равносителен армянскому քարայր գառ, “каменная пещера” или քարանձավ գառայաւ.

Что касается конечного –ile, то он не представляет ничего энигматичного²⁹. В грузинском и сейчас имеется живой суффикс –ilі, –elі для образования прилагательных. В таком же значении встречается суффикс –ile в лидийском языке³⁰.

При таком анализе слово Κυβηλίσ получает значение прилагательного “пещерный”. Предложенные qwa+ube = *qob или *qub объясняет двоякую форму разбираемого названия, κυβέλη и κωβέλλισ, которая встречается в одной надписи во Фригии (Κωβέλλισ, δις τοῦ Ἀττή Ποσειδῶνι ἐπηκόω εὐχήν³¹). Если до-

²⁸ [На самом деле это, разумеется, корень, как раз означающий “пещера”.]

²⁹ [Загадочного, непонятного].

³⁰ E.Littmann, Sardis, vol. VI. Publications of American Society for the Excavation of Sardis, 1916. В лидийском известно одно слово, имеющее сепульхральное значение, близко стоящее к нашему слову: оно звучит cura (E. Kalinka, Tituli Asiae Minoris, vol. II: Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti, Vindobonae, 1901 20₃, 83₁₂ и пр.). Связь его с арм. պօր gub “ров” мне кажется несомненной. Но армянское слово является заимствованием из арамейского. А в каком отношении находится последнее к лидийскому cura, неясно. Вернее всего слово проникло в арамейский из Малой Азии (см. Autran, Tarkondemus, p. 87). Сюда ли относится греч. Κύπη· τρωυλή, как толкует Гезихий? И верна ли индо-европейская этимология санскр. Kūpa-h “ров”?

³¹ [Так в рукописи Н.Адонца. К сожалению, нам не удалось отыскать надпись, на которую он ссылается. Примерный ее смысл: “Кобеллис <посвящает> дважды (или: двоим) – Аттису и Посейдону, внемлющему молитве”. Затруднение вызывает родительный падеж артикля перед именем Аттиса – возможно, просто авторская описка.]

пустить, что грузинское слово **ure** ure “пуп”, собств. “яма” – двойник ube, то станет понятной форма *Κυπέλλα* у Цеца³².

Двойное значение слова - *ἀντρα* и *θάλαμοι* - “пещера” и “комната” - заслуживает внимания. Знакомые с халдскими древностями в Армении знают, что высеченные в скале пещеры являются, действительно, комнатами, иногда прекрасно отделанными. Особенность строительного искусства халдов состояла в том, что они выбирали изолированные скалистые высоты и в них высекали просторные помещения, которые служили им прежде всего дворцами для царей и храмами для богов. Халдские постройки, пережившие разрушительное действие веков, поныне вызывают в нас удивление. Преемники халдов в стране, армяне, подражая им, тоже высекали в скалах помещения: монастырь ГеЕард близ Эривани представляет изумительный пример этого и чаще называется *Այրիվանք* от < *Այրավանք*-f, т.е. “пещерный монастырь”.

По нашему толкованию *Kubile* не есть, собственно говоря, имя фригийской Матери богов, а один из ее многочисленных эпитетов. Она обязана этим прозвищем пещере-храму, где находилась ее святыня. Название нарицательное, в применении к данной местности на Пессинунте, где находился ее популярный храм, приобрело смысл собственного имени, подобно армянскому *Քնբայր զոբայր* [“пещера”]. *Matar Kubile* - такое же название, как *Meter Sepylene*, *Meter Dyndimene* и пр. Храм на Пессинунте выдвинулся благодаря легендам, приносившим именно к этой местности.

Соотношение пещеры и храма может быть проиллюстрировано другим разительным примером. В армянском имеем *պարեխ*, *parex* в значении “пещеры” и *փարախ* *Darax*, что значит “овчарня”. Оба слова проникли в грузинский и звучат **parexi** *parexi* “пещера” и **farexi** *Darexi* – “овчарня”. Это одно и то же слово с раздвоенным значением. И поныне в Армении и Грузии естественными овчарнями являются пещеры. Различие в вокализации и в начальном звуке – диалект[ного] характера. Обе формы восходят к более древнему *պարախ* *paCak* в значении “овчарни, стада”. Это слово может быть

³² [Примечание в тексте Н. Адонца отсутствует. Вероятно, автор обнаружил недоразумение: в трактатах Иоанна Цеца подобного слова нет, зато у эпиков и их комментаторов встречается слово *κύπελλον* в значении “чаша”, а также эпитет *ἀμφικύπελλον* “полый с двух сторон”].

сопоставленно с известным ассирийским словом *parakku* или *parak*, что значит “дворец”. Подлинное значение армянского *սխալակ* сохранилось в диалекте Мегри, где *սխալակ* *րահակ* значит “скала”, этому соответствует и *սխալակն* *Ըսհակն*³³.

По всей вероятности, к этому слову восходит и грузинское **bragi** *bragi* < *praki*³⁴.

Спутник Кибелы, Атис, представляется молодым богом, сопровождающим мать богов. Исходя из этого, ученые старались осветить его имя в соответствующем смысле. Они подыскивали такую этимологию, которая отвечала бы указанной черте его. Так поступали еще в старину. По словам Арнобия, одни считали *At(t)is* за лидийское слово, обозначающее якобы “юношу”, *scitulus*, другие производили от фригийского *atagus* “коза”, так как по легенде бог был вскормлен козой³⁵.

Подобные же тенденции по существу лежат в основе этимологических попыток нового времени. Рамзей считает, что так как Атис - сын Агдистиса³⁶, то и имя его – сокращение имени матери³⁷. По мнению Томашека *Atis* – фригийская передача сирийского *Ἄδων ὁ δεσπότης* [“господь Адон”], с оговоркой “jedoch mit Anlehnung an das Lallwort *ata*, ἄττα” [“но и в подражание детскому слову ἄττα”]³⁸. Kretschmer тоже относит его к числу *Lallwort* [“детских слов”]³⁹. Другие, основываясь на известной фразе Арриана, выдви-

³³ В армянском *սխալակ* значит еще “группа” в применении к животным (букв. “по овчарням”). Любопытно, что и это слово, [которое] встречается в грузинском в виде *faqa*, *Daqa*, заимствовано из армянского. *Փխալակն* “охотничья собака”, значит скорее “пастушеская собака”. У Чубинова слову *րաքի* дается значение “пушистый хвост собаки”, причем ссылается он на С.Орбелиани. Видимо, в источнике читалось *սխալակն*. В армянском имеется также слово *փաղակ* “охотничья собака”, но возможно, что оно имеет отношение к *րաղակ*, означавшему “охотничья собака”.

³⁴ [Пассаж заканчивается обрывочными предложениями]: Вопрос о происхождении слова оставляем в стороне. Греческое *μέγαιρον* “комната” некоторыми сопоставлялась с арабским *mağara* “пещера”. Нельзя пренебречь этим сопоставлением.

³⁵ *Arnobii Adversus gentes*, V, 6.

³⁶ [Так как Агдистис – гермафродит, это имя может быть равным образом поставлено и в женском, и в мужском роде. Мы сохраняем авторское написание.]

³⁷ **W. M. Ramsay**, *Some Phrygian Monuments*, *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 3 (1882), p. 56.

³⁸ **W. Tomaschek**, *Die Alten Thraker*, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie in Wien*, B. CXXX, 1894, p. 42.

³⁹ P.Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, S. 350 и сл.

гают значение "отец"⁴⁰.

Мнение F.Hommel'a совершенно другого порядка и заслуживает большего внимания: он возводит Atis к этническому названию Khattu, Kheta⁴¹.

Нет надобности входить в разбор этих этимологий. Наша цель – защитить собственное толкование, которое проливает новый свет на изначальное существо малоазийского бога. Отметим сначала, что наиболее древней формой разбираемого термина надо признать Ates. Она имеется на памятнике царя Миды⁴². Ближе к нашей форме стоит Atus у Геродота (I, 34), у Ксанфа Лидийца⁴³, у Лукиана (De Syria dea). С двойным -t [имя] встречается впервые у комического поэта Феопомпа, современника Аристофана⁴⁴, и эта форма – Attis – наиболее популярна у последующих авторов.

Все три формы – Ates, Atus, Attis – находят свое объяснение в кавказском слове, означающем месяц и луну.

В грузинском **Tve** или **Ttve** თვე, თთვე – обычное слово для обозначения месяца, а в древнегрузинском и лун[ы]. Последняя называется чаще **mTvare** m-θwa-re, то есть производным от того же корня словом. Лазо-мингрельская группа имеет то же слово в виде TuTa თუთა в том же двойном значении. В сванском оно звучит **doSd** или **doSdul(i)** došd, došd-ul(i); к иллюстрации звукового изменения ср. грузинское **daTvi** daθwi "медведь" = сванское **daST**, **daSdv**, dašθ, dašθwi; или грузинское **aTi** aθi "десять" = сванское **ieSd** yešd и пр. Сванское слово налицо и в названии понедельника - došdis, dešdiš, по составу сходном с европейскими Monday, Montag или Lundi. В аварском языке в Дагестане понедельник называется itniko, которое разлагается на itni- и -ko⁴⁵. Последний слог значит "день", а itni со-

⁴⁰ Flavii Arriani fragmenta, Eustathii Commentarii ad Homeri Illiadem. 565,3 – Βιθυνοὶ ἐκάλουν πάπαν τὸν Δία καὶ Ἄττιν τὸν αὐτὸν [Вифины называли Зевса отцом, а также Аттисом]. Vaniček, Fremdwörter in Griechischen und Lateinischen, 1878. См. Graillet, Le Culte de Cybèle, p.10. J.G. Frazer, Adonis, Attis, Osiris. Studies in the History of Oriental Religions, vol. I, London, 1919, p. 281.

⁴¹ F. Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients, 1904, p.39.

⁴² W. M. Ramsay, Cities and Bishoprics, I, 132. G. Perrot et C. Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité, Paris, 1890, vol. V, p. 82.

⁴³ Dionysii Halicarnassensis Antiquitates, I 28

⁴⁴ Fragmenta Comicorum Graecorum, ed. Meineke II 801.

⁴⁵ C. Graham, The Avar Language, The Journal of Roial Asiatic Society, vol. XIII, II, 1881.

держит, несомненно, занимающее нас слово. Любопытно, что в аварском луна обозначается словом mož, равным грузинскому pza, что значит “солнце”, сванскому miš с тем [же] значением (ср. Miš-ladeg “воскресенье” с европейскими Sonntag, Sunday). В сванском имеется еще слово θew в значении “месяца”. Оно воспроисходит армянское բի θiv “число” (от первоначального понятия луны как единицы измерения; ср. mensis от корня *mē – “измерять”), откуда армянское բի, грузинское **Tvla** “считать”. Сходство армянского и сванского слов следует объяснять общностью источника; таковым, возможно, служил мосхский, язык племени, ближе стоявшего к сванам и к доарийскому населению Сомхетии в узком смысле слова. Основой приведенных форм следует считать θe или θwe в значении света, откуда понятие луны как светила и понятие “белого” (грузинское **TeTri** θeθ-gi). Сходным образом имеем в европейских [языках] Lux, luna <*luqsna, [ɲu, “свет”, [ɲu]h “луна” и λευκός “белый” и в семитских - lebānāh “белый” и “луна”.

Весьма важно, что это слово встречается и в этрусском языке. Во фразе avils XX tivrs śas первое слово означает “год”, второе “месяц”, а śas – “шесть”⁴⁶; конечный –s в avil-s, tivr-s – признак родительного падежа. Может быть, и –l и –r имеют отношение к родительному падежу. Tivr, соотв. tiv- означает месяц, вероятно, в двойном его смысле. Что в этрусском луна называлась этим или подобным словом, видно еще из следующего. Латинские писатели название ид производили от этрусского itus: Idus ab eo, quod Tusci itus, vel potius quod Sabini Idus dicunt [“Ид<ы> просходят от того <слова>, которое этрусски произносят как “ит<ы>, а сабины скорее как ”ид<ы>”], говорит Варрон⁴⁷. То же самое утверждает Макробий: Apud (Tuscos) is dies itus vocatur [“У (этрусков) этот день называется “иты”], при этом приводит разные мнения о происхождении самого слова. Одни связывали idus с этрусским глаголом iduare=dividere [“делить”], другие производили от слова idulis “овца”, т.к. в день ид приносили в жертву овец; но было еще мнение, что idus называется [так] потому, что в этот день [“видна полная луна”] “plena luna vi-

⁴⁶ Paulys Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G.Wissowa unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen, hrsg. von W. Kroll, v. Etrusken.

⁴⁷ Varro, De lingua Latina VI, 28.

deatur”, то есть *idus* считали происходящим от *videre* [“видеть”]⁴⁸. В этих этимологических попытках, для нас необязательных⁴⁹, важнее всего ссылка на луну. Название *idus* через этрусское *itis*, *itus* мы возводим к понятию луны. Иды, время полнолуния, и есть время луны *par excellence*. Вполне естественно, чтобы это время называлось по луне, т.е. чтобы *idus*<*itus* означало бы просто “луна” или “лунное” (время). В таком случае мы имели бы право свести *itus* к этрусскому *tiv* или *tivr* “луна”. Армянское *րիւ*, сванское *θew* подтверждают этрусское **tiv*, а этрусское *tivr* имеет прекрасный эквивалент в инглийском *θoga* “луна”. С другой стороны, *Itus* вполне совпадает с сумерийским словом *itu*, что значит тоже “луна, светило”⁵⁰, а *iti-s* встречается в халдских и в третьей ахеменидской надписях в том же смысле. Это обстоятельство вскрывает большое значение разбираемого слова: связывая этрусков с халдами, и обоих – с сумерами, оно служит красноречивым показателем былых этнологических отношений между доарийской Малой Азией и досемитической Месопотамией от ионийских берегов до Персидского залива. Общее всем трем мирам слово, означающее луну, своей живучестью обязано, очевидно, тому, что луна воспринималась как верховное существо. Естественно, напрашивается мысль: к кругу указанных слов отнести также название популярного малоазийского бога: *Ate-s*, *Atu-s*, а равно *Atti-s* вполне покрывают выведенную основу *θε*, *θι*, *θθw*.

Начальный звук *a* не должен смущать нас. Он имеет эквивалент в *i* других форм, и может быть протетического или иного, неуловимого происхождения. Семитический *Tammuz*⁵¹ перешел в греческий в виде *A-donis*, т.е. с таким же протетическим *a*. Фригийской среде Атиса не чужда была эта языковая особенность: арио-европейское *genus* [“род”] дает во фриг. *ἀ-ζήν*; [“месяц”,] *mensis*, *μήν* -

⁴⁸ Macrobius, *Saturnalia*, 15

⁴⁹ А. Walde, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1910, склонен считаться с этими этимологиями.

⁵⁰ S. Langdon, *A Sumerian Grammar and Chrestomathy with a Vocabulary of the Principal Roots in Sumerian and a List of the Most Important Syllabus and Vowel Transcriptions*, Paris – New York, 1911, ср. M. Tzereteli, *Sumerian and Georgian*, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1913, January.

⁵¹ Предположение, будто *Adonis* - от кананейского *adōn* = ассир. и сумер. *umun* “господин” (*Zimmer*, *Abh. d. Phil. Kl. Kön. Sächs. Gesch. D. Wiss.*, 1909, XXVII) вряд ли основательно.

армянское ա-Մի и пр. В географических названиях встречается имя Атиса и без начального *a*, напр. Tottaion (в верховьях Мембриса с культом Meter Ciclea) или Tottes, наряду с Attalia (ныне Adalia), Attyda, Attaia, Attanassus (<’ ΑΤΤΙΣ-ΑΝΑΞ), Atoukome, Ateous kastron и пр⁵².

Наш лингвистический анализ ведет к тому, чтобы признать в Атисе лунное божество. Речь идет о происхождении, об изначальном существе его. Впрочем, вывод наш отнюдь не противоречит и традиционному представлению о спутнике матери богов и находит оправдание в новейших данных клинописной литературы. К этому вернемся ниже. Остановимся пока на некоторых явлениях из исторической среды Атиса, говорящих в пользу нашего положения.

Известно, что малоазийский пантеон знал лунного бога по имени Мен. Сходство его с Атисом давно отмечено исследователями. Слава и популярность Мена выходила за пределы той скромной дани, которую платили арио-европейские народы Луне в числе других второстепенных божеств. Мен, несомненно, питался старинными корнями: он – росток давнишнего культа, он – отображение Атиса в новой этнической обстановке. В сущности Мен ничем не отличается от Атиса, разве только именем: а в нашем понимании даже имя его является греческим переводом Атиса. Мен молод, как Атис; оба они одеты одинаково, оба носят родную Атису фригийскую шапку; у них общие атрибуты – мак, гранат, сосновая шишка; лунный серп одинаково красуются над ними как красноречивая надпись об их былом существе.

Обыкновенно думают, что Атис и Мен – разные божества – постепенно сблизилась и окончательно слились, причем все качества Мена перешли к Атису. Однако не совсем понятно, почему вегетационный бог с популярнейшими мистериями, бог, признанный даже в Риме, должен был перенять у лунного божества его качества; или почему лунное божество должно было слиться с Атисом, богом другой природы.

Если признать наше воззрение об изначальном существе Ати-

⁵² Murray’s Handy Classical Maps. Asia Minor, by J.G.C. Anderson, 1903; также W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.

са, то все будет понятно. Мен – греческий аспект Атиса. С усилением греческой культуры в Малой Азии лунная природа местного бога, ставшего вегетационным по преимуществу, была выделена в особое существо под видом Мена. В период национального возрождения этнических коллективов после битвы при Магнезии образ Атиса был восстановлен в полноте и он вступил в свои права, уступленные перед тем Мену. Вот почему во фригийском городе Евменеи Мен Ascaenos называется Αγδίστεως, [“<принадлежащий> Агдистису”] т.е. Атисом, т.к. он и есть сын Агдистиса-Кибелы⁵³. Или Мен Καου восседал в городе, носящем имя Атиса, Attuda, и почитался как местное божество, очевидно, унаследовав славу Атиса. В орфическом гимне читается Μητέρα τ’ ἀθανάτων” Αττιν καὶ Μηνα κικλήσκω [“Призываю Матерь бессмертных, Аттиса и Мена”]. У Roscher’a (Lexikon) совершенно верно толкуется, что здесь речь идет не о двух, а об одном божестве с двумя названиями Атис – Мен⁵⁴. В латинских тавробольных надписях встречаются выражения вроде Attidi Menotyanno [“Аттису Мену-тиранну”], т.е. Мен со своим характерным титулом поглощен Аттисом⁵⁵. Среди городов, центров культа Мена, приводимых у Roscher’a некоторые носят названия, сохранившие, по-видимому, память Атиса, напр. Αξιεττηνός или Αξιόττηνός.

О лунном происхождении Атиса говорит и то, что в легендах, отражающих архаические черты верования, он называется “пастухом светлых звезд”, приписывается ему, как подобает пастуху, fistula и virga – свирель и посох⁵⁶. Под пастухом понимается луна и это не просто фигуральное выражение, определяющее отношение луны к звездам: бог флоры считался одновременно и покровителем стада, и оба понятия, как увидим, связывались с луной.

Любопытно, что и другие ученые чувствовали, что культ Мена имеет корни в древнейшем пантеоне страны. Ramsay искал в нем

⁵³ Corpus Inscriptionum Graecarum, 3886 add.

⁵⁴ Hymni Orphici, Prooemium, 40.

⁵⁵ Corpus Inscriptionum Latinarum, VI 499, 500 и пр.

⁵⁶ Hippolitus, Refutatio omnium haeresium, V.9, ποιμήν λευκῶν ἄστρον [“пастырь белых звезд”], также Arnobius, 4, 35; [Homeri Ilias, IV, 275] αἰπόλος ἀνήρ; [Scholia] in Theocritum [VIII, 30] συρικτή, Tertullian и др., см. С. Bruchmann, Epitheta deorum, quae apud poetas Graecos leguntur, Leipzig, 1893.

наследие фригийского солярного божества Manes'a⁵⁷. Он прав принципиально, поскольку для Мена полагает местного прародителя. Но сопоставление его не совсем верно: Мен восходит к лунному божеству Атису, а не солярному Манесу.

Лунный бог пользовался, по-видимому, большим почетом в Передней Азии вообще, и среди яфетических народностей в частности⁵⁸. Слова Страбона о культе луны в Албании (Кавказской) заслуживают исключительного внимания. Албанцы “почитают как богов – говорит Страбон – Солнце, Небо, Луну, в особенности Луну. У них имеется святилище поблизости от Иберии. Жрецом состоит у них лицо наиболее уважаемое после царя, стоящее во главе святилища большого и многолюдного, и вместе с ним ему подчиняются храмовые рабы. Из них многие вдохновляются и пророчествуют” и пр⁵⁹.

⁵⁷ JHS, 1889, p. 229.

⁵⁸ Впрочем, культ луны высоко стоял в Индии. “The Moongod as Joma forms the centre of Vedic belief and cult” [“Такой лунный бог как Йома образует центр ведических верований и культа”], A. A. Macdonell, History of Vedic Mythology, Strassburg, 1897, p. 113: “being the creator and ruler of the world much more than the sun: while Indra is the most popular Vedic God only next to the moon” [“... создатель и правитель мира в гораздо большей степени, чем Солнце: в то же время Индра – это самый популярный ведический бог, но только вслед за Луной”]. Grundriss der Iranischen Philologie, II, p. 113.

⁵⁹ Strab. XI, 4, [7]. Θεοὺς δὲ τιμῶσιν “Ἥλιον καὶ Δία καὶ Σελήνην, διαφερόντως δὲ τὴν Σελήνην.” Ἔστι δ’ αὐτῆς τὸ ἱερόν τῆς Ἰβηρίας πλησίον· ἱεράται δ’ ἀνὴρ ἐν τιμότητος μετὰ γὰρ τὸν βασιλέα, προεστὼς τῆς ἱερᾶς χώρας, πολλῆς καὶ εὐάνδρου, καὶ αὐτῆς καὶ τῶν ἱεροδούλων, ὧν ἐνθουσιῶσι πολλοὶ καὶ προφητεύουσιν· ὅς δ’ ἂν αὐτῶν ἐπὶ πλεόν κατάσχετος γενόμενος πλανᾶται κατὰ τὰς ὕλας μόνος, τοῦτον συλλαβῶν ὁ ἱερεὺς ἀλύσει δῆσας ἱερᾷ τρέφει πολυτελῶς τὸν ἐνιαυτὸν ἐκείνου, ἔπειτα προαχθεὶς εἰς τὴν θυσίαν τῆς θεοῦ, σὺν ἄλλοις ἱερείοις θύεται μυρισθεὶς. Τῆς δὲ θυσίας ὁ τρόπος οὗτος· ἔχων τις ἱερὰν λόγχην, ἥπερ ἔστι νόμος ἀνθρωποθυτεῖν, παρελθὼν ἐκ τοῦ πλήθους παίει διὰ τῆς πλευρᾶς εἰς τὴν καρδίαν, οὐκ ἄπειρος τοιοῦτου· πεσόντος δὲ σημειοῦνται μαντεῖά τινα ἐκ τοῦ πτώματος καὶ εἰς τὸ κοινὸν ἀποφαίνουσι, κομισθέντος δὲ τοῦ σώματος εἰς τι χωρίον, ἐπιβαίνουσι ἅπαντες καθαρσίῳ χρώμενοι. [Приведенная в ссылке по-гречески, но не переведенная Н. Адонцем часть пассажа гласит: “Если же кто из них, впав в особое неистовство, блуждает в одиночку по лесам, то схватив его и наложив на него священные оковы, жрец обильно кормит его весь тот год, а затем выводит его на заклание богу, и умастившись, вместе с другими жрецами закаляет его. Жертву же приносят следующим образом: есть у жреца некое **священное копье** <подчеркнуто Н. Адонцем>, которым по закону положено закалать людей; выйдя из толпы, он, имея в том определенную сноровку, бьет сквозь бок в сердце; по тому, как упадет труп, совершают некое гадание и <результаты> его объявляют всем <присутствующим>; когда же уносят тело, все собираются в каком-то месте, и <там> совершают обряд очищения”].

Слово διαφερόντως [“в особенности”], как и все описание святилища и условий, в которых совершались жертвоприношения, показывают, что луна занимала в Албании первенствующее положение среди богов. Ей приносили человеческие жертвы с особыми церемониями. Вспомним, что и Артемида Таврическая, первоначально тоже лунное божество, требовало человеческих жертв. Нет ли генетической связи между человеческими жертвоприношениями у албанцев и известной ампутацией в культе Атиса, как символизацией начального обычая приносить человеческие жертвы?

Интересно в особенности указание Страбона, что посвященные луне рабы блуждали в священном лесу и многие из них пророчествовали. Дар предсказания и вдохновение исходил, очевидно, от бога, которому были посвящены рабы. Иначе говоря, луна у албанцев считалась еще богом предсказания, колдовства. Армянское слово բով թօւն в значении заклинания, колдовства не восходит ли к той же основе, откуда название бога луны?

Лунный бог был в почете, несомненно, и в Армении. Отклики старого культа слышны в армянских сектах, например, павликианстве. Кибела и Атис были очень популярны среди армян, хотя под другими названиями. На то указывает и легенда о Диорфе, приводимая у Псевдо-Плутарха, что является армянской версией Пессинунтского мифа о Кибеле и Атисе. Вопрос о культе божественной четы у армян будет рассмотрен в особой статье.

Если теперь обратимся к установившимся воззрениям на культ Атиса, то увидим, что они вполне совместимы и с нашим пониманием Атиса. Наша точка зрения скорее дополняет принятые воззрения и совпадает с результатом новейших исследований об ассирийских эквивалентах Атиса.

Немецкий ученый Hepding⁶⁰ в своей прекрасной монографии собрал воедино разбросанные историко-литературные материалы и сведения об Атисе и осветил культ его с достаточной ясностью. Заключение, к которому он пришел, можно сформулировать словами авторитетного специалиста Cumont'a: “Attis personnifié probablement la

⁶⁰ Н. Hepding, Attis, seine Mithen und sein Kult, Giessen, 1903, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten von A. Dieterich und K. Wünsche, hrsg. K. Wünsche und L. Deubner, Bd. I, Berlin, 1903.

végétation, brûlée par les ardeurs de l'été avant d'avoir atteint sa maturité et que durant d'hiver paraît s'affaiblir et pour ainsi dire perdre la virilité puis mourir, pour renaître au printemps avec un nouvel éclat ” [“Атис, вероятно, олицетворяет вегетацию, которая кипит в летнюю жару, пока не достигнет своей зрелости, и которая как будто ослабевает зимой и, так сказать, теряет свою мужескую природу, а затем умирает, чтобы возродиться весной в новом блеске”]⁶¹.

Так думали и древние. Почти в таких же словах характеризует Атиса философ Порфирий, как о том сообщает Августин⁶². По его мнению, Атис – “весеннее лицо земли”, то есть бог вегетации, флоры. Но так как источником жизни в народе считается солнце, его животворящие лучи, то, естественно, что Атис должен был слиться с понятием солнца. Арнобий прямо говорит: “Attis sol est” [“Атис – это солнце”]⁶³. Однако в более отдаленные времена, на заре жизни Атиса, по крайней мере, его почитатели были иного мнения о растительной и вообще животной жизни в природе. Они ставили ее в связь с луной скорее, чем с солнцем.

Великое ночное светило со своими причудливыми фазами поражало и приковывало к себе сознание первобытного человека-пастуха. Оно представлялось им своего рода “плодом самопроизводящимся”⁶⁴, который вырастает и умирает для того, чтобы вновь родиться и вновь умереть. Этот небесный плод, казался прототипом растительной и даже животной жизни на земле. От нее, от луны зависели “das Wachstum der Pflanzen und das Gedeihen der Herde” [“произрастание растений и приращение стад”]⁶⁵. Влияние луны на растительный и животный мир признается и классическими писателями, даже Аристотелем⁶⁶. На основании одного документа из архи-

⁶¹ F. Cumont, Notice sur un Attis funéraire (Extrait du Bulletin de l'Institute Archéologique liégeois, t. XXIX, 1901, p. 5).

⁶² Augustini De civitate Dei, VII 25: propter vernalem quipped faciem terrae, quae ceteris est temporibus pulchrior, Porphyrius, philosophus nobilis, Attin flores significare perhibuit, et ideo abscisum, quae flos decidit ante fructum [Из-за этого-то весеннего лица земли, что прекрасней всех остальных времен <года>, сообщает Порфирий, благородный философ, Аттис обозначает цветы, и кастрирован он потому, что цвет опадает до того, <как появится> плод].

⁶³ Arnobius, V, 42.

⁶⁴ Jeremias, Das Alte Testament, p. 33. Rocher's Lexikon, Sin, IV, p. 895.

⁶⁵ Rocher's Lexikon. II 3152.

⁶⁶ Ibid.

ва Нипур (2500-2400 г.), изданного Лангдоном⁶⁷, полагают, что астральный характер Innini, сумерийской Иштар, надо считать установленным и доказанным. Он показывает, что “Die Babylonischen Höllenfahrt-Legenden nicht nur das Leben und Sterben der Vegetation, sondern auch das Verschwinden und Sichtbarwerden innerhalb des Gestirnhimmels zum Ausdruck bringen. Beide Erscheinungen am Himmel und im Naturbuch galten in der altorientalischen Geisteswelt als Entsprechung” [“Вавилонские легенды о сошествии в загробный мир отражают не только жизнь и смерть вегетации, но и процессы исчезновения и появления на звездном небе. В древневосточном духовном мире оба явления – на небе и в книге природы - рассматривались как взаимосоответствующие”]⁶⁸.

Иштар спускают в подземный мир в поисках Таммуза (=Атиса). Это он на три дня исчезает в подземном мире, через три дня он показывается, воскресает, приветствуемый радостным hillal (=аллелуйя) – так выражается Гудеа, наместник Лагаша, о фазах луны. Жизнь луны в этом представлении является астральным первообразом смерти и воскресения Атиса-Таммуза на третий день. Атис – олицетворение луны⁶⁹.

Hommel⁷⁰ утверждает, что Nadad был первоначально сирийским лунным богом (ursprünglich der Syrische und auch Assyrische Mondgott [“первоначально сирийский, а также ассирийский лунный бог”]). Его эпитет был gimmon, т.е. “гранат”, что вполне соответствует месопотамскому представлению о луне. Выше мы упоминали, что inbu=“плод” назывался лунный бог Син. В Вавилоне gimmon был воспринят под влиянием народной этимологии как Rammanu, т.е. “тремещий”, откуда вавилонское название Адада. Тот же ученый сопоставляет Адада с <майинским>⁷¹, тоже лунным богом Wadd. Любопытно, что Wadd носил прозвище “отец”, Wadd ab⁷², что напоминает эпитет Атиса, πατῆρ. Некоторые ученые на этом основа-

⁶⁷ S. Langdon, Tablets from the Archives of Draham, Proceedings of the Society of Biblical Archeology, 1912.

⁶⁸ Jeremias, Roscher's Lex. III, 1436.

⁶⁹ Ibid. III, p. 892.

⁷⁰ F. Hommel, Grundriss der Geographie, Geographie der Vorderasiens, p. 88 и сл.

⁷¹ [У Н. Адонца “майинским”. Майин – царство в Северной Аравии, верховным божеством которого был бог Вадд – “любовь”].

⁷² Ibid. p. 85.

нии думали, что Атис значит “отец”. Но это так же было бы верно, если бы по выражению Ζεὺς πατῆρ сделал бы аналогичное заключение о значении Зевса. Адад, как известно, спутник богини матери Атаргатис, т.е. сирийской Кибелы⁷³. Следовательно, Атис как лунное божество не есть исключительный пример среди любимцев матери богов.

При анализе легенд об Атисе и Кибеле обнаруживаются в них особенности, говорящие в пользу защищаемой нами тезы.

Миф об Атисе известен в некоторых версиях, но существо их одно и то же. По версии Гермесианакта⁷⁴, автора элегий, Атис - сын фригийца, родившийся от матери οὐ τεκνοποιός [“неродящей”]. Когда он вырос, переселился в Лидию, и установил здесь культ Матери, стал ее⁷⁵ любимцем в такой степени, что вызвал ревность Зевса. Мстительный бог послал на лидийцев **кабана**, от которого погибли они и с ними Атис. По сирийской традиции, раненный кабаном Атис спасся в Сирии⁷⁶. К этой версии восходит, видимо, рассказ Геродота о сыне Креза по имени Атис, погибшем также из-за кабана. Крезу было предсказано во сне, что сын его умрет от острия железа. Несмотря на меры предосторожности, предпринятые отцом, сон сбылся. В соседней Мизии появился свирепый кабан. На борьбу с ним Крез отрядил группу молодых людей с царевичем во главе. Фригийский царевич Адраст, находившийся тогда в Сардах, выпросил у царя разрешение сопровождать Атиса. Во время погони за кабаном Адраст нечаянно поразил Атиса насмерть⁷⁷. На канве Геродотова рассказа соткана сирийская версия о царице Стратонике (=Кибела) и красивом юноше Комбаба (=Атис)⁷⁸.

По другой, Пессинунтской версии⁷⁹, Зевс во время сна испустил семя на землю и от него выросло двуполое существо по имени Агдистис. Устрашенные этим чудовищем, боги отрезали у него

⁷³ Luciani De Dea Syria. Macrobi Saturnia, 23, 17 и другие.

⁷⁴ У Павсания, VII 17 9 и сл.

⁷⁵ В рукописи читается ἦκων ... παρ’ αὐτῆ (т.е. Матери) τιμῆς [“оказался у нее в <такой> чести”], хотя издатели исправляют в παρ’ αὐτοῖς (т.е. у лидийцев) – вряд ли основательно.

⁷⁶ Luciani De Dea Syria.

⁷⁷ Herodoti Historie, I 34 и сл.

⁷⁸ Luciani De Dea Syria.

⁷⁹ Также у Павсания, VII 17 10-11.

мужескую половину и бросили. От нее выросло миндальное дерево, плод коего дочь реки Сангары подняла и спрятала у себя в лоне; от него она забеременела и родила Атиса. Чтобы скрыть позор, она выкинула мальчика. Но мальчик не погиб благодаря **козе**, которая кормила его. Он вырос и оказался красавцем. В него влюбилась Агдистис. Когда Атиса послали в Песинунт, чтобы женить его на дочери местного царя, на свадьбу явилась Агдистис. Атис в припадке {безумия⁸⁰} ампутировал себя и умер. Агдистис, сокрушенная горем, просит Зевса предохранить тело Атиса от порчи и гниения.

К пессинунтской версии сводится сводная редакция Тимофея⁸¹, жившего при Птолемею I. Скала, где почивал Зевс, носит название Agdus, родившееся чудовище – Agdestis. Дочь Сангары называется Nana. Выброшенного ребенка кормили **козьим** молоком и называли Атис - “от того ли, что так называется по-лидийски ребенок, или от фригийского слова Atagos “коза””: et quoniam Lydio scitulos sic vocat vel quia hircus Phryges suis Atagos elocutionibus nuncupant, inde Attis nomen. Царь Пессинунта – Мида(с) и дерево, под которым Атис совершил самосечение – сосна.

Во всех версиях важную роль играет кабан или коза. Кабан – виновник смерти Атиса, а коза – кормилица, даритель жизни. Вряд ли можно относиться серьезно к толкованию, по которому кабан есть олицетворение суровой зимы или, как думают другие, знойного лета, убивающего весеннюю природу в лице Атиса. Кабан имеет здесь, несомненно, более реальное значение. Отношение Атиса к нему, а равно и к козе должно быть истолковано в смысле преемственности культа их: кабан и коза были когда-то предметами поклонения и почитались как боги, но должны были уступить место божеству Атиса. Боги, хотя и развенчанные, никогда не уходят бесследно из мира верований, а застревают там на деградированных позициях. Известно, что кабан служил национальной эмблемой Ликии, как видно из дошедших до нас монет⁸², носящих изображение его. А это

⁸⁰ {сумасшествия}

⁸¹ У Арнобия, *Adversus gentes*, V. 5. Сводный характер редакции проглядывает, между прочим, из того, что автор два раза заставляет скалу родить – Magna Mater и Agdestis, принимая их за разные существа.

⁸² V. E. **Babelon**, *Traite des monnaies grecques et romaines*, p.II.

ореоле священного животного, причастного к пантеону богов. Надо полагать, что такие же мотивы лежат в основе появления кабана в легенде, т.е. что его местное название тоже звучало сходно со словом, послужившим {связующим звеном⁸⁸} между Атисом и козой.

В кавказских языках налицо искомые слова. В грузинском **taxe** ‘taxe’ значит ‘кабан’, в сванском – **tax** tax. В тех же языках почти омонимичное слово значит ‘козел’ – в форме **Txa** txa по-грузински (откуда **Txieri** θχieri ‘бурдюк’ < из козьего меха), лазо-мингрельское **Txa** txa, daχ-ul по-свански, в абадзенском – tekeχi ‘козел’, шапсугском - tеseχi. С ними в родстве находится фригийское atag-us, греческое δίζα⁸⁹ < dig-i-a, персидское take, армянское տիկ tik < *dig в значении бурдюка, и германское Zicke.

На почве смешения слов tax/daχ ‘козел’ со словом taxe ‘кабан’ станет понятным расхождение легенды об Атисе: двоякое понимание слова создало двоякую версию: в одной действует кабан, в другой – коза.

То обстоятельство, что наше слово встречается в арио-европейских языках, казалось бы, затрудняет наше положение. Дело в том, однако, что оно во всяком случае не индо-европейского происхождения. В иранской форме take, откуда тюркское teke, слово это распространено по всему Ближнему Востоку и сейчас является общепонятным выражением для ‘козла’, в особенности козла, ведущего стадо. Если бы оно было арио-европейского происхождения, оно не могло звучать в греческом δίζα из *dig-i-a, и в персидском take. Нам сдается, что слово это восходит к Tarku, названию популярного хаттского бога. Он скрывал в себе зародыш первоначального культа козла⁹⁰. Греческое τράγος ‘козел’ не имеет этимологии; несомненно, оно зависит от tarku. Имя другого хаттского бога читается в кли-

⁸⁸ {цепью}

⁸⁹ [Слово засвидетельствовано только в Лексиконе Гезихия. У других авторов (Геродот, Элий Геродиан, Гелланик, Стефан Грамматик) встречается топоним Турόδιζα (город во Фракии), вероятно, производный от δίζα. У Публия Элия Флегона в списке италийцев, доживших до ста лет, фигурируют некие Айдесий Дидза (Αιδέσιος Δίζα) и Битюс, сын Дидзасты (Βίθυσ Διζάστου), оба – македонские переселенцы.]

⁹⁰ [Впоследствии Н.Адонц изменил свое мнение и связал хеттского Тарку и, соответственно, армянского Торка с группой слов, означающих разного рода хищных птиц, см. Ն. Աղոնց, Տորքի աստված հին Հայոց, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 79 – 86].

нописи то Tušpa, то Tugušpa; точно так же имя халдского (ванского) царя ассирийцы передавали как Sar-durri и Se-duri, где Se=Sar⁹¹. Из чего следует, что *r* произносилось очень слабо и потому иногда, как думает Jensen, не слышалось. Такого качества был и звук *r* в Tarqu. Потому он исчез в живых языках: таχ<Tarqu, подобно тому, как греч. Τυρσανοί дал в Италии tursci и tusci.

Вопрос о происхождении слова, ввиду неопределенности лингвистического существа хаттов может быть разрешен тем, что оно было во всяком случае живым элементом в кавказских языках в значении козла и сохранилось там до сих пор. Обоготворение, культ животных у кавказских горцев и поныне еще не вымершее явление. Звуковые несоответствия в формах слов, отмеченные выше, теряют остроту и находят свое объяснение в факте заимствования. Отношение же Атиса к козе, к своей кормилице, приобретает реальную историческую почву: выясняется образ козла-бога, которых повлиял на народную этимологию Attis от Atagus.

Повидимому, существовала еще одна попытка народной этимологии – производить имя Атиса от горы Agdus. По версии Тимофея именно на этой горе томился Зевс любовью к матери богов. Чудовище, родившееся здесь от семени Зевса по имени Agdistis, оно и есть Атис. В первоначальном мифе в роли Кибелы выступает скала Agdus; родившийся от нее ребенок носил ее имя Agdistis, откуда Attis. Иначе говоря, Agdus и есть Μήτηρ ὄρεία [“Горная мать”]; что ее ребенок имел отношение к горе, видно из любопытного архаического обычая вифинян, которые, чтобы воззвать к богу Атису, подымались “на вершины гор” εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὀρέων⁹². Затем Agdistis как двуполое существо (ср. Гезихий: Ἀδαγούς... Ἐρμαφρόδιτος) отождествляется с Кибелой, а для ее сына и любимца подыскивается новая этимология с сопоставлением с atagus “козой”.

Agdos – скала во Фригии. Agdos напоминает греческое ὄχθος, ὄχθη “утес”, происхождение коего неизвестно. Сюда же относится, вероятно, армянское խուր շիտ “холм”. Не находятся ли эти слова в родстве с грузинским **Тхеми** თხემი, сванским θхит, θхвим,

⁹¹ Jensen, ZA VIII p. 375.

⁹² Flavii Arriani fragm. in Eustathii Comment. in Homeri Illiadem, 565, 4.

что означает вершину горы, ἄκρα τῶν ὄρων. Корневые согласные – те же звуки, что имеем в словах θαχ “кабан” и ταχ “коза”. Три созвучных слова дали основание для народной этимологии: производить имя Атиса от скалы agdos < *θχ, от козы – тχ, и от кабана – θαχ.

В мифе Атиса важное место отводится местности Пессинунт. Она названием своим обязана сосновому дереву: Атис совершил операцию над собой под сосновым деревом; память о сосне чувствовалась в церемонии “arbor intrat” [“входит дерево”]⁹³. Πέσσι-νους от πίτυς “сосна”, лат. pinus < *pit(s)nos. В грузинском **fiWvi** ‘pitvi, [a в] армянском **փիփի**⁹⁴ ‘pitī поныне значит “сосна”, но вероятнее всего, что [обе формы] заимствован[ы из] греческого, тем более, что встречается еще форма **fitvi** ‘pitui, ср. греч. pivssa “смола” = груз. **fisi**.

Занимающее нас слово Atus было принято в лидийской царской династии как теофорное имя. По генеалогии древних у лидийского царя Атиса было два сына: Λυδός и Τυρρηός. Вследствие ужасного голода, продолжавшегося 18 лет, царь Атис решил разделить население на две части – одну оставил в Лидии, а другая, имея во главе сына Атиса, Тиррена, переселилась в Италию⁹⁵. Рассказ этот отражает воспоминания о родстве тирренов и этрусков с лидийцами. В подтверждение древние ссылаются еще на сходство их одежды⁹⁶. Как бы ни смотреть на этот вопрос, который в целом мире еще не получил своего бесспорного решения – для нас одно несомненно, что в той среде, где сложилась традиция о родстве лидийцев и этрусков и генеалогия, по которой Τυρρηός - сын Atus’a, в этой среде чувствовалось во всяком случае этимологическое родство их названий, отца и сына, Atus и Τυρρηός.

⁹³ [Имеется в виду римская церемония, которая совершалась ежегодно в честь богини Кибелы во время около весеннего солнцеворота: срезалось сосновое дерево, и с божескими почестями приносилось к капищу Кибелы, где украшалось фиалками, символизировавшими кровь Атиса. Спустя несколько дней впавшие в экстаз жрецы-галлы окропляли своей собственной кровью как алтарь богини, так и священное дерево.]

⁹⁴ [Примечание на правом поле]: “Хотя есть и другие деревья с окончанием -փի: **փնփի**, **unփի**, **noiWi**, **kapWi**, **soinW**[ср.] перс. [nājū] **ناجو**”.

⁹⁵ Dionysii Halicarnassensis Antiquitates Romanae, I, 27. Herodoti Historiae, I, 94.

⁹⁶ Dionysii Halicarnassensis Antiquitates Romanae, III, 61.

Выше разъяснено нами, что этрусское слово *tivr* “луна, месяц” через арм. բի թիւ “число”, сванское *θev* “месяц” восходит к груз. *θ(θ)we* “луна”, от корня *θu θi* “свет”. Происхождение *Τυρρηνός* от *Atys* Ἄτυς, воспринятое лингвистически, оправдывается фактически. Мы полагаем, что подобно Атису и этрусский эпоним происходит от слова, означающего лунное божество: *τυρρηνοί*, *τυρσηνοί*, *τυρσαίνοι* состоит из *turs-* и *-ani*; *turs*<*tivrs*, родит. падеж слова, означающего луну. *Tivrs-anoi* значит относящиеся или принадлежащие к *tivr*-у или последователи *tivr*’а. Халды (в Армении) носили имя своего национального бога *Xaldi*, называя себя *Xaldi-ni*. Итальянская форма того же слова *Tus-ci*, *Etrus-ci*⁹⁷ имеют *-ki* вместо *-ni*: оба суффикса – приметы, между прочим, множественного числа (*ki=xi* в названиях *Kumtu-hi*, *Κολ-χι*, *Μοσ-χι*, *Ταυ- χι*). Любопытно, что вместо *Τυρρηνός* попадает и форма *Τυρρηβός*: имя сына Атиса из <*turs-ēbi*, в которой узнаем другую примету множественного числа *-bi*, *-ēbi*. Три приметы и сейчас функционируют в кавказских языках. Появление *-ki* наряду с *-bi* и *-ni* не позволяет признать в нем арио-европейское *-sk*=русское “-ский”, ср. *Englisc* “English” и пр.

Ходячая этимология слова с древних времен производит *τυρρηνοί* от *τύρσις*, *τύρσος* “башня”, в смысле “строителей башен” – {объяснение⁹⁸}, не внушающее доверия. Отношение этих двух слов, если таковое существует, можно было бы осветить иначе, признав за башнями культовое значение. Из Ксенофонта мы узнаем, что у мосинойков, народа, родственного кавказским сванам, царь жил в высокой башне⁹⁹. Царь считался одновременно и прежде всего жрецом, и резиденция его – святилищем, храмом лунного бога. Потому и башни носили имя бога *turs-is*. Недаром вифины поднимались на горы и оттуда зывали к Атису. Сам Атис после членосечения своего скрылся в горах Диндим. Пастух и сын *Μήτηρ ὀρέια* [“Горной матери”], он и живет в горах. Этому представлению и потребности отвечает башня с жилищем царя–жреца – земного образа небесного

⁹⁷ Заслуживает внимания начальное *e-*; хотя в аналогичных позициях оно имеет локальное значение, но здесь оно может быть сопоставлено с протетическим *a-* в *a-tis*, *a-tus*.

⁹⁸ {название}

⁹⁹ [Anabasis, 5.4, 26].

бога-светила.

Как бы то ни было, скорее *tursis* происходит от этнического имени, но не наоборот. По Ксенофону, в Понте “башня” называлась *μόσυνοι*, откуда *μόσυνοῦκοι* “живущие на башнях”¹⁰⁰. *Mosuni* значит в действительности “сванец”, “сван”; и сейчас сваны называют себя *mošuni*. Народная этимология производила слово от *mošun-i*, где *šun* < *šen* ṣṣṣ, *šaena* значит “постройка”.

У Плутарха сохранилось предание о том, что тиррены пришли в Лидию из Фессалии, а в Италию из Лидии¹⁰¹. Предание обязано своим происхождением тому факту, что в Фессалии существовали когда-то тиррены-этруски. Но откуда ли они пришли в Малую Азию – это подлежит сомнению. Вернее обратное предположение: что [они] в Фессалию они попали из Малой Азии. Если не этруски, то народности культа Атиса, по-видимому, наводняли не только Фессалию, но и всю Аттику. Один из ученых, специально занимавшийся культом Атиса, высказал мнение о происхождении самого названия Аттики от имени нашего бога Атиса, *Attis*¹⁰².

У Гезихия Ἀτιόλοφος – древнее название Илиона, Ἀτῆς λόφος ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ Ἰλῖος¹⁰³; τῆς Φρυγίας Ἀτῆς λόφος¹⁰⁴ [“Илион сперва назывался горой (холмом) Аты – холм фригийки Аты”]; - видимо, народная этимология видела здесь слово ἄτη [“помешательство, злодеяние, несчастье”], но вероятнее, что эта местность сохранила память Атиса.

Среди теофорных имен, помимо *Attalus*, *Atilios*, *Atthis* встречается *Titias*. Так назывался корибант матери богов в Милете. Так как в данном случае корибант заменяет Атиса, то вероятно, что и их имена родственны. *Titias* напоминает греческое слово τίτῳ, τοῦς в значении “аурога, jour, soleil”, (“заря, день, солнце”) что, с другой стороны, сопоставляется с санскритским *Tilhi* “un temps de la revolu-

¹⁰⁰ [На самом деле - по Страбону: *Strab. Geogr.* 12.3.18. У Ксенофона и этноним и название башни пишется через двойную сигму: никаких попыток этимологизировать название племени через название башни или наоборот, у Ксенофона не наблюдается.]

¹⁰¹ *Plutarchi Vitae parallelae, Romulus*, 2.

¹⁰² *Eisler, Kuba-Kybele, Philol.* LXVIII, 1909, p. 118.

¹⁰³ *Lycophronis Alexandra*, 29 [ссылка неверна].

¹⁰⁴ *Pseudo-Apollodori Bibliotheca* 3, 143 и [*Hellanic Historiae fr. in*] *Joannes Tzetzes*, 3, 12, 3.

tion lunaire” [“время обращения луны, лунный цикл”]. Сюда же относится и Τιτάν, ἄνος, Τιτήν, ἦνος “dieu solaire” [“лунный бог”]¹⁰⁵.

По звуку и значению слова эти близко подходят к разбираемому нами названию бога. Каково их взаимное отношение, случайно ли совпадение, или сходство объясняется заимствованием – эти вопросы остаются пока открытыми. Заслуживает внимания встреча и другого рассмотренного выше кавказского слова с арио-европейским: таχ, a-tag-us, персидским така. Эти явления относятся к общей проблеме о положении кавказских (яфетических) языков среди других семейств: теза наша сохраняет свою силу при любом разрешении ее.

1922, сентябрь.

¹⁰⁵ E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Étudiée dans ses rapport avec les autres langues indo-européennes, Heidelberg – Paris, 1923.

ԱՐՇԱԿ ԲԱՆՈՒԶՅԱՆ

ԵՂԻՂԵԻ «ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ» ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏԱՌԻԿԻ ՆՈՐ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկի հնագույն պատառիկի առաջին հրապարակման համար՝ ինչպես արդեն նշել էինք մեր նախորդ հոդվածում¹, պարտական ենք մեծանուն հայագետ Ֆ. Կ. Կոնիբերին²: Լիոնի Քաղաքային գրադարանում 17 համարի ներքո պահպանվող ձեռագիր Պատարագամատուցում (Անարզաբա, 1314 թ.) որպես պահպանակ օգտագործված Եղիշեի այս պատառիկները հիրավի կարող են առ այսօր հայտնի բոլոր պատառիկներից հնագույնը համարվել: Պատառիկի շորս էջերի վերջնական վերջում առավել աչքի ընկնող տարբերությունները շարադրելուց հետո հեղինակը հետևյալ եզրակացություններն է անում՝ «Հատակոտորֆս որչափ ալ պակասաւոր են՝ կ'ապացուցանեն որ Եղիշեի բնագիրը յառաջ շատ տարբեր էր անկէ՛ զոր այսօր տպագրութիւնք մեր առջեւ կը դնեն: ... Համառօտ ըսելով հատակոտորֆս կը ցուցանեն՝ բաց ի մանր տարբերութիւններէն՝ նաեւ զայն, որ հեղինակիս գործը պարունակող ձեռագիրք չափազանց կերպով կերպարանափոխ եղած ընդմիջարկութիւններ առած են՝ հաւանականօրէն Ժ. դարէն ետքը»:

Այնուհետև այս հրապարակումը հիմք է դարձել բանասերների տարաբնույթ մեկնաբանությունների ու գնահատականների: Դարձել Եղիշեի պատմության ժամանակի, խմբագրումների զանազան տեսությունների փաստարկներից մեկը կամ հիմքը: Ըստ Գ. Խալաթյանի՝ պատառիկում պահպանված հատվածը կարող է լինել Եղիշեի նախնական բնագիրը՝ «որից օգտուել է Փարպեցին եւ որը Սեբեոսին (Է. դար) էլ ծանօթ էր. յետոյ նա ենթարկուել է փոփոխութիւնների եւ նորից մշակուել՝ ըստ երեւութին, ո՛չ վաղ քան Է. դարը»³: Իսկ Ն. Ակինյանն առհասարակ համարում է, որ պատառիկի բնագիրը «ձեռա-

¹ Եղիշեի վարդանանց պատերազմի նորահայտ պատառիկները. – «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 17, էջ 261-287:

² Ֆ. Կ. Կոնիբեր, Եղիշեի պատմության հատակոտորֆ. – «Հանդես Ամսօրեայ», 1893, թիվ 5, էջ 129-133: Ստորագրված է «Փր. Կ. Կոնիբեր»:

³ Գ. Խալաթյան, Եղիշեի աղբիւրների առթիւ. – «Հանդես Ամսօրեայ», 1895, թիվ 4, էջ 113-116:

գիրներէն պետք է առանձին խումբ մ'ենթադրել, որք կը ցուցնեն ընդհանուր աղաւաղումներ Վարդանանց պատմութեան մէջ»⁴: *Ոմանք պատառիկի բնագիրը համարում են համառոտված, ոմանք խմբագրված կամ հավելված՝ ուշ շրջանի միջարկութիւններով, ուրիշներն «անխնամ օրինակ»:* Իրարամերժ տեսակետների, ինչպես նաև «Վարդանանց պատերազմի» ձեռագրախմբի հիմք դարձած մագաղաթյա հնաբույր երկու թերթերն ու նրանցում պահպանված բնագիրն էլ ավելի արժեքավոր է դառնում նոր ընթերցումներով, որոնք վկայված չեն առ այսօր հայտնի որևէ ձեռագրով կամ տպագիր հրատարակութեամբ: Այն հիրավի մի նոր լույս կարող է սփռել «Վարդանանց պատերազմի» բնագրի հետ կապված տեսակետների և 450-ական թվականների պատմական իրադարձությունների վրա: Սույն հրատարակման նպատակը, սակայն «Վարդանանց պատերազմի» բնագրագիտական քննությունը չէ, այլ միմիայն պատառիկի նոր վերծանությունը բանասերների ուշադրությունը վերստին հրավիրել ի հայտ եկած չափազանց ուշագրավ բնագրային նոր տարընթերցումների վրա: Ուստի ավելորդ չհամարեցինք՝ երբեմն կրկնաբանելով վերծանվող հատվածները, ներկայացնել այն մանրամասնորեն⁵:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Եղիշէի պատմության հնագույն այս մասունքի բնօրինակը Ֆ. Կոնիբերից հետո որևէ ուսումնասիրության չի արժանացել, այլ միայն օգտագործվել է «Հանդեսում» հրատարակված թերթի վերծանությունը: Ի տարբերություն պատառիկների, ձեռագրի նկարագրությունն ու Պատարագամատուցի բնագիրը հրատարակվել է նախ Հայր Հովսեփ վարդապետ Գաթրճյանի կողմից «Պատարագամատուցք հայոց» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ⁶: Այնուհետև Ֆ. Մակլերը, ըստ երեւույթին ծանոթ չլինելով Հ. Գաթրճյանի նկարագրությանը, մի նոր նկարագրություն (միայն նկարագրությունը) հրատարակել է իր ցուցակում⁷: Ստորեւ ներկայացված բնկալ ձեռա-

⁴ Ն. Ալիբեյան, Եղիշէ, Բնական ուսումնասիրութիւն. – «Հանդէս Ամսօրեայ», 1905, ԺԹ. տարի, էջ 332:

⁵ Բնագրագիտական Բնութեանը կանոնադրումն չհրատարակված պատառիկների լույս ընծայումից հետո:

⁶ Հայր Յ. վրդ. Գաթրճեան, Պատարագամատուցք Հայոց, «Բնական հրատարակութիւն մատենագրութեան եւ թարգմանութեան նախնեաց հայոց», հ Ա., Վիեննա, 1897թ.: Լիոնի թիվ 17 ձեռագիր Պատարագամատուցի նկարագրությունը տե՛ս էջեր 82-84:

⁷ Յուզակը կազմելիս՝ Ֆրեդերիկ Մակլերը բնկալ ձեռագիրը նկարագրել է, իսկ պահպանակները ոչ, արձանագրել է սուկ պահպանակների գոյության փաստը: Frédéric Macler, Notices de manuscrites Arméniens ou relatifs aux Arméniens..., Revue des études Arméniennes, Tome II, Fascicule 2, Paris-1922: Յուզակում պատառիկի նկարագրությունը գտնվում է 282 էջում եւ ընդամենը մեկ նախադասություն է՝ «Deux feuillets de garde en parchemin au début, et deux a la fin, recouverts d'écriture erkatagir» (բառացի թարգմանությամբ՝ «Երկու պահպանակ մագաղաթյա սկզբում, եւ երկուսը վերջում, երկաթագիր գրչությամբ»): Ֆ. Մակլերը ըստ երեւույթին ծանոթ չի եղել ոչ Հ. Գաթրճյանի «Պա-

գրի նկարագրությունը կատարել ենք Մատենադարանի դրսի ժապավենների հավաքածուում պահպանվող Լիոնի թիվ 17 ձեռագրի միկրոֆիլմից⁸: Ստեպստեպ, որոշ անհրաժեշտ նկարագրական տվյալներ քաղել եւ համադրել ենք Հ. Հ. Գաթրճյանի եւ Ֆ. Մակլերի նկարագրություններից:

Նկարագրություն բնկալ ձեռագրի

Պատարագամատուց: 1314 թ.: Վայրը՝ Անարզաբա: Գրիչ՝ Նիկալայոս: Կազմող, ստացող՝ անհայտ: Թերթեր՝ 212⁹: Նյութը՝ թուղթ: Մեծություն՝ 17x12: Գրություն՝ միայուն: Գիր՝ բարբառ: Գրության տող՝ 20: Կազմ՝ ? : Աստա՞նսկեթել կապ: Մանրանկար, զարդագրեր, լուսանցազարդեր՝ չի:

Գրչության հիշատակարան՝ 208աբ – «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան հար և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ ամեն:

Աստանար կամաբ և խնամաբ ամենազարին Ա[ստուծո]յ, յանկ ելեալ ս[ուր]բ մատեանս պատարագամատուցի, որ ունի ի յինքն բովանդակեալ զաղաւթս սուրբ քահանայապետից Ա[ստուծո]յ, զոր յիրաքանչիր ժամանակս արարեալ են խորհուրդ պատարագի: Արդ, եղև սա գրեալ ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան քահ[անայ]ի Նիկալայոսի, ^{իշատակ ինձ}, և ծնողացն իմոց, եւ եղբարն մերոյ Յովաննիսի քահ[անայ]ի, ի թուականիս Հայոց ԶԿԳ (1314), ի դղեակս Անարզաբա, ընդ հովանեաւ սրբոյ մարս լուս//208բ//ոյ տիրուհոյ եւ միշտ կուսին Մարիամու Ա[ստուա]ծածնիս, ի թագաւորութեանն Աւրնի, եւ ի քահանայապետութե[ան]ն տ[եառ]ն Կոստանդեա, եւ ի մերոյ եկեղեցոյս յառաջնորդութեան տ[եառ]նրս մերոյ Յոհաննիսի եպ[իսկոպոս]ի, որոյ Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ պահեսցէ զսա հանապազ: Յիշեսչիք աղաւթիւք զսպասաւորս սրբոյ եկեղեցոյս եւ զքահանայս սուրբս, զԿոստանդին և զմիւս Կոստանդին, և զԱնդրոնիկոս, և զԲասիլիոս, և զմիւս Բասիլիոս, և զՍտեփաննոս, և զսարկաւազունս՝ զՎասիլ, և զԹէոդորոս, և զՎարդան Սեպեռնցի, և զՅակոբ, և զամենայն հաւատացեալս Սրբոյ երրորդութեան, որում փառք և զաւրութիւն] այժմ և յաւի-

տարագամատուցի Հայոց» արժեքավոր ուսումնասիրությանը, ոչ էլ Ֆ. Կ. Կոնիբերի հրատարակմանը: Լիոնի ֆաղափային գրադարան իր մի այցելության ժամանակ (հավանաբար 1970-ական թվականներին) պատառիկը տեսել եւ գրադարանի համար մեկ անգամ եւ բովանդակությունը պարզել է Մատենադարանի փոխտնօրեն, երջանկահիշատակ Բ. Չուգասյանը: Այս մասին ձեռագրի կազմի Ա. փեղկի կազմաստառին սուսնված թղթի վրա գրված է «Les fragments coolés sur les plats de ce manuscrit sont partie de l’Histoire d’Elyssée, chroniqueur arménien du V-eme siècle. D’après B. Tchoukaszian. Sous-directeur de l’institut des manuscrits anciens de Matenadaran, a Erivan (Arménie).»

⁸ Մատենադարան, Գրսի ժապավեն 483:

⁹ Տեղ-տեղ թերթակալումը խառնած է:

տեանս յաւիտենից, ամէն: Յիշեսջիք ի Քրիստոյս և զԹորոս երեց, որ փոխեցաւ առ Քրիստոյս: Եւ որ յիշէ զձեզ աղաւթիւք եւ զնա յիշեսցէ Քրիստոյս Ա[ստուա]ծ ի յիւր միւսանգամ գալուստն, որ է արհնեալ յաւիտեան»¹⁰:

Հիշատակագրութիւններ գրչի՝ 28բ – «Ողորմե[ա]լ ի գերիս Նիկալայոս յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ յիշեսջիք XΩ(Քրիստոս) ըզմեզ ի ս[ուր]բ և ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր և զծնողսն մեր և Ա[ստուա]ծ զձեզ»:

39ա - «Բարեխաւսութեամբ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ողորմեա Քրիստոյս Ա[ստուա]ծ գրողի սորա Նիկալայոսի և ծնողացն մերոց և որ զամենն ասէ»:

64բ - «Բարեխաւսութեամբ Ս[ուր]բ հարս մերոյ Բարսղի ողորմեա՝ Քրիստոյս Ա[ստուա]ծ գրողի սորա Նիկալայոսի և ծնողացն մերոց, ամեն»:

76ա - «Ողորմեա՝ Քրիստոյս Ա[ստուա]ծ գրողի սորա մեղաւորի»:

105ա - «Բարեխաւսութեամբ տիեզերաքարոզ հարաւս մերոյ սըրբոյն Յոհաննու Ոսկիբերանին ողորմեա՝ Քրիստոյս Ա[ստուա]ծ ամենայն հաւատացելոց և գրողի սորա և ծնողացն իմոց և ամենայն եղբարց անապատիս, ամէն»:

141բ - «Ով ս[ուր]բ քահանայք որք աղաւթեք ի ս[ուր]բ մատեանս յայս յիշեսջիք զարտասուաց արժանիս զՆիկոլ և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոյս»:

Հիշատակագրութիւններ հետագայի՝

1ա, էջի եզրերը խիստ քայքայուած – Յունարէն:

Բոլորգիր, «Հոգին ս[ուր]բ ի հօրէ և յորդոյ ոչ արարե[ա]լ, ոչ ստեղծե[ա]լ, այլ բխե[ա]լ»:

Բոլորգիր, «[Ամենայն] իրաւունք»:

Շղագիր, «Երանեալ է՞ այր որ ոչ գնաց ի խորհոտ»:

երկի՞նք պատմեն զփառս Ա[ստուածո]յ և զարարածսն:

Ես ^{ի[ա]լ[ստու]րս} սարկաւաք է, իմ հարն գնեց զայս գն[...՞]

Աստուածատուր երեցն [զհայրն ...՞]»:

Պահպանակների վրա՝

Աա – հիշատակագրութիւններն ու գրչափորձերը վերից վար.

Ձախ անկյունում - «հ^մր 17»;

Ձանագան բոլորգիր եւ շղագիր գրչափորձեր, մի մասը ջնջված՝ «ա», «անպ», «Սարսեց», «Ասացան» եւ այլն: Ստորեւ ներկայացնում ենք դրանց ավելի

¹⁰ Հիշատակարանը հրատարակել է նաև Մատենադարանիս երախտավոր տնօրեն, ակադեմիկոս Լ. Ս. Խաչիկյանը «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» հատորում, էջ 109-110: Լ. Ս. Խաչիկյանը հիշատակարանը նախընտրել է հղել Հ. Հ. վրդ. Գաթրեյանի նկարագրությունը: Չնայած՝ ըստ ամենայնի օգտագործել է Մատենադարանի «Դրսի ժապավենների» հավաքածուում պահպանվող Լիոնի թիվ 17 ձեռագրի Պատարագամատուցի միկրոֆիլմը (ԴԺ 483):

ընդարձակ մասերը:

- Աբ – «Ես առ Ա[ստուա]ծ կարդացի և Տ[է]ր լուաւ ինձ, ընդ երկ», «հաստեցա, հաստատեցաւ» եւ այլն:
- Բա – «Եւ մի ոմն ի զինուորացն տիգաւ խոցեաց զնա և ել վաղվաղակի արիւն և շուր և որ ետեսն վկայեաց և ճշմարիտ է վկայութիւն նորա»:
 «Սարսեցին անասեղեն բնութիւնքն ի քէն և անխրամատելի պահեցին զսահմանս պոմանի իւրեանց»:
 «Երկինք պ^ս» եւ այլն:
- Բբ – «Շատ մարդ կա ի ք[ա]հ[ա]ն[այացն] որ զպատարագն սուտ կուայնէ զքարոզին կու ասէ ու զաղօթնին ի տեղն կու թողու ու զԱ[ստուա]ծ կու խաբէ ու զմարդ»:
 «Ես առ Ա[ստուա]ծ կարդացի և Տ[է]ր լուաւ ինձ, [ընդ ...?]:»
- Գա – «Երանեալ է այր որ ոչ գնաց ...?» (տե՛ս նաեւ 1ա):
- Գբ – «Երկինք պատմեն...?» (տե՛ս նաեւ 1ա):
- Դբ – «Ես Խաչատուրս սարկաւաք գայս [...] Ա[ստուա]ծատուր» (տե՛ս նաեւ 1ա):
- Կնի՞ 1ա – Շրջանաձեւ, “BIBLIOTEQU DE LA VILLE DU LYON”:

Պահպանակ - Եղիշէ, «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին»: Մասն՝ Ե-Ձ եղանակներից: Ժամանակը՝ Ը-Թ դարեր: Պահպանված հատվածները կարդալ՝ Դբ-Գա (1ա)՝ Ե. 1-3; 146-148: Դա-Գբ (1բ)՝ 148-150; 153-159: Աա-Բբ (2ա)՝ 159-168: Աբ-Բա (2բ)՝ Ե. 169-171; Ձ. 7-11; 42-43: Թերթեր՝ 4 (ԱԲ+ԳԴ), մեկական թերթեր լայնով ծալված: Կտրատված՝ ԱԲԳԴ-ն՝ վերին եզրով, մեկ տող պակաս, սյունակներից մեկը վնասուած, մեկում աջը, մյուսում ձախը: Պրակահիշեր՝ չեն պահպանվել: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Տող՝ Աաբ10; Բաբ9; Գաբ9; Դա10; Դբ9¹¹:

Համառոտ ներկայացնենք պատառիկի առ այսօր հայտնի բնագրային կարևոր ընթերցումներն ու Ֆ. Կ. Կոնիբերի հիմնական դիտարկումները՝

ա) Պահպանակները հատվածներ են պարունակում Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» Ե. և Ձ. եղանակներից: Ավելի ստույգ՝ Ե. եղանակի 146-

¹¹ Ձեռագրի եւ ձեռագրում պահվող պահպանակի բնօրինակը չենք տեսել, ուստի եւ մանրամասն ձեռագրագիտական տվյալներ չենք ֆաղել: Մեր նկարագրության մեջ պակասում են ձեռագրագիտական տվյալների այնպիսի մանրամասներ, ինչպիսիք են լուսանցների, գրության դաշտի, տողերի բարձրության, միջտողային հեռավորության եւ այլ ոչ պակաս կարևոր նկարագրական հարցադրումներ, որոնք օգնում են էլ ավելի ստույգ եւ համակողմանիորեն ներկայացնել թե երբեմնի ձեռագրից մնացած մասունքները՝ պատառիկ-պահպանակները եւ թե վերականգնել այդ ձեռագրի մոտավոր պատկերը:

171 և 2. 7-ի 11-րդ նախադասությունները¹²:

- բ) Աս. թերթի ձախ սյունակը վնասված է, եւ յուրաքանչյուր տողում պահպանված 1-5 գրերով հնարավոր չի լինում պարզել Ե. եղանակի 146-րդ նախադասությանը նախորդող հատվածը: Սակայն, ինչպես հրատարակիչն է պնդում, Մոսկվայի 1892 թվականի հրատարակության իր համեմատած օրինակը թույլ չի տալիս վերականգնել այդ հատվածը: Այսպիսով անվերծանելի է մնացել Աս. թերթի ձախ սյունակն ամբողջությամբ, չնայած պահպանված գրերի մի մասը ընթերցվել է: Հեղինակը վրիպել և չի արձանագրել պահպանակի ընդլայնակի ծալքի հետեւանքով բնկալ ձեռագրի մեջքին կարված մեկ տող, ուստի 20 տողի փոխարեն նշել է 19:
- գ) Աբ. էջում պակասում են 151-152 նախադասությունները՝ «Եւ քանզի գաւռնանային ... զվայ եւ զաւաղ բաւեկամացն»:
- դ) Բբ. էջում պակասում է Ե. եղանակի 171-րդ նախադասությունից «բեկաւ անկաւ զաւրոսին ուժոյն իւրոյ, ...» մինչեւ 2. եղանակի 7-րդ նախադասության կեսը «...հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ...»: Այս ամբողջի փոխարեն Ե. եղանակն առանց 2.-ի վերնագրի, միմյանց է կապվում հետեւյալ հատվածով «...իսկ (°) ի գնդին Հայոցսն ինչ յամրոցի, եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութին, որոյ եկեալ...»: Բբ. էջում չեն վերծանվել երկրորդ սյունակի վերջին երկու տողերը:
- ե) Որոշ հատվածներ վերծանել է վերապահումով: Դժվարընթեռնելի հատվածներում դրել է հարցականներ, կամ կասկած հայտնել իր ընթերցման վերաբերյալ¹³:

Վերոշարադրյալ ընթերցումները տարաբնույթ մեկնաբանությունների հիմք դառնալուց բացի երբևէ բնօրինակի հետ չեն համեմատվել: Անընթեռնելի կամ անվերծանելի համարված հատվածների վերականգնման մի նոր փորձ մեզ հայտնի չէ: Լիոնի Քաղաքային գրադարանի կողմից մեզ տրամադրված

¹² Ինչպես նախորդ (տե՛ս ծնթ. 1), այնպես էլ ներկա հոդվածում օգտագործել ենք «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարի նախադասությունների համարակալումը: «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ա, Ե. Գար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003 թ.: Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկը գտնվում է 521-764 էջերում:

¹³ Կոմիքերը Բբ. էջի վերձանության համար նշում է. «...10-րդ տողին համար՝ պետք է կրկին անգամ համեմատել հատակադրոյ, վասն զի գուցէ տառերէն մէկ քանիսն սխալ կարդացած ըլլան»: Նույնպես Բբ. էջի երկրորդ սյունակի 18-19 տողերը: Իսկ որոշ տեղերում էլ, կարծում ենք, սխալ է վերձանում: Ինչպես օրինակ՝ նույն Բբ. էջի վերջին տողում «գի մինչ» բառակապակցությունը կարդացել է «գի մի ոչ»:

թվային բարձրորակ պատկերը¹⁴ բավարարում է պատառիկի տեքստը վերծանելուն, սակայն պատկերներից ձեռագրագիտական-հնագրագիտական տվյալներ քաղելով և դրանցով մայր ձեռագրի չափերի մասին դատողություններ անելով վրիպումներից ապահովագրված չես կարող լինել: Ուստի հեռու ենք մնում պատառիկի մայր օրինակ ձեռագիր մատյանի վերակազմության թեական եզրակացություններից, որը կօգներ որոշ պատկերացում կազմել այդ մատյանի բնույթի մասին (Ճառընտիր է այն, Պատմագիրք, թե Հայսմավուրք):

Վերծանությունների տարընթերցումներում փակագծերի մեջ օգտագործել ենք Ե. Տեր-Մինասյանի կազմած գիտական հրատարակության բնագիրը եւ նրա տարընթերցումները¹⁵: Այն դեպքում, երբ ԳՀ բնագիրը կամ տարընթերցումը լրացնում է պատառիկի վնասված հատվածները, դրել ենք ուղիղ գրանշաններով: Չենք վերցրել ԳՀ-ում օգտագործված ձեռագիր եւ տպագիր օրինակների տարբերանշանները, քանի որ սույն հոդվածի շրջանակներում դրանք չեն կարող դուզն ինչ պատկերացում տալ ձեռագրերի միջև եղած աղերսների և ընտանիքների մասին: Դյուրության համար տարընթերցումները տրված են նախադասությունների հերթական համարներով: Պատառիկի վերծանությունում առկա լուսանցային գրերը իրենց տեղում դրված են տողից վերընթեր: ԳՀ-ի կետադրության հետ զուգահեռ վերարտագրել ենք նաև երկաթագիր պատառիկին հատուկ կետադրությունը, այն նշելով քառակուսի միջնակետով:

Կոնիքերի վերծանության մեջ տեղ գտած վրիպումներից ամենաէականը պատառիկի առաջին թերթի ձախ սյունակի վերծանությունն է, որը մեծանուն հայագետը Ե. եղանակի 146-րդ նախադասությանը նախորդող հատվածով չի կարողացել վերականգնել: Ուստի պատառիկի 1ա էջի (պահպանակի Դբ-Գա էջերի)¹⁶ ձախ սյունակի վերծանության մեջ տեղ գտած վրիպումներին կանդրադառնանք առավել հանգամանորեն:

Ստորև ներկայացնում ենք պատառիկում վերծանված ամենակարևոր գրչության նմուշների պատկերները:

¹⁴ 2007-ի սկզբին Մատենադարանի ֆրանսահայ բարեկամ, հայագետ Արմեն Մուրաֆյանի միջոցով եւ աջակցությամբ, ինչպես նաև Լիոնի Քաղաքային գրադարանի հին շրջանի ֆոնդի գլխավոր ավանդապահ Պիեռ Գուփնարի բարյացակամ օժանդակությամբ ստացանք պահպանակների բարձրորակ պատկերներ, առանց որոնց անհամար կլինեք այս աշխատանքը կատարել, եւ որի համար հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

¹⁵ «Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատուքեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Եր. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957 թ. (այս հրատարակության համար այսուհետ «գիտական հրատարակություն» կամ «ԳՀ» ձևով):

¹⁶ Այսուհետ պահպանակները հղում ենք ըստ վերականգնված էջերի՝ Դբ-Գա-ն 1ա, Դա-Գբ-ն 1բ, Աա-Բբ-ն 2ա, Աբ-Բա-ն 2բ: Վերծանություններն ու պատառիկների պահպանակները համապատասխանաբար տե՛ս հավելվածում:

Պատառիկ 1ա (Դբ-Գա) - Չախ սյունակ՝ տող 13 - «ընդ Ա[ստուծո]յ», տող 16 - «քն», տող 17 - «ղեցեա», տող 19 - «պա»: Աջ սյունակ՝ տող 12 - «անդ», տող 14 - «մա», տող 13 - «այ»:

Պատառիկ 1բ (Դա-Գբ) - Չախ սյունակ՝ տող 3 - «ապ», տող 9 - «որ», տող 10 - «նց», 19 «լս»

Պատառիկ 2ա (Աա-Բբ) - Չախ սյունակ՝ տող 20 - «ուխտուն»: Աջ սյունակ՝ տող 3 - «ցան», տող 12 - «որբ», տող 14 «մի»:

Պատառիկ 2բ (Աբ-Բա) - Չախ սյունակ՝ տող 5 - «ացն» տող 6 - «ոյժ»:

Ներկայացված գրանշանների խումբը ցույց է տալիս, թե գրիչը ինչպիսի բծախնդրությամբ է հետևել գաղափար օրինակին: Հարագատ մնալով գաղափար օրինակի տողացի ընդօրինակման իր որդեգրած սկզբունքին, ընդօրինակման ընթացքում տողում շտեղավորված գրերը նա կամ կցագրել է, կամ ավելի մանր գրով գրել տողի վերին, ստորին կամ կից լուսանցքում: Հնագրագիտության տեսանկյունից չափազանց ուշագրավ են 1ա էջի ձախ սյունակի 19-րդ տողում «պա» և 1բ էջի ձախ սյունակի 9-րդ տողում «որ» գրերի կցագրումները, որոնք ավելի հատուկ են արձանագրություններին: Զի բացառվում, որ գրիչը պահպանել է նաև գաղափար օրինակի արտաքին պատկերը՝ ձեռագրի չափերը, գրատեսակը և այլն:

Վերագառնալով պատառիկի 1ա էջի ձախ սյունակին, նախ պետք է նկատենք, որ «Հանդէսում» հրատարակված վերծանության համապատասխան էջը, ի տարբերություն մյուսների, ունի 19 տող, մինչդեռ մյուսներն ունեն 20 տող: Պահպանակի 11-րդ տողը ընկել է բնկալ ձեռագրի մեջքին կարված ընդլայնակի ծալքի տակ և գրեթե չի երևում: Ուստի հրատարակված վերծանության 10-րդ տողից հետո պետք է նկատի ունենալ ևս մեկ տող, իսկ 11-րդ տողը խմբագրել 12, 12-ը՝ 13 և այդպես շարունակ մինչև 19-ը 20:

Սյունակի նոր վերծանությունը¹⁷ ևս (որի ստույգ լինելու մեջ որևէ կասկած չունենք), թույլ չի տալիս ձախ սյունակի տեքստը վերականգնել Ե. Եղանակի 146-րդ նախադասությանը անմիջապես նախորդող հատվածով: Ուստի պետք է դիմենք նման դեպքերում ընդունված տեքստերի վերծանության մեթոդներից մեկին, այն է՝ պահպանված գրանշանների կամ բառակապակցությունների միջոցով նախորդող ամբողջ տեքստում գտնենք այնպիսի մի հատված, որտեղ նկատի ունենալով յուրաքանչյուր տողի գրերի քանակը, հաջորդ տողերում ճշգրտորեն կհամապատասխանեն պահպանված տառակապակցություններն ու բառակապակցությունները: Այսինքն՝ եթե երկրորդ տողում պահպանվել է «...ԳԱՄ Ի» գրերը, ապա նկատի ունենալով, որ տողում կարող են տեղավորվել առավելագույնը 18-20 գիր, ընտրված հատվածի տողատման արդյունքում երրորդ տողի վերջավորությունը պետք է լինի «...ՈՎՆ», իսկ չորրորդինը՝ «...ՌԵԱԼՔ» և այլն: Ինչ խոսք ավելի դյուրին է որոնումներ կատարել պահպանված ամբողջական բառերի կամ բառակապակցությունների միջոցով: Այդպիսիք այս սյունակում երկուսն են՝ 13-րդ տողում «ընդ Աստուծոյ» բառակապակցությունը, իսկ 18-ում «Քրիստոսի» բառը¹⁸:

¹⁷ Ամբողջ սյունակի վերծանությունը տե՛ս Հավելվածում, որտեղ Կոնիբերի աղյուսակաձև վերծանություններին զուգընթե՛ս ներկայացված են նոր ընթերցումները:

¹⁸ Կարելի է նաև ամբողջական բառ համարել 17-րդ տողի «ղեցեա» տառակապակցությունը, եթե համարենք, որ այն «եկեղեցեա» բառն է: Ի դեպ, Կոնիբերն այս գրանշանների

եղիշէի «Վարդանանց պատերազմ»ում *ե. եղանակի 146-րդ նախադասությունից առաջ «ընդ Աստուծոյ» բառակապակցությունը հանդիպում է՝ Բ. եղանակի 286-րդ, Ե. եղանակի 2-րդ, 3-րդ և 90-րդ նախադասություններում: Այս բառակապակցությամբ և տողում միջինը 20 գիր հաշվարկով տրոհված փնտրելի հատվածին համապատասխանում է Ե. եղանակի 2-րդ նախադասությունը: Ընդ որում, ինչպես վերը նշեցինք, նկատի է առնված, որ «ընդ Աստուծոյ» բառակապակցությունը գտնվում է 13-րդ տողում, իսկ տրոհման ընթացքում 1-12-րդ տողերի վերջավորությունները համապատասխանում են պատասխիկում պահպանված տողերի վերջավորություններին:*

Ստորև՝ ձախ սյունակում պատասխիկի վերծանությունն է, իսկ աջում ԳՀ-ի համապատասխան տողը: Միջին սյունակում նշված է պատասխիկի տողում հնարավոր գրերի քանակը.

Պատասխիկ	Գիտական հրատարակություն
1. ¹ [ի սկզբանէ է տեսանել]	16 [ի սկզբանէ է տեսանել]
2. [զբազումս բազում ան]ԳԱՄ Ի	20 զբազումս բազում անգամ ի
3. [բազում տեղիս: ² որ սիր]ՈՎՆ	19 բազում տեղիս: (>Մարդիկ,) որ սիրովն
4. [Ա[ստուծոյ]յ իբրեւ գինու վա]ՌԵԱԼՔ▪	19 Աստուծոյ իբրեւ գինու վառեալք
5. [նչ ինչ գանգիտելով ի] ՄԱՀՈՒ	21 (>էին) ոչ ինչ(>խնայեցին) գանգիտելով (>իբրեւ գանարի՝ գոյով վատասիրտք, կամ) ի մահ
6. [անէ անձանց,▪ կա]Մ Ի ՅԱ	15 անձանց, կամ [ի] յա
7. [փշտակութիւնէ ըն]ՁԻՑ▪	17 փշտակութիւն ընչից,
8. [կամ ի խողխողումս]Յ ՍԻՐԵ	19 կամ ի խողխողումս սիրե
9. [լեաց,▪ կամ ի գեր]ՈՒԹԻԻՆ	17 լեաց, կամ ի գերութիւն
10. [է ընտանեաց,▪ առ ո]ՁԻՆՁ	16 ընտանեաց, (>ելանել ի հայրենի երկրէն եւ անկանել ի ստրկութիւն յաւտարու-թեան.) առ ոչինչ
11. [համարեցան զայս ամենայն]	20 [համարեցան զայս ամենայն]
12. [անցս շարշարանաց.▪]ԱՅՂ	17 անցս շարշարանացն. Այլ
13. [միայն միաբան կա]Լ ԸՆԴ ^{Ա[ստուծոյ]Յ} ,	19 միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ,

Իմբի առաջին գիրը կարդացել է «լ», «լեցեալ», կարող էինք ենթադրել, որ այն բառի վերջավորություն է «լեցեալ» ձևով: Սակայն ոչ «լեցեալ» վերջավորությամբ, ոչ իսկ «լեցեալ» մասնիկով որևէ բառ ողջ «Վարդանանց պատերազմի» բնագրի մեջ չկարողացանք գտնել: Ուստի միակ հավանական տարբերակը մնում է «ղեցեալ» ընթերցումը «եկեղեցեալ» ձևով:

Այսպիսով, ինչպես նկատելի է տողերի մեծ մասը՝ 2-4-ը; 6-9-ը և 12-13-ը, իրենց վերջավորություններով համընկնում են: Գոյություն ունեցող աննշան տարբերությունները, ինչպես կտեսնենք ստորև, առկա են նաև ԳՀ տարընթերցումներում: Տողերի վերջավորությունների համընկումները անառարկելիորեն հավաստում են, որ պատառիկի 1ա էջի (պահպանակներ՝ Դբ-Գա) ձախ սյունակը «Վարդանանց պատերազմի» Ե. եղանակի սկզբից է: Հինգերորդ և տասներորդ տողերում առկա տարբերությունները մեկնաբանելի են տեքստաբանական, շարահյուսական քննությամբ: Հիմնավորենք մեր դիտարկումները:

Պատառիկի առաջին տողը չի պահպանվել, այն վերականգնել ենք ԳՀ բնագրով: Երկրորդ տողի «գամ ի» գրերի խումբը համապատասխանում է առաջին նախադասության «գրագումն քազում անգամ ի» (20 գրանշանով) հատվածին: Երրորդ տողում մենք հակված ենք զեղչել «մարդիկ» բառը, քանի որ՝ նախ այս բառի հետ տողում գրերի քանակը դառնում է 25, ինչը հնարավոր չէ, և երկրորդ՝ այն բացակայում է նաև ԳՀ բնագրի համար օգտագործված ձեռագրերից մեկում¹⁹: Վերջապես առաջին և երկրորդ նախադասությունները արհեստականորեն, թերևս փոքր-ինչ շեշտադրմամբ (առաջին նախադասության մէջ այս բառը մեկ անգամ արդեն օգտագործվել է), տարանջատում և երկրորդ նախադասություն են ստեղծում: Այս բառի զեղչումով նախադասությունների իմաստային շարահարությունը չի խաթարվում, այլ միավորվում է «որ» շաղկապով և հիմք տալիս ենթադրելու, որ առաջին և երկրորդ նախադասությունները նախկինում մեկ նախադասություն են եղել, և որ հետագա խմբագրման ընթացքում ներմուծված «մարդիկ» բառի շնորհիվ տրոհվել, երկու մեկը մյուսին հաջորդող նախադասություններ են դարձել:

(1) «[Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր. եւ այնպէս աներկեւոս առնէ զմարդիկ՝ իբրեւ զանմարմին զաւրս հրեշտակաց, որպէս անդատին ի սկզբանէ է տեսանել զբազումս բազում ան]ԳԱՄ Ի [բազում տեղիս]», (2) (> մարդիկ) [որ սիր]ՈՎն [Աստուծոյ զինու վա]ՌԵԱԼՔԻ (> էին,) [ոչ ինչ] (> խնայեցին) զանգիտելով (> իբրեւ զանարի՝ գոլով վատասիրտք կամ) [ի] ՄԱՀՈՒ...»²⁰:

¹⁹ Ուշագրավ է, որ «մարդ» բառի հոգնակի «մարդք» և «մարդիկ» ձևերը զուգահեռաբար կիրառված են պատմության ամբողջ բնագրում:

²⁰ Առաջին նախադասության վերջում ԳՀ բնագրի համար օգտագործված վեց ձեռագիր և երկու տպագիր օրինակներ առհասարակ չունեն «գրագումն քազում անգամ» բառակապակցությունը, իսկ հինգ այլ ձեռագրեր և երկու հատընտիր չունեն «գրագումն» բառը:

Պատառիկի շորրորդ տողն, առանց «իբրեւ» բառի համապատասխանում է ԳՂ բնագրին²¹:

Հինգերորդ տողում պատառիկը պետք է որ շունենար «էին» օժանդակ բայը, քանի որ «վառեալք» բայից հետո տողավերջում միջնակետ է դրված, իսկ գրերի քանակը տողում առանց այդ էլ արդեն 19 է: Ավելի ուշագրավ է «...զանգիտելով իբրեւ զանարի՝ գոլով վատասիրտք...» միջանկյալ նախադասությունը: Այն գտնվում է 4-րդ տողի «ռեալք» և 5-ի «մահու» վերջավորությունների միջև: Նկատի ունենալով, որ տողում արդեն ունենք հինգ գրանշան՝ «մահու», վերականգնվող հատվածի գրանշանների թիվը չի կարող անցնել 15-ը: ԳՂ բնագրի այս հատվածում առկա են 55 գրեր, որոնցով կազմված են «...էին, ոչ ինչ խնայեցին...» (16) և «...զանգիտելով իբրեւ զանարի՝ գոլով վատասիրտք, կամ ի...» (39) միջանկյալ նախադասությունները: Գրչական վրիպակի կամ տողի անկման մասին խոսք լինել չի կարող: Անհրաժեշտ է պարզապես երկու վերոհիշյալ նախադասություններից մեկը հիմնավորելով տեղադրել տողում: Նախընտրելի համարված միջանկյալ նախադասությունը թե գրերի քանակով, թե իմաստով ու շարահյուսական անխաթարությունը պետք է ամբողջացնի ոչ միայն տողը, այլև ողջ նախադասության տրամաբանական հորինվածքի մեջ հարազատորեն ընկալվի:

Ինչպես վերը նշել էինք՝ «էին» օժանդակ բայը պատառիկը կարող էր և շունենալ: Իր բնույթով «...ոչ ինչ խնայեցին...» բառակապակցություն-միտքը կարծես հարազատ է հաջորդող «գոհողություններ-գրկանքներ» թվարկվող մտքերի ոճին: Մինչդեռ «...զանգիտելով իբրեւ զանարի՝ գոլով վատասիրտք...» հատուածը բացատրական նշանակություն ունեցող մի միջանկյալ նախադասություն է, որ լրացնում-բացատրում է «ոչ ինչ խնայելու» միտքը, ուստի ավելի նման է հետագա մի հավելման և ամենայն հավանականությամբ պատառիկում այն չէր կարող լինել²²: Ի դեպ ԳՂ բնագրում «...ոչ ինչ խնայեցին զանգիտելով իբրեւ զանարի՝ գոլով վատասիրտք, կամ...» հատվածը՝ ըստ երևույթին հենց հավելման շնորհիվ, փոքր ինչ խրթին շարահասություն ունի, որի հետևանքով տուժել է նաև բնագրի աշխարհաբար փոխադրությունը²³: Աշխարհաբար հրատարակության տեքստում այն հաջորդող «կամ ի

²¹ Վեց ձեռագիր և երկու տպագիր օրինակներում չկա «իբրեւ» բառը:

²² Նույն այս տողում պատառիկն ունի «մահու» փոխարեն «մահ», իսկ տարբերություններում «խնայեցին» անցյալ կատարյալ բայը չունեն վեց ձեռագիր: Զեռագրերի մի զգալի մասը չունի «գոլով» բառը:

²³ Տե՛ս Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, քաղվամությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ե. Տերօ Մինասյանի երեան, 1971 թ.: Նույնը վերահրատարակված երեան, 1989 թ.:

մահ անձանց»²⁴ հատվածի հետ միասին փոխադրվել է «ամենևին չխնայեցին և անարի վատասիրտների նման շվախեցան մահից» ձևով: Սակայն «կամ ի մահ անձանց» միջանկյալ նախադասությունը իր «կամ» կապով կարծես թե նախորդի պարզ շարունակությունը չէ:

Եթե, ԳՂ տարընթերցումները նկատի ունենալով, դուրս հանենք «խնայեցին» և «գոլով» բայերը, որոնք որոշ ձեռագիր և տպագիր օրինակներում չկան, ապա կունենանք հետևյալ պատկերը «...ոչ ինչ զանգիտելով իբրև զանարի՝ վատասիրտ, կամ...»: Ուշագրավ է, որ գրեթե նույն ձևով նախադասության այս հատվածը հանդիպում է Բ. եղանակի 242-րդ նախադասությունում «...ոչ ինչ զանգիտելով իբրև զանարի վատասիրտ...»: Պատառիկի 5-րդ տողում առանց դժվարություն տեղավորվում է նախադասության «...ոչ ինչ զանգիտելով...» մասը և «մահու» վերջավորության հետ տողում կազմում 21 գրանշան:

Բնագրի նախնական պատկերն էլ ավելի է պարզվում, երբ տողում պահպանված «մահու» գրանշանների խմբով վերծանում ենք «ի մահուանէ» բացառական հոլովով բառը: Տողի վնասված մասում համապատասխանաբար տեղադրելով «...ոչ ինչ զանգիտելով...» մասը՝ ստանում ենք նախադասության տրամաբանությանը ավելի հարազատ շարադասություն՝ «ոչ ինչ զանգիտելով ի մահուանէ անձանց» (գեղչված է «իւրեանց» դերանունը՝ «անձանց իւրեանց»), որ աշխարհաբար լինում է «շվախենալով իրենց անձերի մահից»:

Բացառելով տողում «էին» օժանդակ բայը, ապա «...խնայեցին...» բայն ու «...իբրև զանարի՝ գոլով վատասիրտ, կամ...» բառերը, և վերջապես հոլովված բառերը համաձայնության բերելով²⁵ վնասված սյունակի 5-րդ տողի «ոչ ինչ» բառից մինչև 10-ի «առ ոչինչ» բառերի միջև կունենաք՝

«...ոչ ինչ զանգիտելով ի մահուանէ անձանց, կամ ի յափշտակութիւնէ ընչից* կամ ի խողխողումաց սիրելեաց, կամ ի գերութիւնէ ընտանեաց, առ ոչինչ...»:

Հաջորդ ընդարձակ հատվածի սրբագրումն հենց 10-րդ տողում է, որտեղ պատառիկը չունի ԳՂ բնագրում առկա «...ելանել ի հայրենի երկրէն եւ անկանել ի ստրկութիւն յատարութեան...» հատվածը: Այս նախադասությունը, իր բնույթով նման լինելով նախորդ սրբագրված նախադասությանը,

²⁴ Երկու ձեռագիր և մեկ տպագիր օրինակ չունեն «կամ ի մահ անձանց»

²⁵ ԳՂ բնագիրը փոխարեն պատառիկի եզակի բացառական հոլովով «ի մահուանէ անձանց»-ի ունի եզակի տրական հոլովով «ի մահ անձանց»: Նմանապես 6-րդ տողում պատառիկն ունի «կամ ի յափշտակութիւն ընչից» (պետք է լինի «կամ ի յափշտակութիւնէ ընչից») փոխարեն «կամ յափշտակութիւն ընչից»: Նույն ձևով նաև 8-րդ տողում պատառիկն ունի «ի խողխողումաց սիրելեաց» փոխարեն «ի խողխողումս սիրելեաց»:

գտնվում է 9-րդ տողի «...ուփին» և 10-ի «...շինչ» վերջավորության միջև: Բավարար է միայն ասել, որ այս հատվածը իր նախորդ «ի գերութենէ ընտանեաց» նախադասության բացատրությունն է, որ կարծես ձեռագրի լուսանցքից ներս է սպրդել և, ըստ ամենայնի, բնագրի մեջ կատարված հետագա ներմուծում է:

Տասնմեկերորդ տողը պատահիկում չի երևում, քանի որ ընդլայնակի ծալքով կարված է բնկալ ձեռագրին: Սակայն ինչպես այս տողի տեքստը, այնպես էլ հաջորդող երկուսը (12-13-ը) առանց որևէ դժվարության տեղակայվում են տողերի վրա, համընկնում տողում գրերի քանակով, իսկ 13-ը նաև տողերի վերջավորությամբ:

Այսպիսով պատահիկի ձախ սյունակի 1-13 տողերի վերականգնված տեքստն ունի հետևյալ պատկերը՝

«1. Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր եւ այնպէս աներկեղս առնէ զմարդիկ՝ իբրեւ զանմարմին զաւրս հրեշտակաց, որպէս անդատին [ի սկզբանէ է տեսանել զբազումս բազում անգամ ի բազում տեղիս, 2. որ սիրովն Ա[ստուծոյ] իբրեւ զինու վառեալք՝ ոչ ինչ զանգիտելով ի մահուանէ անձանց,՝ կամ ի յափշտակութիւնէ ընչից՝ կամ ի խողխողումաց սիրելեաց,՝ կամ ի գերութիւնէ ընտանեաց,՝ առ ոչինչ համարեցան զայս ամենայն անցս շարշարանաց.՝ այդ միայն միաբան կալ ընդ Ա[ստուծոյ] ...»²⁶:

Ամփոփենք կատարված աշխատանքն ու արդյունքները.

Ա. Վերծանության համար որդեգրված մեթոդով, այն է՝ պահպանված գրերի, տողում գրերի մոտավոր քանակի և ԳՉ բնագրում հայտնաբերված համապատասխան հատվածի համադրությամբ ու տողերի վերջավորությունների համընկումով, տեքստն անառարկելիորեն ճիշտ է վերծանված: Բանավեճի առարկա կարող են լինել միայն մեր կողմից առաջարկված քերականական և ուղղագրական միջամտությունները:

Բ. Մեր կարծիքով հետագա խմբագրման արդյունքում ներմուծվել-հավելվել, կամ անձանաչելիորեն վերաշարադրվել են «...մարդիկ...», «...ոչ

²⁶ Ուղիղ փակագծերի մեջ են առնված պատահիկում առկա տեքստն ու վերծանությունը: Ընդգծված են նաև պատահիկի վնասված հատվածների տեսանելի գրերն ու մեր ֆերականական խմբագրումները: Նույնը տե՛ս նաև հավելվածում զետեղված պատահիկների վերծանության տեքստերում եւ պատկերներում: Երկրորդ նախադասությունը հետավոր նմանություն և աղերսներ ունի Գ. եղանակի 52-րդ նախադասության հետ՝ «Մարդք, որ ոչ ի կապանաց զանգիտեն, եւ ոչ ի տանջանաց երկնչին, եւ ոչ ի ստացուածոց պատկառին, եւ որ յետին շար է քան զամենայն շարիս՝ զմահ քան զկեանս ընտրեն, ո՛վ է, որ կարէ նոցա դիմակաց լինել»:

ինչ խնայեցին զանգիտելով իբրև զանարի՝ գոլով վատասիրտք, կամ...» և «...ելանել ի հայրենի երկրէն եւ անկանել ի ստրկութիւն յաւտարութեան...» հատվածները: Սրանք չեն կարող ձեռագրի ընդօրինակման ընթացքում գրչի կողմից վրիպում համարվել: Պատառիկի բնագիրը չի կարող նաև կրճատված համարվել, քանի որ վերոհիշյալ հատվածներն իրենց բնույթով շատ ավելի հավելագրման նման են:

Գ. Ապացուցված համարելով, որ ձախ սյունակը սկսվում է Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» Ե. եղանակի առաջին և երկրորդ նախադասություններով, նկատի ունենալով, որ մնացած ութ տողերում կարող է տեղավորվել առավելագույնը երկու նախադասություն, իսկ աջ սյունակը սկսվում է 146-րդ նախադասությամբ՝ միանգամայն պարզ է դառնում, որ պատառիկն առհասարակ չունի Ե. եղանակի շուրջ 141 նախադասություն:

Ինչպես տեսնում ենք առաջին երկու նախադասությունները միասին պատառիկում մի ամփոփ միտք են արտահայտում, և կարող էին լինել մեկ նախադասություն: Ավելի ջանք է պահանջում 14-20 տողերի, ինչպես նաև աջ սյունակի առաջին տողի վերծանումը: Մինչ հաջորդող ութ տողերի (յոթը ձախ, մեկը աջ սյունակում) վերծանությանն անդրադառնալը, վերադառնանք երկրորդ նախադասության վերջին: Չէ՞ որ «ընդ Աստուծոյ» բառերով այն չի ավարտվում, այլ շարունակվելով որևէ կերպ չի համընկնում 14-20 տողերի վերջավորություններին, ըստ այդմ և պատառիկում այն չի կարող լինել: Ահա պատառիկում պակասող երկրորդ նախադասության հատվածը.

«... զի ի նմանէ միայն մի՛ գերի ելցեն. եւ ամենայն երեսելի մեծութեանս զնա բաւական համարեցան՝ ընտրեալ ի միտս իւրեանց»:

Նույն հատվածի ոճով գրված 3-րդ նախադասությունը ևս թույլ չի տալիս վերականգնել 14-20 տողերը:

3 «Եւ զուրացութիւնն մեռելութիւն վարկանէին, եւ զմահ վասն Աստուծոյ՝ անանց կենդանութիւն, եւ ծառայել յերկրի՝ ազատութիւն կենաց իւրեանց, եւ ընկեանով զանձինս յաւտարութիւն՝ ընդ Աստուծոյ գիտից»:

Ինչ վերաբերում է 4-րդ նախադասությանը, ապա այն իր բնույթով շարադրանքի մեջ մի միջարկություն է:

4 «Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աչաք մերովք, զի զնոյն

նահատակութիւն նահատակեցաւ եւ աշխարհս Հայոց»²⁷:

Ուստի խնդրելի հատվածը պետք է փորձել վերականգնել 5-146 նախադասութիւնների միջակայքում: Փորձենք այն վերականգնել վերջից՝ 146-րդ նախադասութիւնի միջոցով: Այն՝ պատառիկ ԳՀ բնագիր համադրութեամբ հետևյալ պատկերն ունի.

Պատառիկ	ԳՀ բնագիր
146 [...]	146 Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն
1. [...]	1. [...]
2. ՐԱԶՄԻՆ ՈԶ ՍԱԿԱԻ ՆԱԽ	2. ոչ սակաւ նախ
3. ՃԻՐՍԻ ՏԵՂԻՈՋՆ ԳՈՐԾԷՐ Ի	3. նիրս ի տեղոջն գործեաց,
4. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, ՅՈՐ	4. յոր
5. ՈՒՄ ԵՒ ԻՆՔՆ ԱՐԺԱՆԻ ԵՂԵԻ	5. ում տեղոջ եւ ինքն իսկ արժանի եղև
6. ԱՌՆՈՒԼ ԶԿԱՏԱՐԵԱԼ ՆԱՀԱ	6. առնույ զկատարեալ նահա
7. ՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆ:	7. տակութիւնն:

Այս համադրութիւնից պարզ երևում է, որ 146-րդ նախադասութիւնը խմբագրված է, և նախորդող «Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն» հատվածը չի կարող նույնութեամբ պատառիկում լինել: Առկա տարբերութիւններն են՝

- «Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն...» - Պատառիկում առաջին տողը, որտեղ կարող էր լինել այս նախադասութիւնի մասը չի երևում²⁸:
- Պատառիկի երկրորդ տողի սկզբում առկա է «բազմին» գրանշանների խումբը, որն ԳՀ բնագիրը չունի: Ըստ ամենայնի՝ նախորդ տողի վերջում պետք է լինի «պատե» գրերի խումբը, հաջորդ տողի սկզբի գրերի խմբի հետ կազմելու համար «պատերազմին» բառը: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, 146-րդ նախադասութիւնը ԳՀ բնագրում առհասարակ չունի «պատերազմին» բառը:²⁹
- Հաջորդող «ոչ սակաւ նախնիրս» հատվածը նույնութեամբ կրկնվում է թե պատառիկում, թե ԳՀ բնագրում:
- Վերջին «ի տեղոջն գործեաց» բառակապակցութիւնը ԳՀ բնագրում

²⁷ Այս նախադասութիւնը ոչ այն է եղիշէինն է, ոչ այն է խմբագրի կողմից իր ժամանակների իրադարձութիւններն ակնարկող դիտարկում-մեջբերում:

²⁸ ԳՀ բնագրի տարբերակումներում կան երկու մեկական ձեռագրերով վկայված ոչ էական տարբերութիւններ՝ «իւր» կամ «իւրով» փոխարեն «իւրովք»:

²⁹ Պատառիկի բնագրում այս բառը կա երկու տեղում: Այլ ձեռագրերով այսպիսի տարբերություն նկատված չէ:

ունի մի շարք տարրնթերցումներ³⁰:

- Միայն պատառիկն ունի «ի մեծ պատերազմին» բառակապակցությունը:
- Պատառիկն ունի «յուրում եւ ինքն» փոխարեն «յուրում տեղուչ եւ ինքն իսկ»³¹:
- Մնացած «արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութիւնն» հատվածը նույնն է թե պատառիկում և թե ԳՀ բնագրում³²:

Նախադասության այսօրինակ մանրամասն համադրումը ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք նույն հատվածում, նույն միտքը արտահայտող սակայն էական նրբերանգներով մեկը մյուսից տարբերվող երկու տարբեր բնագրերի հետ: Պատառիկի ձախ սյունակում վնասված յոթ տողերի և աջ սյունակի առաջին տողի տեքստը վերականգնելու համար մենք ունենք երկու հնարավոր փնտրտուքի «բանալի» բառեր: Դրանք են «Քրիստոսի» բառը ձախ սյունակի 18-րդ տողում և «րազմի» անհայտ բառի (ենթադրաբար՝ «պատերազմին») վերջավորությունը աջ սյունակի երկրորդ տողում: 5-146 նախադասությունների միջակայքում «Քրիստոսի» բառը գործածված է վեց անգամ, իսկ «րազմին» վերջավորությամբ բառ միայն «պատերազմին» բառն է և գործածված է հինգ անգամ: Իր հերթին «պատերազմ» բառը այլ հոլովմամբ և այլ վերջավորություններով գործածված է ևս վեց անգամ:

«Քրիստոսի» բառով հնարավոր չեղավ որևէ փոքր ի շատ է համընկնող հատված հայտնաբերել: Իսկ «պատերազմ» բառն այդ հնարավորությունը ընձեռնեց: Այն զանազան հոլովումներով հանդիպում է՝ 14-րդ նախադասությունում «պատերազմունս», 22-ում «պատերազմիս», 47-ում «պատերազմական», 106-ում «զպատերազմն», 107-ում «պատերազմի» և «պատերազմ», 121-ում «պատերազմէն» ձևերով: Իսկ «պատերազմին» ձևով ինչպես արդեն նշել էինք հանդիպում է հինգ տեղում՝ 8-րդ, 10-րդ, 12-րդ, 50-րդ և 73-րդ նախադասություններում: Մեր պրպտումների ընթացքը ավելորդաբար չշարադրելու համար, միանգամից ներկայացնենք 5-10-րդ տողերի միջակայքը, որով հնարավոր է վերականգնել պատառիկի պակասող հատվածը:

Այս դեպքում բավարար չէ այն սկզբունքը, որ մինչ հիմա գործածում էինք: Խմբագրված տեքստը եթե պարզապես ներմուծված կամ կրճատված

³⁰ Մասնավորապես տասը ձեռագիր, երկու տպագիր և չորս ձառընտիր օրինակներ ունեն պատառիկի հետ նույն՝ «գործէ» ձևը, իսկ յոթ ձեռագիր և մեկ տպագիր օրինակ ունեն ԳՀ բնագրի հետ նույն «գործեաց» ձևը:

³¹ Ինը ձեռագիր, մեկ տպագիր և մեկ ձառընտիր չունեն վերջին «իսկ» բառը:

³² ԳՀ բնագրի տարրնթերցումներում միայն մեկ ձեռագիր ունի «նահատակութեանն պակ» ձևը:

հատվածներ ունի, ապա շատ ավելի դյուրին է տողում եղած գրերի քանակով և պահպանված գրերի համընկումով վերականգնել տեքստը: Իսկ եթե տեքստը անճանաչելիորեն աղճատված է կամ վերաշարադրված, ապա մնում է պատահիկում պահպանված ընդհանուր բովանդակությանը իր շարադրանքով առավելապես մոտ հատվածում փնտրել-գտնել այնպիսի բառեր, որոնք կարող են ունենալ պատահիկում պահպանված տողերի վերջավորություն-գրանշանները: Ազատ խմբագրված տեքստում կարող են լինել նաև բառերի հետևառաջումներ: «Անհայտ խմբագիրը» կարող էր դուրս թողնել որևէ հատված և տեղը նույն միտքը վերաշարադրեր այլ կերպ, կամ ընդարձակելով շարադրած միտքը հավելեր և անճանաչելիորեն ճոխացներ այն: Սակայն նախնական տեքստի ինչ-ինչ բառեր ու արտահայտություններ նոր շարադրանքում՝ իր իսկ խմբագրման մեջ, անպայմանորեն պետք է որ օգտագործեր:

Վերծանության համար ընդունելով նախնական այսօրինակ չափանիշներ՝ փորձենք մեր ունեցած գրանշանների խմբերով վերականգնել վնասված տողերը: Ըստ այդմ 5-10-րդ տողերի միջակայքում մենք փնտրելու ենք «...ան՝ ոչ...», «...վ անե...», «...ելով...», «...դեցեա...», «...Քրիստոսի՝ յո...», «...չափ պա...», «...ու...» և «...րազմին...» վերջավորություններով կամ մասեր ունեցող բառեր, որոնց համադրմամբ ոչ միայն տողերի վերջավորությունները պետք է համընկնեն, այլև 3-րդ նախադասությունը 146-ին պետք է կապեն տրամաբանական շարահարույթամբ: Իսկ վերջավորությունների կամ բառերի մասերի կուտակումները շարադրանքի մեջ մեկը մյուսին կամ պետք է հաջորդեն, կամ իրար շատ մոտ լինեն:

Վերջից՝ աջ սյունակի առաջին տողից գալով նախ տեղադրենք «պատե» մասնիկը որպեսզի երկրորդ տողի «րազմին» մասնիկի հետ կազմի «պատե-րազմին» բառը: Նկատենք, որ տողի առավելագույնը 20 գրանշաններից չորսն արդեն հայտնաբերված են: Ապա հաշվի առնելով, որ ձախ սյունակի վերջին 20-րդ տողը վերջանում է «ու» գրով փորձենք տեղադրել 10-րդ նախադասության «պատե-րազմին» բառից հետընթացով «համագու-նո՞ք հասանէին ի գործ պատե-րազմին»: Ճիշտ 20 գրանշանով այս հատվածը համընկնում է աջ սյունակի առաջին տողին, իսկ ձախ սյունակի վերջին տողից ունենում ենք «համագու» գրանշանների խումբը, ընդամենը յոթ գրանշան: Մնում է գտնել շուրջ 13 գրանշան այս տողի համար: Ձախ սյունակի 19-րդ տողը վերջանում է «...չափ պա...» գրանշանների խմբով: Բառի սկզբում «պա» մասնիկն ունեցող ամենահարմար բառը 8-րդ նախադասության «պատրաստութեամբ» բառն է, որ իր տեղը դրվելով կազմում է 20-րդ տողը՝ «պա – տրաստութեամբ համագու», նորից ճիշտ 20 գրանշանով: Նախընթացի տրամաբանությամբ 18-րդ տողում ունենք «...Քրիստոսի՝ յո...»: Վերջին «յո» մասնիկը բառա-

սկզբում ունեցող որևէ բառ շունի, թեև ամենայն հավանականությամբ այն «յո-րում» հարաբերական դերանունն է: Հատկապես որ այն կրկնված է նաև նախադասության շարունակության մեջ՝ աջ սյունակի չորրորդ տողում և շարահյուսական նույն տրամաբանության մեջ է գտնվում: Ընդ որում «պատարաստութեամբ» բառին նախորդում է «ամենայն» բառը, որի տեղը հանգիստ կարող էր լինել «անշափ»: Ուստի կիսով չափ վերականգնված 19-րդ տողը կունենա հետևյալ պատկերը՝ «Ք[րիստոս]ի ք յո - բում ... անշափ պա...»: «Քրիստոսի» բառի հետ միասին այս հատվածի ընդհանուր տրամաբանությունը հուշում է, որ պակասող բառը 6-րդ նախադասությունում երկու անգամ օգտագործված «հաշալերեալ» բայն է³³, որի հետ միասին տողում գրերի քանակ հասնում է ճիշտ 20-ի: Ի մի բերենք ձախ սյունակի այս հատվածի վերականգնված պատկերը: Ահա այն.

18. [...] Ք[րիստոս]ի.30	2. [նդ հասանելով ի գործ պատե]
19. [բում հաշալերեալ, ան]ՁԱՓ ՊԱ	3. ԲԱԶՄԻՆ ՈԶ ՍԱԿԱԻ ՆԱԽ...
20. [տրաստութեամբ համագ]ՈՒ	

Մնում է վերականգնել 14-18 տողերը, որտեղ 18-րդ տողում ունենք չորս գիր՝ «...Քի ք...»³⁴: Նախորդող 17-րդ տողը վերջանում է «...դեցեա...» գրանշաններով, որտեղ դ-ն երևում է ե-ի տակ իր ելուստով: Այս մասնիկով միայն «եկեղեցի» բառն է որ զանազան հոլովումներով օգտագործված է բնագրում: Որևէ այլ բառ «...դեցեա...» մասնիկով հայտնաբերել հնարավոր չեղավ: Ենթադրում ենք, որ պատառիկում այն օգտագործված պետք է լինի գործիական հոլովով՝ «եկեղեցեալ»:

16-րդ տողի «ելովքն» վերջավորությունը ինքնին կարող է լինել նաև բառի վերջավորություն և ոչ թե պարզապես մաս: Այսպիսի վերջավորությամբ ամենահարմար բառը 6-րդ նախադասությունում գործածված «միաբանեալք» բառն է, միայն թե «միաբանելովքն» ձևով: «Միաբանելովքն» բառի և 17-րդ տողավերջի «եկեղեցեալ» բառերի միջև տեղադրում ենք 7-րդ նախադասության «յԱրտաշատ ընդ» բառերը, բացատրությունը թողնելով փոքր ինչ վերջում: 15-րդ նախադասության «...վ անե...» գրանշանների խումբը առավելագույնս կարող է համապատասխանել 7-րդ նախադասության «ժողովել» բառին, միայն թե «ժողով անել» ձևով: Իսկ 14-ի «...ան ք ոչ...» գրանշանների խումբը համընկնում է 5-րդ նախադասության «իբրեւ ետես մեծն Վարդան» և նույնի «ոչ ինչ թերահաւատութեամբ զանգիտեաց» բառերին:

³³ 6-րդ նախադասությունում այն հետևյալ տեսքն ունի «...հաշալերեցալ յանձն իւր եւ հաշալերեաց...»:

³⁴ «Քրիստոսի» բառը պատվո նշանով է:

Միայն թե անհրաժեշտ է պատառիկից բացառել «մեծն» ածականը և «թերահավատությամբ» մակբայը: Վերականգնման համար առանձնացված այս բոլոր բառերը հերթականությամբ տեղադրելով ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

14. [Իբրև ետևս Վարդ]Ան.ՈԶ	2. [նդի հասանելով ի գործ պատե]
15. [ինչ զանգիտեաց, այլ ժողով Անե	3. ԲԱԶՄԻՆ ՈԶ ՍԱԿԱԻ ՆԱԽ
16. [լով ամենայն միաբան]ելովՎՔՆ	4. ՃԻՐՍ Ի ՏԵՂԻՈՋՆ ԳՈՐԾԷՐ Ի
17. [յԱրտաշատ ընդ եկեղ]եՅԵԱ	5. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, ՅՈՐ
18. [ւ սրբոյ ուխտին Յի] ՔԻ՝ ՅՈ	6. ՈՒՄ ԵՒ ԻՆՔՆ ԱՐԺԱՆԻ ԵՂԵԻ
19. [րում ֆաջալերեալ ան]ԶԱՓ ՊԱ	7. ԱՌՆՈՒՎ ԶԿԱՏԱՐԵԱՎ ՆԱՀԱ
20. [տրաստութեամբ համագ]ՈՒ	8. ՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆ:

Փորձենք հիմնավորել մեր կատարած ընթերցումները մի այլ մեթոդով: Նախ կատարված աշխատանքի ամբողջական պատկերն ունենալու համար միահար շարադրանքով ներկայացնենք պատառիկի վերծանված տեքստը: Այնուհետև համադրելով ԳՉ բնագրի հետազոտվող հատվածի հետ փորձենք երկրորդական նախադասությունների տարանջատմամբ վեր հանել հիմնական մտքերը, և տեսնենք արդյոք վերծանված տեքստի շարադասությունը չի՞ տուժում և հաղորդում է ԳՉ բնագրի հիմնական ասելիքը:

« 1. Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր եւ այնպէս աներկեղս առնէ զմարդիկ՝ իբրեւ զանմարմին զաւրս հրեշտակաց, որպէս անդստին [ի սկզբանէ է տեսանել զբազումս բազում անգամ ի բազում տեղիս, 2. որ սիրովն Ա[ստուծոյ] իբրեւ զինու վառեալք՝ ոչ ինչ զանգիտելով ի մահուանէ անձանց,՝ կամ ի յափշտակութիւնէ ընչից՝ կամ ի խողխողումաց սիրելեաց,՝ կամ ի գերութիւնէ ընտանեաց,՝ առ ոչինչ համարեցան զայս ամենայն անցս շարշարանաց.՝ այդ միայն միաբան կալ ընդ Ա[ստուծոյ]:

5-10. Իբրև ետևս Վարդան. ոչ ինչ զանգիտեաց, այլ ժողով անելով ամենայն միաբանելովքն յԱրտաշատ ընդ եկեղեցեաւ սրբոյ ուխտին Յ[խուս]ի Ք[րիստոս]ի՝ յորում ֆաջալերեալ անչափ պատրաստութեամբ համագունդք հասանելով ի գործ պատե(146.)րազմին ոչ սակաւ նախնիրս ի տեղուջն գործէր ի մեծ պատերազմին, յորում եւ ինքն արժանի եղև առնույ զկատարեալ նահատակութիւնն»]:

Ստորև ԳՉ բնագրի քննվող հատվածում ընդգծել և ապա առանձնացրել ենք այն բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք համարել ենք տվյալ նախադասություններում վերծանության համար օգտակար: 9-րդ նախադասությունը ճակատամարտին մասնակցած զորավարների անվանացանկն է, որ

պատառիկի պակասող հատվածի լրացման համար նշանակություն չունի, ուստի և նկատի չենք առել:

- 5 «Քանզի իբրև ետես մեծն Վարդան զերկպառակութիւն աշխարհին իւրոյ, ոչ ինչ թերահաւատութեամբ զանգիտեաց», - իբրև ետես Վարդան ոչ ինչ զանգիտեաց:
- 6 «Թէպէտ և ստուգեալ գիտաց զբազմաց այլոց ևս զերկմտութիւն, որ դեռ ևս ընդ նմա միաբանեալք էին, քաջալերեցաւ յանձն իւր և քաջալերեաց զզարսն իւր. քանզի ինքն իսկ բռնացեալ ունէր զթագաւորանիստ տեղիսն միաբանութեամբ նախարարացն, որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն». - քաջալերեցաւ ի սուրբ ուխտէն:
- 7 «Հրաման տուեալ ամենայն զարացն ժողովել յԱրտաշատ քաղաք, փոխանակ յետս կացելոցն որ ելին զհետ իշխանին Սիւնեաց, զեղբարս կամ զորդիս կամ զեղբարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր, և զիրաքանչիւր զարս տայր նոցա, զի դեռ ևս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն». - ժողովել յԱրտաշատ:
- 8 «Եւ փութով ամենեքեան ի տեղի պատերազմին եկեալ հասանէին իւրաքանչիւր զարաւք եւ ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա եւ որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոջն». - ամենայն պատրաստութեամբ:
- 10 «Սոքա ամենեքեան համագունդօ հասանէին ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտազու եւ լինէր հանդէս համարուն վաթսուն եւ վեց հազար այր ընդ հեծեալ եւ ընդ հետեակ». - համագունդօ հասանէին ի գործ պատերազմին:

Ուշագրաւ է, որ ընտրված գլխավոր նախադասությունները մեկը մյուսին կցելով, կապելով միմյանց «այլ» և «եւ» շաղկապներով՝ ստանում ենք համահունչ, կանոնավոր մեկ նախադասության ուրվագիծ՝ «... իբրև ետես Վարդան ոչ ինչ զանգիտեաց – [այլ] քաջալերեցաւ ի սուրբ ուխտէն – [եւ] ժողովել[ա]լ յԱրտաշատ - ամենայն պատրաստութեամբ համագունդօ - հասանէին ի գործ պատերազմին»:

Պատառիկում եղիշէի պատմության բնագիրը համառոտված է, թե՛ բուն բնագիրն է, ԳՉ բնագիրն է հետագա խմբագրման-հավելման արդյունք, թե պատառիկը համոռոտման: Այս հարցերի պատասխանը տեքստաբանական մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը կարող է միայն տալ: Առայժմ հեռու մնալով նման վարկածի քննարկումից, փորձենք հնարավոր բոլոր փաստարկներով հիմնավորել պատառիկի վերծանությունը:

Բովանդակային իմաստով ինչպես տեսնում ենք վերծանված հատվածը սահուն շարադասությամբ կապվում է թե նախորդող նախադասություններին և թե հաջորդող: Ինչը այնքան էլ սահուն չէ ԳՉ բնագրում: Ինչպես նկատել էինք, 4-րդ նախադասությունը առհասարակ մի միջանկյալ նախադասություն

է, որ անցյալում և «հեղինակին» կամ «խմբագրին» ժամանակակից իրադարձությունների զոհերին «նահատակություն» բնորոշումն է տալիս: Ծրագրային նախագասությունը նախորդող նախագասություններում ոչ մի խոսք չկա «իր աշխարհի» երկպառակության կամ թերահավատության արժանի որևէ բանի մասին: Այն ավելի շուտ կարող էր կապվել Գ. եղանակի բովանդակության հետ: Հակառակ դեպքում պետք է ենթադրել, որ, ի հակադրություն «զբաղումն բազում անգամ ի բազում տեղիս» զոհողության պատրաստ նախնիների, հեղինակի ժամանակակիցները նույն տոգորումով պատրաստ չէին պատերազմի: Իսկ ահա նախագասության ընդգծված գլխավոր անդամներով այն լիովին կապվում է առաջին երկու նախագասությունների հետ: Այսինքն՝ տեսնելով հերոսական զոհողությունների ու զրկանքների պատրաստ գինակիցներին, որ նկարագրված են առաջին երկու նախագասություններում, նա՝ Վարդանը, ոչնչից չի վախենում. - «Իբրև ետես Վարդան ոչ ինչ զանգիտեաց»: Ասել է, թե առաջին երկու նախագասություններում բերված զոհողության օրինակները վերաբերում են ոչ թե հեռու անցյալին, այլ հեղինակին ժամանակակից իրադարձություններին, որոնց մասին նա պատմել է կամ պատրաստվում է պատմել առաջիկա շարադրանքում:

Բնագրի այսօրինակ քննությունը ցույց է տալիս թե որքան տարբեր է պատառիկի և ԳՉ բնագրի նույն հատվածի բովանդակության տրամաբանությունը: Այստեղ ոչ միայն կարևոր են առկա բնագրային տարբերությունները, այլև իմաստային, պատմության նկարագրության և մեկնաբանման ոճերը, դեպքերի, իրադարձությունների ներկայացման տրամաբանությունն ու դրանց հաջորդականությունը: Այսօրինակ ակնբախ տարբերությունները թույլ չեն տալիս մեզ պատառիկի բնագիրը համարել պարզ համառոտում: Ավելի շուտ հուշում են, թե մենք գործ ունենք «Վարդանանց պատերազմի» մի նոր, մինչ այժմ հայտնի բնագրից տարբեր բնագրի հետ:

Կարելի է թերևս շարունակել և նոր փաստարկներ բերել հօգուտ մեր վերծանության, սակայն, բերված փաստարկները բավարար համարելով, պարզապես արձանագրենք, որ քանի դեռ նոր, մի այլ ավելի համոզիչ վերծանության տարբերակ չի առաջարկվել, սույն վերծանությամբ պետք է համարենք, որ 1ա պատառիկի ձախ սյունակը սկսվում է «Վարդանանց պատերազմի» Ե. եղանակի 1-2 նախագասությունների մասերով, այնուհետև շարունակվում Ծ-10 նախագասությունների միջոցով վերականգնված մի նոր հատվածով և ապա միանում է 146-րդ նախագասությանը ԳՉ բնագրից տարբեր մի բոլորովին այլ նախագասությամբ:

Պատառիկի 1ա էջի աջ սյունակն այնուհետև դյուրընթեռնելի է: ԳՉ բնագրի հետ 146-րդ նախագասության տարբերություններն իր տեղում նշել ենք,

ուստի հերթականությունը, ըստ նախադասությունների նշենք պատառիկի բնագրում առկա էական տարբերությունները³⁵:

147-ում պատառիկն ունի «մայրաուրաց երեւիմ», ԳՀ բնագիրը չունի «երեւիմ»:

148-ում «զբեկորս նիզակացն»] «զբեկումն նիզակացն»:

149-ում «վանեալք»] «վատնեալք»; «դարձեալ զմիմեանս»] «դարձեալ միսանգամ զմիմեանս»:

150-ում պատառիկն ունի «մինչեւ ի մուտս արեգանն»] «եւ մինչեւ ի մուտս արեգականն անդադար լինէր գործ դառնութեանն»: Պատառիկում այս նախադասությունը նախորդի շարունակությունն է՝ «դարձեալ զմիմեանս սատակէին մինչեւ ի մուտս արեգանն»:

151-152 – Պատառիկը չունի այս նախադասությունները:

153- Պատառիկն ունի միայն նախադասության կեսը՝ «ճանգի ոչ էր կողմն որ յաղթեաց, եւ կողմն՝ որ պարտեցաւ»: Չունի «այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»:

154-155-ը նույնն են երկուսում էլ:

156- Պատառիկում չկա «որ անդէն ի տեղուքն կատարեցան» մասը:

157-167 նախադասությունները մանր տարբերություններով նույնն են:

168-ում Պատառիկն ունի, իսկ ԳՀ բնագիրը ոչ՝ «որք մեծաւ ճգնութեամբ վասն սուրբ հաւատոց ի վերայ սուրբ եկեղեցոյ պատերազմեալ կատարեցան ի Ք[րիստո]ս» հատվածը:

169-ի սկիզբը՝ որ պատառիկի առաջին տողում պետք է լիներ, չի պահպանվել: ԳՀ բնագրի «Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն» փոխարեն վերականգնել ենք «Իսկ ի կողմանէ հեթանոսաց» ձևով: Նկատի ենք առել ԳՀ բնագրի տարբերություններից մեկը՝ «ուրացելոցն եւ հեթանոսաց»: Քանի որ պատառիկի տողում կարող էր տեղավորվել այս բառերից միայն մեկը, նախընտրեցինք «հեթանոսաց» բառը, նկատի ունենալով, որ պարսից բանակի զոհված զինվորները չէին կարող «ուրացողներ» կոչվել, այլ միայն «հեթանոսներ»: Հակառակ դեպքում ճակատամարտը պետք է տեղի ունեցած լիներ հայերի և հայերի միջև:

170-ում էական տարբերություն չկա:

171 - Պատառիկն ունի «զի ետես երբնապատիկ զհարուածս» փոխարեն ԳՀ-ի «Մանաւանդ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածսն»: Այնուհետև պատառիկը չունի «...բեկաւ անկաւ զարուսթիւն ուժոյն իւրոյ...» մինչև

³⁵ Ոչ էական տարբերությունները տե՛ս հավելվածում վերծանությունների տարբերություններում:

Ձ. եղանակի 7-րդ նախադասության «...իբրև ոչ կամալ իջեալ կացին առաջի,...»: Փոխարենը այս ամբողջ հատվածի ե. եղանակը, առանց Ձ.-ի վերնագրի, միմյանց է կապվում հետևյալ հատվածով «...իսկ եին ի գնդին Հայոց մասն ինչ յամբոցի, եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութիւն, որոց եկեալ...» այնուհետև ինչպես ԳՂ բնագրում:

Ձ. եղանակի 8-10-ը նախադասությունները պատասխանում և ԳՂ բնագրում քերականական մանր տարբերություններով նույնն են:

Պատասխանի 2բ էջի աջ սյունակը ավարտվում է 10-րդ նախադասությանը հաջորդող երեք տողերով, որտեղ պահպանվել են 10-րդ նախադասության վերջին բառի մասը՝ 18-րդ տողում «երեքտա-սանֆն», 19-րդ տողում «յանխն» և 20-ում «գտեալ» գրերը: 11-րդ նախադասությամբ այս տողերը հնարավոր չեղավ վերականգնել: Դիմելով արդեն փորձված մեթոդին 11-րդ նախադասությունից հետո մինչև վերջ ընկած ողջ միջակայքում «յանխն» մասնիկ և «գտեալ» բառն ունեցող հատվածներ գտանք 42-43 նախադասություններում «գտեալ»ը՝ «գտին» ձևով, իսկ «յանխն»ը՝ «յանխնայ» ձևով: Այս նախադասությունների միջոցով էլ փորձել ենք վերականգնել 18-20-րդ տողերը: ԳՂ բնագրում այս նախադասություններն ունեն հետևյալ պատկերը՝

42 «Եւ գտին անդ գունդ բազում ի գաւրացն արֆունի, որ գերի առնուլ կամէին զամբականս աշխարհին. դարձեալ եւ կարծէին եւս, եթե գանձք նախարարացն անդ իցեն, վասն այնորիկ եւ յանխնայ յուզէին զվայրսն:

43 Նա եւ տեսին եւս անդ ի գեղս երկուս, որ զեկեղեցիսն այրեցեալ էր. առաւել եւս վասն այնր ի նախանձ բարկութեան բրդեցան»:

Նախադասությունների ընդգծված հատվածներով վերականգնվում է պատասխանում պակասող հատվածը, որոնց համադրությամբ, նախադասության հիմնական միտքը, ասելիքը, սահուն շարադասությամբ կարող էր լինել՝

« [...եւ գունդ մի արքունի] յանխն [այ յուզէր զվայրսն,] գտեալ [անդ ի գեղս երկուս...] »:

Ստորև ներկայացվող աղյուսակը պատասխանի վերականգնված 2բ էջի աջ սյունակի վերջին երեք տողերն են: Ինչպես և նախորդներում, նշված են՝ ձախ կողմում տողերի հերթական համարները, իսկ աջում տողում գրերի հնարավոր քանակը:

18. «ՍԱՆՔՆ: [42-43...եւ գունդ մի արքունի]	21
19. ՅԱՆԽՆ[այ յուզէր զվայրսն,]	20
20. ԳՏԵԱԼ [անդ ի գեղս երկուս] »	20

Ամբողջացնելով պատառիկի վերծանությունը, ստորև, ըստ գիտական հրատարակությունների, ներկայացնում ենք Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» Ե. եղանակը, նախադասություն առ նախադասություն, նկարագրված իրադարձությունների սղագրությունը, դրվագ առ դրվագ նշելով իրադարձությունների առկայությունը պատառիկում:

Ինչպես իր տեղում նշել էինք, պատառիկի 1ա էջում պահպանված երկրորդ տողը (առաջին տողը վնասված է) «Վարդանանց պատերազմի» առաջին նախադասության վերջից է՝ «գրագումն բագում անգամ ի բագում տեղիս», որին միանում է երկրորդ նախադասությունը որոշ կարևոր տարբերություններով³⁶: Այնուհետև՝ 3-4 նախադասությունները չկան պատառիկում: 5-10 նախադասությունները այլ շարադասությամբ՝ առանց ճակատամարտին մասնակցած նախարարների անունների թվարկման (9-րդ նախադասություն), հիմնական միտքը արտահայտում են: Որից հետո չկան ճակատամարտին Հովսեփի և Ղևոնդ երեցների, ինչպես նաև այլ քահանաների ու պաշտոնյաների մասնակցության մասին դրվագը (11-12), Վարդան Մամիկոնյան սպարապետի զորքի առջև արտասանած ճառը (13-43), գինվորների նկատմամբ նրա տածած հոգատարություն, խնամքի, նրանց զինելու, ոգևորելու, Մակաբայեցոց զորքից հատվածներ կարգալու, այնուհետև զորքը ճակատամարտի դաշտում դասավորելու նկարագրությունը (44-51): Այնուհետև պարսկական զորքի Հեր և Զարևան հասնելը, որտեղ սրանք բանակում և ամրություններ են կառուցում, ապա ասպատակում շրջակա գավառները (52-54), իսկ հետո Առանձնար Ամատունու գլխավորությամբ հայոց զորքի հարձակվելը և պարսից ասպատակող զորաբանակի ջախջախվելը (55-57), Վասակ Սյունի մարզպանի բանագնացներ ուղարկելը հայոց բանակ (58-59), Ղևոնդ երեցի պատասխան խոսքը բանագնացներին (60-111), Ղևոնդի խոսքից հետո պատարագ անելն ու երեխաներին մկրտելը, որից հետո Հայոց զորք երգվում է (112-114): Ապարդյուն բանագնացությունից հետո պարսիկների հայոց ռազմավարության մասին հարցուփորձ անելը մարզպանին և հետո մարտական փղերը ըստ գնդերի տեղաբաշխելը (115-116), մարզպանի պարսիկ զորավարներին ուղղված խոսքը, որից հետո նա պարսից զորքին տարբերանշաններ ու դրոշներ է տալիս ու դասավորում զորքը (117-126): Իսկ նույն ժամանակ սպարապետը մարտական դիրքերով դասավորում է հայոց զորքը (127-132), այնուհետև պատմում է ճակատամարտին կողմերի պատրաստության ու զորքերի նկարագրության մասին (133-136), և հետո ճակատամարտի նկարագրությունը, սպարապետի ներխու-

³⁶ Երկրորդ նախադասությունում չկան «մառդիկ», «էին», «խնայեցին», «իբրև զամարի», «գորով վատասիրտ», «կամ» բառերն ու «գի ի նմանն միայն ... ի միտս իւրեանց» հատվածը:

ժելը պարսից բանակի աջ թևը (137-141), պարսից հակահարվածն ու սպարապետի շրջապատման մեջ ընկնելը (142-145):

Հաջորդ 146-րդ նախադասությունում որը մասմբ կա պատառիկում խոսվում է սպարապետի «ոչ սակաւ նախնիս» գործելու և ապա զոհվելու մասին: Այստեղ մինչև «գործեաց» բառը պատառիկը չունի, այլ 5-10 նախադասությունների միջոցով վերականգնվելով կապվում է նախադասության «յորում եւ ինքն...» մասին և սահուն շարունակվում ինչպես ԳՉ-ում: Ապա ճակատամարտի նկարագրությունն ու ճակատամարտից հետո մինչև ուշ երեկո կոտորածը, մանր խմբագրումներով պատառիկում կա (147-150)³⁷: Ճակատամարտից հետո Ավարայրի դաշտի արյունոտ տեսարանի նկարագրությունը պատառիկում չկա (151-152): Սրան հաջորդում է եղիշեի ճակատամարտին տված գնահատականը (153-156)³⁸: Մանր տարբերություններով նույնն է ԳՉ-ում և պատառիկում զոհված նախարարների անունների թվարկումն (157-167) ու վասն հավատո նահատակվածների թիվը՝ 1036 հոգի (168)³⁹: Այնուհետև պատառիկում հաղորդվում է պարսից բանակի զոհված զինվորների և ազնվական ծագում ունեցողների թիվը, ապա Մուշկան նյուսալավուրտի սրտնեղելու մասին (169-171)⁴⁰:

Շարունակությունը՝ ուր նկարագրվում է Մուշկան նյուսալավուրտի հոգեկան ապրումները, պատառիկը չունի (172-176)⁴¹: 173-րդ նախադասությունում Մուշկան նյուսալավուրտը ճակատամարտի նման ելքի համար երկյուղում է թագավորին տեղեկացնել: Այնուհետև Վասակի մասին է, թէ ինչպես է նա ամբողջություններում ապաստանածների դեմ ծրագրում մարտնչել, խոստումներով հորդորում հանձնվել, իսկ զորքն Հայոց չի հավատում տրված խոստումներին: Զ. եղանակի 1-7 նախադասությունները, որ նույնպես պատառիկում չկան, ամբողջում ապաստանածների վրա Մուշկան նյուսալավուրտի

³⁷ 150-րդ նախադասությունում պատառիկը չունի «միւսանգամ», «անդադար լինե՛ր գործ դառնութեանն», մնացածը մանր տարբերություններով նույնն է:

³⁸ 153-ում պատառիկը չունի «այլ քաջ ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան», 156-ում չկա «որ անդէն ի տեղոջն կատարեցան» մասը:

³⁹ Պատառիկն ունի շարունակություն, իսկ ԳՉ-ն ոչ՝ «որք մեծաւ ճգնութեամբ վասն սուրբ հաւատոց ի վերայ սուրբ եկեղեցոյ պատերազմեալ կատարեցան ի Ք[րիստո]ս» հատվածը:

⁴⁰ 171-ից պատառիկն ունի «զի ետես երթնապատիկ զհարուածս» փոխարեն ԳՉ-ի «Մանաւանդ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածսն»: Այնուհետև պատառիկը չունի «...բեկաւ անկաւ զաւրութիւն ուժոյն իւրոյ...» մինչև Զ. եղանակի 7-րդ նախադասության «...իբրեւ ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի...»: Փոխարենը այս ամբողջ հատվածի Ե. եղանակը, առանց Զ.-ի վերնագրի, միմյանց է կապվում հետևյալ հատվածով «...իսկ եին ի գնդին Հայոց մասն ինչ յաւրոցի, եւ երթեալ զաւրն պարսից զալ ի խաղաղութիւն, որոց եկեալ...» այնուհետև ինչպես ԳՉ բնագրում:

⁴¹ 172-րդ նախադասությունը կարծես 171-ի ավելի ընդարձակ տարբերակը լինի:

դրդմամբ պարսից զորքերի հարձակման, ձախողման, նորից՝ մի քանի անգամ երդումներով ամրոցում ապաստանածներին հանձնվելու հորդորների և նրանց չհավատալու մասին է: Այնուհետև Բակ անունով զորականի բերդից դուրս գալու, Վասակին ամբաստանելու և գիշերով, յոթ հարյուր զինակիցների հետ միասին բերդից դուրս գալու և փախուստի դիմելու մասին է:

Երկու հարյուր նահատակների վերջին խոսքը պատառիկում և ԳՀ բնագրում քերականական մանր տարբերություններով նույնն են (8-10):

Պատառիկն այնուհետև չունի Հովսեփի և Ղևոնդ երեցների ու նրանց ընկերակիցների հանձնվելու, արքունիք բողոքելու, նրանց գերեվարման մասին պատմությունը: Մյուսները չհավատալով և պարսից խոստումները մերժելով՝ մեկը մյուսին քաջալերում են, թողնում իրենց տները, ապաստան գտնում լեռներում և անտառներում, ապավինում Խաղտիքի, Տմորիքի, Արցախի ամրոցներին: Պարսիկները օգնության եկած զորքերով արշավում են երկրի խորքերը, ճակատ տալիս Կապույտ լեռան ամրություններում ապաստանածներին: Իսկ Արշեն անունով մի քահանա հավատալով իջնում է ամրոցից, սակայն նրան եւ նրա ընկերակիցներին գերեվարում են: Իսկ Տմորիքում ապաստան գտածները իջնելով ամրություններից հարձակվում են պարսից զորքերի վրա և ջախջախում են Նույնպես և Խաղտիքում ապաստանածները հարձակվում և ջախջախում են Տայքում գտնվող պարսից զորքերը: Այս ամենը պատառիկը չունի (11-41): Եւ վերջապես պատառիկն ընդհատվում է արքունի զորքերի հետապնդումների, ավարառությունների, հայոց հակահարված տալու ու երկու հրկիզված եկեղեցիների մասին դրվագով (42-43)⁴²:

Մնում է պատասխանել ամենակարևոր հարցին՝ պատառիկը ճառընտիրի, Հայսմավուրքի, Պատմագրքի մաս է, թե խմբագրված, համառոտված «Վարդանանց պատերազմի» հնագույն, նախնական օրինակի մասունք:

Պատառիկի բնագրում Ե. եղանակի 176 նախադասություններից շուրջ 148-ը (3-4, 5-10, 11-145, 151-152, 172-176), իսկ Զ եղանակի 1-43 նախադասությունների միջև շուրջ 41-ը (1-7; 11-43) այսպիսով պակասում են⁴³: Գիտական հրատարակության բնագրի համար օգտագործված ձեռագիր և տպագիր օրինակներից և ոչ մեկը այսօրինակ տարրնթերցում չունի: Միայն Զ. եղանակի համար ԳՀ ծանոթությունում նշված է, որ 18 ճառընտիրներ «լրիվ տեքստ չեն տալիս, այլ վերապատմում են, մասամբ կրճատում», բոլորովին չունեն 1-104 (կամ 107) նախադասությունները և դրանցում նկարագրված իրադարձու-

⁴² Այս երկու նախադասություններով վերականգնվել են պատառիկի 2բ էջի վերջին երեք տողերը:

⁴³ Պակասող նախադասություններից վեցը մասնակիորեն կամ ամբողջովին ձևափոխված են պատառիկում՝ Ե. եղանակում 4-ը, իսկ Զ. -ում 2-ը:

թյունները: Համառոտելու կամ վերապատմելու իմաստով ինչ որ հարմար է Զ. եղանակին, որի հիմնական նյութը կարող ենք համարել Տիգրանի դատավարությունը, բոլորովին անմեկնելի է Ե. եղանակի համար, որը գրեթե ամբողջությամբ ներկայացնում է Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրությունը: Անիմաստ է անգամ այս ճակատամարտի համառոտելը: Իրադարձությունների ողջ շղթայի մեջ այն ամենակարևորն ու հիմնական դրվագն է:

Իսկական համոտագրումը Հայսմավուրքում «Արաց Բ., Օգոստոսի է. Նահատակութիւն Սրբոց Վարդանանցն ի պատերազմն Պարսից» վերտառությունում վկայաբանությունն է, որ պատառիկի հետ բաղդատելի չէ: Այն արդեն հայտնի «Վարդանանց պատերազմի» բնագրի մի պարզ սղագրությունն է:

Եթե պատառիկի բնագիրը ճառընտիրի կամ Հայսմավուրքի անհայտ մի խմբագրություն չէ, ապա կարող ենք արդյոք համարել, որ պատառիկը «Վարդանանց պատերազմի» մի նախնական բնագրի մասունք է, ինչպես ենթադրում էր Գ. Խալաթյանը: Այս ենթադրությունը հեռու չէ իրական լինելուց, եթե ընդունենք, որ նախնական բնագրում չեն եղել Ե. եղանակի Ավարայրի ճակատամարտի, ինչպես նաև Զ. եղանակի տիգրանյան դատավարության ընդարձակ նկարագրություններն ու է. եղանակում Ղևոնդյանց վկայաբանությունն ամբողջությամբ: Հնարավոր է արդյոք, որ հետագայում եղիշեի բնագրին նախ Ավարայրի ճակատամարտին նվիրված մի ինչ-որ ճառ հավելված լինի, ապա ավելի ուշ տիգրանյան դատավարությունն ու Ղևոնդյանց քահանայից վկայաբանությունը: Այս տեսակետի օգտին չե՞ն արդյոք խոսում «Վարդանանց պատերազմի» եղանակների վերնագրերում հայտնի խճողումների փաստը: Չէ՞ որ մեր ճանաչած «Վարդանանց պատերազմի» բնագրի նախագրությունում հեղինակի կողմից շարադրված եղանակների վերնագրերից միայն առաջին երեքն են նույնանում, իսկ Գ. եղանակը փոքր-ինչ տարբերությամբ է միայն համապատասխանում բնագրում եղած համապատասխան եղանակների վերնագրերին: Մնացած Ե.⁴⁴, Զ.⁴⁵. և Է.⁴⁶. եղանակները նախագրությունում շարադրված

⁴⁴ Նախադրությունում Ե. եղանակն ունի «գՅարձակումն արեւելեայց», իսկ բնագրում «Վրկին անգամ ընդդէմ կալ հայոց պատերազմալ թագաւորին պարսից» ձևը: ԳՅ-ի համար օգտագործված ձեռագրերից և ոչ մեկում չկա «գՅարձակումն արեւելեայց» ձեռով վերնագիր, ճառընտիրներում հայտնի է նաև «Վկայաբանութիւն սրբոց Վարդանանց» կամ «Պատմութիւն պատերազմին սրբոց Վարդանանցն» ձևով:

⁴⁵ Նախադրությունում Զ. եղանակն ունի «զԸնդդիմանալն Հայոց պատերազմալ», իսկ բնագրում «Յորում կարգագիր դարձեալ առախնութիւնն հայոց եւ շարագոյն եւս երեւի անարեւնութիւնն Վասակայ»: Միայն մեկ տպագիր՝ Անձևացոց օրինակն ունի «յերկարումն իրացն խոռվութեան» ձևը, որը սակայն որպես Զ. եղանակ ընդունված բնագիրը նախադրում է որպես է. եղանակ, իսկ որպես Զ. եղանակ՝ «Պատերազմ հայոց» վերնագրով, նախադրում է Ե. եղանակի 115-րդ նախադասությունից մինչև վերջ ընկած հատվածը:

վերնագրերից բոլորովին տարբեր վերնագրեր ունեն բնագրում:

Ասպարեզում այս հարցերին նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններ ու տեսակետներ կան, որոնք կարող են լրացնել կամ ընդհակառակը հերքել առաջ քաշված վարկածները: Նոր վերծանության առաջ քաշած հարցադրումներին պետք է պատասխանել ոչ միայն պատառիկում պահպանված բնագրի տեքստաբանական-բնագրագիտական քննությամբ, այլև գիտական հրատարակության համար օգտագործված բոլոր տարբերակները, ինչպես նաև «Վարդանանց պատերազմի» ուսումնասիրմանը նվիրված գիտական հարուստ ժառանգությունը նկատի ունենալով:

Ներկա հրապարկման հիմնական նպատակն իրականացրած համարելով, թողնելով Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» համակողմանի ուսումնասիրությունը եւ մեզ հայտնի «Վարդանանց պատերազմի» մասեր ունեցող պատառիկների հրապարակումը ապագային, ամփոփելով ասենք, որ Լիոնի քաղաքային գրադարանի համար 17 ձեռագրում պահպանվող պատառիկն իր առաջին 1893 թ-ի հրապարակումից 115 տարի հետո էլ, նոր վերծանությամբ, էլ ավելի է արժևորվում: Այն հնագույնն է Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» մասեր պարունակող մեզ հայտնի բոլոր պատառիկներից: Հնագրական տեսանկյունից չափազանց ուշագրավ է և կարող է թվագրվել է-Լ՝ դարերով: Ամենայն հավանականությամբ՝ պատմագրքի մաս է, և ևս մեկ անգամ փաստում է Ե. Տեր-Մինասյանի այն միտքը, թե «Եղիշեի «Վարդանանց պատմության» սկզբնագիրն անկասկած Ե դարի երկրորդ կեսի 460-464 թվականների գործ է», որ գրված է ականատես մարդու կողմից, և որ հետագայում «կարող է մասնակի կետերում ենթարկված լինել որոշ խմբագրման»⁴⁷:

⁴⁶ Նախադրությունում է-ն ունի «զՅերկարումն իրացն խոովութեան», իսկ բնագրում «Դարձեալ վասն նորին պատերազմին եւ շարչարանաց սուրբ ֆահանայից» ձևը, որն այլևայլ ձեռագրերում ծանոթ է նաև «Աւտաբոյ եւթն յեղանակին ութերորդ վասն շարչարանաց սուրբ ֆահանայիցն եւ նահատակութեան» վերնագրով, իսկ ձառննորների մեծ մասում «Վկայաբանութիւն սրբոց Ղեւոնդեանցն» վերտառությամբ:

⁴⁷ Տե՛ս Եղիշե, Վարդանի եւ հայոց պատերազմի մասին, աշխարհաբար թարգմանություն, էջ 16:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Կոնիբերի վերծանությունը	Նոր վերծանություն
1. Ջնջուած	[...]
2. [°] ° ՄԻ	[...]ԳԱՄ Ի
3. [°] ԱՐՍ	[...]ՈՎՆ
4. [°] ԵԱԼՔ	[...]ՌԵԱԼՔ▪
5. [°] ՄԱՀՈՒ	[...] ՄԱՀՈՒ
6. [°] ՄԻՅԱ	[...]Մ Ի ՅԱ
7. [°] ՉԻՅ	[...]ՉԻՅ▪
8. [°] ՅՍԻՐԵԻ	[...]Յ ՍԻՐԵ
9. [°] ° Ի	[...]ՈՒԹԻԻՆ
10. [°] ° ԵՆ	[...]ՉԻՆՉ
11. [...]	[...]
12. [°] ԱՅ	[...]ԱՅՂ
13. [°] ԼԸՆ ° Յ	[...]Լ ԸՆԴ ^{Ա[ստուծո]Յ} ,
14. [°] ԱՆ.ՈՉ	[...]ԱՆ▪ ՈՉ
15. [°] ՎԱՆԵ	[...]Վ ԱՆԵ
16. [°] ԵԼՈՎՔ	[...]ԵԼՈՎՔ ^Ն
17. [°] ԼԵՅԵԱ	[...]ԴԵՅԵԱ
18. [°] ՔԻ. ՅՈ	[...]ՔԻ▪ ՅՈ
19. [°] ԱՔՊԻ	[...]ՉԱՓ ՊԱ
20. [°] ՈՒ	[...]ՈՒ

1. Համեմատական աղյուսակ պատահիկ 1ա (Գբ-Գա) էջի ձախ սյունակի հիմն ու նոր վերծանությունների

Վերծանություն - 1ա (Դբ-Գա)

Դբ	1. ¹ [ի սկզբանէ է տեսանել]	1. ¹⁴⁶ [նդք հասանելով ի գործ պատե]
	2. [զբազումս բազում ան]ԳԱՄ Ի	2. ԲԱԶՄԻՆ ՈԶ ՍԱԿԱԻ ՆԱԽ
	3. [բազում տեղիս: ² որ սիր]ՈՎՆ	3. ՃԻՐՍ Ի ՏԵՂԻՈՋՆ ԳՈՐԾԷՐ Ի
	4. [Ա[ստուծո]յ զինու վա]ՌԵԱԼՔ*	4. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, ՅՈՐ
	5. [ոչ ինչ զանգիտելով ի] ՄԱՀՈՒ	5. ՈՒՄ ԵՒ ԻՆՔՆ ԱՐԺԱՆԻ ԵՂԵԻ
	6. [անէ անձանց,* կա]Մ Ի ՅԱ	6. ԱՌՆՈՒԼ ԶԿԱՏԱՐԵԱԼ ՆԱՀԱ
	7. [փշտակութիւնէ ըն]ԶԻՅ*	7. ՏԱԿՈՒԹԻԻՆՆ* ¹⁴⁷ ԵՒ ՅԵՐԿԱ
	8. [կամ ի խողխողումս]Յ ՍԻՐԵ	8. ԲԵԼ ԳՈՐԾՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ՝
	9. [լեաց,* կամ ի գեր]ՈՒԹԻԻՆ	9. ԱԻՐՆ ՏԱՐԱԺԱՄԷՐ,* ԵՒ ՄԱ
	10. [է ընտանեաց,* առ ո]ԶԻՆԶ	10. ԻՏ ԱՌ ԵՐԵԿԱ ԿԱՐՃԱՏԷՐ.*
Գա	11. [համարեցան զայս ամենայն.]	11. [բազմաց արհասք մահ]
	12. [անցս շարշարանաց.*]ԱՅՂ	12. ՈՒ ՀԱՍԱՆԷՐ* ՄԱՆԱԻԱՆԴ
	13. [միայն միաբան կա]Լ ԸՆԴ ^{Ա[ստուծո]յ}	13. Ի ԹԱՆԶՐՈՒԹԵՆԷ ԱՆԿԵ
	14. ⁵⁻¹⁰ [Իբրեւ ետես Վարդ]ԱՆ* ՈԶ	14. ԱԼ ԴԻԱԿԱՆՅՆ ՄԱԻՏ ԱՌ ՄՒՒ
	15. [ինչ զանգիտեաց, այլ ժողո]Վ ԱՆԵ	15. ԻՏ ԽՏԱՅԵԱԼ ԻԲՐԵԻ ԶՓԱ ³
	16. [լով ամենայն միաբան]ԵԼՈՎՔՆ	16. ՏԱՀԱՐՍ ՄԱՅՐԱԻՈՐԱՅ ԵՐ
	17. [յԱրտաշատ ընդ եկեղ]ՂԵՅԵԱ	17. ԵԻԵԻՆ* ¹⁴⁸ ԱՆԴ ԷՐ ՏԵՍԱՆԵԼ
	18. [ւ սրբոյ ուխտին Յի]Ք[^{ԲԻՍՈՍ}]Ի* ՅՈ	18. ԶԲԵԿՈՐՍ ՆԻԶԱԿԱՅՆ ԵՒ ԶԽ
	19. [րում քաջալերեալ ան]ԶԱՓ ՊԱ	19. ՈՐՏԱԿՈՒՄՆ ԱՂԵՂԱՆՅ*.
	20. [տրաստութեամբ համագ]ՈՒ	20. ՎԱՄՆ ԱՅՆՈՐԻԿ * ՈԶ ԿԱՐԵԻՆ

¹ >զբազումս; >զբազումս բազում անգամ:

² մարդիք; >մարդիկ; իբրեւ զինու; բազում անգամ զինու; >իբրեւ; վառեալք էին; եւ ոչինչ; >խնայեցին; խնայեցին զանգիտելով իբրեւ զանարի (անարի) գողով (>գողով) կամ վատասիրտք (վատասիրտս); >կամ ի մահ անձանց; ի յափշտակութիւն; կամ ի խողխողումս սիրերեաց; ընտանեաց + ելանել ի հայրենի երկրէն եւ անկանել (անկանիլ) ի ստրկութիւն (ի ստուգութիւն) ի ստրկութիւն յատարութեան; համարեցան զայս; զայն; համարելով զայն; շարշարանաց; միաբանեցան; միաբանեալ; ընդ աստուծոյ +զի ի նմանէ միայն մի՛ գերի ելցեն. եւ ամենայն երեւելի մեծութեանս զնա բաւական համարեցան՝ ընտրեալ (ընտրել; ընդրել; >ընտրեալ) ի միտս իւրեանց:

⁵⁻¹⁰ Այս հատվածում պակասում է Տ տող՝ 7-ը ձախ սյունյակի ներքեւում եւ մեկ տող աջ սյունակի վերեւում: Պակասող հատվածը վերականգնվել է 5-10-րդ և 146-րդ նախադասությունների միջոցով:

¹⁴⁶ գործեաց; գործեաց; >ի մեծ պատերազմին; ինքն + յորում տեղոջ եւ ինքն իսկ; >իսկ; նահատակութեանն պսակ:

¹⁴⁷ յերկարեալ; երկարեալ; յերկարիլ; գործոյն; տարածամիւր; >մօտ; առ ընդերեկս; առ երեկոյ; կարճէր; օրահանք; օրինահանք; >հասանէին; >անկեալ; անկեալ դիականացն; ~ դիականցն անկեղոյ; անկեալ դիականցն; խթացեալ; >իբրեւ; զփայտահայրս (!); մայրեւորաց; >երեւեին:

¹⁴⁸ զբեկորս; զբեկումն; նիզակաց; իսկ] եւ; >եւ; ~ զբեկումն աղեղանց եւ զսորտակումն նիզակաց; աղեղանցն; եւ ոչ իսկ; >կարէին; կարէին իսկ:

Վերծանություն - 1բ (Գա-Գբ)

Գա	<ol style="list-style-type: none"> 1. ¹⁴⁸[կալ ճշմարտիւ ի վերայ] 2. ՍՈՒՐԲ ՄԱՐՄՆՈՅ ԵՐԱՆԵԼԵ 3. ԱՅՆ՝ ԵՒ ՍԱՍՏԻԿ ԽՈՒՃԱՊ 4. ՏԱԳՆԱՊԻ ԷՐ ԿՈՂՄԱՆՅՆ 5. ԵՐԿՈՅՈՒՆՅ ԱՆԿԵԼՈՅՆ՝ 6. ¹⁴⁹ԵՒ ՈՐ ՄՆԱՅԵԱԼՔՆ ԵՒՆ՝ ՎԱ 7. ՆԵԱԼՔ ԵՒ ՅՐՈՒԵԱԼՔ ԼԻՆԵԻՆ 8. Ի ԼԵՌՆԱԳԱՇՏՍՆ ՝ ԵՒ 9. ՅԱՄՈՒՐՍ ՁՈՐՈՅՆ՝ ԵՒ ՅՈՐ 10. ԺԱՄ ՊԱՏԱՀԵԻՆ ՄԻՄԵԱՆՍ՝ 11. [ԳԱՐՁԵԱԼ ՉՄԻՄԵԱՆՍ ՍԱ] 	<ol style="list-style-type: none"> 1. [էին գունդք մնացելոցն:] 2. ¹⁵⁵ԹԵՊ[էտ եւ բազում այն էր] 3. ՈՐ ԱՊ[րեցան՝ քան թէ] 4. ՈՐ ՄԵ[ռանն, սակայն] 5. ՅԱՆԵ[ալ ցրուեցան, եւ] 6. ՀԱՍԵ[ալ անկանէին ի տե] 7. ՂԻՍ ՏԵ[ղիս յամուրս աշ] 8. ԽԱՐՀ[ին, եւ բռնանալ] 9. ԻՆ Ի Վ[երայ բազում գաւ] 10. ԱՌԱՅ [եւ բերդից, գոր եւ ոչ] 11. ՈՔ ԿԱ[րէր առնուլ իսկ:]
Գբ	<ol style="list-style-type: none"> 12. ՏԱԿԵԻՆ՝: ¹⁵⁰ՄԻՆՉԵԻ Ի ՄՈՒՏՍ 13. ԱՐԵԳԱՆՆ՝ ¹⁵¹⁻¹⁵² ¹⁵³ՔԱՆՉԻ ՈՉ ԷՐ 14. ԿՈՂՄՆ՝ ՈՐ ՅԱՂԹԵԱՅ՝ ԵՒ 15. ԿՈՂՄՆ՝ ՈՐ ՊԱՐՏԵՅԱԻ՝, ¹⁵⁴ԲԱ 16. ՅՅ ՔԱՆՉԻ ԱՆԿԵԱԼ ԷՐ ՉԱԻ 17. ԲԱՎԱՐՆ ՀԱՅՈՅ Ի ՄԵՇ ՊԱ 18. ՏԵՐԱՉՄԻՆ՝, ՈՉ ՈՔ ԳՈՅՐ 19. ԱՅՆՈՒՀԵՏԵԻ Ի ՄԷՉ ԳԼԽ 20. ԱԻՈՐ՝, ՅՈՐ ՅԵՅԵԱԼ ԺՈՂՈՎ 	<ol style="list-style-type: none"> 12. ¹⁵⁶ԵՒ Ա[յս անուանք են քաջ] 13. ՆԱ[հատակացն] 14. ¹⁵⁷ՅԱՉ[գէն Մամիկոնէից] 15. ՔԱՉՆ [Վարդան հարիւր եր] 16. ԵՍՈՒ[ն եւ երեք արամբբ.] 17. ¹⁵⁸ՅԱՉ[գէն Խորխոռունեաց] 18. ԽՈՐԷ[նն կորովի ինն եւ] 19. ՏԱ[սն արամբբ.] 20. ¹⁵⁹ՅԱՉ[գէն Պալունեաց]

¹⁴⁸ > սուրբ; մարմնոցն; մարմնոց; մարմնոյ; մարմնոյն; երանելոյն Վարդանալ երանելեացն; երանելոյն; > սաստիկ; ի սաստիկ; > էր; տագնապի երկոցունց կողմանցն անգեղոց; կողմանց; անկեղոցն; անկանեղոց:

¹⁴⁹ որք; եւ որ; էին; վատնեալ; լինէին; ի լեռն եւ ի դաշտս; լեռնադաշտսն; լեռնադաշտսն; լեռնադաշտս; ի լեռն եւ ի դաշտս; ամուրս ձորոցն; ձորոյն; պատահէին; դարձեալ + միւսանգամ; դարձեալ անդէն; սատակէին:

¹⁵⁰ եւ մինչեւ ի մուտ; ցմուտս; ցմուտ; արեգականն; արեւուն; - Բոլոր ձեռագրերն այնուհետեւ ունեն՝ արեգանն + անդադար լինէր գործ դառնութեանն (դառնութեան): Այս նախադասությունը նախորդ 149-ի շարունակութիւնն է:

¹⁵¹⁻¹⁵² >151-152 նախադասությունները:

¹⁵³ ոչ + եթէ; ~կողմ էր; եւ կողմ էր; եւ կամ կողմն; եւ կամ կողմ էր որ պարտեցաւ; պարտաւորեցաւ; Բոլոր ձեռագրերն այնուհետեւ ունեն՝ - պարտեցաւ + այլ քաջ ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին (երկոքեան) կողմանքն (կողմանք) ի պարտութիւն մատնեցան:

¹⁵⁴ մեծ սպարապետն] զօրավարն; > մեծ; > ի մէջ; ի միջի; ի մէջ; ~ գլխաւոր ի մէջ; գունդք; գունդն:

¹⁵⁵ ապրեցան; ապրեցաւ; ապրեցանն; քան թէ (> թէ); քան որ եթէ; մեռան; ցրեցան; հասեալք; ի յամուրս; բազում քաղաքաց, գաւառաց եւ բերդաց; ամուր] բազում; բերդաց; առնուլ իսկ ոք կարէր; առնուլ իսկ կարէր; գոր ոչ ոք առնուլ կարէր; > եւ բերդից, գոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր; > գոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր:

¹⁵⁶ եւ այս են անուանք; եւ այս էր; նահատակացն՝ որ անդէն ի տեղոջն կատարեցան.; > որ անդէն ի տեղոջն կատարեցան; որք:

¹⁵⁷ Մամիկոնէնից; Մամիկոնէնից; Վարդան քաջ; եւ երեսուն; հարիւր եւ յսուն (յիսուն) եւ երեք; արամբ:

¹⁵⁸ Խորխոռունեաց; Խորէն; տասնեւինն; արամբ > Յազգէն Խորխոռունեաց Խորենն Կորովի իննեւտասն արամբբ:

Վերծանություն - 2ա (Աբ-Բա)

Աա	<ol style="list-style-type: none"> 1. ¹⁵⁹[արին Արտակ յիսուն] 2. [եւ եւթն արամբբ.] 3. [¹⁶⁰ Յազգէն Գնթունե]ԱՅ ՉԱՐ 4. [մանալին Տաճատ] Ինն Եի 5. [տանն արամբբ.] 6. [¹⁶¹ Յազգէն Գիմաքսե]նիՅ Ի 7. [մաստունն Հմայե]ԱԿ ՔՍԱՆ 8. [եւ երկու արամբբ.]ՔՊ. 9. [¹⁶² Յազգէն Քաջբերուն]նեԱՅ 10. [հրաշակերտն ներ]ՍԵՀ Եի 11. [թն արամբբ.] 	<ol style="list-style-type: none"> 1. [եւ եւթն նահատակք, ընդ] 2. Ինն Մեծ ՆԱԽԱՐԱՐՍՆ ԱՆ 3. Գէն Ի ՏԵՂԻՈՋՆ ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ՝: 4. ¹⁶⁷ Եի ՅԱՐՔՈՒՆԻ ՏԱՆԷ Եի Ի 5. ՏԱՆԷՆ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ Եի 6. ՅԻԻՐԱՔԱՆՉԻԻՐ ՅԱՅՂՈՅ ՆԱ 7. ԽԱՐԱՐԱՅՆ ՏԱՆԷ՝ ԹՈՂ ՉԱ 8. ՅՍ ԵՐԿԵՐԻԻՐ ՈՒԹՍՈՒՆ Եի 9. ԵԻԹՆՍ՝ ԱՅՂ ԵԻՍ ԵԻԹՆ ՀԱ 10. ՐԻԻՐ Եի ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԱՅՐ՝, ՈՐ 11. ՈՅ ՉԱՆՈՒԱՆՍ ԳՐԵԱԼ ԵՆ Ի 12. ԳՊՐՈՒԹԵԱՆՆ ԿԵՆԱՅ - ՈՐՔ 13. ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ Ի ՆՄԻՆ ԱՌՈՒՐ 14. Ի ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻՆ՝:¹⁶⁸Եի ՄԻ 15. ԱՀԱՄՈՒԹ ԼԻՆԻ ՀԱՉԱՐ Եի Ե 16. ՐԵՍՈՒՆ Եի ՎԵՅ ԱՅՐ՝: ՈՐՔ ՄԵ 17. ԾԱԽ ՃԳՆՈՒԹԵԱՄԲ ՎԱՍՆ 18. ՍՈՒՐԲ ՀԱԽԱՏՈՅՍ Ի ՎԵՐԱՅ 19. ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՅՈՅ ՊԱՏԵՐ 20. ԱՉՄԵԱԼՔ ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ Ի ՔՍ՝
Բբ	<ol style="list-style-type: none"> 12. [¹⁶³ Յազգէն Գնունեա]Յ ՄԱՆ 13. [ուկն Վահան երիւք] ԱՐԱՄԲԲ՝. 14. [¹⁶⁴ Յազգէն Ընծայ]նիՈՅ ԱՐ 15. [դարն Արսէն եւթ]ն ԱՐԱՄԲԲ՝. 16. [¹⁶⁵ Յազգէն Սրուանծ]ՏԱՅ ՅԱ 17. [ուաջադէմն Գար]ԵԳԻՆ ԵՐ 18. [կու հարազատաւք]ն Եի ՈՒԹ 19. [ուտանն արամբբ.]ՔՔ: 20. [¹⁶⁶ Այս երկերիւ]Ր ՈՒԹՍՈՒՆ 	

¹⁵⁹ Տէ՛ս հաջորդ տողի ընթերցումները:
¹⁵⁹ տաննեւեւթն] յիսուն եւ եւթն; արամբբ:
¹⁶⁰ Քնթունեայ; Գնթունեայ; «Գիմաքսենից, Քնթունեայ, Գնունեայ, Անձեւացեայ, Արուանծ-տա»;> Քաջբերունեայ; տաննեւինն; արամբբ:
¹⁶¹ > իմաստունն; քսան] քսան եւ երկու; արամբբ:
¹⁶² արամբբ;
¹⁶³ երեք] երիւք); արամբբ:
¹⁶⁴ Անձեւացեայ (Անձաւացեայ)] Ընծայնոց; Ընծայնոց; Ընծայնուց; Ընծանոց; արամբբ:
¹⁶⁵ Սրուանծտա; Սրուանծտայ; Սրւածտա; Սրաւանծտայ; առաջադէմ; հարազատաք;
 ութեւտան; տաննեւեւթն; արամբբ:
¹⁶⁶ ութսուն եւ ինն; հինգ] եւթն; մեծամեծ; ընդ նմին եւ մեծամեծ նախարարքն; ընդ մեծամեծ նախարարարցն որ անդէն; ընդ նմին ինն այր ի մեծամեծ նախարարացն որ անդէն; > ինն:
¹⁶⁷ տանէն; > եւ ի տանէն; տանէ; > եւ յարքունի տանէն; եւ յարքունի տանէն Արծրունեայ; յայլոց; այլոց; > յայլոց; նախարարաց; տանէն; եւթն; եօթն; հնգեանս] եւթնս; եւ այլ եւս; > եւ; հարելր; հարիւր] եւթն հարիւր; որք; որ; զանուանս իւրաքանչիւր ի դպրութիւն կենաց գրեցին (գրեցան) ի նմին աւուր ի մեծ պատերազմին (ի մեծ պատերազմին կատարեցան):
¹⁶⁸ միահամուռն լինի; լինին; +ամենայնն; +ամենեքեան; ո. եւ լր. (=1034); - Բոլոր ձեռագրերում > որք մեծաւ ճգնութեամբ վասն սուրբ հաւատոց ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ պատերազմեալք կատարեցան ի քս:

Վերծանություն - 2բ (Աա-Բբ)

Աբ	1. [¹⁶⁹ Իսկ ի կողմանէ հեթանոսաց մե]	1. [դեռ շէն են եկեղեցիք եւ]
	2. ՌԱՆ ՅԱՅՆՄ ԱԻՈՒՐ • ԵՐԵՔ	2. ԱՆՔԱ[Կ տաճար վկայից]
	3. ՀԱԶԱՐՔ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ ՔԱ	3. ԵՒ ՄԻ[ԱԲան սուրբ ուխտ]
	4. ՌԱՍՈՒՆ ԵՒ ԶՈՐՔ ԱՐՔ: • ¹⁷⁰ ԻՆՆ	4. ԵԿԵՂ[Եցույ առաքինա]
	5. ԱՅՐ Ի ՄԵԾ ՊԱՏՈՒԱԿՈՐԱՅՅ ^Յ	5. ՅԵԱԼ, Ա[րժանի արարեր զմ]
	6. ԷՐ, • ՎԱՄՆ ՈՐՈՅ ԿԱՐԻ ՅՈՅ ^Ժ	6. ԵԶ ԿՈԶ[մանդ երկնաւորի:]
	7. ԽՈՐ ԽՈՅՅԱԻ ՄՈՒՇԿԱՆՆ	7. ⁹ ՀԱԻԱՍ[արեցի մահս մեր]
	8. ՆԻԻՍԱՂԱԻՈՒՐՏ: • ¹⁷¹ ԶԻ ԵՏԵՍ	8. ԸՆԴ ՄԱ[Հ քաջ նահատակա]
	9. ԵԻԹՆԱՊԱՏԻԿ ԶՀԱՐՈՒԱԾՍ	9. ՅՆ, • Ե[Ի խառնեցի արիւ]
	10. ԳՆԴԻՆ ԻՐՈՅ ՔԱՆ ԶՀԱՅՈՅ, •	10. ՆՍ ՄԵՐ[ընդ արիւն անկե]
	11. ¹⁷¹⁻⁷ ԻՍԿ ԵԻՆ Ի ԳՆԴԻՆ ՀԱՅՈՅ ՄԱ	11. ԱԼ ՎԻՐ[աւորացն, եւ հաճ]
Բա	12. ՄՆ ԻՆԶ ՅԱՄՐՈՅԻ, • ԵՒ ԵՐ	12. ԵՍՅԻ ՏԷՐ [ընդ եկեղեցիս իւր]
	13. ԹԵԱԼ ԶԱԻՐՆ ՊԱՐՄԻՅ ԳԱԼ	13. ԲԱԶՄՈ[Իթեամբ կամաւոր]
	14. Ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ, • ՈՐՈՅ Ե	14. ԶՈՒԱՐԱ[կացս, որ ելանեն ի]
	15. ԿԵԱԼ, • ⁷ ՀՐԱՄԱՅԵԱՅ ՍՊԱՆԱ	15. ՎԵՐԱՅ Ս[ուրբ սեղանոյս]: ¹⁰ Զայս
	16. ՆԵԼ Ի ՆՈՅԱՆԷ ԵՐԿԵՐԻՐ	16. ԱՍԵԼՈՎ[ի տեղւոջն կատարե]
	17. ԵՒ ՏԱՄՆ ԵՒ ԵՐԵՔ ԱՅՐ, ⁸ • ՈՐՔ	17. ՅԱՆ ԵՐ[Կերիւրքն եւ երեքտա]
	18. ԱՂԱՂԱԿԵԻՆ ԱՄԵՆԵՔԵԱՆ	18. ՍԱՆՔՆ: ¹¹ [⁴²⁻⁴³ Եւ գունդ մի արբունի]
	19. ԵՒ ԱՍԵԻՆ. • «ԳՈՀԱՆԱՄՔ	19. ՅԱՆԽՆ[այ յուզէր զվայրսն, եւ]
	²⁰ ԶՔԷՆ Տ[Է]Ր Ա[ստուա]Ծ. • ԶԻ ՄԻՆԶ	20. ԳՏԵԱԼ [անդ ի գիւղս երկուս]

¹⁶⁹ ուրացելոցն; ուրացելոցն եւ հեթանոսաց; չորք արք; չորս:

¹⁷⁰ այր+ի նոցանէ; ի մեծամեծ; պատուաւորաց; վասն որոյ եւ; վասն այնորիկ եւ; > եւ; > ի; > ի խոր; Մուշկիան; Մուշկանն; Նիսալաւորտ; Նիսալաւորտ; Նիսալաւորտն:

¹⁷¹ զի ետես եւթնապատիկ զհարուածս] Մանաւանդ իբրեւ ետես զամհնարին հարուածսն; զհարուածս անհնարին; անհնարինս; > անհնարին; եւթնապատիկ; եռապատիկ; զիւրոյ գնդին քան զՀայոցն; իւրոյ գնդին եւթնապատիկ քան զՀայոց; զիւրոց; զՀայոց):

¹⁷¹⁻⁷ իսկ եին ի գնդին Հայոց մասն ինչ յամրոցի, • եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութիւն, • որոց եկեալ,] 171 «...բեկաւ անկաւ (անկաւ բեկաւ) զաւրութիւն (ուժոյ նորա; ուժոյ իւրոյ; ուժոյ) ուժոյն իւրոյ, եւ ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն (եւ ոչ կարէր յանդարտել; կարէր] հանդարտէր; խորհրդոց իւրոց; մտաց իւրոց). քանզի ոչ (> ոչ) որպէս կարծէր զպատերազմն՝ (պատերազմն) կատարեցաւ:» - Զ.7 «... իբրեւ (> իբրեւ) ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի, ...»:

⁷ հրամայեաց (եւ հրամայեաց) սպանանել ի նոցանէ երկերիւր եւ երեքտասան (տասնեւերեք) այր):

⁸ միաբան եւ ասեն ամենեքեան; > տէր; մեր; > մեր; որ մինչդեռ; եկեղեցիքս; տաճարք; տաճար; աղօթից մերոց] վկայից; տաճար վկայից մերոց; եկեղեցոյս; > եւ; > զմեզ:

⁹ հաւասարեցի; հաւասարեցէ; ընդ մահու; ընդ արիւնս; ընդ արեան; > արիւն (անկեալ) վիրաւորելոցն; հաճեցի տէր կամարար; եկեղեցի; մեր] իւր; զուարակացն; սեղանոյս քո; սրբոյ սեղանոյ քո; սրբոյ սեղանոյս քո; սեղանոյ քո; սրբոյ:

¹⁰ եւ զայս ասացեալ; կատարեցան ի տեղւոջն; երկերիւր եւ երեքտասանքն; երեք տասանքն; երկու հարիւր տասնեւերեքն:

¹¹ >11-42 նախադասութիւնները:

⁴²⁻⁴³ Այս երկու տողերը հնարաւոր եղաւ վերականգնել միայն Զ. եղանակի 42 եւ 43 նախադասութիւնների միջոցով:

Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին

Հատվածներ՝ Ե. 1-3, 146-150, 153-171, Զ. 7-11, 42-43⁴⁸:

1. «Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր. եւ այնպէս աներկեղս առնէ զմարդիկ՝ իբրեւ զանմարմին զարս հրեշտակաց, որպէս անդատին //1ա՝ ԴԲ-Գա//[ի սկզբանէ է տեսանել զբազումս բազում ան]գամ ի[բազում տեղիս,

2. որ սիր]ովն [Ա[ստուծոյ] զինու վա]ռեալք՝ [ոչ ինչ զանգիտելով ի] մահու[անէ անձանց,՝ կա]մ ի յա[իշտակութիւնէ ըն]չից՝ [կամ ի խողխողու- մա]ց սիրե[լեաց,՝ կամ ի գեր]ուքինն[է ընտանեաց,՝ առ ո]չինչ [համարեցան զայս ամենայն.] [անցս շարշարանաց.՝]Այդ [միայն միաբան կա]լ ընդ ^{Ա[ստուծոյ]Յ},

⁵⁻¹⁰ [Իբրեւ ետես Վարդ]ան՝ ոչ[իւնչ զանգիտեաց, այլ ժողո]վ անե[լով ամենայն միաբան]ելովքն [յԱրտաշատ ընդ եկեղ]ղեցեա[ւ սրբոյ ուխտին Յ[խոսու]ի] Ք[րիստոս]ի՝ յո[րում քաջալերեալ ան]չափ պա[տրաստու- թեամբ համագ]ու 146. [նդք հասանելով ի գործ պատե]րազմին ոչ սակաւ նախնիրս ի տեղւոյն գործէր ի մեծ պատերազմին, յորում եւ ինքն արժանի եղեւ առնույ զկատարեալ նահատակութիւնն՝:

147. Եւ յերկարել գործոյ պատերազմին՝ աւրն տարաժամէր,՝ եւ մաւտ առ երկս կարճատէր.՝ [բազմաց աւրհասք մահ]ու հասանէր՝ մանաւանդ ի թանձրութենէ անկեալ դիականցն մաւտ առ մ՝ա խտացեալ իբրեւ զփա՛տահարս մայրատրաց երեւեին՝

148. Անդ էր տեսանել զբեկորս նիզակացն եւ զխորտակումն աղեղանց՝. վասն այնորիկ ՝ ոչ կարեին //1բ՝ Դա-Գբ//[կալ ճշմարտիւ ի վե- րայ] սուրբ մարմնոց երանելեացն՝. եւ սաստիկ խունապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց անկելոցն՝: 149. Եւ որ մնացեալքն էին վանեալք

⁴⁸ Սկզբում և վերջում Գն-ից հավելել ենք նախադասությունների պակասող հատվածները, որոնք ըստ ամենայնի պետք է լինեին պատառիկի նախորդող և հաջորդող էջերում: Ուղիղ գրերով ընդգծված են պատառիկում երկացող հատվածները:

⁵⁻¹⁰ Այս հատվածում պակասում է 8 տող՝ 7-ը ձախ սյունակի ներքեում եւ մեկ տող աչ սյու- նակի վերեւում: Պակասող հատվածը վերականգնվել է 5-10 և 146 նախադասությունների միջոցով:

եւ ցրուեալք լինեին ի լեռնադաշտսն ք եւ յամուրս ձորոցնք. եւ յորժամ պատահեին միմեանն⁴⁹՝ [դարձեալ զմիմեանս սա]տակեինք: 150 Մինչեւ ի մուտս արեգանն⁴⁹ 151-152 153. Քանզի ոչ էր կողմն՝ որ յաղթեացք, եւ կողմն՝ որ պարտեցաւք:

154. Բայց քանզի անկեալ էր զաւրավարն Հայոց ի մեծ պատերազմինք, ոչ ոք գոյր այնուհետեւ ի մէջ գլխատրք, յոր յեցեալ ժողով[եին գունդք մնացելոցն:] 155. Թեպ[էտ եւ բազում այն էր] որ ապ[րեցանք քան թէ] որ մե[ռանն, սակայն] ցանե[ալ ցրուեցան, եւ] հասե[ալ անկանէին ի տե]ղիս տե[ղիս յամուրս աշ]խարհ[ին, եւ բռնանայ]ին ի վ[երայ բազում գաւ]առաց [եւ բերդից, զոր եւ ոչ]ոք կա[րէր առնուլ իսկ:]

156. Եւ ա[յս անուանք են քաջ] նա[հատակացն]

157. Յազ[գէն Մամիկոնէից] Քաջն [Վարդան հարեւր եր]եսու[ն եւ երեք արամբք.]

158. Յազ[գէն Խորխոռունեաց] Խորե[նն կորովի ինն եւ] տա[սն արամբք.]

159. Յազ[գէն Պալունեաց (2ա՝ Աբ-Բա) արին Արտակ յիսուն եւ եւթն արամբք.]

160. [Յազգէն Գնթունե]աց զար[մանալին Տաճատ] ինն եւ [տասն արամբք.]

161. [Յազգէն Դիմաքսե]նից ի[մաստունն Հմայե]ակ քսան [եւ երկու արամբք]ք:

162. [Յազգէն Քաջբերու]նեաց [հրաշակերտն ներ]սեմ եւ[թն արամբք.]

163. [Յազգէն Գնունեա]ց ման[ուկն Վահան երիւք] արամբքք:

164. [Յազգէն Ընծայ]նոց ար[դարն Արսէն եւթ]ն արամբքք:

165. [Յազգէն Արուանձ]տայ յա[ռաջադէմն Գար]եգին եր[կու հարազատաւք]ն եւ ութ[ուտասն արամ]բք:

166. [Այս երկերիւ]ր ութսո[ւն⁴⁹ [եւ եւթն նահատակք, ընդ] ինն մեծ նախարարսն անդէն ի տեղւոջն կատարեցա⁴⁹ք: 167. Եւ յարժունի տանէ եւ ի տանէն Արծրունեաց եւ յիւրաքանչիւր յայդոց նախարարացն տանէք, թող զայս երկերիւր ութսուն եւ եւթնք, այդ եւս եւթն հարիւր եւ քառասուն այրք, որոց զանուանս գրեալ են ի դպրութեանն կենաց ք որք կատարեցան ի նմին ատուր ի մեծ պատերազմինք: 168. Եւ միահամուտ

⁴⁹ Նախորդ 149 նախադասության շարունակությունն է:
¹⁵¹⁻¹⁵² Չկան 151-152 նախադասությունները:

լինի հազար եւ երեսուն եւ վեց այր», որք մեծաւ ճգնութեամբ վասն սուրբ հաւատոյս ի վերայ սուրբ եկեղեցոյ պատերազմեալք կատարեցան ի Ք[րիստո]ս»

//2բ՝ Աւ-Բբ// 169. [Իսկ ի կողմանէ հեթանոսաց մե]ռան յայնմ ատուր • երեք հազարք հինգ հարիւր քառասուն եւ չորք արք: • 170. Ինն այր ի մեծ պատուաւորացն էր, • վասն որոյ կարի յոյժ խոր խոցեցաւ Մուշկանն Նիսաղաւուրտ, • 171. զի ետես եւթնապատիկ զհարուածս գնդին իւրոյ քան զՀայոց, •

¹⁷¹⁻⁷Իսկ եին ի գնդին Հայոց մասն ինչ յամրոցի, • եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութիւն, • որոց եկեալ, • 7. հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր եւ տասն եւ երեք այր, 8. • որք աղաղակեին ամենեւեան եւ ասեին. • «Գոհանամք զքէն Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ. • Զի մինչ[դեռ շէն են եկեղեցիք եւ] անբա[կ տաճար վկայից] եւ մի[աբան սուրբ ուխտ] եկեղ[եցոյ առաքինա]ցեալ, ա[րժանի արարեր զմ]եզ կոչ[մանդ երկնաւորի:] 9. Հաւաս[արեսցի մահս մեր] ընդ մա[հ քաջ նահատակա]ցն, • ե[ւ խառնեսցի արիւ]նս մեր [ընդ արիւն անկե]ալ վի[աւորացն, եւ հաճ]եսցի Տէր [ընդ եկեղեցիս իւր՝] բազմո[ւթեամբ կամաւոր] զուարա[կացս, որ ելանեն ի] վերայ ս[ուրբ սեղանոյս]: 10. Զայս] ասելով[ի տեղւոջն կատարե]ցան եր[կերիւրքն եւ երեքտա]սանքն:

11.¹¹ [⁴²⁻⁴³ Եւ գունդ մի արքունի] յանխն[այ յուզէր զվայրսն, եւ] գտեալ [անդ ի գիւղս երկուս, որ զեկեղեցիսն այրեցեալ էր. առաւել եւս վասն այնր ի նախանձ բարկութեան բրդեցան]:»:

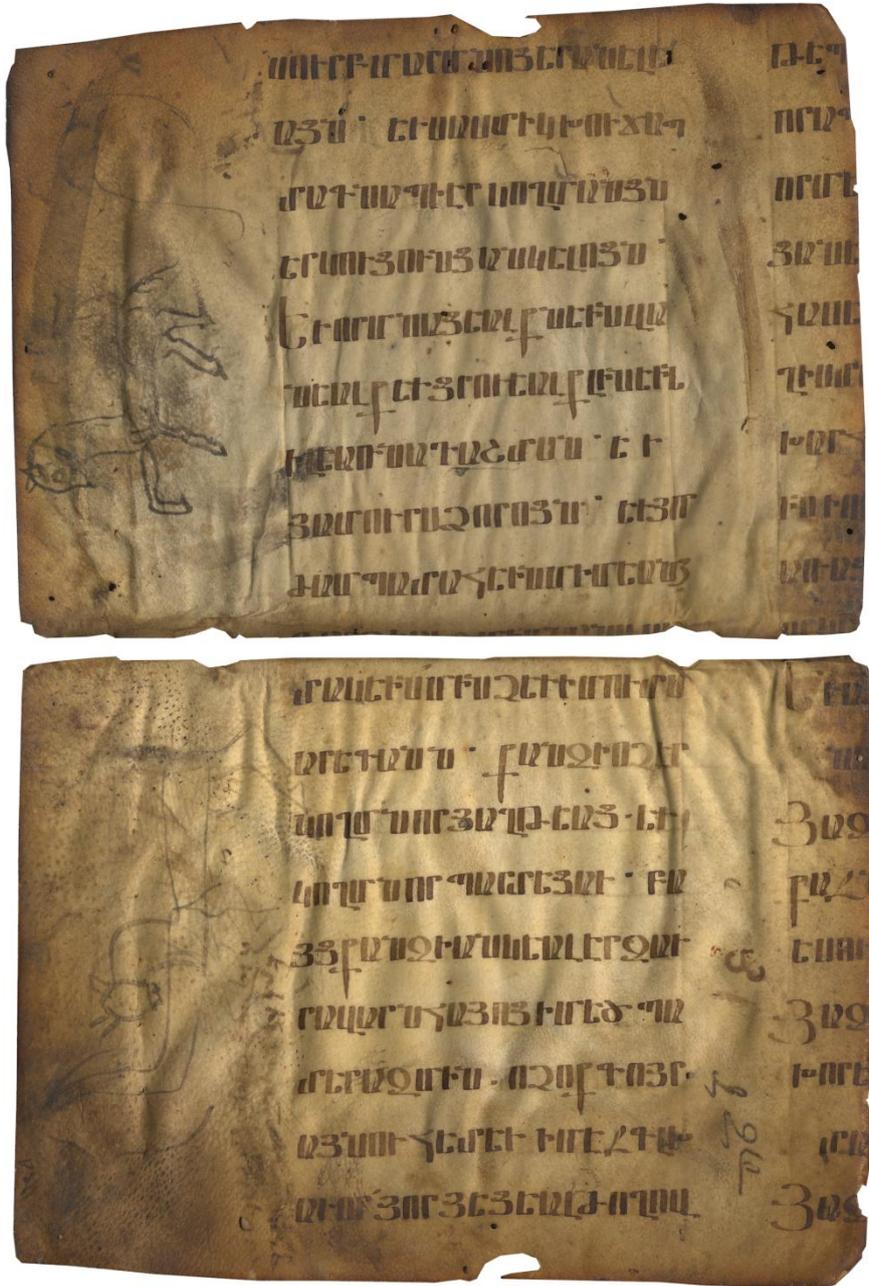
¹⁷¹⁻⁷ Իսկ եին ի գնդին Հայոց մասն ինչ յամրոցի, • եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղաղութիւն, • որոց եկեալ,] 171 «...բեկաւ անկաւ (անկաւ բեկաւ) զաւրութիւն (ուժոյ նորա; ուժոյ իւրոյ; ուժոյ) ուժոյն իւրոյ, եւ ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն (եւ ոչ կարէր յանդարտել; կարէր] հանդարտէր; խորհրդոց իւրոց; մտաց իւրոց). քանզի ոչ (> ոչ) որպէս կարծէր զպատերազմն՝ (պատերազմն) կատարեցաւ:» - Զ.7 «...իբրեւ (> իբրեւ) ոչ կամաւ իջեալ կացին առաջի, ...»:

¹¹ Զկան 11-42 նախադասութիւնները:
⁴²⁻⁴³ Ամբողջ Զ. եղանակով փնտրելով «յանխն» գրերը եւ «գտեալ» բառը պարունակող բառեր եւ նախադասութիւններ, այս երկու տողերը հնարատու եղաւ վերականգնել միայն 42 եւ 43 նախադասութիւնների միջոցով:

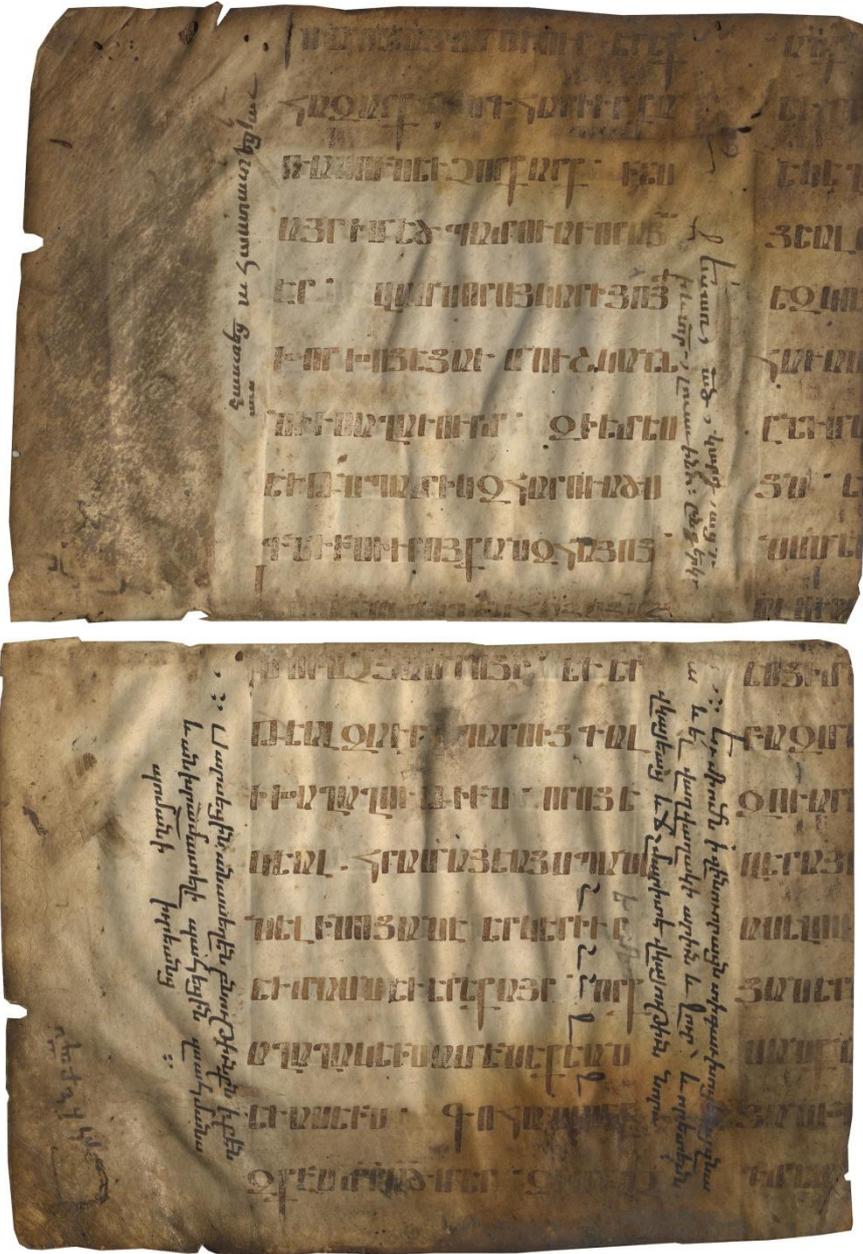
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՏՐԱՐԻՆԵՒԻ ԿՐԻՍՏՈՍԻ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ

ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ
ՄԱՅՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ԴՆԻՐ

Պատահիկ 1ա (Գբ-Գա)

Պատասխիկ 1բ (Գա-Գբ)

Պատառիկ 2բ (Աբ-Բա)

ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԻԱՍՅԱՆ

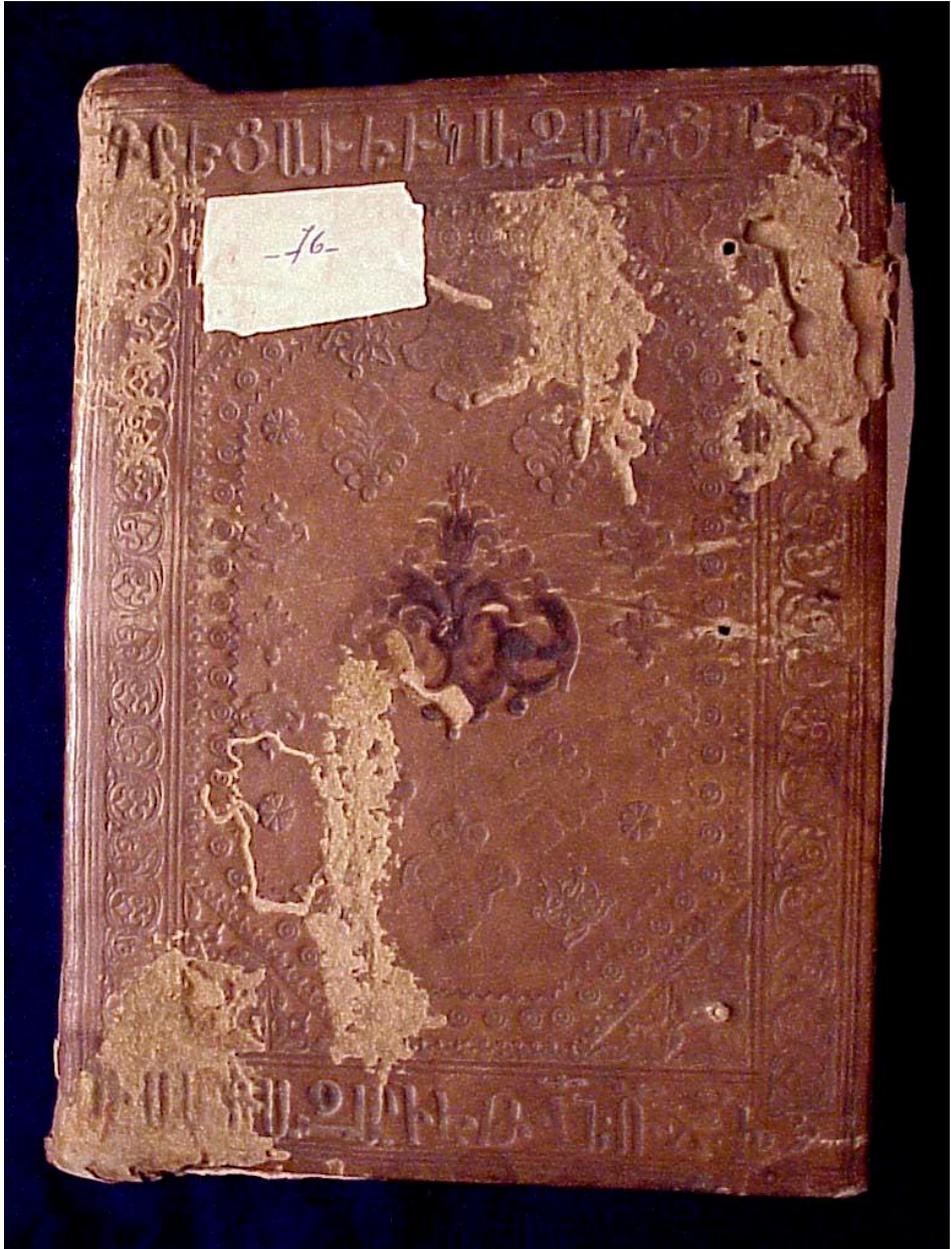
ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԿԱԶՄԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զեռագրերի կազմերի արձանագրությունները բաղկացուցիչ մասն են կազմում արձանագրագիտություն¹, որի նպատակն է ուսումնասիրել քարի, մետաղի, կաշվի, փայտի եւ այլ նյութերի վրա փորագրված, դրոշմված կամ դաշված, ինչպես նաեւ հատուկ մեղանով (կամ այլ ներկանյութով) մակագրված արձանագրությունները: Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին, արձանագրությունները բնութագրելիս նկատում է, թե՛ «Չկա համարյա ո՛չ մի հայկական մոնումենտալ հուշարձան, տաճար, մատենադարանային շենք, գավիթ ու այլ եկեղեցական կառուցվածք, պալատ, բերդաշտարակ, վերջապես գերեզմանային կոթող, սահմանաբաժան քար, որ իր վրա չունենա արձանագրություն, որը համարյա միշտ թվագրված է եւ շատ հաճախ պատմում է այդ հուշարձանի կառուցման կամ կանգնեցման մասին: Ճիշտ այդպես էլ արձանագրված է կիրառական արվեստի եւ գեղարվեստական արդյունագործության ստեղծագործությունների մի զգալի մասը, հատկապես եկեղեցականը, ինչպես՝ մատյանների կազմերը, խաչերը, գավազանները, սկիհները, նշխարատուփերն ու տապանակները եւ այլն: Այսպիսով, հայկական հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունը անվիճելիորեն թվագրվում է այդ արձանագրություններով, եթե ոչ ստույգ նշելով տարին, գոնե այն որոշելով մոտավորապես. դրա շնորհիվ վերանում է լոկ հնագիտական տվյալների հիման վրա հուշարձանի անստույգ եւ կասկածելի թվագրությունը: Իսկ այն հուշարձանները, որոնք իրենց վրա թվական չունեն, թվագրվում են շրջապատում եղած այլ բազմաթիվ թվագրվածների օգնությամբ, որով եւ որոշվում են նրանց ժամանակագրական սահմանները: Համապատասխան արձանագրությունների հետագա ուսումնասիրությունը հայկական արվեստի պատմության մի էջը չի, որ բացելու է»²:

Զեռագրերի կազմերի արձանագրությունները եւս հավաստի սկզբնաղբյուրներ են եւ նրանցից տարբերվում են միայն նյութով, որի վրա գրվել են: Զեռագրի կազմերի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը, վիճագրության համեմատությամբ, ունի որոշ դյուրություններ:

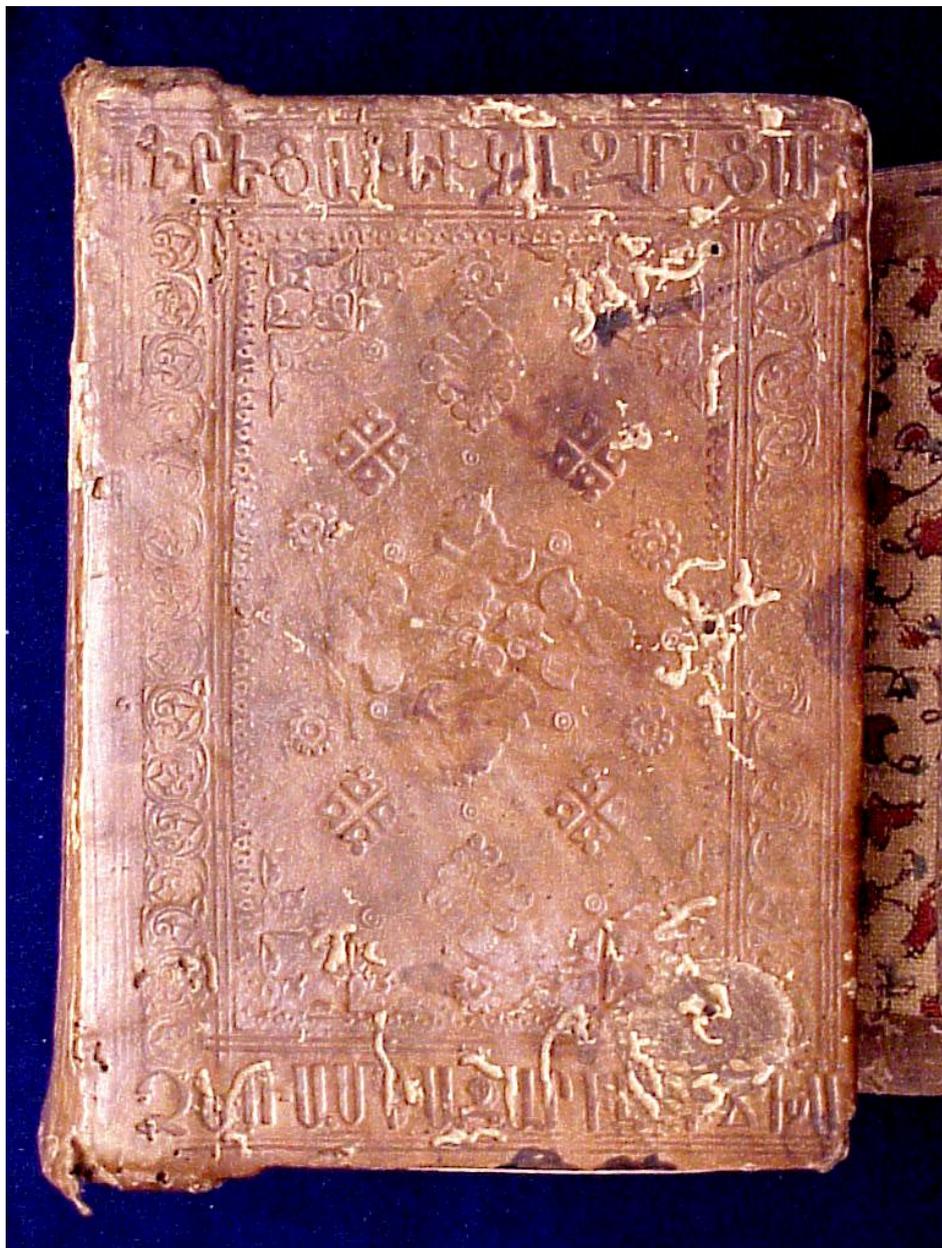
¹ Միջազգային տերմինաբանությամբ՝ **էպիգրաֆիկա** (հուն. **էպի-** մակ՝ վրա, երես եւ **գրաֆիկա** (գրություն), որ թարգմանաբար նշանակում է մակագրություն). տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, Հայկական վիճագրություն, Երևան, 2000, էջ 9:

² Դիվան հայ վիճագրության, պր. I, Երևան, 1966, էջ IX (այսուհետև՝ Դիվան): Ընդգծումները մերն են - Ա. Մ.:

Նկ. 1

Ձեռ. 10998, Ա փեղկ. 1691 թ., նոր Ջուղա: Կազմող՝ Ազարիա դպիր:

Նկ. 2

Ձեռ. 451, Ա փեղկ. 1692 թ., Նոր Ջուղա: Կազմող՝ Ազարիա դպիր:

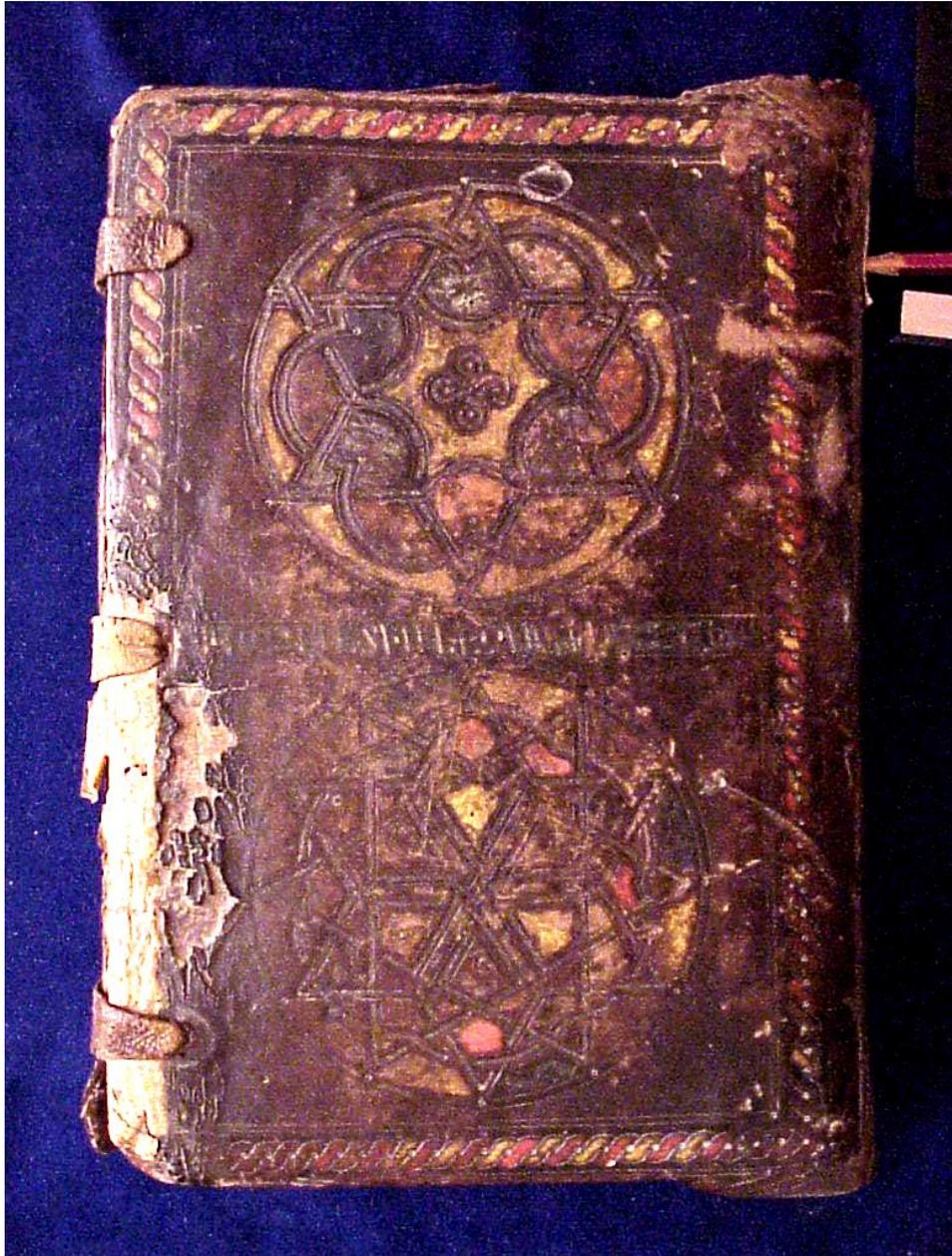
Այսպես, կազմարար վարպետներն իրենց՝ տարբեր ժամանակներում պատրաստած կազմերի արձանագրությունների համար օգտագործել են շարադրանքի միեւնույն կաղապարային ձեւը՝ փոփոխելով միայն կազմի ստեղծման թվականը: Օրինակ՝ Նոր Զուղայի կազմարվեստի դպրոցի հիմնադիր Ազարիա դպիրը № № 3194, 10998, 451 (նկ. 1 եւ 2) ձեռագրերի կազմերին թողել է արձանագրության միեւնույն շարադրանքը. «Գրեցաւ եւ կազմեցաւ ձեռամբ Ազարիէ», համապատասխանաբար՝ 1676, 1691, 1692 թթ.: Ձեռագրերի գրչության հիշատակարանների կամ հիշատակագրությունների բաղդատուկայամբ եւս կարելի է լրացնել կամ վերականգնել արձանագրության վնասված եւ պակասող բառը կամ բառակապակցությունը: Այսպես, 1585 թ. Վանիկ գյուղի Սբ. Թեոդորոս վանքում Փիլիպոսի պատրաստած № 4812 Ավետարանի Ա փեղկի ներքեւում պահպանվել է վնասված արձանագրություն. «ՅՇէՔՏՐ[//Վ//]» (նկ. 3): Ձեռագրի 212ա թերթում կարդում ենք հետեւյալ հիշատակագրությունը. «Զվերջին կազմոխս զսուրբ Կարմիր Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Յովանէս, զոր տեսեալ զսուրբ Կարմիր Աւետարանս ի յայտեն հնացեալ էր, զոր վերեստին նորոգել ետուր հոգոյ իւր... ես, սուտանուն Փիլիպոս, որ կազմեցի զսուրբ Աւետարանն ի թվ(ակա)ն(ի)ս Հայոց ՌԷԳ. (1585), ի գեաւղն որ կոչի Վանիկ, ի դուռն Սուրբ Թէոդորոսին...»: Հիշատակագրության շնորհիվ վերականգնվել է արձանագրության վնասված անձնանունը. «Յ(Ի)ՇէՔ Տ(Է)Ր [ՅՈ] Վ[ԱՆԷՍԻՆ]//»: Մեկ այլ՝ № 9841 ձեռագրի կաշեկազմը նույն Փիլիպոսը կազմողը պատրաստել է 1586 թվականին Խաչգլուխ լեռան Սբ. Սահակ վանքում: Ձեռագիր Ավետարանի երկրորդ փեղկի մեջտեղում կա «//Խ//ՏԻՍԵԻՉԱՄ//ՅՇԷ» արձանագրությունը (նկ. 4), որի ամբողջացմանն օգնում է ձեռագրի 293ա թերթին առկա հետեւյալ հիշատակագրությունը. «Զվերջին կազմողս սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զխոջայ Աւետիան, զոր տեսեալ զսուրբ Աւետարանս ի ձեռն անարինաց զգատեաց եւ վերեստին նորոգել ետուր հոգոյ իւր... եւ եղբարն՝ խոջայ Ամիրաղին... ես, սուտանուն Փիլիպոս, կազմեցի զսուրբ Աւետարանս ի լեռոն սուրբ, որ կոչի Խաչգլուխ, ի վանքն, որ կոչի Սուրբ Սահակ... ի թուակ(ան)ութիւն Հայոց ՌԷԵ (1586)...»: Հետեւապես, արձանագրությունը կարդացել ենք այսպես «[Չ] Խ[ՈՉԱՅ ԱԻԵ] ՏԻՍ ԵԻ ՉԱՄ[ԻՐԱՂԷՆ] Յ(Ի)ՇԷ[Ք]»:

Արձանագրություններն այլ փաստաթղթերի նման պահանջում են ուշադիր եւ զգուշավոր վերաբերմունք: Հ. Օրբելին նկատում է, որ. «Եթե ոչ մեկի մտքով չի անցնում վիճարկել թղթերի վրա գրված հրովարտակաների, վավերագրերի եւ նույնիսկ ձեռագիր հիշատակագրությունների պատճենահանման հնարավորությունը, արտադրության ընթացքում նրանց աղավաղման եւ, վերջապես, կեղծման հնարավորությունը, ապա, երբ խոսքը վերաբերում է վիմական արձանագրություններին, մեզ հասած եւ քարերի վրա փորագրված բոլոր ակտերը, չգիտես ինչու, բացարձակ հավաստի են համարվում, եւ այդպիսի վավերագրերի հավաստիության նկատմամբ ամեն մի երկբայություն առաջ է բերում տարակուսանք եւ թերահավատություն»:

Նկ. 3

Ձեռ. 4812, Ա փեղկ. 1585 թ., Սբ. Թեոդորոս վանք (Վանիկ գյուղ): Կազմող՝
Փրլիպոս Հիզանցի:

Նկ. 4

Ձեռ. 9841, Բ փեղկ. 1586 թ., Սբ. Սահակ վանք (Խաչգլուխ լեռ): Կազմող՝
Փրլիպոս Հիզանցի:

Մինչդեռ վիմական արձանագրությունների հետ էլ անհրաժեշտ է առանձնապես զգույշ լինել, քանի որ այդ վավերագրերը, ձեռագիր արձանագրություններից տարբերվելով միայն այն նյութով, որի վրա նրանք գրվել են, ձեռագրերի նման նույնպես արտագրվել են եւ ընդամին երբեմն ենթարկվել զանազան փոփոխությունների»³: Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2673 ձեռագիրը (բովանդակությամբ՝ Խորհրդատետր) գրված է 1679 թ.: Կազմի Ա փեղկին կա ստացող տեր Աղեքսանդր վարդապետի արձանագրություն-հիշատակարանը. «Յ[Ի] Շ[Ա] Տ[Ա] Կ է ԱՂ[Է] ՔՍ[Ա] ՆԳՐ Վ[Ա] ՐԳԱ/Պ[Ե] ՏԻՆ ԵԻ ԾՆ[Ո] Ղ[Ա] ՅԸՆ, Ի ԹՎԻՆ ՌՃԻԸ (1679)» (նկ. 5): Ինչպես երևում է արձանագրության թվականից, կազմը գրչությանը ժամանակակից է: Եթե արձանագրությունում եւ ձեռագրի 16ա, 20բ թերթերի հիշատակարաններում նշված Աղեքսանդր վարդապետը նույն Աղեքսանդր Ջուղայեցին է, ենթադրելի է, որ կազմը պատրաստված է նոր Ջուղայում: Սակայն նոր Ջուղայի կազմարվեստի դպրոցի մեկ ուրիշ նման կազմ մեզ ծանոթ է: Ձեռագրի 17ա (1866 թ.) եւ 2ա (1880 թ.) հետագա հիշատակարաններում նշվում է Սբ. Ստեփանոս Նախավկա վանքը, իսկ առաջին պահպանակի վրա մատիտով նշված է նույն վանքին պատկանելը: Այս ամենից պարզ է դառնում, որ, թեև կազմին արձանագրված է Աղեքսանդր վարդապետի անունը եւ նշված է կազմի պատրաստման (1679) թվականը, ներկայիս կազմը պատրաստված է ավելի ուշ, ԺԹ դարում Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքում⁴: «Նման պարագաներում, - նշում է Հ. Օրբելին, - արձանագրությունների արժեքը մասամբ նվազում է այն բանով, որ նրանք մեզ են հասել ոչ թե բնագրով, այլ ընդօրինակված, այնուամենայնիվ նրանք չեն կորցնում իրենց նշանակությունը, քանի որ նրանց բովանդակության իսկությունը չի կարելի կասկածել, այդ առթիվ որեւէ հիմք չունենալու պատճառով»⁵: Հետագայում 1713 թ. արդեն, կաթողիկոս Աղեքսանդր Ջուղայեցին Սբ. էջմիածնում կառուցում է սեղանատուն, որտեղ արձանագրում է. «Ի թուին ՌՃԿԲ ես Ջուղայեցի Աղեքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց, շինեցի սեղանատունս ի վայելումն սրբոյ էջմիածնի միաբանից վասն ձմռան»⁶: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ մի շարք վիմագիր եւ ձեռագրերի կազմերի արձանագրություններ պատվիրվել են միեւնույն մարդկանց կողմից:

³ Դիվան, պր. I, էջ IX-X: Այնուհետեւ Հ. Օրբելին բերում է Մարմաշենի կառուցման մասին արձանագրությունը. տե՛ս նույն տեղում, էջ X:

⁴ Կազմողը եղել է անփորձ մեկը, որը, բարեբախտաբար, նոր կազմը պատրաստելիս փորձել է ընդօրինակել ձեռագրի նախնական, հավանաբար, վնասված կազմը՝ պահելով նաև վրայի արձանագրությունը:

⁵ Դիվան, պր. I, էջ X:

⁶ Կ. Կոստանկանց, Վիմական տարեգիր - Յուզակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 204, № 1713:

Նկ. 5

Ձեռ. 2673, Ա. փեղկ. ժԹ դ., Սբ. Ստեփանոս Նախավկա վանք:

Նկ. 6

Ձեռ. 7690, Ա փեղկ. 1255 թ., Հոռմկլա:

Այսինքն՝ կազմերին արված արձանագրությունները եւս լրացնում, ամբողջացնում են վիճաբիր աղբյուրներում եղած տեղեկությունները, ինչպես նկատել է Կ. Ղաֆադարյանը, երբ Հաղբատի ու Սանահնի համար նշում է. «Պատմաբանն այդ երկու վանքերը պետք է ուսումնասիրի միասնաբար, որովհետեւ մեկը լրացնում է մյուսին, մեկը շարունակում է մյուսի նախաձեռնությունը»⁷: Բերենք նմանօրինակ մի քանի արձանագրություններ: Կոստանդին կաթողիկոսը Արցախի Ամենափրկիչ վանքի 1246 թ. վիճաբիր արձանագրությունում նշում է. «Աստուծոյ շնորհիւն ես Կոստանդին կաթողիկոս ամենայն Հայոց, միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգեւոր որդւոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան մեծի Զալալ Դաւրի եւ առաջնորդութեան սորա տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի. եւ այլ սպասաւորք սուրբ ուխտիս հաստատեցի Գ. (3) պատարագ ի տանի Տեառնընդառաջի, Բ. (2) ինձ, Ա. (1) տէր Մարգարին. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ. ով հանէ զաւետարանս յեպիսկոպոսարանէս, ինքն եղիցի որոշեալ եւ հանեալ ի փառացն Աստուծոյ. ի թվիս ՈՂԵ (1246) էր»⁸, իսկ Հոռմկլայում 1255 թ. պատրաստել է տալիս Խ^Ա 7690 ձեռագրի արծաթե հանրաճանաչ կրկնակազմը, որի վրա արձանագրված է. «Ք[ՐԻՍՏՈ] Ս Ա[ՍՏՈՒԱ] Ծ ՈՂՈՐՄԵԱ Տ[ԵԱՌ] Ն Ա(Կ)ՈՍ/ԱՆԴԵԱՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ[Ն] ԵՒ ԾՆԱԻՂԱՅ ԻԻՐՈՅ, ԵՂԲԱՐՅ ԵՐ(Ի) ԵՂ/ԲԱԻՐՈՐԴԵԱՅ, ԱՄԷՆ: ԹՈՒ[ԻՆ] ԶԳ (1255)» (նկ. 6): Հետաքրքրական է նաեւ Անիի 1909 թ. պեղումների ժամանակ գտնված Առաքելոց եկեղեցու դրսի արեւելյան պատի՝ Կոստանդին կաթողիկոսի 1251 թ. հրամանագրած առաքելական կանոնը եպիսկոպոսներին եւ առաջնորդներին. «ԹՈՒԱԿ[ԱՆԻՆ] /:Զ: /ՇԵՈՐՀԻԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾ)Յ. ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԱԻ Տ(ԵԱՌ)Ն ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՅ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻ[Կ]/ՈՍԻ ԵՒ ՄԵԾԻՆ /ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՇԱՀՆՇԱՀԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐԵՅԱԻ /ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔՍ, ՈՐ ԹԷ ՈՔ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ԿԱՄ ՅԱՌԱՋՆ/ՈՐԴԱՅ ԿԱՇԱՌԱԻՔ ԿԱՄ ԱՆՄԻՐՈՒ ԵՐԷՅ ԱՌՆԷ ԿԱՄ ԱՌԱՆ/Յ ՃՇԳԻԻ ԵՒ ՅՈՅԺ ԸՆՏՐՈՒԹԵ(ԱՆ) ԴԱՏԻ ՅԱ(ՍՏՈՒԾ)Յ, ԵՒ ԸՆԴ ՆՁՈՎԱԻՔ /ԼԻՆԻ ՅԵՐԻՍ Ս(ՈՒՐ)Բ ԺՈՂՈՎՈՅՆ, ՄԱՍՆ ԶՅՈՒԴԱՅԻՆ ԵՒ ԶԿԱՅԵՆԻՆ /ԱՌՅԷ, ԿԱՍԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐՀԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾ)Յ»⁹:

Ղարաբուլաղ գյուղի Գյուղամիջի եկեղեցու խաչքարին արձանագրված է. «Ս(ՈՒՐ)Բ Խ[Ա] ՉՍ /ԲԱ/Ր/Ե/Խ[Ա] Ս /ՇԱ/ՏԱԽ/ԵՅ/Ի Տ(Է)Ր ԴԱԻԹ[ԻՆ]»¹⁰, իսկ Մատենադարանի № 6316 Ավետարանի՝ 1617 թ. պատրաստված կազմի երկրորդ փեղկին արձանագրված է. «ԴԱԻԹ /ԷՐԷՅՍ [Յ]/ԻՇԷ ՏԷՐ, Տ(Է)Ր» (նկ. 7): Ձեռագրի 190ա թերթի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Շատախեցի

⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ. նարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 5:

⁸ Կ. Կոստանդանց, նշվ. աշխ., էջ 89, արձ. № 1246: (Դիվանի V պրակում ունի՝ յառաջնորդութեան սորայ. տե՛ս Դիվան, պր. V, Արցախ, կազմեց Ա. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 114, արձ. № 377): Նշենք, որ Կոստանդին կաթողիկոսը հիշատակվում է 1243 թվակիր վիճագրում. տե՛ս Կ. Կոստանդանց, նշվ. աշխ., էջ 86, արձ. № 1243c:

⁹ Դիվան, պր. Ա, Անի ֆաղաֆ, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, էջ 14-15, արձ. № 54:

¹⁰ Դիվան, պր. V, Արցախ, կազմեց Ա. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 242, արձ. № 871:

Նկ. 7

Ձեռ. 6316, Բ փեղկ. 1617 թ., Համասրա-Բակ գյուղ (Գանձակ):

Նկար 8.

Ձեռ. 6781, Ա. փեղկ. 1769 թ., Սբ. Էջմիածին:

Դավիթ երեցը ձեռագիրը նորոգել է կազմել է 1617 թ. Գանձակի Համասրա-
Բակ գյուղում. «Ջնորաքաղ սուրբ Աւետարանիս Դավիթ սուտանուն էրէց... Ի
երկիրս Գանձակոյ, ի ձորս Գանձոյ, գաւղս Համասրայ-Բակ կոչի, ի դրան սուրբ
Ըստանոս (Ստեփանոս) յեկեղեցոյն: Թուայկանութիւն Հայոց ՌԿԶ. (1617)... Յի-
շեսշիք ի մաքրայփայլ էւ ի մեղսայքաւիչ աղաւթս ձեր սուրբ Աւետարանիս
կազմող Շատախեցի Դավիթ երէցս...»: Բերվածից կարելի է եզրակացնել, որ
Դավիթ երեցի վիմագիր խաչքարը պատրաստվել է ժէ դ. առաջին քառորդում:

Գրիգոր վրդ. Եղվարդեցին 1769 թ. էջմիածնում արձնապատել է տալիս
№ 6781 Ավետարանի կազմը, որի առաջին փեղկի սպիտակ ակի տակ թողնում
է հետեւյալ մակագրությունը. «ԳՐԻԳՈՐ /Վ(Ա)ՐԳ(Ա)Պ(Ե)Տ ԵՂ/ՎԱՐԴԵ/ՅԻ» (նկ.
8), իսկ 1771 թ. վիմագիր արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ էջմիած-
նի լուսարար Գրիգոր վարդապետի աշխատասիրությունամբ վերանորոգվել են
Մայր տաճարի բոլոր տանիքները. «Աստուծով վերանորոգեցաւ բոլոր տանիք
սրբոյ տաճարիս էւ երկուց խորանացն իսկ ի ներքուստ էւ արտաքուստ հոգա-
բարձութեամբ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ էւ աշ-
խատասիրութեամբ լուսարար Գրիգոր վարդապետի Եղվարդեցոյ ի ՌՄԻ.
թուին մերոյ: Վարդապետ Գասպար»¹¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի կազմերի արձանագրու-
թյուններում կիրառված տառատեսակների ուսումնասիրությունները ցույց են
տալիս, որ արձանագրությունները մեծ մասամբ, ինչպես վիմագրերում¹², փո-
րագրված կամ դրոշմված են երկաթագիր կոչվող տառատեսակով: Սակավ
հանդիպում են բոլորգիր տառատեսակով (№№ 982, 3350, 4083, 4467, 4929,
4968, 5549 էւ 7014), երկաթագրի էւ բոլորգրի խառը կիրառությամբ (№
157), ինչպես նաեւ երկաթագրի մեջ առանձին բոլորգրի տառերի (Յ № №
226, 253, 982, 3305, 3350, 10704, Ջ № № 157, 214, Մ № 157, Ի № 920)
կիրառմամբ արձանագրություններ: Կ. Ղաֆաղարյանը նկատում է, որ «...
դրանք բոլորն էլ փորագրիչների անվարժության արդյունք են՝ ճիշտ այնպես,
ինչպես այժմ գրվող գլխագիր ցուցակների էւ այլ նման տեքստերի մեջ ՌԻ գրե-
լու փոխարեն գրում են ՈԼ, Յ-ն գրում են Ե ձեւով էւ այլն»¹³:

Ինչպես ձեռագրերի գրությունում էւ վիմագրերում, կազմերին արված
արձանագրություններում էւս տեղ խնայելու նպատակով մի շարք բառեր,
հատկապես սուրբգրային բառերը, կիրառված են հապավված ձեւով: Հապավ-

¹¹ Կ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 213, № 1771a:

¹² Վիմագիր արձանագրությունների գրչության տեսակների, օգտագործված համառոտագ-
րությունների (հապավմամբ գրվող բառեր, կցագրություններ, փակագրեր, ծածկագրու-
թյուններ), վիմագիր բանաստեղծությունների մասին տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 44-
78 էւ 84-87:

¹³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երեւան, 1939, էջ 21 (նի-
շատակում է 1. Ուխտատուր վանականի արձանագիրը 783 թ., 2. Մարիամ Սյունյաց իշխա-
նունու 874 թ., արձանագրությունը Սեւանում, 3. Սենեֆերիմ թագավորի 992 թ., վիմագիրը
Սարիղամիշում):

ված բառի վրա դրվում է պատվի նշան (հորիզոնական գծիկ): Հապավմամբ առավել հանդես են գալիս տերունական հետեւյալ բառերը (հապավումը պահպանվում է նաեւ բառաթերքման ժամանակ).

ԱԾ	— Աստուած (№№ 157, 5638, 5647, 6504),
ՏՐ	— Տէր (№№ 5437, 5638, 5647, 6747),
ՅՍ	— Յիսուս (№№ 5437, 5638, 5647, 5757),
ՔՍ	— Քրիստոս (№№ 5437, 5638, 5647, 5649),
ՍԲ	— Սուրբ (№№ 2582, 3238, 3528),
ԵՂՄ	— Երուսաղէմ- (№ 3009):

Արձանագրութիւններում կիրառվում է նաեւ կցագրութիւն կամ կապգիր, որը հապավման կամ սղման այն ձեւն է, երբ տարբեր տառերի անհրաժեշտ ստեղծներն իրար ձուլվելով՝ գործածվում են իբրեւ ընդհանուր: Կցագրութիւններով են հանդես գալիս բազմաթիվ տառակապակցութիւններ¹⁴.

(ԱԲ) - ԶՕՀՐԱԲ, ԲԱԽՇԻԶԱԲԵՆ (№ 7775),

(ԱԿ) - ՅԻՇԱՏԱԿ (№ 7603),

(ԱՄ, ԱՄԱԲ, ԱՄԲ) - ԱՄՍՈՅ (№ 61), ԱՂԱՄԱԼԻՆ (№ 200), ՄԱՐԻԱՄ (№ 200), ՁԵՌԱՄԲ (№№ 1935, 2625, 3036), ՀԱՄԱԲԵՏԵԱՆԻ (№ 7775), ՁԵՌԱՄԲ (№ 10859),

(ԱՆ) - ՄԱՐԻԱՆԷ (№ 54), ՅՈՀԱՆՆԷՍ (№ 1935), ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ (№ 3032),

(ԱՆԷ) - ՌՎԱՆՆԷՍԻՆ (№ 7979),

(ԱՆԻ) - ԹԵԼԱՆԻՆ (№ 9319),

(ԱՍԻ) - ՂՈԻԿԱՍԻՍ (№ 8694),

(ԱՐ) - ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ (№ 332), ԱԶԱՐԻԷ (№№ 3036, 10998), ՄԱՐԿՈՍԻՆ (№ 3408), ԿԱՐՄԻՐ (№ 5140), ԿԱՐԱԽԱՆ (№ 5158),

(ԱԻ) - ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ (№№ 2399, 3033), ՕՂԻՏԱԻԻՆ (№ 5639), ՅԱՐԻԱԻ (№ 7634),

¹⁴ Կցագրություններով տառակապակցություններն արտահայտված են ընդգծված:

առանձին եւ վերծանելու համար երբեմն ջանքեր են պահանջվում¹⁵: Փակագրերով աչքի են ընկնում Արցախ-Ուտիքի դպրոցում պատրաստված կաշեկազմերին արված արձանագրությունները, որոնք փակագրված անձնանուններ են: Ձեռագրերի կազմերի արձանագրություններում հանդիպում են հետեւյալ փակագրերը.

— ԳՐԻԳՈՐ (№ 2678, 2783, 4626, 9067),

— ԵՐԷՅ (№ 3479, 3525),

— ԹՎԻՆ (№ 3032, 2582, 5653, 7576),

— ԿԱԶՄԵՅԱԻ (№ 1809),

— ԿԱՐԱՊԵՏ ԱԲԵՂԱ (№ 9422),

— ՂԱԶԱՐ (№ 38, 330, 1078, 2546, 3685),

— ՄԵԻԹԱՐ (№ 2389, 3971, 4422, 6427, 7633),

— ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ (№ 982):

Պետք է նշել, որ ձեռագրերի կազմերի արձանագրություններում նույնպես հանդիպում են «աա» երկբարբառի վերջավանկի «աա»-ի փոխարեն «օ»-ի կիրառումը՝ ԸՆԿՂՄԵՅՕ (№№ 7607, 7856):

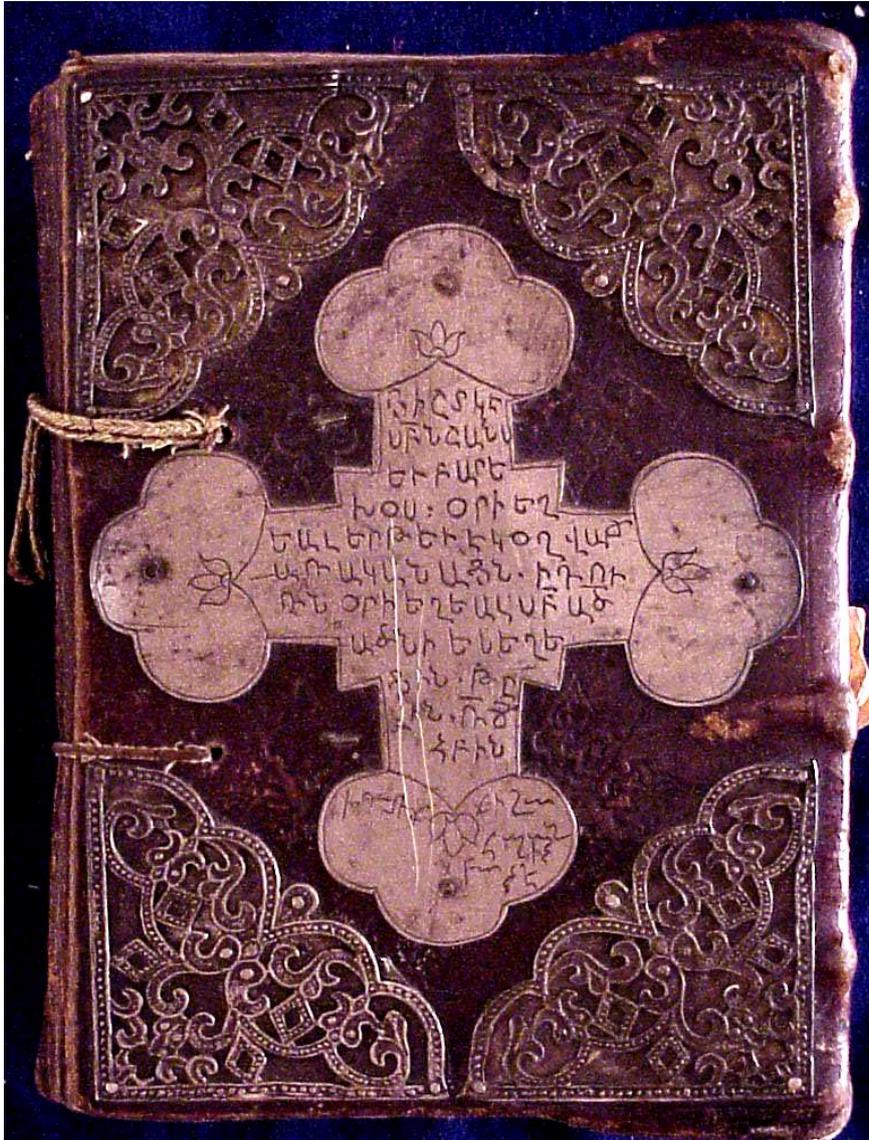
¹⁵ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան նշվ. աշխ., էջ 51:

Ձեռագրերի կազմերի արձանագրությունները նույնպես դրոշմված կամ փորագրված են միջնադարյան եւ բարբառախառն գրաբարով: Միջնադարյան գրաբարով արձանագրություններ կան Կիլիկիայում, Կ. Պոլսում, Լիմ անապատում, նոր Ջուղայում պատրաստված կազմերին, թեեւ դրանցում եւս նկատելի են բարբառային ներթափանցումներ: Բարբառային արձանագրություններն արտացոլում են տեղական խոսվածքների բնորոշ, յուրատիպ նրբերանգներ եւ որոշակի պատկերացում են կազմել տալիս հայոց լեզվի բառապաշարի ու զարգացման առանձին փուլերի մասին: Օրինակ՝ 1723 թ. Կեոզլովում (Եվպատորիա) պատրաստված խաչին (ձեռ. № 8087) արձանագրված է. «ՅԻՇ(Ա)-Տ(Ա)Կ Է /Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆՍ /ԵԻ ԲԱՐԵ/ԽՕՍ, ՕՐ Ի ԵՂ/ԵԱԼ ԵՐԹԵԻԷԿՕՂ ՎԱՃ/ԱՌԱԿԱ-ՆԱՅՆ, Ի ԴՈՒ/ՌՆ ՕՐ Ի ԵՂԵԱԼ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ/ԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵ/ՅԻՆ, ԹԸ/ՎԻՆ ՌՃ/ՉԲ (1723)-ԻՆ» (նկ. 9): ԺԸ դարում պատրաստված մեկ այլ խաչի վրայի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ոմն Ղուկաս Կույս Մարիամին է նվիրաբերել մի ավետարան (ձեռ. № 8694). «ՅԻՇ(Ե)Ա(Յ) ԴԷՐ ԾԱ/ՌԱ[ՅԻՆ] ՔՈ ՂՈՒԿԱՍԻՍ, ԼՈ/ԻՍԱՎՈՐԵԱ ԾՆՈՂԱՅՍ /ԻՄ ԱՌԱՔ(Ե)ԼԻՆ Եւ /ՄԱՆԱԽԱՆԱՄՆ, //ՎԱ-ՍԸՆ /ՀՈՔՈ ԾՆՈՂԱՅՍ /Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՎԷԴԱՐԱՆՍ ԸՆԾ/ԱՅԵՅԻ ԿՈՒ(Յ)Ս ՄԱՐԻԱՄԻՆ, /ՈՐ ՈՒՐ ՈՒՐԵՔ ԿՈՒ(Ս)Ա/ՆՔ/Ն ԲՆԱԿԻՆ ԱՆԴ ՅԻՇԱԴԱԿԷՆ»¹⁶ (նկար 10):

Արձանագրություններում կիրառված են բարբառային ձևեր ունեցող մի շարք անուններ ու բառեր. ԱԲԿԱՐ (№ 1987), ԱՐԾԱԳԱՊԱՏ (№ 2582), ԱՎԵՏԻԿ (№ 284), ԳԱՐՊԻԷԼ (№ 7088), ԳԻՈՐՔ (№ 5646), ԳՈՒԼՈ (№ 5430), ԳՐԻՂՈՐ (№ 7603), ԴԱԴԵՕՍ (№ 4240), ԴԱԻՑ (№ 3717), ԽԱՅՐ (№ 6420), ԽԷՐԱՅՊԵՏ (№ 5201), ԽԼԽԱԹ (№ 157), ԽՈՌՈՄՄԻՄ (№ 253), ԿԱՐԱԲԵԴ (№ 4276), ԿԱՌԱՊԷՏ (№ 10687), ԿՈՂԱԿԵՅԻ-ԿՈՂԱԿԻԿ (№ 7646), ՄԷՅՐԷՄ (№ 5159), ՅՈՒԱՆ (№ 5430), ՊՈՒՂՈՒՍ (№ 157), ԸՍՏԸՓԱՆՈՍ (№ 3862), ՓՈՂԵՅԷՔՍ (№ 3829), ՔՈՒՐՈՁՆ (№ 3528) եւ այլն: Երբեմն հանդիպում է Յ կիսաձայնի անհարկի կիրառում, այսինքն՝ բառի քմայնացման (պալատիզացիայի) երեւույթ¹⁷. ԱՂԱՅԲԷԴ (№ 10522), ՁԵՌԱՅԳՈՐԾ (№ 8187), ՂԱՂԱՅՐ (№ 8888), ՅԻՇԱՅՏԱԿ (№ № 6748, 9658), ՆԱԽԱՅՎԿԱՅ (№ 7237), ՇՈՅՂԱՅԿԱԹ (№ 5159), ՍԱՅ (№№ 7642, 7842, 7857):

¹⁶ Երկու արձանագրություններում էլ նկատի չունենմ փոռագրիչների սխալները:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

Նկ. 9

Ձեռ. 8087, Բ փեղկ. 1723 թ., Սբ. Աստվածածին (Կեոզլով):

Նկ. 10
Ձեռն. 8694, Բ փեղկ. ԺԸ դ.:

Ինչպես իրավամբ նշում է Գ. Գրիգորյանը. «Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր կնիքն է դրոշմել հայոց անուն-ազգանունների վրա»¹⁸: Բուն Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս հայկական անունների կողքին սկսում են կիրառվել եւ ճանաչում ստանալ օտարամուտ բազմաթիվ անուններ: Առանձնակի հիշատակելի է Ժէ-ԺԸ դդ. Պարսկաստանում կիրառված անձնանունները, որոնց վրա, բնականաբար, մեծ է տեղական լեզվամտածողության ու սովորույթների ազդեցությունը: Այդ անուններից են՝ Լէլիեռնու, Իֆրիթէ, ՄԱԱՍՊՈՒՌ, ԴՇեռն, ՍՈՒԼԹԱՆՈՒՄ, ՄԱՄ, ՎԱԼԱԹ (NՁ 2399, 1657 թ.), ԱՂԱՄԱ, ՁԻՔ ՊԵՏՐՈՍ, ՄէՐՏԱՏԻԿ (NՁ 200, 1658 թ.), ԽԱԹԱՅԷ (NՁ 347, 1668 թ.), ԱՍԼՁԱՏԷ (NՁNՁ 577, 1679, 1696-98 թթ.), ՅՈՒՂԻՏԷ (NՁ 4017, 1684 թ.), ՔԱԼԱՆԹԱՐ ԽՕՁԱՅ ԱՎԵՏ (NՁ 4941, 1692 թ.), ՅԱՐՈՒԹԵՆ (NՁ 577, 1696 թ.), ԱՂԱԹԵՂԷ (NՁ 8110, 1698 թ.), ԲՕՆԻՖԻՆԹՈՒՐ (NՁ 2034, 1703 թ.), ՍԱՎԱՐ (NՁ 10704, 1710 թ.) եւ այլն: Հայոց անձնանունների խաչաբերտ պատկերի ենք հանդիպում ԺՁ-ԺԹ դարերում ստեղծված խաչերի եւ մետաղե ժապավենների վրայի արձանագրություններում: Նրանցում հիշատակվում են՝ ՓԻՐԱՍ ԱՂԱՅ (NՁ 316, ԺՁ դ.), ԵԱԻԼՁԵՊԻ (NՁ 7679, 1607 թ.), ՄէՄէԹ (NՁ 959, 1634 թ.), ՓԻՐԲԱՐ (NՁ 237, 1653 թ.), ՄՈՊԱՌ (NՁ 157, Ժէ դ.), ՊԱԼԻ (NՁ 214, Ժէ դ.), ԷՊՐԻՍԻՄԱՅ (NՁ 3335, ԺԸ դ.), ԿՈՒՏՐԱԹ (NՁ 5594, ԺԸ դ.), ՆԱԶԼՈՒՆ (NՁ 253, ԺԸ դ.), ՇԱՀՏԻ (NՁ 357, ԺԸ դ.), ՈՒՂՈՒՐՍՈՒԹԱՆ, ՍէՎՐԽԱՆ, ՕՂԱՆՓԱՇԱՅ (NՁ 4060, ԺԸ դ.), ԵՂԱՆ (NՁ 3238, 1838 թ.), ԱՍԼԽԱՆ, ԽէՐԱԹ (NՁ 3716, ԺԹ դ.) եւ ուրիշներ: Տեղային բնորոշում ունեցող (օրինակ՝ ԿԵՕՁԼԷՎՅԻ ՁՄՐՈՒԹ NՁ 7576, ՎԱՆԵՅԻ ԱԹԱՆ NՁ 6748) եւ այլ (օրինակ՝ ԱՄԻՐԱՂԱՅ NՁ 9841, ԽԱԹՓԱՇԱՅ NՁ 7756) մականուններից բացի արձանագրություններում հիշատակվում են ՁԻՔ ՊԵՏՐՈՍ (NՁ 200), ԿԾԻԿԵՆՅ ՍԱՐԳԻՍ (NՁ 10848), ՈՒՍՍԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂԱԶԱՐ (NՁ 6766), ՔԱԼԱՆԹԱՐ ԽՕՁԱՅ ԱՎԵՏ (NՁ 4941):

Ուշ միջնադարյան արձանագրություններում օտարազգի անձնանունների զուգահեռ կիրառվել են մի շարք արտահայտություններ, որոնք կենսունակ են առ այսօր. դրանցից են՝ ՀԱԼԱԼ-արդար (NՁNՁ 205, 3848), ՏՈՍՏԻ-բարեկամ (NՁ 3867), ՈՒՍՍԱ-վարպետ (NՁ 5580, 6766)¹⁹:

Արձանագրություն-հիշատակարանները երբեմն գրված են շափածո: Այդպիսին է 1821 թվականին եռզատում պատրաստված NՁ 10379 ձեռագրի (Թ. Մարկոսյան հավաքածու) արձաթակագմի արձանագրությունը²⁰ (նկ. 11).

¹⁸ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 56:

¹⁹ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 54:

²⁰ Չափածո արձանագրությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Գեորգյան, Հայ վիմագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989: Հեղինակն արձանագրությունները բնութագրելիս նկատում է. «... որ հայ վիմագիր չափածո ստեղծագործությունները, լինեն դրանք պատմական եւ մշակութային հուշարձաններին փորագրված հիշատակարաններ, թե տապանագրեր, դարերի ընթացքում պարզ հիշատակագրություններից վեր են ածվել բովանդակային եւ գեղարվեստական մարմնացում եւ կանոնիկ ձև ստացած ուրույն ստեղծագործությունների, որոնք միաժամանակ, ինչպես առհասարակ վիմագիր արձանագրությունները,

«ԱԻԵՏԱՐԱՆԸՍ ՓՐԿՉԱԿԱՆ,
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏ ՈՍԿԵՉՈԾՄԱՆ,
ՈՐՔ ՀԱԻԱՏՈՎ ԽՆԴՐԵՆ ՀԱՄԱՅՆ
ԲՈՂՈՐՈՎԻՄԲ ԲՈՅԺ ԱՍՏ ԳԸՏԱՆ:
ԱՅՐ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲ ՈՐԹԷԳԻՐԵԱՆ
ՅԵՏ ՎԱՂՃԱՆԻՆ ԶՍԱ ԸՆԾԱՅՄԱՆ
ԵՏ ՅԻՇԱՏԱԿ ԶԱՐՄԻՅՆ ՀԱՄԱՅՆ
ՅԱ(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ՍՐԲՈՅ ԽՈՐԱՆ
ՈՐ Ի ԵՕՉՂԱՏ ԲԸՆԱԿԱՐԱՆ,
Ի ԹԻԻ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՅ ԼԸՐՄԱՆ
ՀԱԶԱՐ ՈՒԹ ՀԱՐԻԻՐ ԻԱ (1821) ԼԸՄԱՆ,
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՀՆԳԵՏԱՍԱՆ»:

Չափածո է նաեւ 1704 թ. Կեսարիայում պատրաստված № 10411 Սաղ-
մոսարանի առաջին փեղկի՝ Դավիթ մարգարէի բարձրաքանդակի ներքեւի ար-
ձանագրությունը (նկ. 12).

«Գ(Ք)ՆԱՐ Ի ԶԵՌԻՆ ԴԱԻԻԹ ՄԱՐԳԱՐԷ,
ԶԵՐԳ Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԱՂՄՈՍԻՆ ՀՈԳԻՈՎ ԶԱՐԴԱՐԷ»:

Նկ. 11

Ձեռ. 10379, թիկունք. 1821 թ., երկրորդ:

Նկ. 12..

Ձեռ. 10411, Ա. փեղկ. 1704 թ., Կեսարիա:

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆՅԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳՏՉԱՅ ՎԱՆՈՒՅ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաքել վարդապետ Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գտչայ վանուց» աշխատութեան ձեռագիրը պահպանում է Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 3966 թվահամարի տակ¹: Ինչպես երեւում է ձեռագրի տիտղոսաթերթի վրա առկա «Խ. վարդապետ» մակագրութեանից եւ Հ. Թոփչյանի կազմած ձեռագրացուցակից, սույն ձեռագիրը, նախքան Մատենադարանի սեփականութիւնը դառնալը, պատկանել է հայտնի հնագետ ու բանահավաք Խաչիկ ծայրագույն վարդապետ Դադյանին²:

Այս աշխատութեան հեղինակ Առ. Կոստանյանցի պատմագրական ժառանգութիւնը վաղուց իր վրա է հրավիրել հետազոտողների ուշադրութիւնը: Արցախի պատմութեամբ զբաղվողներին նա առավելապես հայտնի է իր «Պատմութիւն Արցախի» երկհատոր աշխատութեամբ³, որը հանդիսացել է Րաֆֆու «Խամսայի մեղիքութիւնները» ուսումնասիրութեան աղբյուրներից մեկը: Այդ առումով ավելորդ չէ այստեղ բերել Րաֆֆու խոսքը այս երկի մասին, մանավանդ որ այն չափազանց բնութագրական է նաեւ սույն աշխատութեան համար. «Առաքել վարդապետը, իրավ է, իր պատմութեան մեջ ժամանակագրական կարգ չէ պահպանել, նյութերը իրանց տեսակի համեմատ չէ դասավորել, եւ նրա աշխատութիւնը ավելի մի անկապ հավաքածու է, քան թե պատմութիւն, այսուամենայնիվ նրա գրքերը բովանդակում են իրանց մեջ թեւեւ անմշակ, բայց բավական առատ նյութ պատմութեան համար: Երկու հատորները բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից եւ 428 երեսներից... Առաքել վարդապետի երկու հատորների մեջ կան եւ այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրեւ աղբյուր Ղարաբաղի մեղիքների պատմութեան համար... Իսկ որ ամենից հետաքրքիրն է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանավոր անցքերի մասին, սկսյալ 1721 թվականից մինչեւ 1813 թվականը: Այդ ժամա-

¹ Մատենադարանի ձեռագրացուցակում սույն ձեռագիրը ներկայացված է այսպես. «1884թ.: Թերթ՝ 11: Թուղթ: 21,5x16: Միայում: Նոտրգիր: Տող՝ 20-27: Կազմ՝ սովաւարթուղթ: Հիշատակարան հեղինակի՝ 1ա» (Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երեւան, 1965, էջ 1120):

² Յ. Թօփճեան, Յուզակ ձեռագրաց Խ. վրդ. Դադեանի, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 102:

³ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. 7822, 7823:

նակագրությունը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որը գրված է եղել տեր-Գասպար քահանայի ձեռքով»⁴:

Վերջին տողերի հիման վրա Բ. Ուլուբաբյանը սխալմամբ ենթադրել է, որ եթե «նրա ժամանակագրությունն սկսվում է 1721 թվականից եւ ավարտվում 1813-ին, ուրեմն ինքն ապրել է XIX դարի առաջին կեսին»⁵: Մինչդեռ, «Պատմութիւն Արցախի» երկի առաջին հատորի հիշատակարանում Առ. Կոստանյանցը պարզ գրում է. «Ի թուականիս փրկչական 1858ին սկսեալ եւ ի 1868ին աւարտեալ յաղագս չգտանելոյն տեղեկութեանց»⁶: Նույն երկի երկրորդ հատորի հիշատակարանում արդեն կարդում ենք. «Նաեւ յիշել խնդրեմ զանպէտ բանասէր աշխատասիրող գրքոյս՝ Առաքել վարդապետ Կոստանեանց, միաբան սրբոյ վանիցն Գտշոյ. ի թուականիս փրկչական 1870 ամի սկսեալ եւ ի 1880 ամի աւարտեալ»⁷, այսինքն՝ սույն աշխատությունը գրվել է 1858-1880 թթ. ընթացքում:

Բացի այդ, երբ այս երկի ձեռագրերը վերադարձնելու առթիվ Բաֆֆու շարակամները մամուլում բանավեճ են սկսել նրա դեմ, մեծ գրողն իր գրչի ողջ գորությունամբ նրանց պատասխանել է. «Եթե արժանապատիվ հայր սուրբը կամենում է ետ ստանալ յուր տետրակները, մենք մեծ ուրախությամբ կվերադարձնենք իրան՝ հայր սուրբին (ընդգծումը Բաֆֆունն է - Ա. Մ.), բայց ուրիշի ձեռքը չենք տա: Միայն մեզ պետք է նախ բանակցություններ անել նրա հետ, եթե նա չի ցանկանում յուր տետրակների այն տեղերը, որ պատմական նշանակություն ունեն, տպված տեսնել, այն ժամանակ ետ կուղարկենք»⁸: Վերոբերյալ տողերից պարզ երևում է, որ Առ. Կոստանյանցը XIX դարի երկրորդ կեսի հեղինակ է Բաֆֆու ժամանակակիցը, ինչն ամենեւին էլ չի նսեմացնում նրա պատմագրական երկի արժեքը: Առանց այս երկի մենք առհասարակ չէինք ունենա Դիզակի մելիքության պատմությունը: Թերեւս, դա էլ ի նկատի ունենալով Հայոց ազգագրական ընկերությունը Առ. Կոստանյանցի աշխատության այդ հատվածը հրատարակել է որպես «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին» մատենաշարի Ա պրակ⁹:

⁴ Բաֆֆի, Խամսային մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 609-610:

⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, Երևան, 1998, էջ 351:

⁶ ՄՄ, ձեռ. № 7822, էջ 6բ:

⁷ ՄՄ, ձեռ. № 7823, էջ 8ա:

⁸ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 12, Երևան, 1999, էջ 15-16:

⁹ Առ. Կոստանեանց, Դիզակի մելիքությունը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պր. Ա, Վաղարշապատ, 1913:

* * *

Առաքել Կոստանյանցը, որը երկար տարիներ եղել է Գտչավանքի վանահայրը, այդ վանքի պատմութեանը նվիրված սույն երկը գրել է 1884 թ., երբ արդեն լույս էր տեսել Րաֆֆու «Խամսայի մելիքութիւնները» աշխատութիւնը (Թիֆլիս, 1882), ուստի այն, ի տարբերութիւն հեղինակի վերոհիշյալ ձեռագրերի, չի օգտագործվել Րաֆֆու կողմից: Ավելին, Առ. Կոստանյանցն այս տետրը գրել է որպէս իր «Պատմութիւն Արցախի» երկհատորյակի պակասների լրացում. «Յայսմ հատորի պատմագրութեան ցանկամ բովանդակել զայն ամենայն թերութիւնս, որ յետոյ շրջելով ընդ ամենայն անոտնակոխ տեղիս... աստի եւս արտագրեալ զպակասութիւնս անցեալ երկուց հատորոց պատմագրութեանց»¹⁰: Այդ առումով սույն ձեռագրի հաղորդումները որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում:

Անցնելով հրապարակվող աշխատութեան ներկայացմանը, նախ հարկ է նշել, որ «Պատմութիւն Գտչայ վանուց» խորագիրը հեղինակային չէ. ձեռագիրն այս վերտառութեամբ նախ ներկայացվել է Խ. վրդ. Դադյանի ձեռագրաց ցուցակում¹¹, իսկ հետագայում՝ նաեւ Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակում¹², ուստի մենք եւս նպատակահարմար գտանք պահել արդեն ավանդականացած վերնագիրը:

Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գտչայ վանուց» աշխատութիւնն, ըստ բովանդակութեան, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի: Այդ մասերից առաջինում հեղինակը ներկայացնում է Գտչավանքի իրեն նախորդած վանահայրերին՝ սկսած 1723 թվականից, երբ Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Յգանի կամքով այդ վանքի վանահայր դարձավ Մեսրոպ եպիսկոպոսը (մահ. 1747)¹³: Այնուհետեւ Առ. Կոստանյանցը հակիրճ ներկայացնում է նրան հաջորդած վանահայրերի՝ Տեր Սիմեոն եպիսկոպոսի եւ Հովհաննէս վարդապետի պաշտոնավարութեան ընթացքում Գտչավանքի հետ կապված հիշարժան իրադարձութիւնները: Այս մասում (Յա) իր օգտագործած աղբյուրներից հեղինակը հիշատակում է Սարգիս Զաւալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատութիւնը (Տիֆլիս, հ. 1, 2, 1842-1858):

Երկի երկրորդ մասում հեղինակը, ավանդազրույցների հիման վրա, ներկայացնում է Անտոն մանկան նահատակութեան սրտառուչ պատմութիւնը, որը

¹⁰ ՄՄ, ձեռ. № 3966, կամ այստեղ՝ Բնագիր, էջ 1ա (հրապարակմանս մեջ ձեռագրի էջահամարները նշված են, ուստի նույն համարներն այսուհետեւ նշելու ենք շարադրանքի մեջ):

¹¹ Յ. Թօփնեան, Յուցակ ձեռագրաց Խ. վրդ. Դադեանի, հ. Ա, էջ 102:

¹² Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1120:

¹³ Դիվան հայ վիմագրության (այսուհետեւ՝ Դիվան), պր. V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 1982, էջ 185:

տեղի է ունեցել Լենկ Թեմուրի աշխարհավեր արշավանքների ժամանակաշրջանում: Լենկ Թեմուրն արցախյան բանահյուսության մեջ ամենատարածված պատմավիպական կերպարներից մեկն էր, որի ասպատակությունների հետ կապված բազմաթիվ ավանդություններ է պահպանել Արցախի ժողովուրդը: Իսկ նրա ժամանակաշրջանի հետ կապված այս ավանդությունը, որն, անտարակույս, զուրկ չէ պատմական իրողության տարրերից, Առ. Կոստանյանցի շնորհիվ փրկվել է կորստից եւ հասել մեր օրերը:

Գրված լինելով հիմնականում ավանդազրույցների հիման վրա եւ հայ միջնադարյան «Վանից պատմութեանց» ոգով¹⁴, այնուհանդերձ սույն երկը, հատկապես՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի մասով, պարունակում է մի շարք ուշագրավ տեղեկություններ, որոնց վավերականությունն ապացուցվում է այլ սկզբնաղբյուրներով: Մասնավորապես, չափազանց կարեւոր նշանակություն ունի Գտչավանքի հողային սեփականության սահմանների մասին Առաքել Կոստանյանցի հաղորդումը: Այդ տեղեկության իսկությունը հաստատվում է իր իսկ կողմից Գտչավանքի ընդարձակ կալվածքների վերաբերյալ 1856 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղված տեղեկագրով, որտեղ ներկայացված են գրեթե նույն սահմանները: «Պատիւ ունեմ յայտ առնել ամենայարգոյաբար Վիճակային Կանսիստորիիդ Ղարապաղու, - կարդում ենք այդ տեղեկագրում, - թէ՛ մնալով իմ յընթացս այսքան միջոցի ի վանսն Գտիչոյ՝ ես ինքնին որչափ նկատեցի եւ որքան ստուգեցի յարժանահաւատ անձանց, կալուածք յիշեալ վանից պարունակին ի սահմանս յայսոսիկ՝ ի հիւսիսային կողման Փարախներն, անտի սկսանի դէպ յարեւմուտս ընդ մեծ գետովն մինչեւ ցՆոխուտթուբուլաղն, անտի գնայ դէպ հարաւ ի Տամջլուբուլաղն, եւ անտի գնայ զառ ի վայր մինչեւ ի հին վանքական ջրաղացն, որ գտանի ի ներքոյ ջրաղացն Մոխրենիս գիւղականաց, եւ անտի գայ մինչեւ Ապաշխարողաց անուանեալ աւերակ ջրաղացն եւ այգին, եւ անտի ընդ կատար լերինն գնայ մինչեւ ցմեծ գետն Թաղլարու, որ կոչի Ղօռուչայ»¹⁵: Մեզ է հասել նաեւ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից 1818 թ. հուլիսի 16-ին կազմված Արցախի առաջնորդական վանքերի մի ուշագրավ ցուցակ, ըստ որի «Դուզաղու Գտիչա վանքին թէ՛մի» մեջ են մտել Տող, Քարագլուխ, Յոր, Հագրութ, Մոխրենիս, Տու-

¹⁴ Այդ պատմությունների առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Լ. Խաչիկեան, Հայ միջնադարեան «Վանից պատմութեանց» գնահատման հարցի շուրջ. – «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», 1982-1984, հ. ժ, էջ 9-19, վերահրատարակությունը տե՛ս Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Ա, Երեւան, 1995, էջ 108-114:

¹⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 182, վավ. 449, նաեւ՝ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երեւան, 2001, էջ 253:

մի, Ազոխ եւ այլ, թիով 33 գյուղ¹⁶: Բերված տեղեկություններից երեւում է, որ Գոշավանքն իր ընդարձակ կալվածքները պահպանել է մինչեւ XIX դարի երկրորդ կեսը: Այնուհետեւ, ինչպես նշում է Հ. Ոսկյանը, այդ կալվածքներն «ամբողջապէս իրմէ յափշտակուած» են¹⁷: Մասնավորապէս, «Արձագանք» շաբաթաթերթի 1886 թ. նոյեմբերի 30-ի համարում հրատարակված մի թղթակցութեան մեջ կարդում ենք, որ Գոշավանքն «ունի վարելահողեր վէճի տակ արքունի գանձարանի եւ բէկերի հետ»¹⁸: Կարծում ենք, այս ժամանակաշրջանին է վերաբերվում Մատենադարանում պահվող «Անուանք կալուածոց վանից Դարաբաղու» վերտառութեամբ մի անթվակիր վավերագիր, որտեղ որպէս Գոշավանքին պատկանող վարելահողեր նշված են Փարախը, Քոտանոցը եւ Եկեղեցաձորը, որոնք՝ «վասն ծածկեալ լինելոյ վարելահողոցն մացառօր չբերեն զարդինս»¹⁹:

Այս երկից ակնհայտ է դառնում նաեւ Դիզակի մելիքների մշտական հոգատար վերաբերմունքը Գոշավանքի եւ նրա սպասավորների նկատմամբ, ինչն, անտարակույս, Մելիք-Եգանի հաջորդներին էր փոխանցվել իրենց մեծանուն նախնուց: «Հայաստանն այսու եղանակաւ ընդ նմին ժամանակի ծաղկեալ պահէին՝ իւրաքանչիւր գաւառ զվանս իւրեանց. ամենայն անձն ջանայր տալ յիշատակս. եւ մեծամեծ իշխանք եւ որք ունեւորք են եւ հարստացեալք՝ նոցա առաջին հոգս այն էր, զի թողցեն յայսմ աշխարհի զբարի անուն եւ ազնուագոյն յիշատակ» (5ա), – գրում է Առ. Կոստանյանցը: Այս տեղեկությունները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաեւ Արցախի մելիքությունների ներքին կյանքի լուսաբանման համար:

Սակայն, հայտնի է, որ հետագայում XVIII դարի վերջին եւ XIX դարի սկզբին, Շուշիի Իբրահիմ խանի (մահ. 1806) կողմից Մելիք-Եգանյանների տոհմի մի մասը բռնութեամբ մահմեդականացվեց, իսկ այդ ճյուղի ներկայացուցիչները սկսեցին կրել Մելիք-Եգանով եւ Մելիք-Ասլանով ազգանունները: Այդ առումով, ուշագրավ է Առ. Կոստանյանցի մի տեղեկությունը Մելիք-Եգանյանների տոհմի մահմեդականացված ճյուղի իր ժամանակակիցների մասին. «Դարձեալ ի դէնս Մահմետի, այնպէս պնդութեամբ պահեն զօրէնս նորա, կարծեմ թէ Մահմետն բնաւին չէ այնու հոգով պահպանեալ» (6ա): Այս սպավորությունն, անտարակույս, ձեւավորվել է նրանց հետ ունեցած բազմաթիվ շփումների ընթացքում եւ համահունչ է Մելիք-Ասլանովների մասին Լեոյի բերած հայտնի տեղեկությանը. «Կրօնը մոռացնել է տվել հայ մելիքների այդ

¹⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, թ. 1:

¹⁷ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանեւոր, Վիեննա, 1953, էջ 16:

¹⁸ «Արձագանք», 1886, 30 նոյեմբերի, թիւ 44, էջ 578:

¹⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 246, վավ. 459, թ. 2:

հեռավոր ժառանգներին ազգային ամեն մի պարտավորություն: Թեեւ նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան են թարկված են ամբոխային հասկացողության, որ կրոնն են համարում ազգության նշան, ուստի եւ ձուլվում են թաթար մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից հայերի դեմ գնալու համար»²⁰: Ահա թե դավանափոխությունն ուր էր հասցրել հայ մելիքների այս շառավիղներին:

Վերջում նշենք, որ կարեւոր նշանակություն ունեն նաեւ հեղինակի հաղորդած ինքնակենսագրական բնույթի տեղեկությունները, որոնք լույս են սփռում նրա գործունեության նախնական շրջանի վրա: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ տասնհինգամյա Առ. Կոստանյանցը, ցանկանալով «մտանել ի կարգ կուսակրօնութեան» եւ նվիրել իր անձը «ի վանս միոյ աւերակի» (6բ), Գտշավանքում սկսել է իր ուսումնառությունը: Եվ հենց միջնադարյան հայ մշակույթի այդ հայտնի կենտրոնն էլ դարձավ այն վանքը, որի հետ ընդմիջտ իր կյանքը կապեց Առ. Կոստանյանցը: Պահպանվել է Արցախի թեմի առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի 1853 թ. սեպտեմբերի 2-ի մի գրությունը՝ ուղղված Գիզակի ազգաբնակչությանը, որով հայտնում է, թե դպիր Առ. Կոստանյանցին կարգել է Գտշավանքի կառավարիչ եւ բարեկարգիչ: «Յանկալով ըստ սեպուհ պարտաւորութեան իմում շէն եւ ապատ առնել գերեւելի վանօրայս թեմիս Դարապաղու, - գրում է նա, - ամայացեալս յերեսաց զանազան խռովութեանց եւ անհանգստութեանց կողմանցս այսոցիկ, եւ հաստատել յիրաքանչիւրումն ի նոցունց զմիաբանութիւն՝ նշանակեցի այժմէն զդպիր Առաքել Աւագեանն Կոստանեանց ի վանսն սրբոյն Կտիշոյ, զի մնասցէ նա անդր եւ ունիցի ի վերայ վանքապատկան կալուածոցն զկարեւորն նկատողութիւն մինչեւ ցատանալ իմ ի ծայրագոյն Հոգեւոր իշխանութեանէ զհրաման ձեռնադրելոյ զնա ի կարգ վարդապետութեան»²¹: Նույն փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Առ. Կոստանյանցը կոչված էր նաեւ հայոց լեզու եւ կրոն դասավանդելու տեղի մանուկներին:

Հարկ է նշել, որ նա իր եւ իր ծնողների մասին որոշ տեղեկություններ էլ թողել է «Պատմութիւն Արցախի» աշխատության առաջին հատորի հիշատակարանում, որտեղ մասնավորապէս կարդում ենք. «Ընթերցողք պատմութեանս՝ խնդրէմ յիշել ի խնկանուէր աղօթս ձեր զծնողս իմ Մարիամ եւ զԱւագ, եւ զհոգեւոր ծնողն իմ ճգնազգեաց զՅակոբ վարդապետն, նաեւ զմիաբանութիւնս սրբոյ վանիցն Գտշոյ, որ եւ վասն օգնականութեան նոցա միայնութեանս գործն յաւարտ ընթացաւ: Հուսկ յետոյ եւս աշխատող մատենագրութեանս նու-

²⁰ Առ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երեւան, 1973, էջ 364:

²¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 168, վավ. 41:

աստ ծառայիցն Քրիստոսի ծառայ Առաքել վարդապետ միաբան նոյն վանիցն, եւ որք զիս յիշէք ի յաղօթս ձեր, Տէր յիշեսցէ զձեզ յաւուրն այցելութեան»²²: Նույն ձեռագրում մեկ այլ, ավելի ընդարձակ տեղեկութիւն էլ Առ. Կոստանյանցը նվիրել է իր մորը՝ Մարիամին: Նկատի ունենալով այդ հիշատակարանի կարեւորութիւնը, այն բերում ենք ամբողջութեամբ. «Արժան է իրաւ յիշել զմայրն իմ Մարիամ, որ քառասուն եւ հինգ ամ այրի նստաւ անարատութեամբ, արդարեւ չկարաց բերան մարդոյ բանալ բնաւին առ նա, զի զնել զբարուրանս ի վերայ նորա: Ի վերջին ժամանակս ի 1853 ամի եկն ի սուրբ վանս Գտիչոյ յօգնութիւն միայնութեանս՝ ծառայեալ շերմեռանդ սրտի եւ սրբամաքուր հոգևով շորեքտասան ամ, եւ ապա՝ մերձեցաւ ժամանակ վախճանման նորա, ուստի լայր եւ ողբայր անմխիթար հոգևով, ասելով՝ որդեա՛կ, զի ահա՛ ժամանակ է մահուան իմոյ, զի ա՛րդ կարիցես կեալ միայնակ, ցաւ է ինձ, որդեա՛կ: Վասն որոյ բազում մխիթարական բանս խօսելով խաղաղացաւ ի ծփանացն բազմահոգ, եւ ապա՝ աւանդեալ հոգին՝ թողելով զիս ի մեծի սգաւորութեան եւ տրտմութեան: Ժողովեալ բազմութիւնք արանց եւ կանանց՝ տարեալ ամփոփեցին ի յարեւելեան կողմն արտաքոյ սրբոյ վանիցն Գտչոյ, ի տափարակ ինչ տեղուոջ. ի Տէր. ամէն»²³: Այստեղից ակներեւ է դառնում, որ Առ. Կոստանյանցն իր հորը կորցրել է վաղ հասակում, իսկ մայրը մահացել է 1867 թ., տասնչորս տարի Գտչավանքում որդու մոտ անցկացնելուց հետո: Առաքել Կոստանյանցը եւս իր մահկանացուն կնքել է այնտեղ եւ թաղվել Գտչավանքի գավթում:

Ամփոփելով նշենք, որ Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գտչայ վանուց» երկը, շնայած իր առասպելախառն եւ կցկտուր բնույթին, Արցախի պատմութեան նկատմամբ օրավուր աճող հետաքրքրութեան պայմաններում կարող է առանձին արժեքավոր տեղեկութիւններ տալ պատմաբաններին, ուստի որոշեցինք այն հանձնել ընթերցողների դատին:

Հրապարակելով սույն աշխատութիւնը՝ փակագծերում նշել ենք ձեռագրի էջահամարները, բացել ենք հապավումները, իսկ բաց թողնված տառերը լրացրել ուղղանկյուն փակագծերի մեջ, ինչպես նաեւ անտեսել ենք «ի» նախդիրից առաջ դրված ապաթարցները եւ կետադրութիւնը սրբագրել ըստ արդի հայերենի կանոնների: Չփոխելով ձեռագրի ուղղագրութիւնը, տառասխալները նշել ենք սովորականից տարբերվող տառատեսակով: Որոշ դեպքերում, ընթերցողների շահերից ելնելով, միջամտել ենք նաեւ հեղինակի պարբերաբաժանմանը՝ մեծ պարբերութիւնները տրոհելով ավելի մանր հատվածների:

²² ՄՄ, ձեռ. № 7822, էջ 156բ, տես նաեւ՝ ձեռ. № 7823, էջ 117ա:

²³ Նույն տեղում, էջ 157ա:

ԱՌԱՔԵԼ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ
[ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳՏՁԱՅ ՎԱՆՈՒՑ]

(1ա) Յայսմ հատորի պատմագրութեան ցանկամ բովանդակել զայն ամենայն թերութիւնս, որ յետոյ շրջելով ընդ ամենայն անոտնակոխ տեղիս գաւառաց գաւառաց եւ գիւղերէից եւ յանձանօթ վայրս բնակութեան Հայոց կամ այլասեռից ազգաց եւ ազանց. էր, որ տակաւին թարմ եւ ի բերանս ծերունազարդ, ջերմագոյն եւս անձանց արժանահաւատից պատմեն ի լսելիս հնասէր անձանց, եւ էր, որ ի տան ռամիկ եւ անգրագէտ արանց գաղեալ ի կորուստ մատնեն, որպէս թէ նովաւ ունին զնոր իմն զկեանս ստանալ: Արդարեւ թովշութեամբ համոզելով զայնպիսինս, հազիւ հազ կարացեալ հանել ի գաղեալ դարանէ, յայսպիսեաց աստի եւս արտագրեալ զպակասութիւնս անցեալ երկուց հատորոց պատմագրութեանց²⁴, յորոց մեծ մասն վերաբերելով առ հայրն մեծի մելիք Եկանայ՝ Ղուկաս վարդապետն²⁵, հայր Մեսրոպը եպիսկոպոսին, որ ամփոփեալ կայ ի վանս Գտշոյ, առ դրան հին Լուսաւորչի եկեղեցւոյն²⁶, կացեալ ի պաշտօնի հովուապետութեան ի Դիզակ նահանգի՝ ի ՌՃՂԶ. (1747) թուականին Հայոց ըստ հաստատուն վկայութեան (1բ) տապանաքարի նորին, որ գրի, թէ. քսան եւ հինկ ամ կացեալ ի հովուապետութեան, ձեռամբ Մելիք Եկանայ, եւ ապա մեռանի աստ՝ ի սուրբ վանս եւ զնի ի տապանիս: Նաեւ իմ կացեալ աստանօր ի սուրբ վանս Գտշոյ եւ միշտ պարապեալ ի յազգային ինչ պատմագրութեան. սոյն վանից հնական անցս եւ պատահեալ ժամանակաւոր գործողութիւնս այլազգաց, կամ բարեգործութիւնս պայազատազարմ գաւառապետաց եւ Պարսից մեծամեծ թագաւորաց եւ նախարարաց թողեալ մինչեւ յայս յետին ժամանակս՝ մինչեւ ցաւարտուն կենաց մերոց, զի ժամ է արդէն, մինչ կենդանի եմ, սկզբնաւորել թուականիս փրկչական 1884-ին զորքանեաց անցելոց պատահարաց եւ զաստանօր նախկին բնակողաց, թէ ո՞ք են ի նոցունց երեւելի, եւ արարեալ ընդդէմ բնական թշնամեաց մերոց քաջութիւնս՝ թէ՛ Պարսից եւ թէ՛

²⁴ Հեղինակն ի նկատի ունի վերը նիշատակված 1858-1880 թթ. իր գրած «Պատմութիւն Արցախի» երկնատոր աշխատությունը (Մատենադարան, ձեռ. 7822 եւ 7823):

²⁵ Ըստ տապանագրի՝ Ղուկաս վարդապետը վախճանվել է 1715 թ. (տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 178):

²⁶ Այս Մեսրոպ վարդապետը, իրոք, պատմական անձնավորություն է եղել: Իսկ վերոնշյալ տողերը գրելիս Առաքել Կոստանյանցը աչքի առաջ է ունեցել Գաշավանքի գավթի հարավային պատի տակ գտնվող նրա շիրմաքարի սույն արձանագրությունը. «Այս է տապան տէր Սիմէօնի որդի Մեսրոպ վարդապետին. թվին ՌՃՀԲ. (1723) լուսահոգի Մելիք Եկանն ձեռնադրել տուավ եպիսկոպոս, կարգեց Կոնիայ վանիցն առաջնորդ. որ եկի հաստատեցի սուրբ արթոս. ի թվին հայոց ՌՃՂԶ. (1747)-ին առ Աստուած փոխեցաւ. ով որ կարդայ մէկ բերան ողորմի ասեն» (տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 185):

այլասեռից: Տէր տացէ մեզ կարողութիւն գրելոյ եւ վաստակելոյ եւ ի Հոգւոյն Սրբոյ շնորհ պարգեւելոյ, զի մի՛ մնասցէ ի թերութեան եւ ի յանկատարութեան:

(2ա) **Թէ ՌՎ ՅԱԶՈՐԴԵԱԼ ԶԿՆԻ ՄԵՍՐՈՎԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ**

Գրէ այսպէս Յօհան վարդապետ՝ միաբան սրբոյ Աթոռոյս Գոշոյ, ընդ ժամանակի իւրում, թէ զկնի վախճանելոյ Մեսրոպբայ ձեռնագրեալ եղեւ որդի նորա Տէր Սիմէօն եպիսկոպոս, ձեռամբ դարձեալ Մելիք Եկանայ²⁷: Սա արիաշան աշխատասիրութեամբ լուսաւորէաց մեծ իմն պայծառազարդութեամբ զսուրբ վանս եւ վերստի[ն] իսկ հաստատեաց զմերձակայ կալուածս, զջրաղացս, որ ի ներքոյ Մոխրենիս գեղջ²⁸, ի վերայ երկուց վտակաց ջրոց, որք խառնին ընդ միմեանց, եւ զայգիս խաղղոյ ի ներքոյ առուաց, որ գնայ եւ ոռոգէ զբոլոր այգէստանս Դող գեղջ բնակչաց: Նաեւ հաստատեաց զտասանորդս քրսան եւ երկուց այգեաց հասարակութեան Դողու գեղջ, ձեռամբ մեծի Մելիք Եկանայ: Դարձեալ սահմանագրեալ վարելահողոց. ներքին սահմանն Գոշայ գետն²⁹ մինչեւ Նօխողլուպուղն³⁰ եւ անտի ի վեր՝ մինչեւ եւ իսկ Զրկրոստափ, եւ ի վայր գալով ջրովն ձորակի մինչեւ Մ[ո]խրենիսոյ մեծ յառուն, եւ անտի մինչեւ ի գագաթ Դողու լերինն³¹, զայսքանս վերստին առեալ հաստատեաց ի վերայ վանիցս³²:

²⁷ Այստեղ ժողովրդական հիշողությունը որդու կատարած գործը վերագրել է հորը, այսինքն՝ Մելիք-Եգանյանների տոհմի առավել անվանի ներկայացուցիչ Մելիք-Եգանին: Մինչդեռ, տապանագրերից հայտնի է, որ Մելիք-Եգանը վախճանվել է 1744 թ., իսկ Մեսրոպ վարդապետը՝ 1747-ին: Դա նշանակում է, որ նրա որդի Տեր Սիմեոնը կարող էր եպիսկոպոս ձեռնադրվել Մելիք-Եգանի որդի Մելիք-Եսայու աջակցությամբ, որը Նադիր շահի հրովարտակով Գիզակի մելիք էր նշանակվել 1746 թվականից (տե՛ս Ֆ. Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները. – «Քամբեր Հայաստանի արխիվներ», 1966, թիվ 1, էջ 204):

²⁸ Մոխրենիս - գյուղ ԼՂՀ Հադրութի շրջանում, Տողից 4 կմ հարավ: Անցյալ դարում կոչվել է նաև Մովսրանես կամ Սուսանլիղ: Եկեղեցին՝ Ս. Սարգիս: Գյուղի մոտ է գտնվում Զովա վանքը (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 712, Յակոբեան Ա., Գոշավանքի շինարարական արձանագրությունը եւ հարաւային Արցախի եպիսկոպոսութեան սահմանները. – «Հանդէս ամսօրեայ», 1999, թիւ 1-12, էջ 274):

²⁹ Գոշուշայ - գետ Արաքսի ավազանում, կազմվում է Թաղլար եւ Դողա վտակների միախառնվելուց: Հոսում է Իշխանասարի ստորոտով եւ վերին հոսանքում կոչվում է նաև Իշխանագետ: Գոշուշայ է կոչվել ամռանը չորանալու պատճառով (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 3, Երևան, 1991, էջ 594):

³⁰ Նոխուղու - գյուղ կա նաև Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Կովսական գավառում (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 11):

³¹ Տող - լեռ Արցախում, Հադրութի շրջանի Տող գյուղի մոտ: Այս լեռան կատարին է գտնվում Քթիչ ավերակ բերդը:

³² Գոշավանքի հողային սեփականության վերաբերյալ Առ. Կոստանյանցի տեղեկությունների իսկությունը հաստատվում է իր իսկ կողմից նույն վանքի կալվածքների մասին 1856

Նաեւ մնայ ինձ ասել, որ գնաց առ թագաւորն Պարսից: (2բ) Սոյն սա երանելի արիաջան եպիսկոպոսն Սիմէօն, ձեռամբ մեծի Մելիք Եկանայ, գնայ ի Շահաստան քաղաք՝ առ Պարսից թագաւորն Սիլեհման շահ, որ է Նադիր շահն³³, ընդ իւր ունելով զարձանագիր վանիցս՝ զնախկին հաստատեալ սահմանս կալուածոց, նաեւ բաց ի նմանէ գրելով ի վկայագրի անդ եւ տայ կնքել մեծամեծ իշխանաց Դիզակ նահանգի, զայլ եւ զանազան տեղիս եւ զանուանս կալուածոց եւ սահմանաց՝ աստանօր խաբս արկանէ, ընդ իւր առեալ զայն հաստատագիր, եւ քանի իմն պատուաւոր անձամբք գնայ առ Շահն Սիլեհման: Եւ անդանօր զկնի աւուրց ինչ անցանելոյ՝ մեծ իմն պատուով կոչէ ի սենեակ իւր, առանձանաբար նախ հարցաքննեալ վասն գալստեան նորա, ասելով, թէ՛ ընդէ՞ր յայտքան հեռի ճանապարհս աշխատեալ եկիր ի տեսութիւն մեր: Եպիսկոպոսն յառաջ յուղարկեալ զձանրագին պարգեւս թագաւորութեան արժանի, աստանօր պատասխանէ եպիսկոպոսն, թէ՛ ունիմք մեք ի նախնեաց մերոց սովորութիւն, եթէ նախ շտեսանիմք զերեսս երկրաւոր թագաւորի ընծայիւք եւ պատուօք, զիա՞րդ կարիցէմք հոգուով տեսանէլ զերեսս երկնաւոր թագաւորին. զի գրեալ է ի գիրս մեր, թէ՛ իշխանութիւն եւ պետութիւնն ո՛չ ուստեք է, եթէ ո՛չ յԱստուծոյ³⁴, վասն որոյ եւ հնազանդէլ պարտեմք նախ մարմնաւորին եւ ապա երկնաւորին:

(3ա) Շահն հաւանեալ բանից նորա, եւ ապա սկսեալ Հայրն Սիմէօն թէ բանիւք եւ թղթով բացեալ զամենայն զիւր խորհուրդս առաջի նորա, ասելով, թէ՛ մեք նախքան զամենայն պարտաւոր եմք միշտ աղօթել վասն յաղթութեանց եւ զօրութեանց թագաւորացն բարէպաշտից գոհացողական բանիւք եւ զանգաւահարութեամբ ի մէջ եկեղեցւոյ, զի մնալ անվնաս եւ հաստատուն եւ ձեռամբ երկնառաք անմահ թագաւորին միշտ եւ հանապազ ի մարտի յաղթող գտանիլ, եւ աթոռ իշխանութեան յարատեւեալ յաւիտենական կենօք մնալ յորդոց յորդիս բազմաժառանգ սէրնդովքն ապագայից. եւ զմեզ պահպանեսցէ խաղաղութեամբ: Եւ ապա սկսեալ զխնդիր իւր ճոխ բանիւք յառաջարկել. նախ բերելով յառաջ զնախկին Պարսից թագաւորս, որք եւ իսկ զբազում բարեգործութիւնս եւ զերախտաւորութիւնս արարեալ են վանորէից եւ կալուածաթղթով հաստատեալ եւ նզովեալ են օրինօք Մահմետի, թէ՛ մի՛ ոք վստահանալ ընդ տիրապետութեամբ իւրով նուաճել զայս եւ զայն սահմանս կալուածոց վանից պար-

թ. դեկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղված տեղեկագրով (տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 182, վավ. 449, թ. 1):

³³ Նադիր շահի անունը ոչ թե Սուլեյման էր, այլ Թահմազ-Ղուլի խան:

³⁴ Հմմտ. Կող. Ա, 16:

գեւելոյ ի Պարսից արքայէն, որպէս տեսանի ի կազմեալ մատենի³⁵ սրբոյն Ստաթէի առաքելոյն ի Սիւնեաց վիճակի³⁶, եւ ի մատենագարանի սրբոյ Գանձասարայ վանիցն ըստ արտագրելոյ Սարգսի արքեպիսկոպոսի Ջալալեանց եւ տպեալ ի Տփլիս քաղաքի³⁷: Այսպէս այլոց ամենայն վանորէից արարեալ բարերարութիւնս եւ թողեալ զիւրեանց ազգացն եւ սերնդոց զյիշատակս երջանկութեան:

Չայս ամենայն արարեալ բարեգործութիւնս թագաւորացն Պարսից յառաջադրելոյ նմա, հանեալ զթողլթն գրեալ պարսից լեզուաւ եւ ետ նմա ընթերցեալ եւ զամենայն գրեալսն ընդ մտօք փակելով, մնաց ի վաղիւն քննել եւ (Յբ) տեսանել, թէ ո՞ր գործ է առնելի եւ որն խափանելի: Նոքա արարեալ խորհուրդ ինքեանք եւ դարձեալ առաւօտեան նստեալ յաթոռ դատողութեան, եւ ըստ սովորութեան իւրեանց ժողովեալ յատեան անթիւ բազմութիւնք յամենայն կողմանց արանց եւ կանանց կամ օտարականք, եւ առնէր ուղիղ դատողութիւն. մինչեւ անգամ զարմանալ եպիսկոպոսին, թէ փառք ամենակալին Աստուծոյ, որ եւ իսկ սոքա անհաւատ գողով օրինօք՝ այսպէսի ուղիղ հոգևով առնեն եւ քննութեամբ դատաստան, եւ էր, որ դնէին արդարութեամբ զմեղս եւ զյանցանս առաջի իւր՝ աւագակն կայր եւ մնայր լռութեամբ իբրեւ արձան քարի կորագլուխ առաջի ատենին, եւ էր, որ եւ հրամայէր ի բանտ արկանել, եւ ոմանք ի վաղ ժամանակաց անտի բանտարկեալ ի տանջանս ի գետնափոր մթին վայրս կացեալ, ոմանց զգլուխն բարձեալ ի մարմնոյն, եւ ոմանց ծայրատելով զմատունսն ձեռաց եւ ոտից եւ զականջսն հատանելով արձակէին, եւ այլ բազում յղովատեսակ մահապարտութեամբ դատեալ, եւ ամբոխն ցրուեալ անտի, եւ զնացին իւրաքանչիւր ոք ի տունս իւրեանց:

Իբրեւ ժամ եղեւ պարապ իմն դադարման, դարձեալ կոչեցին ի յընթերիս թրիս զսրբագան հայրն Սիմէօն, ըստ օրինի Հայոց պատրաստեալ զկերակուր ամենատեսակ բարելի եւ քաղցրահամ. թէ եւ եպիսկոպոս յոյժ ունէր մաքրութիւն եւ անարատութիւն՝ մինչեւ ցայն ժամանակ բնաւին չէր ձեռնամուխ լիեալ ի կերակուր անօրինաց, սակայն տեղի իրացն պահանջէր՝ յայնպէսի մեծի իմն հանդիսի նախարարաց եւ հազարապետաց, նաեւ առաջի գլխաւորին իւրեանց, զի մի յապաղեսցէ ի յուտելոյ, եւ դնիցէն զբարուրանս ի վերայ նորա, մտօքն խաշակնքեալ զկերակուրսն եւ սկսաւ (Կա) ուտել եւ ըմպել. ի նմին ժամանակի ամենեքեան ի գործ դնէին զգինին, չկայր խտրութիւն պարսից եւ հայոց:

³⁵ Ենթադրում ենք, որ հեղինակն ի նկատի ունի 1781 թ. Տաթևում կազմված «Պատմագիրք Սիւնեաց» ժողովածուն, որն այժմ 1488 համարի տակ պահվում է Մատենադարանում:

³⁶ Խոսքը Տաթևի վանքի մասին է, որը կոչվել է Թադեոս առաքյալի աշակերտ Եվատաթեոսի (Տաթեոս) անունով: Ըստ ավանդության՝ վերջինս Բիստոնեություն է փառգել Սյունիքում եւ այնտեղ նահատակվել:

³⁷ Խոսքը Ս. Ջալալյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատության երկրորդ հատորի հավելվածի մասին է (Տփլիս, 1858, էջ 480-501):

**Թէ՛ որ ուրիշ բանի տեսիլս ԿՏԵՅԻՆ ԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐՆ ՀԱՍՏԱՏԵՅԻՆ,
 ՈՐ ԱՅԺՄ ԳՏԱՆԻ Ի ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՆ ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆԱՅ,
 ՈՐ ԳԱՐՁԵԱԼ ԵՆ Ի ԿՐԾՆ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆԻ Ի ՅԱՒՈՒՐՍ Ի ՊՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻՆ՝³⁸**

Ի թուականին Հայոց ՌՃՀԲ. (1723)³⁹ զայն կարգեալ եպիսկոպոսն, որ գնացեալ էր ի տեսութիւն Նադիր շահին, զկնի ճաշակման յաւուրս Զատկի սկսան դնել պայման ի վաղիւն երեքշաբթի ժողովեալ յատեան դատաստանի եւ հանեալ զհին թագաւորաց պատմութիւնս. թէ զի՛նչ իշխանութեամբ եւ որպէսի՞ հոգւով են պահպանեալ զազգս հայոց. նախ զպատմութիւն Մեծին Արշակայ, որ ամս ԾԴ. (54) թագաւորեաց հաշտութեամբ ընդ Հայոց եւ օգնութեամբ միմեանց. եւ ապա Արշական ամս ԼԱ. (31), եւ միւսն Արշակ ամս Լ. (30), Արտաշէս ամս Ի. (20), Արշաւիր ամս ԽԶ. (46): Ի սորա Ի. (20) ամին՝ ծնունդն Քրիստոսի: Արտաշէս ամս ԼԵ. (35): Դարեհ ամս Լ. (30): Արշակ ամս ՓԷ. (17): Արտաշէս ամս Ի. (20): Պերոզ ամս ԼԳ. (33): Վաղարշ ամ[ս] Փ. (10): Արտաւան ամս ԼԱ. (31)⁴⁰: Սոքա ամենեքեան ընդ միմեանց օգնութեամբ Հայոց եւ Պարսից արարեալ են թագաւորութիւն եւ նիզակակից լինելով իրերաց: (4բ) Այսքանեաց թագաւորաց պատմութիւնս կարդալով տեղեկացան, որ միշտ պահպանեալ են զազգս մեր, երբեմն անկեալ հակառակութիւն, երբեմն հաշտութիւն, զի ի հին ժամանակաց անտի կայր առ եպիսկոպոսն կալուածաթողթ հաստատեալ ի հայասէր թագաւորէն Շահ Ապասայ՝ նա հանեալ եւ եցոյց նոցա. նոքա առաւել եւս կամեցան զամենայն սահմանս վանիցն հաստատել: Իւրեանց օրինօքն կարգեցին եւ գրեցին եւ կնքահարեալ ի վերայ մաքաղաթ թղթոյ. եւ ամենայն մեծամեծք նոյնպէս կարգաւ հաստատեալ ետուն Սիմէօնի եպիսկոպոսին: Նաեւ այլ ինչ թանկագին ընծայս եւ ծանրագին պարգեւս: Նաեւ պատուելով թագաւորն Պարսից զեպիսկոպոսն մեր, դնելով ընդ նմա երեսուն հեծեալս՝ բերել ի սահմանաց իւրեանց անցուցանել թերեւս անվնաս գալ հասանիլ ի գաւառս եւ ի վանս մեր Գոշոյ:

Ըստ հրեշտակի խաղաղութեան եւ առաջնորդութեան եկեալ եւ հասեալ ի վանս, եւ ժողովեալ յամենայն կողմանց բեկազնեայք եւ կառավարիչք գիւղա-

³⁸ Խոսքը Մելիք-Եգանյանների տոհմի մահմեդականացված նյուդի շառավիղների մասին է (նրանց մահմեդականացման մասին տե՛ս Ա.Ն. Կոստանեանց, Դիզակի մելիքաբնունը, էջ 81-82):

³⁹ Այստեղ հեղինակն ակնհայտորեն շփոթում է թվականը: Այդ հանդիպումը կարող էր տեղի ունենալ 1747 թ. սկզբին, քանի որ նույն թվականի հունիսին Նադիր շահը Խոռասանում դավադրաբար սպանվեց իր մերձավորների ձեռքով (այդ մասին տե՛ս Ս. Կիլիմիշև, Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889, с. 216-217):

⁴⁰ Սույն արձայացանկը հանգում է Մովսես Խորենացուն:

կանաց, եւ գործակատարք եւ հոգեւորականք՝ տեսանել արդեօք զի՞նչ գործ եւ զի՞նչ սահմանս են հաստատեալ վասն լուսաւորութեան սրբոյ վանիցս մերոյ: Եպիսկոպոսն հանեալ զթուղթն երկու կանգուն երկարութիւնն եւ լայնութիւնն նոյնչափ հաստատեալ ամենայն զգուշութեամբ, զի մի՛ ոք վստահանալ ձեռնամխեսցէ: (5ա) Ի կալուածս վանքական կրկին հաստատեցին մեծամեծ բեկագնեայք, իւրաքանչիւր ոք ըստ արժանաւոր ընդունակութեան իւրոյ ընծայեցին այգիս եւ վարելահողս, ջրաղացս, պղնձեղէնս, մահիճս, եւ զպատկանեալ վանիցս կահուկարասիս, նաեւ՝ ոմն զծի եւ եզն եւ ոմն զկով, զի այնպէս եղեւ մինչեւ անգամ աղքատքս եւս ըստ շափոյ կարողութեան իւրեանց պարգեւս ետուն: Թո՛ղ զգարդս վանիցն, զի այսու եղանակաւ վերստին ճոխացուցին եւ զարդարեցին, եւ հաւաքեալ զմիաբանս երկուտասան. վասն որոյ բազմացան ծառայք եւ խոհարարք, նաեւ լուսարարս եւ ժամահարս, ընդ նմին զամենայն գաւառային հոգեբաժինս եւ զաթոռահասս եւ անյիշատակ արանց եւ կանանց տան կահուկարասիս, հանգուցեալ քահանայից կողոպուտսն, զայս ամենայն ընդ այն ժամանակս բերէին ի վանս. ո՛չ միայն[ն] յայս մերս՝ այլեւ յամենայն վանորայս: Հայաստանն այսու եղանակաւ ընդ նմին ժամանակի ծաղկեալ պահէին՝ իւրաքանչիւր գաւառ զվանս իւրեանց. ամենայն անձն ջանայր տալ յիշատակս. եւ մեծամեծ իշխանք եւ որք ունեւորք են եւ հարստացեալք՝ նոցա առաջին հոգս այն էր, զի թողցեն յայսմ աշխարհի զբարի անուն եւ ազնուագոյն յիշատակ. արդարեւ երանական կեանս ունէին:

(5բ) Սոյն սա Սիմէօն Եպիսկոպոսս վարելով զհովուպետական կեանս ին. (25) ամ կնքէ զցանկալի կեանս, թողելով զիշխանութիւն վանիցս Յօհան վարդապետի: Թէեւ յառաջ քան զնոսս նստեալ են բազում Եպիսկոպոսք, բայց նոցա վարուցն չունիմ կատարեալ տեղեկութիւն⁴¹: Վասն զի կառուցեալ է վանս

⁴¹ Մեզ հաշտովել է ճշտել XVI-XVII դդ. Գոշավանքի մի քանի Եպիսկոպոսների անունները: Ստորև հրատարակում ենք Մատենադարանում 6834 թվահամարի տակ պահվող Մաշտոցի հիշատակարանը, ըստ որի 1575 թ. Գոշավանքի վանահայրը Գալոս Եպիսկոպոսն էր. «Քրիստոս Աստուած մեր, քո սուրբ ծնընդեամբդ եւ յայտնութեամբդ, եւ մկրտութեամբդ, թաղմամբդ եւ յարութեամբդ ողորմա՛ ըստացողի գրոյս Բէկու, եւ իւր ննչեցելոցն, եւ գծողիս՝ Պետրոս անուամբ արեղայի, եւ ծնողաց իմոց՝ հարն իմոյ Մովսէս, եւ մար իմ Թէգային, եւ եղբարց իմոց եւ քուրաց իմոց. եւ ամենայն յարեան մերոց կենդանեաց եւ հանգուցելոց, ով որ կարդաք կամ արիմակաք, Աստուած ողորմի ասէք լի բերանով. ամէն: Փառք Ամենայսուրբ Երրորդութեան եւ մի աստուածութեան՝ Հար եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ, որ ետ կարողութիւն տկարիս եւ փծուն անիմաստիս հասանել ի ասարտ եւ ի կատարումն գծիս: Արդ, անկեալ սուրբ տառս, որ կոչի Մաշտոց, գրեցաւ ձեռամբ անիմաստ եւ անարուեստ գծողի՝ Պետրոսի սուտանուն կրանատրի, յանուամբ միայն արեղայի, ի դառն եւ ի շար ժամանակի, ի թիակամութեան հայոց ՌԻԿ. (1575). ի դանութեան Շահ Թահմանին, ի երկիրս Գիզակ, ի գեղս Պատկայքաղ, ի վանքս Քթիշու Սուրբ Աստուածածնիս եւ ամենայն սրբոցս. եւ Եպիսկոպոսութեան տեղոյս տէր Գալոս Եպիսկոպոսի: Եւ երեսս անկեալ աղաչեմ զսուրբ ընթերցողսդ Աստուածաշունչ կտակիս՝ յիշեցէ՛ք ըստացող

ի գալստեան ազգին թաթարաց. ի թուականին Հայոց ՈՂ. (1241)⁴², անտի մինչեւ ցտոյն անցեալ թիւն ՌՃՂԲ. (1723) շարունակ նստեալ են վիճակաւոր եպիսկոպոսք: Թողելով զնախկին առաջնորդաց մասնաւոր տեղեկութիւնս յայլում տեղւոջ, անցեալ թուականիս տեղեկութիւնս որչափ յայտնի է՝ զայն պատմեցուք:

ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ԲԱՐՈՒՅ ՎԱՆԱՀՕՐ ՎԱՆԻՅՆ ԳՏՁՈՅ

ՅՕՀԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ՀՄՈՒՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ժամանակս սորա սակաւ[ա] թիւ էր միաբանութիւնն եւ բազումք ցրուեցան ի վանորայս, եւ սկսաւ նուազիւ, բայց տակաւին աղբիւրք արդեանց ճոխ եւ առատք էին, բայց պահպանելն յառաջ է եւ քաղցրաբանութիւնն, նաեւ սիրայորդոր խօսելն եւ մխիթարութեամբ սիրելն, քան զկերակուրս եւ ըմպելին:

(6ա) Ի սորա ժամանակին տակաւին կենդանի էր Մալիք Եսային՝ որդի Մելիք Եկանին, ունէին բարեկամութիւն ընդ միմեանց: Երեք ամ շանցեալ սպանին Մելիք Եսային⁴³. վանքն աստանօր տկարանայ եւ սկսեալ նուազի օր ըստ օրէ: Յետ այսորիկ անկանի սով սաստիկ յերկիրս Աղուանից⁴⁴. այնուհետեւ

զաստուածասէր եւ հաւատարիմ զԲէկին, որ ըստացաւ զսուրբ տառս ի հալլալ արդեանց եւ ետ գրել յիշատակ իւր եւ բարի ծնողաց իւր՝ հաւրն իւրոյ Համզայի եւ մաւրն Խոնարհայ, եւ Քանասայ, եւ Արուսայ, եւ Վարդումայ, եւ իւր որդոցն՝ Յոհանէսին, Աղայնանին եւ Աքամին եւ դու[ս]տր իւր Շահումին, Խանումին, եւ Տատրին, եւ յարեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց եւ մեռելոց. Քրիստոս Աստուած քաղցր ակամբ հայեցի ի տառապելալս, եւ լսել տացէ զձայնն երանական բարբառն, որ ասէ՝ եկայ՛ք աւ[ր]ե[ն]եալք Հաւր իմոյ, ժառ[ան]գեցէ՛ք զպատրաստեալ [արք]ատրինն Աստուծոյ, յափտեանս...» (էջ 187բ-189ա):

Իսկ ըստ Գ. Ալիշանի՝ Գոշավանքի միաբան է եղել նաեւ 1653-1675 թթ. Աղվանից կաթողիկոս Պետրոս Խաննաբեկը եղբայր Մատթեոս Բախանան, որի համար 1668 թ. Ավետարան է ընդօրինակվել (տե՛ս Գ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 270):

⁴² Սյստեղ հեղինակն աշխատաւ է ունեցել Գոշավանքի շինարարական արձանագրության հետեւյալ տողերը. «Յանուն Աստուծոյ, Հաւր եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգոյն, եւ՝ Տէր Սարգիս եւ Տէր Վրթանէս, Ամարասա իպիսկոպոս, հիմնեցաք զեկեղեցիս ի թվիս ՈՂ (1241)...» (տե՛ս Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 260, հմմտ. Գիվան, պր. V, էջ 182):

Գավթին կից կա մի կիսափոյ եկեղեցի, որը կառուցվել է ավելի վաղ: Ըստ Մովսէս Կաղանկատվացու՝ VIII դ. սկզբին տեղի ունեցած Պարտավի եկեղեցական ժողովին մասնակցել է նաեւ «Գտայ վանաց տանուտէրը» (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Բնական բնագիրը եւ ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երեւան, 1983, էջ 300, Ա. Հակոբյան, Եղիա Արեւիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ թուղթը. – «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, № 4, էջ 150):

⁴³ Մելիք-Եսային սպանվել է 1781 թ., Շուշիի Իբրահիմ խանի կողմից (տե՛ս Գիվան, V, Արցախ, էջ 179, նաեւ՝ Բախթի, համալսարանի մեկնությունները, հ. 9, էջ 469): Մատենադարանում 3881 թվահամարի տակ պահվող Առաքել Կոստանյանցի պատմական նյութերի մեկ այլ ժողովածուում կարդում ենք. «Ի 1230. (1781) թուին Գողու Մալիք Սային սպանեցին» (էջ 86բ):

⁴⁴ Խոսքը Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքներից հետո 1797-1798 թթ. Արցախում բռնկված սովի եւ մահաւարժամի մասին է (այդ մասին տե՛ս Յովհանն Ոս-

չմնայ մարդ եւ բնակութիւն ցանուցիր լինին, որպէս պատմեալ եմ յառաջին հատորի պատմագրութեանս զամենայն տեսակս կոտորման⁴⁵: Ընդ այն ժամանակս սկսի առաւել եւս նուազիլ վանքն յամենատեսակ կառավարութենէ, մինչեւ անգամ կերին զամենայն անասունս թէ սուրբ եւ թէ անսուրբ. մնաց մի հատ եզն, մնացեալսն ծախսս արարին. մասնաւոր ինչ մնաց ի ձեռս վանահօրն՝ նա բարձաւ ի վերայ եզին եւ գնաց թէ յո՞ր, ոչ ոք գիտէ զտեղին:

Այնուհետեւ բոլոր գրեանքն եւ կալուածաթուղթքն անկանին ի ձեռս ազգին Մելիք Եկանայ, անտի մինչեւ ցայսօր կայ եւ մնայ անդ⁴⁶. Քանիցս անգամ խնդրեցի՝ ո՛չ ետուն, վասն զի շէն հաւատակից այժմ. դարձեալ ի դէնս Մահմետի, այնպէս պնդութեամբ պահեն զօրէնս նորա, կարծեմ թէ Մահմետն բնաւին չէ այնու հոգևով պահպանեալ⁴⁷, որպէս նոքա կամին զո՞հել զիրարս եւ զօրդիս իւրեանց:

Դարձուք ի կարգ բանից մերոց: Բարձաւ միաբանութիւնն միանգամայն եւ մնաց անանաբնակ, այնուհետեւ պահէին ի նմա խոզս եւ զայլ անասունս, ածեալ ի մէջ տաճարին եւ պահպանողքն ի դրան տաճարին ննջէին եւ ես իս-

Կերչեան, Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար. – «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Գ, էջ 287-288, Հայկական աղբյուրները Աղա Մունամադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխ. Թ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 103):

⁴⁵ Հեղինակն ի նկատի ունի իր «Պատմութիւն Արցախի» աշխատության առաջին հատորի «Յաղագս սովուն, որ եղև յերկրին Արցախու զկնի Աղամահմատ խանին» եւ «Յաղագս ժամտախտ բորոտութեան» գլուխները (տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 7822, էջ 102բ-109ա):

⁴⁶ Այս տեղեկության իսկությունը հաստատվում է Առ. Կոստանյանցի կողմից 1856 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղված մեզ նախածանոթ տեղեկագրով, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Որպէս յայտնեն ինձ հասարակութիւնն Հայոց Տող գեղջ, վասն վերոյիշեալ կալուածոց եւ սահմանաց, որպէս եւ այլոց իսկ կալուածոց յիշեալ վանիցն, գտանի կալուածաթուղթ առ Փարհատ բէկին՝ որդոյ Մելիք Ասլանին, բնակչի Տող գեղջ» (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 182, վավ. 449, թ. 1բ):

⁴⁷ Մելիք-Եգանյանների տոհմի մահմեդականացված նյուտի շառավիղների մասին Առն գրում է. «Այդ մահմեդականացած հայերն այժմ Տող գյուղի բեկերն են եւ կրում են Մելիք-Ասլանով եւ Մելիք-Եգանով հայկական ազգանունները: Բայց կրոնը մոռացնել է տվել հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգներին ազգային ամեն մի պարտավորություն: Քեւ նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան ենթարկված են անբոխային հասկացողության, որ կրոնն են համարում ազգության նշան, ուստի եւ ձուլվում են թաքառ մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից հայերի դեմ գնալու համար: 1904-1906 թվականների հայ թուրքական ընդհարումների ժամանակ այդ Մելիք-Ասլանովներից մեկը, որ պրիստավի պաշտոն էր կատարում Զանգեզուրի գավառում, անորակելի զազանություններ կատարեց հայերի նկատմամբ: Բարձրագույն ուսումն էլ չի կարողանում ազգության մասին ուղիղ գաղափար տալ Տողի երբեմնի հավատարացների այժմյան սերնդին: Նույն Մելիք-Ասլանովներից մեկը, կրթությամբ ինժեներ, մինիստր էր 1918 թվին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության մեջ, երբ Բաքվում, այդ կառավարության կարգադրությամբ, կոտորեցին մոտ 30 հազար հայեր» (տե՛ս Առն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 364):

կուլթեամբ ականատես եմ այսմ անկարգութեան:

(6բ) Մնաց այն պայծառագարդ տաճարն աւերակ մինչեւ 3Ղ (390) ամ. ի յետին ժամանակս եկի ի տեսութիւն սրբոյ տաճարին, տեսին զիս արք այնոքիկ, որք պահէին զկովս եւ հաւաքել զկիթս եւ միւս տաւարեղէնս. այնքան աղբ են կուտակեալ՝ միոյ մարդաշափ, ի նմին ժամանակի էի 15 ամաց. եւ նոր ուսանէի զեղանակ ժամասացութեան: Սակայն ուխտադիր էի մտանել ի կարգ կուսակրօնութեան, բայց զուրկ եւ դատարկ էի ի գիտութենէ Սուրբ Գրոց, կամ ի շարադրութենէ քերականական շարուածոց: Ի մտի եղի, եթէ ըստ կարօտութեան իմոյ սուրբ Տիրամայրն մասնաւոր տացէ զկաթ շնորհաց՝ իմն բանից գիտութեան. ընդունիմ զաստիճան կուսակրօնութեան. տամ զանձն իմ ի վանս միոյ աւերակի⁴⁸: Թերեւս իմոյ անձին օգնականութեամբ եւ ամենակալին յաղթող զօրութեամբն եղից պատճառ լուսաւորութեան, զի այս բան կարի իմն երկարագոյն ձգի, թէ յորքան տեղիս եւ ի վանորայս եմ շրջեալ, զիմ կենսագրութիւնն ունիմ առանձնակի պատմաբանել⁴⁹:

Դարձուք ի կարգ ճառագրութեան մերոյ: Նոյն վանսն մնաց յայնպիսի խաւարային տիրութեան. ո՛ր ոք մտանէր ի տաճարն, արտասուածոր ելանէր, որպէս այր մի կիսամահ անկեալ ի ճանապարհի ակնարկէր այնպիսի ուրուք, որ կարող իցէ բուռն հարել զնմանէ եւ յարուցանել: Առ այս արժան է պատմել, զի շրջան ժամանակին քաղցրութեամբ բերի առ վիպասանութիւնն՝ եթէ կարող իցէ համառօտ զճառն զարդարել՝ ո՛չ ծաղկօք, այլ պողօք:

**(7ա) Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ ՊԼԲ. (1383) ԵՒ ԹԱՄՈՒՐԼԱՆԿՆ Ի ՍԸՄՐՂԱՆԴ ՔԱՂԱՔԷ,
ԼՅԵԱԼ ԱՄԵՆԱՏԵՍԱԿ ՉԱՐՈՒԹԵԱՄԲ. ՉՍՈՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԵՆ
Ի ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ ՅԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆՄ՝⁵⁰ ԳՐԵԱԼ ԿԱՅ,
ԲԱՅՅ ԶԹՈՒԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՅԱՅՏՆԵԼ ԿԱՄԻՄ**

Սա իբրեւ զկատաղեալ շարագոյն գազան պատառող արձակէ ի վերայ աշխարհիս, վեր ի վայր տապալէր զամենայն գաւառս եւ գիւղէրայս եւ զամրագոյն դղեակս եւ բերդորայս:

⁴⁸ Առ. Կոստանյանցին հաշտովել է իրականացնել իր մտադրոյթունը: Նա Արցախի քեմի առաջնորդ Բաղդասար արեւպս. Հասան-Ջալալյանի կողմից 1853 թ. սեպտեմբերի 2-ին կարգվել է Գաշավանքի վանահայր եւ իր գործունեւոյթամբ մեծապէս նպաստել հայ վշակոյթի այդ հայտնի կենտրոնի շենացմանը (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 168, վավ. 41):

⁴⁹ Առ. Կոստանյանցն ի նկատի ունի իր այն ժողովածուն, որն այժմ 3881 թվահամարի տակ պահվում է Մատենադարանում (էջ 91ա եւ հտ.):

⁵⁰ Հեղինակն ի նկատի ունի իր «Պատմութիւն Արցախի» աշխատոյթյան երկրորդ հատորի «Յետ այնորիկ երեւեցաւ Թամուրլանկն» սկզբնատողով սկսվող գլուխը (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 7823, էջ 11ա-22բ):

Ի սմին վերոյ գրեալ ՊԼԲ. (1383)⁵¹ թուականիս, թէ հացն սղեալ ի մարա-
խահարութենէ ներքին կողմն Պարսից տէրութեան, Արտավուլ կոչեցեալ քաղա-
քի սահմանսն՝ ունի գաւառ մի, որոյ անունն կոչի Շաղախ. ի սաստկանալ սո-
վուն⁵² ի նահանգէ աստի հաւաքեալ եւ ժողովեալ խորհուրդ արարին կապեալ
եւ կազմեալ կարաւանս յուղի անկեալ գան ուղղակի ի յարմար ժամանակի
գարնանային յԱմարէն ինչ քաղաք, որ է Ամարաս, ի կալուածս սրբոյն Գրիգոր-
րիսի⁵³: Իջեւանեալ անդ առընթէր քաղաքին եւ մտեալ ի ներքս բնակութեան՝
մուրանալով հայթայթեն ապրուստ կերակրոյ: Սակայն ի նմին ժամանակի
վանքն Գրիգորիսի մերձ լինելով քաղաքէն վասն ահի եւ երկիւղի թշնամեաց,
այր մի յագգէն մահմետական Գաութ անուն ի նմին կարաւանի, որոյ ունէր որ-
դի մի երկուտասանամեայ, որ գաղտ անկեալ զկնի իւրեանց եկեալ էր յորդո-
րանօք մօրն իւրոյ, թերեւս մայրն իցէ ի քաղաքէն յայնմանէ եւ գաւակ քրիստո-
նէի եւ նա բանս եղեալ ի բերան որդւոյն, զի մի՛ անդրէն (7բ) դառնալ յերկիրն
եւ ի բնակութիւն իւրեանց եւ մի՛ մնալ ի դէն մահմետականի: Զի կինն ուխտեալ
էր յառաջան քան ծնուիլն, եթէ չկարիցեմ գնալ եւ գտանել զկորուսեալ հա-
ւատս, թէրեւս Արարիչն ընկալցի յաչացս իմ արտասուս ի գաւակացս զառաջին
ծնունդն հնարիւք իմն կարիցեմ գոնեա՞յ ի կրօնս հայրենի հաւատոյս իմոյ
դարձուցանել. այսու բանիւ յորդորեալ էր եւ յուղարկեալ:

Գարձուք ի կարգս մեր: Մարդիկ կարաւանի յոյժ բազմաթիւ՝ ընդ առա-
ւօտն յարուցեալ մտին ի քաղաքն որոնել եւ գտանել զցորեան գնելոյ. կայր այր
մի մեծանուն, որոյ անուն կոչի Ադձայ. նա խոստացաւ ամենեցունց լրացուցա-
նել միայնակ ինքն՝ զբեռնիս ցորենոյ նոցա, որպէս խոստացաւ, այնպէս կա-
տարեաց: Մնացին անդ յերիս աւուրս: Մանուկն Անտոն⁵⁴, որ զկնի աւազանին
մկրտութեան կոչեցաւ Անտոն-Ուսուպի էր նախնական անունն. նա գնայր յամե-
նայն աւուրս ի սուրբ վանս Գրիգորիս, նկատէր սուրբ պատարագին եւ
ամենայն արարողութեանց ժամերգութեան. ընդ նմին ժամանակի յոյժ գե-
ղ[եց]կագոյն էր շինուածս տաճարին եւ պատկերազարդ. մանկանն ուշ անկաւ
եւ ծագեցաւ ի կրօնապաշտութիւնս մեր՝ խօսէր եւ հարցանէր զհաւատոյ բանս

⁵¹ Լենկ Թեմուրը առաջին անգամ Հայաստան է արշավել 1386 թ. գարնանը:

⁵² Լենկ Թեմուրի առաջին արշավանքի հետեւանումը անբերրիություն է սաստիկ սով է եղել 1388 թ. (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 27):

⁵³ Ամարաս - գյուղաբաղա՛մ Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառում: IV դ. սկզբին Գրիգոր Լուսավորիչն այստեղ հիմնել է Ամարասի վանքը, որի կառուցումն ավարտել է նրա թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսը: V դ. սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում բացել է Արցախի առաջին դպրոցը: Վաղ միջնադարում հայկական մշակույթի կարևոր կենտրոն էր:

⁵⁴ Սույն անունը հեղինակի ձեռագրում հանդիպում է նաև Անտոն ձեռով: Միակերպության համար պահում ենք Անտոն ձեռը:

առանց յայտնելոյ զներքին խորհուրդս իւր, սակայն նշմարէր եւ ստէպ ստէպ զնայր եւ գայր տեսանիլ՝ արդեօ՞ք չուեալ են մարդիկ կարաւանի, թէ դեռ անդ կան: Քանզի յոյժ ջերմացեալ եւ սէր կաթոգին վառեալ առ հաւատս քրիստոնէից, բայց չկարէր (Տա) տակաւին ի յայտ անել, վասն որոյ գնաց յուզելով եւ որոնելով գտեղի մի գտեալ թագոյց զինքն յայնպիսի ամրագոյն ինչ խրամս դաշ[տ]ափոր եմուտ անդ անդ, որ չէ հնար պատահել մարդոյ տեղւոյն այնմիկ, կացեալ անդանօր յաւուրս երիս, բայց յերեկոյեան ժամուն գայր ի միաբանէ յումեննէ, տանէր զմասնաւոր զուտելիս, այնքան՝ պահել զկեանս կենդանի մինչեւ անցցէ տարակուսանք սրտի իւրոյ: Գնալ հայրն՝ թերեւս բարեյաջողութեամբ զկամս իւր կատարեցցէ: Իբրեւ չուեալ գնացին կարաւանն եւ ամենայն մարդիկ, մանկան հայրն թագեալ անդանօր ի բնակութեան եւ ի գաւթի ուրումն իշխանի անձին միոյ, թէ կարիցէ ծածկաբար հարցման գտանել, բայց որդի նորա քան զնա փութով էր գիտացեալ. ոչ կամեցաւ երբէք անտի ելանել մինչեւ հրաժարեալ զնասցէ իւր հայրն, զոր ինչ կատարեցաւ: Գնաց հայրն՝ չկարաց գտանել: Մանուկն իբրեւ ետես ընդարձակութիւն կենացն, եթէ ի կասկածանաց երկիւղէ ազատեցաւ անձն իւր, նախ նստեալ մտածէր յետագայ վիճակ գալոյ յիւր վերայ՝ կենացն, թէ արդեօ՞ք կարիցեմ զմօրն իմոյ դաշնադրութիւնս յաւարտ ածել: Գնալով գնացից առ միաբանս վանիցն, կամ առ վանահայր նոցա՝ յայտնել զցաւս եւ զներքին խորհուրդս, թերեւս զերծանելոյ զիս հնարս գտանել եւ զանհանգիստ խիղճս իմ դադարացուցանել, վասն որոյ յարուցեալ տրտմութեամբ գնաց ի վանս Ամարասայ, սակայն ոմանք ճանաչէին, որ յառաջ քանիցս անգամ գնացեալ էր ի մէջ նոցա եւ ի տեսութիւն տաճարին:

(Տբ) ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԻՅ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ՄԱՆԿԱՆՆ

Իբրեւ եմուտ ի վանս, պատահեալ վարդապետի միոյ եւ նստեալ ընդ նմա՝ խոստովանաբար սկսեալ պատմեաց զամենայն խորհուրդս իւր: Իբրեւ լուաւ վարդապետն, յարուցեալ գնաց առ երջանիկ սուրբ Ստեփաննոս հայրապետն, զբանս եւ զգործս յայտնեաց նմա: Եւ վաղվաղակի նա հրամայեաց ածել առ ինքն, եւ նա եկեալ՝ զաջս նորա խոնարհեալ երկրպագութեամբ համբուրէր: Խոնարհաշունչ սուրբ հայրապետն նստոյց առննթեր իւր, երկայնմտութեամբ լսելով զբանս նորա հարցանէր. եւ նա մօրն քրիստոնեայ լինելն եւ ի գերի վարելն եւ նորա արարեալ զուխտադրութիւնն եւ թագչիւն իւր ի հօրէ իւրմէ. եւ յօժարութիւնն իւր ընդունել զհաւատս մեր՝ զամենայն կարօտութիւնս լցուցանել թերեւս: Իբրեւ ծանոյց զջերմեռանդութիւնս իւր. եւ ապա հայցէր ըստ սովորութեան օրինաց մերոց մկրտել եւ ուսուցանել զկրօնապաշտութիւնս հայոց: Սուրբ հայրապետն կամէր ըստ կանոնաց նախահարցն նկատել եւ ընդ փորձութեամբ անցուցանել եւ զհամբերութիւն նորա տեսանել, զվարս եւ բարս նորա

քննել, զյետագայիցն տեսանել եւ այլ պատահմունս ծագեսցէ յետին գործողութիւնն շարագոյն լինիցի քան զառաջինն փութանակի ուխտակատարութիւնն: Առ բան հայրապետին միաբանք սուրբ վանիցն շկամեցան ընդունել, թէ տակաւին մանուկ է, գուցէ միտք նորա փոփոխեսցէ յայլ իմն էութեան. թոյլ տու՛ք երախայացուցանել արդէն եւ ի տալ ձեռս նորա զտառս հայոց եւ ուսուցանել զգիրս եւ զհաւատոյ բանս եւ կրթել ի կրօնապաշտութեան: (Զա) Ընդ յայսմ բանի միաբանաց համոզեալ սուրբ հայրապետն առ ի կատարել ի վաղիւ անդր. ընդ առաւօտն սկսան պաշտօն մատուցանել հանդերձ զանկազահարութեամբ առ ի ժողովել զբոլոր իշխանս եւ ժողովրդականս⁵⁵. սկիզբն արարին կատարել զխորհուրդ մկրտութեան մինչեւ ցվերջ պատարագին եւ ապա հաղորդեցին ի կենարար մարմնոյ Տեառն եւ յարենէ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Զլիակատար պատմութիւն սորին գրեալ եմ յերկրորդ հատորի պատմագրութեանս իմում⁵⁶. անդանօր սխալեալ եմ գրեալ զանուն մանկանս Գրիգոր⁵⁷, ո՛չ այլ թէ Անտոն:

Նպատակ մտացս այն է համառօտ գրել, զի զնախկին գրեալսն վերստին աստանօր զնորոգել: Ի վերջոյ այս Անտոն մանուկ այնքան մտօք լուսաւորէր, մինչեւ անգամ ընթացս եօթն ամաց կրթեալ յամենատեսակ գիտութիւնս ներքին եւ արտաքին գրեանց Հայոց լեզուի: Զանուն սորա մինչեւ անգամ հռչակեալ յայտնեցին ընդ ամենայն տեղիս՝ ի քաղաքս, ի գաւառս եւ ի գիւղս: Համբաւ սորա անկաւ յերկիրն իւրեանց. եւ լուաւ հայր նորա: Կամէր գալ եւ առնուլ զորդին իւր եւ տանել, սակայն կինն արգելուր, թէ փառք Աստուծոյ, ունիմք հինկ որդեակս արու՛ թոյլ տո՛ւք գնալ ի ճանապարհս Աստուծոյ մերոյ, բայց նա երբեմն դադարէր եւ երբեմն շարժէր զգութ ծնողական. չկարաց գտանել հանգիստ մտացն՝ ուստի յարուցէ յաւուր միում կազմեալ (Զբ) զերիվարն, եւ առեալ զգէնս իւր կամէր գնալ. կինն գիտէր զվարս նորա եւ զքաջութիւն նորա, թէ կամ պարտ է բերել, կամ սպանանել, վասն որոյ ասաց, եթէ չկարիցես բերել՝ միայն զմի նշան յորդույ իմմէ ընդ քեզ բերել: Բայց այրն նորա յոյժ սիրեր զկին իւր, վասն զի շէր հաւատակից ընդ նմա. ուստի ի յուղի անկանելն զամենայն ինչս իւր կնոջն աւանդեաց. թէ ահա՛ ես գնամ, դու գիտես այդ տուն եւ ամենայն շարժական եւ անշարժականք, զոր ինչ կամիս, կարող ես առնել. թերեւս անդ անտանելի ցաւոց եւ մահու պատահիցեմ, չկարիցեմ վերադառնալ

⁵⁵ Զեռագրում նախապես գրված է եղել իշխանն եւ ժողովրդականն:

⁵⁶ Հեղինակն այս մասին գրել է «Պատմութիւն Արցախի» աշխատության ոչ թե երկրորդ, այլ առաջին հատորում՝ «Յաղագս սրբոյն հրաշագործ նահատակին Շախկախու» անվանումը կրող գլխում (տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 7822, էջ 18բ-23ա):

⁵⁷ Այնտեղ Առ. Կոստանյանցը գրում է, որ վամահայրը «հրամայեաց միաբանացն երախայացուցանել զվանուկն. եւ կոչել զանուն նորա Գրիգոր ըստ անուանն Գրիգորոսի կաթողիկոսին. միաբանն ըստ հրամանին կատարեցին մեծ համդիսատր մկրտութիւն նորա» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 19բ):

ի տեսութիւնն ձեր եւ մանկանցս: Վասն որոյ կին նորա քաջալերեաց, թէ մի՛ երկնչիր, միայն զբարիս գործեա՛ վասն մանկանն: Այրն ըստ ծնողական գթոյն շարժման մտրակեալ գերիվարն արագաոտ զընթացս ճանապարհին կատարէր: Եկն եւ էանց յԵրասխ գետն եւ ուղղեաց զսանձ երիվարին առ յԱմարէն քաղաք, եկեալ եւ եհաս անդ՝ ի վանս Գրիգորիսի: Չճանաչելով զնա՝ սիրով ընկալան հիւրասիրական եղանակաւ, յերեկոյին ի ժամ ճաշու պատրաստեցին զկերակուր եւ բերեալ եդին առաջի նորա: Առեալ եւ եկեր եւ էարբ զգինի, ընդ այն ժամանակս անխտիր ազգն պարսից ընդ ազգիս մերոյ ուտէին եւ ըմպէին, յոյժ սիրէին զմիմեանս, զի մի էր թագաւորութիւնն:

(10ա) ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՒՈՅ ԶԾԱՆՈՔՈՒԹԻՒՆ ՀՕՐ ՄԱՆԿԱՆ ԱՆՏՈՆԻ

Ի սոյն ինչ ժամանակի տակաւին եւս Ստեփաննոս սուրբ հայրապետն կենդանի էր եւ ծերացեալ, ըստ խնդրանաց հօր Անտոնի առ ի տանելոյ ի տեսութիւն հայրապետին, ըստ նորին հրամանի տարեալ ի ներքս սենեկին եւ նստեալ սկսան բանալ զգրոյցս եւ խօսել՝ երկաքանչիւր զերկրէ զիւրմէ պատմել. մինչեւ անգամ ի յետին խօսակցութեան ետ ծանօթս այր այն, թէ վասն որո՞յ իրաց եմ եկեալ, քանզի կորուսեալ եմ զիմ որդին, եւ այժմ գտեալ, եւ դուք զայսմանէ զի՞նչ ունիք կարգադրել չգիտեմ, զոր ինչ ունիք ի մտի ձերում՝ կարող էք յայտնել: Ի նմին ժամու կոչեցին զԱնտոն ուրարակիրն՝ գալ տեսանել հայրն զի՞նչ կամի առնել, ինքն տացցէ պատասխանի: Եկեալ որդին ի ներքս՝ նշմարէր հայրն դիմացն գեղեցկագոյն եւ ի ծաղկահասակ՝ բարձր չափաւորութեանն. ունէր զարմանալի իմն տեսարան՝ ծիծաղադէմ, սեւաչեայ, լայնաճակատ եւ կարմրայտ եւ քաղցրախօս եւ քաջասիրտ, աներկիւղ, թեթեւամարմին եւ արագընթաց եւ մտասուր, զայս ամենայն տեսանելով, զի ո՛չ յաշս իւր երեւէին որդիքն հինկեքեան: Սկսան հայր եւ որդի բանալ զխօսակցութիւն, թէ ընդէ՞ր զիս թողեալ աստ ի քաղաքիս ի կարաւանի, եւ դու փախուցեալ յինէն՝ ու՞ր ուրէք գնացեր, շրջեցայ ի բոլոր քաղաքս՝ հարցանելով՝ (10բ) եւ ո՛չ կարացի գտանել: Իբրեւ գնացի ի տուն, մայր քո ո՛չ դադարէր յարտասուածոր հարցանելոյն՝ նաեւ շտայր թոյլ ննջել սակաւ իմն հանգստութեամբ, զի ահա չափահաս էք եւ գիտես զգիրս, զօրէնս աշխարհի, եւ գերախտաւորութիւն ծնողաց, եւ զգութս, զկսկիծս վշտակրութեան: Արդարեւ երբէք չկարի հանդարտութիւն գտանել, վասն որոյ քանի ամբ են ահա անցանեն, եւ նա միշտ թախանձէ զիս պաղատանօք թերեւս կարիցեմ եւ իսկ գալ եւ շրջիլ, զքեզ գտանել եւ տեսութեան մօրդ արժանացուցանել: Զայս ամենայն վերին երեսօքն պատրանօք խօսէր՝ գոնէ հնարիւք իմն կարիցէ խաբուսիւք բանիւ յիմարացուցանել զորդին եւ զիւրութեամբ տանել, բայց կնճիռն անիրաւութեան ծրարեալ ի ներքս առագաստէր, զի ո՛չ գիտէր, թէ Տէրն ասէ՛ ի նմին ժամու, զոր ինչ տացէ՛ զայն

խօսեսչիք, զի ո՛չ դուք էք, որք խօսիք, այլ հոգին Հօր ձերոյ⁵⁸: Սկսաւ որդին այլ իմն բանիւք պատասխանել, թէ՛ մեր Արարիչն Աստուածն՝ մարդն, որ անձնիշխան է ստեղծել, թէ ի՞նչ որ կամենայ կարող է առնել, մի՞թէ մարդս առաւելագոյն է քան զԱստուած, զոր ինչ կամի՝ կարէ առնել մարդս. եթէ զիս ակամայ յօժարութեամբ տանիցես՝ մի՞թէ անասնոց հաւասար զիս կարող էք կապել եւ պահպանել, զի այդ ձեր արարեալ խորհուրդն մարդկային տկարութեամբ է եւ ո՛չ Աստուածային խորին գիտութեամբ: Եթէ կամիս կատարեալ լինիլ, լռութեամբ պարտէս վե[րա]դառնալ ի բնակութիւնս եւ ժողովել զամենայն շարժական եւ անշարժական գոյս, հաւաքել աստ ի քաղաքս, եւ (11ա) դուք մկրտիլ սուրբ աւազանաւ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն: Կինիլ մարդ Աստուծոյ, եւ ո՛չ մարդասպանին: Եթէ ծնող ես իմոյ անձին՝ ընկա՛լ զբանս իմ եւ առանց յապաղանաց կատարեա՛, զի այս է առաջի Աստուծոյ հաճելի, քան զգանձս բազումս եւ զականս պատուականս: Հայրն զիմաստ բանին հաւաքելով ի միտս իւր՝ այնպէս երեւէր, զի ո՛չ բարեհաճէր հօրն բանից՝ չունէր բնաւ յօժարութիւն զկամս ծնողին կատարել:

Հայր նորա գնայ ուղղակի ի Տավրէժ քաղաքն եւ առեալ զհրովարտակ, վերադառնայ ի սուրբ վանս Գրիգորիսի եւ ցուցանէ զհրովարտակն միաբանաց եւ որդւոյն. յո՛յժ սաստկութեամբ գրեալ: Քանզի անդ խոստացեալ է՝ ընծայել որդին քաղաքապետին, զոր եդեալ էր Թամուրլանկն: Աստանօր զբազում բանս մնաց գրելոյ, զի եւ ես գրեալ եմ յանցեալ հատորի: Վասն հրովարտակին խորհուրդ արարին. որդին ասէր՝ բնաւին չունիք ինչ բանս ասելոյ եւ խօսելոյ, միայն զիս օրհնութեամբ արձակեցէ՛ք, ես գիտեմ, թէ զինչ արժան է ինձ առնել. ընկալաւ յամենեցունց օրհնութիւնն եւ համբուրեալ զտապան սրբոյն Գրիգորիսի⁵⁹: Ընդ այն ժամանակս էլեալ՝ բազում ասպատակաւորք ի դաշտային տեղիս շրջէին եւ անկեալն ի ձեռս իւրեանց մերկ եւ սրախողխող արձակէին, վասն որոյ լեռնային ճանապարհաւ գնացին մինչեւ ի գագաթ լեռինն, որ հայի յերասիս գետն եւ վերին կողմն Տիգրափայտ⁶⁰:

⁵⁸ Հմմտ. Մատթ. Ժ, 19, 20, Մարկ. ԺԳ, 11, Գով. ԺԲ, 11:

⁵⁹ Խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Մանուկ Գրիգորիսի տապանի մասին է: Վերջինս Վատնյան դաշտում 331/332 թ. նահատակվել է մագթթաց Սանեսան թագավորի հրամանով: Նրա աշակերտները իրենց ուսուցչի դին բերել են Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառ եւ ամփոփել Ամարասի վանքի բակում: Գրիգորիսի գերեզմանի վրա 489 թ. Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը դամբարան է կառուցել, որը գտնվում է ներկա եկեղեցու բեմի տակ:

⁶⁰ Դիգափայտ – լեռնաշղթա եւ լեռնագագաթ Արցախում: Կազմում է ջրբաժան Հակարի գետի եւ Իշխանագետի միջեւ, այժմյան ԼՂՀ Հադրութի շրջանում, բարձրությունը՝ 2380 մ: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ այս լեռան գագաթին են նահատակվել մագթթաց Սանեսան թագավորի որդիները եւ բազմաթիվ հավատացյալներ, որոնց ֆրիստոնեությունը էր դարձրել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսը: Սանեսանի զինվորները նրանց դիակները դիզել են ինչպես փայտը եւ այրել: Այդ օրվանից լեռը կոչվել է Դիգափայտ (տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 119), իսկ գավառը՝ Դիգակ:

(11բ) Յառաջագոյ զվիճակ իւր ինքն ընտրեալ էր, թէ որո՞վ մահուամբ փափագէր յաստի կենացս վերափոխել ի քաղաքն կենդանեաց. նաեւ գիտէր զկամս հօրն՝ եթէ շարժիցէ յաջ կամ յահեակ, իսկոյն ունի մահացուցանել զորդին, քանզի բարկութեամբ լցեալ էր: Զայս ամենայն գիտելով, կամէր արդարեւ իւրովին զինքն մատնել ի մահ, զի մի՛ կրկին անկանիցէ ի պիղծ դենս այլագացն: Մինչ ելին ի գագաթ լերինն, անդանօր խաշակնքեալ ի դէմս իւր. եւ ասաց. Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, յառաջագայ ի մարգս դալարիս եւ տափարակ տեղին ընկա՛լ զհոգի իմ, զի մի՛ անցանիցեմ ի Հայաստանէ. ասաց զայս բան եւ սկսաւ արագատուն գնալ՝ զառ ի վայր, ի նոյն նշմարեալ տեղին նպատակ կալեալ, փոքր փոքր սաստկացուցանէր զփախչիլն: Գիտաց հայրն, որ կամի ազատութիւն, գոչեաց զկնի նորա՝ թէ խաղաղ գնա՛յ, եւ նա կամէր բարկացուցանել զհայրն, ասաց՝ ո[ր] սորդին շունն արագ կարող է զկնի տեառն իւրոյ գնալ, ընդէ՛ր ծլութեամբ ընթանաս: Զինչ եղանակաւ իցէ՞ անդանօր վկայելոց էր նահատակութեամբ. ասաց՝ մի՞թէ ես շուն իցեմ. ասաց՝ վատթարագոյն էս քան զշուն, եւ կատարեա՛ զկամս հօր քո սատանայի: Ի նմին վայրկենի մերկացուցեալ սուրն ի ձեռին, եհաս եւ եհար ուժկին զգագաթն, զերկու մասուն արար զլուխն. եւ իսկոյն աւանդեաց զհոգին առ Արարիչն իւր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԽԱԶԱԿԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ,
ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, Հ. Ա. ԵՐԵՒԱՆ 2005,
552 էջ, Հ. Բ, ԵՐԵՒԱՆ 2007, 672 էջ (ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԳԱՂՈՒՍՏ
ԿԻՒՂԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ)*

Մեր ձավոր Արեւելքի եւ Կիլիկյան Հայաստանի անցյալն ընկալելու, համաշխարհային առաջընթացի ուղիներն հասկանալու համար պատմագրության մեջ կարեւոր նշանակություն է ձեռք բերել խաչակրաց ռազմարշավների ու Միջերկրականի արեւելյան ափերին ժԱ-ԺԳ դդ. գոյատեւած քրիստոնյա պետությունների պատմության հետազոտությունը: Խաչակրաց ռազմարշավների, Հայաստանի պատմության վրա այդ իրադարձության թողած քաղաքական եւ մշակութային հետեւանքների մասին հայագիտության մեջ բավական գրվել է: ԺԹ դարում, երբ հ. Ղեւոնդ Ալիշանը ձեռնամուխ եղավ Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության համակողմանի հետազոտությանը¹, եվրոպայում նոր էին սկսել խաչակրաց դարաշրջանի սկզբնաղբյուրների հատորավոր հրատա-

* Համառոտ տպագրված տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, 2006, № 1, էջ 309-319, 2007, № 3, 220-230:

¹ Սխառան. համագրոպիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, հասաբէլ ի Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885.

րակությունը²: Այդ ժամանակ, ֆրանսիացի գիտնականներ Վիկտոր Լանգլուայի³ եւ Էդուարդ Դյուլորիեյի⁴ ջանքերով հիմք դրվեց խաչակրաց դարաշրջանի հայկական սկզբնաղբյուրների հրատարակութանն ու եվրոպական լեզուներով թարգմանութանը: Ի դարի ընթացքում, եվրոպայում այդ ուսումնասիրությունները ավելի խորացվեցին, գրվեցին համակողմանի հետազոտություններ խաչակրաց ռազմարշավների վերաբերյալ, որոնց մեջ նյութն ընդհանրացնելու տեսանկյունից շրջադարձային է Ք. Սեթոնի խմբագրած վեցհատոր «*A History of the Crusades*» հետազոտությունը⁵: Եթե համեմատենք համաշխարհային պատմագրության նվաճումների հետ, ի դարի հայագիտությանն նվաճումներն այս բնագավառում բավական համեստ են⁶, թեպետ խաչակրաց ռազմարշավների պատմությունը ուղղակիորեն է կապված Հայաստանի, հատկապես Կիլիկիայի հայկական պետության անցյալի եւ հայալեզու սկզբնաղբյուրների հետազոտության հետ: Այդ բացը հավանաբար գալիս է նրանից, որ Մերձավոր Արեւելքում տեղի ունեցած խաչակրաց ռազմարշավներին անդրադառնում են ժամանակակից լատին (ֆրանսիական, գերմանական, իտալական, անգլիական, իսպանական եւն.), բյուզանդական, արաբական, հայկական, ասորական, պարսկական, թյուրքական, եբրայական, վրացական, ղպտական, էթովպական, սլավոնական սկզբնաղբյուրները, որոնցից շատերը մեզանում այդ բնագավառների պատմության եւ սկզբնաղբյուրների մասնագետների բացակայության պատճառով համապատասխան ուշադրության չեն արժանացել: Խաչակրաց շրջանի պատմության խնդիրների շուրջ ի դարում ստեղծվել է ծովածավալ մի

² Կարետրագոյն շարքերից արժե թվարկել երկուսը. Recueil des Historiens des Croisades-ը (REC) եւ Archives de l'Orient latin (1881-1884, երկու հատոր): Հիշատակվածներից առաջինը հրատարակվել է 1841-1906 թթ. ընթացքում: Այստեղ հինգակամ հատոր հատկացված է արեւմտյան եւ արեւելյան (արաբական) սկզբնաղբյուրներին, երկուական հատոր՝ հունարեն, հայերեն վավերագրերին ու խաչակրաց իրավունքի հուշարձաններին: Խաչակրաց պատմության սկզբնաղբյուրների ֆրանսիական նոր շարքի հրատարակությունը շարունակվում է մինչեւ այսօր, տե՛ս Documents relatifs à l'Histoire des Croisades publiés par L'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, որի 18-րդ հատորը հրատարակվել է 2003 թ.: Վերջին հատորի վերաբերյալ մեր գրախոսականը տե՛ս. – «Պատմաբանասիրական հանդես», 2004, № 3, էջ 289-293:

³ Le Trésor des chartres d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens.../ Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par V. Langlois, Venise, 1863.

⁴ Տե՛ս REC, Documents Arméniens, t. I, 1869.

⁵ Գիրքն հրատարակվել է 1955-1989 թվականներին:

⁶ Կատարված աշխատանքների մեջ հիշատակելի են Կ. Բասմաչյանի, Գ. Միխայելյանի, Ս. Բոնոմայանի, Մ.-Ե. Քասումու, Ա. Սոմխայանի, Հր. Բարթիկյանի, Մ. Զուլպյանի, Կ. Մուրաֆյանի, Ժ. Դեղեյանի, Ա. Բոզոյանի եւ այլոց հետազոտությունները:

գրականություն⁷ աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներով, որն էլ դժվարացրել է Հայաստանում բնագավառի հետազոտությունն ու մասնագետների պատրաստումը: Այդ դժվարությունների մեջ կարեւոր խնդիրներից է նաեւ համապատասխան գրականության պակասը Հայաստանում, առանց որի հայթայթման հնարավոր չէ բնագավառի համակողմանի հետազոտությունը: Այս բացն հղթահարելու ճանապարհին հայագիտության համար բացառիկ նշանակություն է ստանում խաչակրաց շրջանի սկզբնաղբյուրների⁸, մասնագիտական հետազոտությունների թարգմանությունն ու մատուցումը⁹ Հայաստանի գիտական հասարակությանը, ուսանողությանն ու ընթերցողին: Հայագիտության համար այդ պատասխանատու բնագավառում իր լուծման է ներկա գրքով մատուցում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, հայագետների ուշադրությունը հրավիրելով Ի դարի համաշխարհային պատմագրության մեջ Մերձավոր Արեւելքի քաղաքական փոխհարաբերություններում Կիլիկիայի հայկական պետությանը հատկացված դերին:

Երկու խոսքում հեղինակն անդրադառնում է գրքի առաջին հատորի հետապնդած նպատակին՝ հայ ընթերցողին ներկայացնել «եվրոպական միջնադարագիտության ականավոր ներկայացուցիչների մի շարք հանրահայտ աշխատություններ, որոնք, նվիրված լինելով Բյուզանդիայի կամ խաչակրաց արշավանքների պատմությանը, միաժամանակ բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ ու վերլուծություններ են պարունակում խաչակիրների եւ հայերի հարաբերությունների մասին» (էջ 3): Գրքում թարգմանված են համաշխարհային պատմագրության դասականներ Ֆերդինանդ Շալանդոնի, Ռընե Գրուսեի, Ստիվեն Ռանսիմենի, Քենեթ Սեթոնի (Սիրարսիի Տեր-Ներսեսյանի հեղինակած մա-

⁷ Ցավոք այդ գրականության միայն փշրանքներն են հասնում Հայաստան: Այս առումով հատկանշական է վերջերս լույս տեսած Ժերար Գեդեյանի գրքի մատենագիտությունը (Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisades: Etude sur les pouvoirs Arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1150), Volume 2, Lisbonne 2003, p. 1341-1417), ուր բերված է հարցի պատմությանը վերաբերող գրականությունը:

⁸ Այս տեսանկյունից 1930-ական թվականներին շափազանց կարեւոր նախաձեռնություն էր իրականացնում Հովհաննես Հակոբյանը, որը եվրոպական «Ուղեգրություններ»-ի իր թարգմանած Ա. հատորում (Երեւան, 1932) ներկայացնում է Ռուբրոմի, Մարկո Պոլոյի եւ այլոց Հայաստանի նկարագրությունները: ԺԳ դարի ասորական սկզբնաղբյուրներից մեծ կարեւորություն ունի Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից Ամանուն Եդեսացու ժամանակագրության ծանոթագրված թարգմանությունը (Երեւան, 1982), իսկ արաբական սկզբնաղբյուրներից Իբն ալ-Ասիրի երկի Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի թարգմանությունը (Իբն ալ-Ասիր / թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 1981):

⁹ Ռ. Գրուսեի եռահատոր «Խաչակրաց պատմության» Կիլիկյան Հայաստանին առնչվող դրվագների վերապատման արդյունք է Ս. Պապիկյանի «Հայերը եւ խաչակիրները» հոդվածաշարը, որը հրատարակվել է «Հանդես Ամսօրեայ»-ի 1961-63 թթ. համարներում:

սը) խաչակրաց արշավանքներին վերաբերող աշխատություններից Կիլիկյան Հայաստանի պատմությանն առնչվող հատվածները, քանի որ «այս հրատարակությունները մինչ այժմ դուրս են մնացել Հայաստանի ընթերցող լայն հասարակության, ինչպես նաև պատմաբաններից շատերի ուշադրությունից» (էջ 4): Գնահատելով թարգմանության մեջ ներկայացված հեղինակների ավանդը Կիլիկիո Հայոց թագավորության պատմության հետազոտության գործում, հեղինակն ընդգծվում է Ռ. Գրուսեի բացառիկ առաքելությունը:

Ակնարկելով, որ թարգմանված հետազոտությունները ժամանակի առումով դուրսն են հնացած են եւ չեն ներկայացնում գիտության վերջին խոսքն այս բնագավառում, Լ. Տեր-Պետրոսյանը տեղեկացնում է, որ ֆրանսերենից եւ անգլերենից կատարված ներկա թարգմանությունները օժտել է գիտության ժամանակակից վիճակը ներկայացնող ծանոթագրություններով, որոնք հիմնականում խարսխված են հայկական սկզբնաղբյուրների եւ նորագույն գրականության հաշվառման վրա:

Ներածությունն անվանված է «Խաչակրաց արշավանքները եւ Արեւելքում հիմնված լատինական պետությունները», ուր հեղինակն ընդհանուր գծերով անդրադառնում է Ֆրանսիայի Կլերմոն քաղաքում 1095 թ. սկզբնավորված շարժման գիտական բնութագրմանը, շրջանառության մեջ եղած եզրերի (խաչակրաց ուղևորները բնորոշող) ճշգրտմանը, ուղևորների ժամանակագրության հստակեցմանը: Այնուհետեւ առանձին հատվածներում անդրադառնում է խաչակրությունը ծնող պատճառների եւ նախադրյալների բնութագրմանը, մասնակիցների շահագրգռություններին, համաշխարհային քաղաքականության մեջ այդ երեւոյթը ծնող դրդապատճառներին ու խթաններին, եվրոպայում շարժումը նախաձեռնողների մտադրություններին: Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի նպատակակետերից մեկն էլ ուղևորների նախօրյակին եւ ընթացքում Մերձավոր Արեւելքում ստեղծված քաղաքական իրադրության բացահայտումն է խաչակրաց պետությունների պատմության լայն ֆոնի վրա: Այնուհետեւ հեղինակն ընդհանուր պատկերացում է տալիս Առաջին խաչակրաց ուղևորների բանակների սոցիալական կազմի, ղեկավարների ու աշխարհագրական միջավայրի վերաբերյալ, շարժում, որի ընթացքում խաչածեւեր են Մերձավոր Արեւելքի տարբեր ժողովուրդների ճակատագրերը: Առանձին-առանձին անդրադառնում է այդ ուղևորների ընթացքում Մերձավոր Արեւելքում ստեղծված հիմնական պետական միավորումների (Եգիպտոսի կոմսություն, Անտիոքի իշխանապետություն, Երուսաղեմի թագավորություն, Տրիպոլիի կոմսություն, ինչպես նաև հետագայում ստեղծված Կիպրոսի թագավորություն) պատմությանը, իսկ վերջում փորձում է ի մի բերել «խաչակրաց արշավանքների արդյունքները»:

Ներածությունը հայերենով գրված առաջին մատչելի շարադրանքն է Կիլիկյան Հայաստանի հարեւանությունը գործած խաչակրաց պետական միավորների պատմության, ուր բազմակողմանի անդրադարձ կա նաեւ մուսուլմանական տերությունների եւ հարեւան քաղաքական միավորումների քաղաքական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացել Կիլիկյան Հայաստանի եւ խաչակրաց պետությունների ամուսնական կապերը, որոնք այդ երկրների արտաքին քաղաքականության կարեւոր որոշիչներն են եղել: Այստեղ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը քայլ առ քայլ հիմնական գծերով ներկայացնում է Եղեւսիայի կոմսության շուրջ կեսդարյա պատմությունը՝ անդրադառնալով այդ տարածքում ծվարած հայկական իշխանությունների (Թորոս Կուրոպաղատ, Գող Վասիլ, Վասիլ Տղա, Դավթուկ, Գաբրիել, Ապղարիբ եւ այլն) եւ հարեւան սելջուկյան պետական միավորումների, լատին իշխանությունների, Բյուզանդական կայսրության միջեւ ծավալված պայքարին: Նույն չափորոշիչներով (պարամետր) հեղինակն անդրադառնում է նաեւ խաչակրաց մյուս պետությունների պատմությանը, ընդգծելով հայկական քաղաքական միավորների հետ նրանց փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները: Հեղինակն ուշադրություն է դարձնում հայկական սկզբնաղբյուրներում եւ գիտական գրականության մեջ Անտիոքի իշխանապետությունը բնորոշող տերմինների վրա (էջ 54-55), հպանցիկ անդրադառնում է Դաշտային Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի իշխանապետության հավակնություններին (էջ 60, 66), Անտիոքի եւ Կիլիկիայի իշխանությունների միավորման նպատակ հետապնդող Լեւոն Ա (1198-1219) Թուրքիայի քաղաքականությանը (էջ 66-68): Հատկանշական է խաչակրաց պետությունների հետ փոխհարաբերություններում ամուսնական կապերի դերի բացահայտման գործում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ջանքերը: Հատկապես կարեւոր է Կիպրոսի թագավորության անկման ժամանակաշրջանի պատմության անդրադարձը, քանի որ այդ կղզու միապետներն իրենց տիտղոսաշարի մեջ էին ներառել նաեւ «Հայոց թագավոր» անվանումը, որը հետագայում փոխանցվեց Սավոյայի, ապա՝ հարավային Իտալիայի կառավարող տներին:

Ներածության վերջում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն անդրադառնում է խաչակրաց ռազմարշավների արդյունքներին եւ համաշխարհային պատմագրության մեջ այդ դարաշրջանի գնահատականներին, ընդգծելով Մերձավոր Արեւելքի ժողովուրդներին հասցված մշակութային, քաղաքական եւ բարոյական վնասի ահռելիությունը: Այստեղ կարելի էր նաեւ ընթերցողի ուշադրությունն հրավիրել խաչակրաց ձեռնարկին մասնակցած եվրոպական պետական միավորների քաղաքական եւ տնտեսական հակամարտության վրա, որը սկզբից ի վեր ներսից ջլատում էր առաջ քաշված «վեհ» գաղափարը: Հատկանշական է հատկա-

պես շենովական եւ վենետիկյան առեւտրական հանրապետությունների անզիջում մրցակցութիւնը, որի հետեւանքները հատկապես ճակատագրական եղավ Կիլիկիայի եւ Կիպրոսի թագավորութիւնների պատմութեան համար: Խաչակրաց ռազմարշավների պատմութիւնը «լուսանցային» համարելով «պատմական հեռանկարի տեսանկյունից», Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կարծես թէ զանց է առնում Մերձավոր Արեւելքում տեղի ունեցող այսօրվա տեղաշարժերը: Ներածութեան մեջ, ԺԲ դարի 60-ական թվականներին Երուսաղեմի թագավորութեան կողմից Եգիպտոսը նվաճելու ձեռնարկներին մասին խոսելիս (էջ 85), կարծում ենք, արժէր անդրադառնալ Բյուզանդիայի կայսր Մանուէլ Ա Կոմնենոսի եգիպտական քաղաքականութեանը, որին բավական տեղ է հատկացնում իր աշխատանքում Ֆ. Շալանդոնը¹⁰: Ավելին, գրքում պետք էր ընդգծել Բյուզանդական կայսրութեան արտաքին քաղաքական շահագրգռութիւնների խաղացած դերը, մանավանդ՝ Դեաբոլի հաշտութեան պայմանագրում (1108 թ.) արձանագրված կետերի նշանակութեանը տարածաշրջանի հետագա պատմութեան վրա:

Այստեղ իհարկէ կարելի է անդրադառնալ Լ. Տեր-Պետրոսյանի մի քանի սրտացավ մտտեցումներին, որոնց նկատմամբ հայագիտութիւնը հետայսու պետք է ավելի հետեւողական դիրքորոշում որդեգրի: Խոսքս հիմնականում վերաբերում է տերմինների օգտագործմանը՝ հատկապես Սիրիա, թուրքմեն, թուրք: Միջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրները Սիրիայի փոխարեն օգտագործում են Ասորիք¹¹ եզրը, որը կարծում եմ ավելի ընտանի է մեր ականջին եւ հետեւողականորեն կիրառված է հայ միջնադարյան պատմագրութեան մեջ, իսկ ինչ վերաբերում է թուրքմեն տերմինին, որով անվանվում է սելջուկ, Մերձավոր Արեւելքի նախասօսմանյան քաղաքական միավորների բնակչութիւնը, ԺԳ-ՁԷ դարերում տարածաշրջան ներխուժած ցեղախմբերից տարբերակելու համար կարելի էր օգտագործել թյուրք ձեւը, որը կիրառված է Ի դարի հայ պատմագրութեան մեջ եւ համահունչ է ռուս եւ օտար պատմագրութեան մեջ շրջանառութեան մեջ դրված եզրին: Հայերենին հարիր չէ նաեւ «Չանգիդյան», «Լեւանտ» ձեւերը: Մի շարք տեղանունների եւ անձնանունների օգտագործման դեպքում կարելի էր ընթերցողի ուշադրութիւնն հրավիրել դրանց միջնադարյան հայկական տարբերակների վրա. օրինակ «Տյուրոս»=«Սուր»¹²,

¹⁰ F. Chalandon, Les Comnenes, t. II, p 535-553.

¹¹ Գրքում օգտագործվում է նաեւ Ջագիրա (էջ 79 եւն.) տերմինը: Կարծում եմ՝ այս եզրերի իմաստները պետք է բացվեին ընթերցողի համար:

¹² Ելնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի տեղանուններից ազգանուն կազմելու սկզբունքից (Պուտաիեցի, Կուրտեմեցի, Սեմփիցի, Մոնֆերաւոցի, Շամպայնացի, Իբելիմացի) պետք էր Վիլիելմ պատմիչին անվանել Տյուրոսցի եւ ոչ թե Տյուրացի: Օգտվելով հայերենի ընձեռած հնարավորութունից՝ կարելի էր գրել նաեւ Կուրտեմեցի, Շամպայնցի, Իբելիմցի եւ այլն:

«Ռեյնալդ»= «Ռընաղտ» եւ այլն: Հեթում Կոռիկոսցու գործունեությունն անդրադարձած հեղինակներին հիշատակելիս Լ. Տեր-Պետրոսյանի ուշադրությունից վրիպել է Գոհար Կարապյոզյանի հոդվածը¹³:

Գրքում Հայ ընթերցողին են ներկայացվում ֆրանսիացի բյուզանդագետ Ֆերդինանդ Շալանդոնի «*Les Comnène: Etudes sur l'empire Byzantin aux XIe et XIIe siècle*» մենագրության երկրորդ հատորի «Հայկական իշխանությունների կազմավորումը Կիլիկիայում. հայերը, խաչակիրները եւ բյուզանդական կայսրությունը, Հովհաննես Կոմնենոսը եւ հայոց իշխան Լեւոնը. Կիլիկյան արշավանքը» (II, էջ 93-118): «Հունական կայսրությունը եւ նրա արեւելյան հարեւանները. Թորոսի ապստամբությունը. Փոքր Ասիայի մահմեդականների առաջխաղացումը. Ռեյնալդ Շատիլոնցին Կիպրոսում. Մանուելը Կիլիկիայում եւ Անտիոքում (1159 թ.). պայքար Փոքր Ասիայի մահմեդականների դեմ (1159-1164 թ.)» (II, էջ 417-455) հատվածները: Ֆ. Շալանդոնի մոտեցումներն ավելի ամբողջական կլինեին, եթե թարգմանվեր նաեւ ֆրանսիացի պատմաբանի գրքի 527-533 էջերը, ուր խոսվում է բյուզանդիայի եւ Կիլիկյան Հայաստանի 1159-1180 թթ. փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Ռընե Գրուսեի «*Histoire des croisades et du royaume France de Jerusalem*» եռահատոր մենագրությունից թարգմանված են Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Փոքր Ասիայում եւ Հյուսիսային Ասորիքում ստեղծված հայկական ռազմաքաղաքական միավորումների (Ֆիլարտոս, Թորոս Եղեսացի, Գող Վասիլ, Տղա Վասիլ եւ այլն), Հայոց կաթողիկոսության, Ռուբինյան իշխանության եւ թագավորության ժԱ-ԺԳ դդ. պատմությանն առնչվող հատվածները (I, էջ XL-XLIV, LVIII-LX, 43-68, 378-381, 388-394, 435-439, 442-443, 454-456, 472-476, 489-494, 589-594, 671-673, II, էջ 50-53, 86-88, 176-178, 195-196, 198-201, 291-292, 305, 332-335, 399, 408-410, 474-475, 566-569, 580-583, 602-604, 683-684, 696-697, III, էջ 15-16, 127-133, 194-195, 246-270, 363-366, 515-516, 526-529, 611-637, 695-696, 699-701, 726-727), ուր համաշխարհային պատմության հետնախորքի վրա լուսաբանվում են Մերձավոր Արեւելքի իրադարձությունները:

Ռընե Գրուսեի «*L'empire du Levant: histoire de la question d'Orient*» գրքից թարգմանվել է Փոքր Հայաստանը (Կիլիկիա) հատվածը (էջ 385-416), որը բաղկացած է երկրի քաղաքական պատմությանն (Տավրոսի բնակեցման սկիզբը, Ռուբինյան տոհմի սկզբնավորումը, բյուզանդացիների

Կարծում ենք՝ անձնանունների եւ տեղանունների հայացման այս ուսանելի մոտեցումը կշարունակվի նաեւ հետագայում:

¹³ Գ. Կարապյոզյան, Հեթում պատմիչը եւ միջնադարյան ֆրանս-հայկական գրական կապերը. – Հայ գրականության միջազգային կապերը, 2, Երևան, 1987, էջ 5-20:

վերջնական վտարումը, Լեոնի գահակալությունը, Հեթումյան դինաստիա, Լուսինյան հարստություն) ու հաստատություններին եւ քաղաքակրթությանը (Հայոց թագավությունն ու Ֆրանկների ազդեցությունը, Հայկական հակազդեցությունը Ֆրանկականացման դեմ, Հայոց եկեղեցին Ռուբինյան շրջանում, Հայոց եկեղեցին, Բյուզանդիան եւ Սուրբ Աթոռը, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը եւ Լեւանտի առեւտուրը) նվիրված բաժիններից:

Ստիվեն Ռենսիմենի քաջածանոթ «*A History of the Crusades*» եռհատոր մենագրությունից թարգմանվել է «Հայկական միջնաբերդ» հատվածը (հ. Ա, էջ 195-212), իսկ Քենեթ Սեթոնի «*A History of the Crusades*» գրքից Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի «Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը» հոդվածը:

Թարգմանությունների արժեքը մեծացնում են Լ. Տեր-Պետրոսյանի ծանոթագրությունները, ուր հայկական սկզբնաղբյուրների ու նորագույն գրականության օգտագործմամբ վերանայված են դարաշրջանի պատմության մի շարք դրվագներ եւ հայագետների ուշադրությունն է հրավիրված ժԱ-ԺԳ դդ. Մերձավոր Արեւելքի պատմության նորովի մեկնաբանության արժանի խնդիրների վրա:

Գիրքն ունի երկու հավելված, որոնցից մեկն անվանված է «Որոշ նկատառումներ Սամուել Անեցու ժամանակագրության վերաբերյալ», իսկ մյուսը ներկայացնում է «Սամուել Անեցու մի նորահայտ շարունակողի ժամանակագրական ցանկը»: Աշխատանքի այս հատվածը եւս ուշագրավ է, քանի որ հրապարակվում է Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերող նոր սկզբնաղբյուր:

Վերջում բերվում է օգտագործված գրականության, անձնանունների եւ տեղանունների ցանկեր, Լատին Արեւելքի, Եդեսիայի, Անտիոքի, Տրիպոլիի, Երուսաղեմի, Կիպրոսի եւ Կիլիկիայի պետությունների պատմական քարտեզներ:

Գրքի ցանկերը կատարված են արտակարգ խնամքով, թեպետ կարելի էր ավելի ռացիոնալ դարձնել դրանք: Նույն անվանման առանձին տարբերակները ցանկում երբեմն առանձին միավոր են, երբեմն՝ տարբեր: Օրինակ՝ Գաստոն (Գաստին, Գաստուն)-ը մեկ միավոր է, իսկ Դամասկոս (Դմշկ, Դմըշս), Հոռմկլա (Կլայ, Ռանկուլաթ) տեղանունները նաեւ առանձին միավորներ են: Պետք է հատուկ ընդգծել Լ. Տեր-Պետրոսյանի մեծ ներդրումը հայագիտության մեջ խաչակրաց ժամանակաշրջանի անձնանունների եւ տեղանունների ունիֆիկացված տարբերակներ ստեղծելու գործում:

Աշխատանքն աչքի է ընկնում պարզ, սակայն հագեցված շարադրանքով: Լեզվի առումով այն լավ խնամված է:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կատարում է երկու տարի առաջ տված խոստումը եւ հայագիտության դատին է հանձնում «Խաչակիրները եւ հայերը» ընդհանուր խորագրով հետազոտության երկրորդ հատորը:

Եթե գրքի առաջին հատորում հիմնականում ներկայացված էին Ի դարի Արեւմտյան գիտական գրականության մեջ Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությանը անդրադարձած հեղինակների հայերեն թարգմանված երկերը, ապա ներկա աշխատությունը ներկայացնում է մի համապարփակ հետազոտություն, ուր հեղինակն իր առջեւ խնդիր է դրել հետազոտել բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության երկու հիմնական բնագավառներում. գահաժառանգության կարգ եւ իշխանության «լեգիտիմության» (օրինականության) դրսեւորումներ:

Առաջաբանում հեղինակն ընդգծում է կիլիկյան Հայաստանի եւ Արեւելքում հիմնված խաչակրաց պետությունների տիպաբանական ընդհանրությունները, փորձում է բնորոշել «միջազգային իրավունք» հասկացությունը ժԱ-ԺԳ դարերի ընկալումներով: Անդրադառնում է տարածաշրջանում հավակնություններ ունեցող գերտերությունների ու քաղաքական գործոնների (Բյուզանդիա, Արեւմտյան Եվրոպա, Իսլամական հասարակապետություն, մոնղոլներ) հավակնություններին եւ քաղաքական նկրտումներին: Լ. Տեր-Պետրոսյանը Բյուզանդիայի աշխարհակալական ձգտումները համադրում է Արեւմտահռոմեական (այն է Գերմանական) կայսրության նմանատիպ դիրքորոշմանը: Այս երկու տերությունները վիճարկում էին «հռոմեական կայսրության ժառանգորդն ու քրիստոնյա աշխարհի գերական» լինելու մենաշնորհը: Այդ իսկ պատճառով հեղինակը բանաձեւում է հիշատակված երկու կայսրություններում եկեղեցու կարգավիճակը մինչեւ ժԱ դարը եւ դրանից հետո, անդրադառնում է Հռոմի պապական աթոռի նկրտումների նկատմամբ հայկական սկզբնաղբյուրների վերաբերմունքին: Տարածաշրջանի քաղաքական պատկերն ամբողջացնելու տեսանկյունից ներկայացնում է նաեւ իսլամական հասարակապետության դիրքորոշումը եւ գործելակերպը Մերձավոր Արեւելքում, սուլթանի ու խալիֆի ինստիտուտների փոխհարաբերությունը, անդրադառնում է սրբազան պատերազմի (ջիհադ) նշանակությանը մուսուլմանի առօրյա կյանքում, Զիմմի ազգաբնակչության (քրիստոնյա եւ հրեա) կարգավիճակին, իսլամական աշխարհակալության սկզբունքներին ու ընկալմանը: Մոնղոլների «տիեզերակալական

գաղափարախոսությունը»¹⁴ հեղինակը համարում է «գործնական առումով» ամենահիմնավորվածը. «Այսպիսի պատկերացման շրջանակում չէր տեղավորվում ոչ միայն թշնամական, այլև նույնիսկ դաշնակից պետությունների գոյությունը, քանի որ դաշինքը կողմերի հավասարություն էր ենթադրում» (էջ 19), հանգամանք, որը նկատել է նաև միջնադարյան հայ պատմագրությունը: Ահա նման միջազգային ուժերի եւ քաղաքական դաշտի ազդեցության ներքո էր գոյատեւում Մերձավոր Արեւելքը ժԱ-ԺԴ դդ., երբ տարածաշրջանում իր պատմական դերն էր ստանձնել Կիլիկիայի հայկական պետությունը: Գրքի այս մասում փոքր ինչ բացարձակացված է այն հանգամանքը, որ թե՛ խաչակիրները, եւ թե՛ հայերը իրենց պետությունները ստեղծել են «օտար ժողովուրդներից նվաճված տարածքներում» (էջ 5): Եթե այս դրույթը հիմնավորված է խաչակրաց պետությունների պարագայում, ապա Կիլիկիայի հայկական պետության դեպքում այդ մոտեցումը, կարծում եմ, իրեն չի արդարացնում. Կիլիկիային տեր դարձած հայկական զինվորական ուժերը նվաճողներ չէին, նրանք տարածաշրջանում հայտնվել էին պատմական անհրաժեշտության բերումով, Բյուզանդիայի եւ սելջուկյան ռազմարշավների ռազմաքաղաքական ճնշման հետեւանքով: Սկսած ժ դարից Բյուզանդիան բռնության եւ դիվանագիտական համոզման ճանապարհով Մեծ Հայքի տարածքից տեղահան էր անում հայկական բնակչության մի նշանակալի զանգված իր քաղաքական եւ եկեղեցական կառույցներով ու բնակեցնում Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Հյուսիսային Ասորիքում: Մի կողմից կայսրությունը փորձում էր օգտագործել նրանց ռազմական ուժը ոչ վաղ անցյալում վերագրված սահմանների ամբողջականությունը պաշտպանելու համար, մյուս կողմից էլ ժԱ դ. երկրորդ կեսին սելջուկ-թյուրքերի ռազմարշավների հետեւանքով նույն Բյուզանդիայից նվաճված փոքրասիական նահանգներում եւ Հյուսիսային Ասորիքում, հրոսակների տարերային ներխուժումների հետեւանքով ստեղծվել էր անիշխանական վիճակ, քաղաքական վակուում եւ քաոս, որը կարողացան իրենց օգտին աշխատեցնել Բագրատունյաց Հայաստանի կործանումից հետո Կիլիկիայում եւ Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայկական ռազմաքաղաքական ուժերը¹⁵: Այս առումով անհնար է հավասարման նշան դնել խաչակիրների եւ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունների գործելակերպերի ու քաղաքական նպա-

¹⁴ Մոնղոլական հսկայածավալ կայսրությունում իշխանության լեգիտիմության խնդիրը ֆնմարկում է նաև գերմանացի հետազոտող Թ. Նագելը տե՛ս Тильман Нагель, Тимур-завоеватель и исламский мир позднего средневековья / Перевод с немецкого Ясинской Л. И., Ростов-на-Дону, 1997, с. 65-74, 87-96.

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս նաև Ա. Ա. Բոգոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան ֆաղափականությունը եւ Կիլիկյան Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երեւան, 1988, էջ 52:

տակադրումների միջեւ: Այլ բան է, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունը հետզհետե երկրի կառավարման համակարգը նմանեցրեց Խաչակրաց պետությունների կարգավիճակին: Անդրադառնալով Կիլիկիայի հայկական պետության քաղաքական դաշտում իրար հաջորդող 13 հարեւաններին (էջ 21-22) կարելի էր նաեւ հիշատակել Օշինյան իշխանություն, Եդեսիայի Թորոս իշխանի, Արտուքյան ամիրայություն, Մեծ Մոնղոլների խանության, Երուսաղեմի եւ Կիպրոսի խաչակրաց թագավորությունների անունները, որոնք կարեւոր դերակատարություն են ունեցել Ռուբինյանների ստեղծած պետության քաղաքական կյանքում իբրեւ սահմանակից երկրներ: Հիշատակված պետությունների եւ քաղաքական միավորումների հոսունությունը, ինչպես արդարացիորեն նկատում է հեղինակը, «անհնար էր դարձնում քաղաքական հաշվարկների վրա կառուցված երկարատեւ ռազմավարության գործադրումը» (էջ 22): Իրանով է բացատրվում այն պարագան, որ «Հակամարտող կողմերի երկարատեւ շահերը կարճատեսորեն ստորադասվում էին պահի թելադրանքով ակնկալված ձեռքբերումներին», որով միջպետական փոխհարաբերություններում տիրապետող էր դառնում «չունգլիների օրենքը» (էջ 22): Մեծ տերությունները կիրառելով «բաժանիր, որ տիրես սկզբունքը», փորձում էին փոքր պետություններին պահել իրենց սատելիտների ծիրում, տարածաշրջանում չէր գործում նույնիսկ «կրոնական համերաշխության գիտակցությունը» (էջ 25): Խոսելով քառասյին թվացող այս վիճակի մասին, Լ. Տեր-Պետրոսյանը տարածաշրջանի փոքր պետությունների երկարակեցության պատճառը տեսնում է «գերտերությունների հակասությունների եւ ապա՝ փոքր պետությունների ուժերի հավասարակշռության ոլորտում» (էջ 27): Կիլիկիայի հայկական պետության կենսունակության վճռորոշ գործոն համարելով հայկական բնակչության միատարր լինելը եւ մեծամասնություն կազմելը (էջ 29)¹⁶, ի տարբերություն խաչակրաց պետությունների, հեղինակը իրավամբ մեծ տեղ է տալիս Կիլիկյան պետության մեջ ազգային ինքնագիտակցության դրսեւորման փաստերին (էջ 30-31), հիմնախնդիր՝ որի բազմակողմանի հետազոտությունը կարող է նոր հորիզոններ բացել տարածաշրջանի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում: Բազմաթիվ հարցադրումների այս նոր ու թարմ հոլովույթում Լ. Տեր-Պետրոսյանը կարեւոր տեղ է հատկացնում գահաժառանգման հստակ կարգի առկայության հետազոտությանը: Մանավանդ, որ հեղինակն իրեն հետաքրքրող դարաշրջանի մասին խոսող սկզբնաղբյուրների բազմաշերտ հանքում հայտնա-

¹⁶ Յավոբ, Կիլիկիայի հայկական իշխանության եւ պետության սանձաններում դեմոգրաֆիկ գործընթացների հետազոտությունը դուրս է մնացել հայագետների ուշադրությունից: Լ. Տեր-Պետրոսյանի գիրքը նոր խթան կարող է հանդիսանալ հարցի հետետղական ուսումնասիրության համար:

բերել է դեռևս անմշակ մի շերտ, որը ցայսօր չի արժանացել միջնադարագետ-հետազոտողների ուշադրությանը: Պիտի շեշտել ներկա ուսումնասիրության հատկապես քաղաքագիտական նշանակությունը, որը բխում է հեղինակի փորձառության հսկայական պաշարից եւ ուղեկցվում է աղբյուրագիտական նուրբ կառուցումներով:

Բուն աշխատությունն անվանված է «Փահաժառանգության իրավունքը եւ իշխանության “լեգիտիմությունը” Կիլիկյան Հայաստանում»: «Նախագիտելիքին» հաջորդում են առանձին գլուխներ, որոնք նվիրված են Կիլիկյան Հայաստանում գահակալած բոլոր Ռուբինյան իշխաններին եւ թագավորական գահին բազմած միապետներին: «Նախագիտելիք»-ում բերվում են մերօրյա պատմագրության կողմից արժարժված նկատառումներն ու առաջարկված լուծումները, Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրք»-ում առկա գահաժառանգման եւ գահազրկման խնդիրներին վերաբերող համապատասխան դրույթներն ու կանոնները, ներկայացնում է միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում հարցի քննարկման հիմնական հայեցակարգը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրքի հետապնդած հիմնական նպատակը ձեւակերպում է հետեւյալ նախադասությամբ. «Մեզ հետաքրքրողը տվյալ դեպքում ոչ թե գահաժառանգման իրավունքի տեսությունն է, այլ նրա գործնական կիրառումը Կիլիկյան Հայաստանում, ինչը բնականաբար պահանջում է առանձին-առանձին դիտարկել Կիլիկիո բոլոր իշխանապետերի եւ թագավորների գահակալման հանգամանքները» (էջ 44): Այս բացատրությունից իսկ հստակ է դառնում, թե որքան կարեւոր է խնդիրը Հայոց պետական իրավունքի հետազոտության տեսանկյունից, մի նոր հարցադրում, որը առաջ է քաշում միջնադարագետ աղբյուրագետ պատմաբանը, հետազոտության ծիրի մեջ ներքաշելով ոչ միայն հայոց իրավունքի, այլ նաեւ քաղաքական մտքի ուսումնասիրության մեզ հայտնի մասնագետներին: Այնուհետեւ հեղինակը ներկայացնում է թագավորի ինստիտուտի էության խնդրին անդրադարձած կիլիկյան շրջանի կարեւորագույն սկզբնաղբյուրները. Վահրամ Բաբունու «Բան ի Յայտնութիւն Տեառն» եւ Հովհաննես Երզնկացու «Ի բանն առաքելոյ» ճառերը, որոնց հետազոտությունը նոր ուղիներ է մատնանշում զարգացած միջնադարի հայոց պետական իշխանության եւ նրա ինստիտուտների ուսումնասիրության բնագավառում: Հետազոտության այս մասում հաճախ հիշատակվող Հովհաննես Երզնկացու երկը դեռևս հրատարակված չէ, եւ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, օգտագործելով ձեռագիր ընդօրինակությունը, կարծես մղում է բնագրագետ-աղբյուրագետներին ձեռնամուխ լինել այդ երկի բնագրի հրատարակմանը:

Անցնելով իրեն հետաքրքրող բուն նյութի քննարկմանը՝ հեղինակը լայն աղբյուրագիտական հենքի վրա ուշադրություն է հրավիրում Կիլիկիայի հայ-

կական իշխանություն կառավարողներին՝ Ռուբինյան իշխանական տան անդամների կողմից գահին տիրելու օրինաչափությունների (լեգիտիմություն, ժառանգի ընտրություն) վրա: Անդրադառնալով Ռուբեն Ա-ի գործունեության մասին խոսող սկզբնաղբյուրների վկայությունների եւ մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսակետների քննարկմանը, հեղինակը վերստին անդրադառնում է Ռուբինյան առաջին իշխանի պատմականության խնդրին: Այս առումով ուշագրավ է հեղինակի այն պնդումը, որ Սամուելի հրապարակված «Փամանակագրություն» բնագրում առկա տեղեկությունների մի մասը հետսամուտ են եւ քաղված են ժԳ դարի յուրահատուկ շրջանակի աղբյուրներից (Վահրամ Բաբունի «Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց», Հեթում արքայորդու ճաշոցի հիշատակարան, Հեթում Կոռիկոսցու «Պատմութիւն ազգին Ռովբինանց» եւ Հեթում թագաւորի «Պատմութիւն»): Այստեղ, իհարկե պետք է շեշտվեր նաեւ, որ ժԲ դարի բազմաթիվ իրադարձությունների համար Սամուելի երկը կա եւ մնում է տարածաշրջանի պատմության կարեւորագույն սկզբնաղբյուր. գորօրինակ՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու կողմից Կաթողիկոսական աթոռը Անի տեղափոխելու մասին ծրագիրը: Սամուել Անեցու երկում Ռուբեն Ա իշխանի եւ առաջին կիլիկյան իշխանների մասին տեղեկությունների հետսամուտ լինելը կարծում եմ դեռեւս չի նշանակում, որ մենք առասպել պետք է համարենք Ռուբենի պատմական անձնավորություն լինելու ժԲ-ժԳ դարի հայալեզու եւ օտար հեղինակների վկայությունները: Ռուբենի եւ Կոստանդինի գործունեությանը անդրադարձած ժԲ դ. սկզբնաղբյուրների աղքատությունը առաջին հերթին խոսում է այն մասին, որ ժԲ դարի սկզբին դեռեւս ձեւավորված չի եղել Ռուբինյան պաշտոնական պատմագրական ավանդույթը, քանի որ հայկական օյկումենեյում բազմաթիվ իշխանություններ էին հավակնում առաջինը լինելու պատվին: Այդ է նաեւ պատճառը, որ Հայոց կաթողիկոսարանը ազգային ուժերը չլիարտելու միտումով խուսափում էր աթոռը հաստատել որեւէ հայկական իշխանության տարածքում:

Հեղինակը շեշտում է, որ Կոստանդինի ինքնության վերաբերյալ թեպետ հայկական սկզբնաղբյուրները պնդում են Ռուբենի որդին լինելու հանգամանքը, այնուամենայնիվ Մատթեոսի եւ Սմբատի պատմագրական երկերում, ասորական պատմագրության մեջ ու հունարենով պահպանված կնիքների վրա թորոսն ու Լեւոնը եւս անվանվում են Ռուբենի որդիներ (կամ Ռուբինյաններ): Այս փաստերից ելնելով Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը գալիս է այն համոզման, որ արդեն ժԱ դարի վերջին եւ ժԲ դարի սկզբին Ռուբեն անունն արդեն դիտվում էր իբրեւ տոհմանուն, իսկ քանի որ հայտնի է, որ Կոստանդինի մեծ որդու անունը թորոս է, հետեւելով Ն. Ադոնցին եւ Ռուբինյան ու Հեթումյան ընտանիքների տոհմագրությանը, ենթադրում է, որ Կոստանդինի հոր անունը եւս կարող էր թորոս

լինել: Խնդիրը թեպետ մնում է կնճռոտ, սակայն մեծ կարեւորություն ունի Ռուբինյան իշխանության պատմության ուսումնասիրողների համար: Նկատելով, որ «Ռուբինյանների Կիլիկիա մուտք գործելու պահին այդ երկրի մի զգալի մասին *de jure* Բյուզանդական կայսեր անունից, բայց *de facto* լիովին անկախ, տիրում էր Փիլարտոս անունով հայ գորավարը», հեղինակը կատարում է քաղաքագիտական հետաքրքիր դիտարկում. «Բյուզանդիան հանդուրժում էր իրերի այդ դրությունը, քանի որ մի կողմից՝ կարողություն չունեւ միջամտելու հեռավոր այդ երկրամասի գործերին, մյուս կողմից՝ թերեւս սպասելով բարեպատեհ ժամանակների, միառժամանակ իրեն բավարարված էր ձեւացնում Փիլարտոսի թեկուզ ձեւական հպատակության ցուցադրությամբ: Բացառված չէ, որ առկա էր նաեւ քաղաքական հաշվարկը. Փիլարտոսի պետությունն այնուամենայնիվ ինչ-որ շահով թուլացնում էր թուրքերի ճնշումը կայսրության փոքրասիական տիրույթների վրա» (էջ 83): Կիլիկիայում լեգիտիմ իշխանություն հաստատելու տեսանկյունից, կարծում եմ, կարելի էր նաեւ քննարկել սկզբնաղբյուրների վկայությունները Փիլարտոսի կողմից իսլամի ընդունման եւ սելջուկյան պետության գերակայությունն ընդունելուն նպատակաուղղված քայլերը, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Իկոնիայի սուլթան Սուլեյման իբն-Կութուլմիշը սկզբում ամբողջովին շրջափակման մեջ առավ, իսկ ապա նվաճեց տարածաշրջանը: Պակաս ուշագրավ չէր լինի նաեւ Ապղարիպ Արծրունու եւ նրա փեսա Օշին Հեթումյանի իշխանությունների լեգիտիմության քննարկումը Ռուբինյան հայկական իշխանության քաղաքական կայացման տեսանկյունից, քանի որ Օշինի հետնորդները եւս Կիլիկիայի պատմության ողջ ընթացքում փորձում էին լեգիտիմացնել սեփական իշխանությունը: Այս առումով հայագիտության մեջ դեռեւս հստակ չէ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Նաթանայեցյան եւ Հայկազունի տների դերակատարությունը հիշյալ գործընթացում, ինչպես որ Բագունիների պարագայում իրավացիորեն մատնանշում է Լ. Տեր-Պետրոսյանը (էջ 85): Մեր կարծիքով այստեղ պետք է կարեւորվեր նաեւ այն հանգամանքը, թե ֆեոդալական մրցակցության ինչպիսի՞ պայմաններում էին Ռուբինյանները կերտում իրենց պետության հիերարխիկ եւ վարչակառավարման համակարգերը, ժԱ դարի վերջում Կիլիկիայում եւ Հյուսիսային Ասորիքում ստեղծված ժամանակավոր քաղաքական վակուումը ինչպե՞ս էր նպաստում կամ խանգարում Կիլիկիայում հայկական միասնական իշխանության ստեղծմանը:

Թորոս Ա-ի (1100-1129) իշխանության ժամանակաշրջանից սկսած սկզբնաղբյուրների վկայությունները հետզհետե ավելի ստույգ են դառնում եւ թույլ են տալիս հետազոտողին իր տեսակետները կառուցել տեղեկությունների ավելի ամուր հողի վրա: Այստեղ հեղինակն իրավացիորեն ընդգծում է, որ

ժամանակի բազմալեզու սկզբնաղբյուրները Կոստանդինի մահից հետո իբրեւ հավասարազոր իշխաններ են համարում Թորոս Ա-ին եւ Լեւոն Ա-ին (էջ 88-91): Մեր կարծիքով նման կացությունը *de jure* բնույթ կարող էր ստանալ միայն Դեաբոլի պայմանագրից հետո: Լեւոնի նկատմամբ Թորոսի գերակայության մասին փաստարկները կարող են խոսել այն մասին, որ թեպետ բյուզանդական իշխանությունները ճանաչել են երկու եղբայրների հավասարազորությունը իրենց պետության առջեւ, սակայն ըստ հայկական ժառանգական իրավունքի գործել է նաեւ Թորոսի առաջնածնության գաղափարը: Հոր կողմից երկու որդիների միջեւ իշխանության բաժանման վարկածը առկա սկզբնաղբյուրների վկայություններով անհնար է հիմնավորել, այլ բան է, եթե ենթադրենք, որ սովյալ պարագայում գործում է «բաժանիր, որ տիրես» դարերի մեջ փորձված բյուզանդական քաղաքական գիծը: Այս տեսանկյունից հատկանշական է, որ ԺԲ դարի 50-ական թվականներին բյուզանդացիները «սեբաստոս» պատվանունով պատվում էին ոչ միայն Թուբինյան իշխան Թորոս Բ-ին, այլ նաեւ Հեթումյան իշխան Օշինին¹⁷: Թորոսի կողմից սեբաստոս տերմինի օգտագործումն իսկ արդեն ցույց է տալիս, որ նա իր իշխանությունը պատկերացնում է բյուզանդական քաղաքական ազդեցության ծիրում: Ինչ վերաբերում է Աննա Կոմնենեի երկում օգտագործված *ἄνθρωπος* տերմինին, ապա այն ժամանակի սկզբնաղբյուրներում անկասկած կախվածություն է մատնանշում¹⁸:

Իրավացի է Լ. Տեր-Պետրոսյանը, երբ հակադրվում է Վ. Թուդ-Կոլենբերգի տեսությանը, ըստ որի իշխանության անցումը Թորոս Ա-ից Լեւոն Ա իշխանին «մահմեդական սովորույթի ազդեցության արտահայտություններից է հայ իրականության մեջ» (էջ 101-105): Օրինական ժառանգի բացակայության պայմաններում իշխանության անցումը մերձավորագույն արյունակցին ընդունված պրակտիկա է թե՛ մուսուլմանական եւ թե՛ քրիստոնեական աշխարհում: Սակայն այստեղ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, հակադրվելով իր իսկ կողմից հմտությամբ շրջանառության մեջ դրված փաստին¹⁹, այնուամենայնիվ հարցականի տակ է դնում ակնհայտը՝ Թորոս Ա-ի Կոստանդին որդու սպանության պարագան (էջ 102-104): Չեմ կարծում, թե թագավորական իշխանության լեգիտիմությունը շեշտող եւ ջատագովող ԺԳ դարի երկրորդ կեսի հեղինակները փաստեր բերե-

¹⁷ Հեթումյաններին սեբաստոս տերմինով պատվելու վկայությունները հայտնի են նաեւ Լ. Տեր-Պետրոսյանին (էջ 99, ծան. 59): ԺԲ դարի ընթացքում Կիլիկիայի թե՛ Ռուբինյան եւ թե՛ Հեթումյան իշխանները կարեւորում էին սեբաստոսության պատվի ստացումը բյուզանդական իշխանությունների կողմից (էջ 100):

¹⁸ Տե՛ս Ա. Կաժդանի հանրագիտարանային հոդվածը (The Oxford Dictionary of Byzantium, volume 1, New York, Oxford, 1991, p. 111):

¹⁹ Նկատի ունեմ Ղ. Ալիշանի («Սիսուան», էջ 239) հրապարակած Անավարզայի եկեղեցու արձանագրությունը:

ին, որոնք, չհամապատասխանելով պատմական իրականությանը, ակամա հակասեին իրենց իսկ ստեղծած քաղաքագիտական տեսությունը եւ կառուցումներին:

Քննարկելով Լեւոն Ա-ի իշխանավարության շրջանում՝ 1136/7 թ., նրա որդիների միջեւ ծագած գծտուության դեպքին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը շարունակում է հավատարիմ մնալ իր որդեգրած սկզբունքին. ճշտել սկզբնաղբյուրների վկայությունների հավաստիությունը, անդրադառնալ մերօրյա պատմագիտական գրականության հիմնական մտտեցումներին եւ լուծումներին, փորձել խնդիրը պարզաբանել գահաժառանգման կարգի իրավական դաշտի պատմաքաղաքագիտական շրջանակներում: Այստեղ կարելի էր արձանագրել Կիլիկյան Հայաստանում լեգիտիմության համար պայքարի մի կարեւոր արձագանք եւս. եւ՛ Թորոս Ա-ը, եւ՛ Լեւոն Ա-ը իրենց որդիներին Կոստանդին անունն են տվել: Արդյոք սա չի՞ նշանակում, որ երբայրների միջեւ իշխանության համար պայքարը սկսվել է շատ վաղուց եւ իներցիայով անցել է նրանց հետնորդներին²⁰: Անցնելով Լեւոն Ա-ին սկզբնաղբյուրներում տրված բյուզանդական տիտղոսների նշանակության բացահայտմանը՝ հեղինակն իրավացիորեն ենթադրում է, որ մինչեւ Թորոս Ա-ի մահը Լեւոն Ա-ը «թեկուզ ստորակալի կարգավիճակով, կիսել է իշխանությունը իր եղբոր հետ» (էջ 110): Ընթերցողն ակնկալում էր, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանը կանդրադառնա Հովհաննես Ա Կոմնենոսի կիլիկյան ռազմարշավի կազմակերպմանը առիթ ծառայած բյուզանդական կողմի առաջ քաշած ամենաձանրակշիռ մեղադրանքին՝ Լեւոն Ա-ը մերժել է Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը եւ իրեն թագավոր է հռչակել²¹: Խնդիր, որն առաջին հերթին պահանջում էր քաղաքագիտական լուծում եւ պահանջում է միջազգային փոխհարաբերությունների ու հայկական իշխանության կայացման կամ լեգիտիմության տեսանկյունից նորովի քննարկում:

Թորոս Բ-ի կողմից Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերականգնման պատմական սկզբնաղբյուրների աղբյուրագիտական հետազոտությունը մեր կարծիքով թույլ է տալիս նրա քաղաքական ակտիվ գործունեությունը տանել

²⁰ Այս առումով, մեր կարծիքով, ուշագրավ է, որ Սմբատի տարեգրության համառոտ տարբերակներում եւ Սամուելի ժամանակագրության մեջ Կոստանդին Ա-ի կրտսեր որդու՝ Լեւոն Ա իշխանի (1129-1137) զավակներից մեկի անունը եւս Կոստանդին է (տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան ..., էջ 95), թեպետ սկզբնաղբյուրները մատնանշում են նրա անօրինական ամուսնության պտուղ լինելու հանգամանքը: Պատմագրության համար պակաս կարեւոր չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ Թորոս Ա իշխանի միակ ժառանգին Վահրամ Բարունին անվանում է Կոստանդին (տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան ..., էջ 80): Այս հանգամանքը եւս մեկ փաստարկ կարող է լինել երկու եղբայրների ժառանգական մրցակցության մասին, որին անդրադառնում է Լ. Տեր-Պետրոսյանը (էջ 88 եւ հետ.):

²¹ Հր. Բարթիկյան, Միխայել Իտալիկոսի «Ներքողյանը» եւ Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 4, էջ 216-220:

երկրորդ խաչակրաց ռազմարշավի ժամանակները: Դրա համար կարող է անուղղակի փաստ ծառայել նաեւ այն հանգամանքը, որ Ինաբի ճակատամարտին (1149 թ.) եւ նրան հաջորդող իրադարձություններին, որին մասնակցում են Փոքր Ասիայի եւ Հյուսիսային Ասորիքի գրեթե բոլոր շահագրգիռ քաղաքական ուժերը, կիլիկյան հայկական իշխանության գոյության մասին սկզբնաղբյուրներում (հատկապես Գրիգոր Երեցի մոտ) ակնարկ չկա²²: Թեպետ Թորոս Բ-ի բռն թաղաքական գործունեությունը եւ հատկապես Անտիոքի իշխան Ռեյնալդ Շատիլոնցու հետ Կիպրոսի գրավումն ու ավարառումը կարող էին լուրջ առիթ ծառայել Մանուել Ա Կոմնենոս 1158/9 թթ. ռազմարշավի համար, սակայն այդ ձեռնարկի հիմնական պատճառը, մեր կարծիքով, Բյուզանդական կայսրության ուժի ցուցադրումն էր Հալեպի աթաբեկությանը եւ Մերձավոր Արեւելքի քաղաքական ուժերին: Այդ է պատճառը, որ արշավանքի ընթացքում լուրջ գործողություններ չարձանագրվեցին Կիլիկիայի հայկական իշխանության եւ Անտիոքի լատին իշխանությունների նկատմամբ: Բյուզանդական մեծաթիվ բանակի առկայության պայմաններում այդ իշխանություններն ընդունեցին կայսրության գերակայությունը: Հատկանշական է, որ Գրիգոր Երեցի՝ դեպքերին ամենամոտը կանգնած ժամանակագրի վկայությամբ, Թորոս Բ-ը բյուզանդական հիշյալ ռազմարշավից հետո է միայն հիշատակվում «պանսեւաստիոս» տիտղոսով²³:

Ռուբեն Բ եւ Մլեհ իշխանների բաժնում հայագիտության տեսանկյունից էական նվաճում է հեղինակի անդրադարձը կիլիկիայի հայկական իշխանության միջավայրում խնամակալության ինստիտուտի առաջացմանը²⁴ եւ Մլեհի կողմից իշխանության զավթման ու օրինականացման հիմունքներին (էջ 129-136, 141-143): Լ. Տեր-Պետրոսյանը ելնելով այն փաստից, որ Մերձավոր Արեւելքի խաչակրաց իշխանություններում խնամակալ էր նշանակվում անչափահաս գահաժառանգի մերձավորագույն ազգականը, այդ իսկ պատճառով Մլեհ իշխանը, ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, փորձում է իրագործել սեփական իրավունքը: Մլեհի մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների աղբյուրագիտական եւ պատմագրության մեջ հայտնված տարամետ կարծիքների մանրամասն քննությամբ հեղինակը վեր է հանում Մլեհի, իբրեւ քաղաքական գործչի հակասականությունը. փաստորեն ցույց է տրվում, որ նրա իշխանապետության շրջանը Կիլիկյան պետության լեգիտիմության ձեռք բերման ճանա-

²² Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան..., էջ 158-163:

²³ Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արեւելյան..., էջ 203:

²⁴ Այս ինստիտուտին ժամանակին անդրադարձել է նաեւ Ս. Բոռնազյանը (տե՛ս Ս. Վ. Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Երեւան, 1973, էջ 67-70):

պարհին կարեւոր հանգրվան է եղել, թեպետ իշխանության անցումը Մլեհին ժամանակակիցների տեսանկյունից օրինական չի ճանաչվել: Խաչակրաց պետությունների օրինակով, հեղինակն անդրադառնում է նաև Կիլիկյան Հայաստանում բարոնների (ներկա դեպքում՝ իշխանների) ժողովի առկայության փաստին²⁵, վերլուծում է այդ հաստատության գործունեության մի կարեւոր բնագավառ՝ խնամակալության ինստիտուտի նկատմամբ նրա վերահսկողությունը (էջ 140-142): Այս հատվածում կարելի էր մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել նաև այնպիսի մի կարեւոր խնդրի վրա, ինչպիսին մահվանից առաջ Թորոս Բ-ի վանական դառնալու մասին Միքայել Ասորու²⁶ վկայությունն է: Նման պրակտիկայի էին հետևում Բյուզանդիայի կայսրերը, Արեւմտաեվրոպական եւ խաչակրաց պետությունների բազմաթիվ տիրակալներ, վերջապես իրերի նման դրություն է արձանագրված Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Բ արքայի (1289-1293, 1295-1297, 1299-1301) իշխանության ընթացքում²⁷: Այս խնդիրը եւս, մեր կարծիքով, անուղղակիորեն կապ ունի Թորոս Բ-ի եւ Ռուբինյան իշխանության լեգիտիմության հարցի հետ:

Իրավական առումով արդարացնելով Մլեհի նկատմամբ հաշվեհարդարը եւ իշխանության անցումը Ռուբեն Գ-ին (շրջանցելով առաջինի ժառանգներին)՝ սկզբնաղբյուրները այնուամենայնիվ փորձում են արդարացնել վերջինիս, որից էլ Տեր-Պետրոսյանը կատարում է բավական նուրբ քաղաքագիտական հետևություն. «...Ռուբենը, կարծես թե, այնուամենայնիվ սեփական մեղքը քավելու եւ իր մասին նպաստավոր հասարակական կարծիք ձեւավորելու խնդիր ուներ» (էջ 152): Հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, որ բյուզանդիայից վասալական կախման անհրաժեշտությունը վերանում է Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում (1176 թ.) բյուզանդական բանակի պարտությունից հետո²⁸, իսկ Ռուբեն Գ-ը փորձում է իրեն հպատակեցնել երկրում մնացած կայսրության վերջին բաստիոնը՝ Հեթումյան իշխանությունը, որն էլ իր հերթին դիմում է Անտիոքի լատին իշխանության օգնությանը: Ռուբեն Գ իշխանի գերությունը Անտիոքում նոր փոխհարաբերությունների սկիզբ են դնում Անտիոքի եւ Կիլի-

²⁵ Իշխանների ժողովին հեղինակն անդրադառնում է նաև Ռուբեն Գ-ի իշխանության դարաշրջանի սկզբնաղբյուրները վերլուծելիս (տե՛ս էջ 153-155):

²⁶ Cf. Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioch (1166-1199); éd. et trad. franç. par J.-B. Chabot, Paris 1905, t.III, p. 331.

²⁷ Իշխանությունից հրաժարվելուց հետո վանական սեփեմ է ընդունել նաև Ռուբեն Գ-ը (էջ 163):

²⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ուշադրությունից վրիպել է բյուզանդագետներ Կլ. Շենեի (J. Cl. Cheynet, Manzikert: Un désastre militaire – Byzantion, 50, 1980, p. 410-438) եւ Ե. Այկոֆի (E. Eichhoff, Der Ort der Schlacht von Myriokephalon, VIII. Türk Tarih Kongresi, vol. 2, Ankara, 1982, p. 679-687) հոդվածները Մամազկերտի (1071) եւ Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտերի մասին:

կիայի իշխանությունների միջեւ: Միայն Լեւոն Բ իշխանի ջանքերի գերլարման հետեւանքով Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը կարողանում է հետզհետե հետ բերել կորցրածը, թեպետ դեռեւս երկու տասնամյակ միջազգային հանրության կողմից դիտվում է իբրեւ Անտիոքի իշխանության վասալը (էջ 160-163): Այստեղ հետաքրքիր է հեղինակի անդրադարձը 1185 թ. հետո Լեւոն Բ իշխանի կարգավիճակին, իբրեւ Կիլիկյան պետության խնամակալի (էջ 159-160):

Կիլիկիայի հաջորդ տիրակալի գործունեությանը Լ. Տեր-Պետրոսյանն անդրադառնում է գրքի հաջորդ երկու բաժիններում (էջ 164-209). «Լեւոն Բ խնամակալ-իշխան (1187-1198)» եւ «Լեւոն Բ (I) թագավոր Հայոց (1198-1219 թթ.)»: Առաջին բաժնում հեղինակը սկզբնաղբյուրների քննությամբ կարողանում է ցույց տալ, որ Լեւոնն իր գործունեության առաջին շրջանում իշխանությանը տիրացել է իբրեւ Ռուբեն Գ-ի դստրերի խնամակալ: 1194 թ. Բոհեմոնդ Գ-ի հետ կնքած պայմանագրով, որի բովանդակությունը վերականգնվում է սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների ամփոփումով, Լեւոն Բ իշխանը, օգտվելով քաղաքական նպաստավոր պայմաններից, կարողանում է փոխել Կիլիկիայի հայկական պետության քաղաքական կարգավիճակը եւ Անտիոքի իշխանության ստորակայից վերածվում է այդ իշխանության գերակայի: Այստեղ հայագիտության մեջ առաջին անգամ քննության է առնվում Չորտվանել Սասունցու որդի Հեթումի (եւ նրա եղբայր Շահնշահի) ողբերգական ճակատագիրը, որը 1188/9 թ. ամուսնացել էր Ռուբեն Գ-ի ժառանգ-դուստր Ալիսի հետ (էջ 177-179, 506): Երկու եղբայրների համաժամանակյա մահը 1193 թ. Լ. Տեր-Պետրոսյանը իրավացիորեն բացատրում է Լեւոն Բ իշխանի քաղաքական նկրտումներով (էջ 178-179), որն այդ նույն թվականին Անտիոքի իշխանության հետ կնքված պայմանագրով լուծեց իր «լեզբիտիմությանն» առնչվող երկու իրավական խնդիր. «...թոթափեց իր վասալական կախվածությունն Անտիոքի իշխանապետից... հնարամտորեն երկարաձգեց խնամակալի կարգավիճակով երկիրը կառավարելու իրեն վերապահված ժամկետը...» (էջ 179): Խնամակալի կարգավիճակից երկրի օրինական տերը դառնալու Լեւոնի մտահոգության հետ է կապում հեղինակը նաեւ 1189 թ. Լեւոնի սկսած բանակցությունները Արեւմուտքի տիրակալների եւ Բյուզանդական կայսրության հետ թագավորի տիտղոս ստանալու համար, ձգտելով օժման շնորհիվ Հայոց գահին տիրելու ցմահ իրավունք ստանալ (էջ 180-182, 184-185): Այստեղ իհարկե հեղինակի ուշադրությունը պետք է հրավիրել այն փաստի վրա, որ ներսես կամբրոնացին իր «առ Լեւոն» թղթում, որը գրվել է մինչեւ Լեւոնի օժումն իբրեւ թագավոր՝ նրան Կիլիկիայի «քրիստոսա-

զոր իշխող», ինքնակալ է կոչում²⁹: Լեւոնի թագադրութեամբ, ըստ հեղինակի, լուծվում է ոչ միայն նրա անձնական «լեգիտիմութեան», այլ նաեւ Հայոց պետութեան միջազգային իրավական կարգավիճակը (էջ 186): Աղբյուրագիտական քննութեան ենթարկելով Լեւոն Ա Ռուբինյանի թագադրութեան մասին սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները (էջ 186-195)՝ գալիս է այն համոզման, որ «...ճանաչվելով միաժամանակ Գերմանական ու Բյուզանդական կայսրերի, ինչպես նաեւ Հռոմի պապի կողմից, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը, ժամանակակից քաղաքագիտական լեզվով արտահայտված, դարձել էր միջազգային իրավունքի լիարժեք սուբյեկտ, որի հետ հարկադրաբար հաշվի պիտի նստեին նաեւ մահմեդական երկրները, իսկ հետագայում անգամ մոնղոլները» (էջ 194-195): Պատմագրութեան համար շարժական արժեքավոր է հեղինակի անդրադարձը Լեւոն Ա-ի եւ նրա հետնորդների կողմից շրջանառութեան մեջ դրած «Ամենայն Հայոց թագավոր» տիտղոսին (էջ 196-201), Ռուբինյանների արքայական ծագման մասին լեգենդի հորինմանը եւ Բագրատունիների իրավահաջորդը լինելու մտքի տեսականացմանը (էջ 202-204): Ռուբինյան պետութեան «լեգիտիմութեան» ամրապնդմանն ուղղված այս հնարանքների կարեւորութեան եւ սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համապարփակ քննութեանն են նվիրված բաժնի հաջորդ էջերը (էջ 206-209): Այստեղ պետք է միայն հիշեցնել, որ ժամանակակից պատմագրութեան մեջ հարցականի տակ է դրվում Լեւոն Ա-ի «Կաթողիկէ եկեղեցու գերիշխանութունը ընդունելու» (էջ 191) հանգամանքը³⁰: Գրքի այս հատվածում կարող էր քննարկման առարկա դառնալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դերը թագավորի օժման գործընթացում, որը թագավորական իշխանութեան լիգիտիմութունը ապահովելու կարեւորագույն պայմաններից մեկը պետք է համարել հայկական ողջ օյկումենեյում: Հեղինակը հայ պատմագրութեան ապագայի ներկայացուցիչներին է թողնում «լեգիտիմութեանը» վերաբերող այնպիսի խնդիրների հատակեցումը, ինչպիսիք են Լեւոնի ստեղծած պետութեան տեղը աշխարհի տիրակալների ընտանիքում: Լեւոն Ա-ի մահից հետո նոր փորձությունների ենթարկվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը, այդ իսկ պատճառով Լ. Տեր-Պետրոսյանը մանրամասնորեն անդրադառնում է Կիլիկիայի առաջին թագավորի իշխանութեան տարիներից մինչեւ Հեթում Ա-ի գահաժառանգութեան հանգամանքներին վերաբերող

²⁹ Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի էպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն եւ թուղթ եւ ֆառք, Վեներտիկ, 1865, էջ 203-242:

³⁰ P. Halfter, Das Papstum und die Armenier im frühen und hohen Mittelalter: von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198, Köln; Weimar; Wien; Böhlau Verlag, 1996, p. 265-269; Հմմտ Ա. Բոզոյան, Պապոսյունն ու փայտը վաղ եւ զարգացած միջնադարում. – «Էջմիածին», 1996, ժԲ, էջ 124-125:

սկզբնաղբյուրների վկայությունների մանրամասն քննությանը: Ուշագրավ է հեղինակի անդրադարձը Ռուբեն-Ռայմոնդի անվան մասին սկզբնաղբյուրների քննությանն ու պարզաբանմանը, որին հետեւում է հստակ եզրակացությունը. «...Ռուբենը եղել է մանկան մկրտության անունը, որը նրան տրվել է նշանավորելու համար իր պապի ուղիղ շառավիղն ու այդու՛ Հայոց գահի ժառանգորդը լինելու նրա հանգամանքը» (էջ 212-213): Այնուհետեւ հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է Ռուբենի գահաժառանգության հետ կապված պատմական սկզբնաղբյուրների եւ այդ խնդրի հետ կապված Լեւոն Ա-ի կողմից Անտիոքի իշխանության նկատմամբ ձեռնարկված ռազմարշավների (1201, 1203, 1208, 1216 թթ.) հանգամանքների պատմաբանասիրական եւ քաղաքագիտական նուրբ խնդիրների քննությանը (էջ 213-225): Հեղինակն այս կապակցությամբ անդրադառնում է նաեւ Մլեհի որդի Գեորգի կուրացման հետ կապված Լեւոն Ա-ի ձեռնարկած քայլերի բացատրությանը (էջ 219-220), չի անտեսում նաեւ Կիլիկիայի պատմության այս փուլում Լեւոնի ձեռնարկած քաղաքական ամուսնությունների նշանակության բացահայտմանը (էջ 223), որոնք կարող են ավելի ամբողջական պատկերացում ստեղծել Լեւոնի ստեղծած պետության միջազգային ճանաչման եւ «լեգիտիմության» աստիճանի մասին: Այս տեսանկյունից քննության նյութ է դարձել նաեւ Լեւոն Ա-ի եւ Ռուբեն-Ռայմոնդի հակամարտությունը, վերջինիս հեռացումը ոչ միայն Կիլիկիայի հայկական իշխանության, այլ նաեւ Անտիոքի կառավարումից (էջ 225-227), վերլուծում է նաեւ 1221 թ. Ռուբեն-Ռայմոնդի կողմից Կիլիկիայի հայկական իշխանության բռնազավթման անհաջող փորձը (էջ 227-229): Պատմագրության համար կարեւոր նշանակություն ունի Կիլիկիայի եւ Անտիոքի միացյալ պետություն ստեղծելու Լեւոն Մեծագործի նպատակների քննումը՝ ըստ սկզբնաղբյուրների եւ ժամանակակից պատմագրության տեսական քննարկումների (էջ 230-235): Շետաղրումների մեջ պետք էր ընթերցողին հիշեցնել Ռուբեն Գ իշխանի դուստր Ալիսի դերակատարությունը գահաժառանգության խնդիրների հետ կապված իրադարձությունների հորձանուտում: Մեր կարծիքով թե՛ Ալիսի եւ թե՛ հետագայում Լեւոնի դուստր Զապելի պարագայում նրանց ժառանգական իրավունքները շարունակվել են նաեւ ամուսնությունների կամ արու ժառանգ ունենալու դեպքում, այդ իսկ պատճառով նրանց պետք է համարել համահավասար գահակալներ Ռուբեն Ռայմոնդի, Փիլիպոսի եւ Հեթում Ա-ի հետ միասին, հանգամանք, որին համապատասխան ուշադրություն չի դարձվել Լեւոն Ա թագավորի վերջին տարիների եւ մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանը նկարագրող գլուխներում:

Ռուբեն-Ռայմոնդից երես թեքելուց հետո Լեւոն Ա-ը 1216 թ. իր իշխանության օրինական ժառանգ է հաստատում իր դուստր Զաբելին: Լ. Տեր-Պետ-

րոսյանն անդրադառնում է Կիլիկիայի հայկական իշխանության ժառանգման հետ կապված Լեւոն Ա-ի ծրագրերին. չորսամյա Ջաբելի եւ Հունգարիայի թագաժառանգ Անդրաշ կրտսերի ամուսնական ծրագրին (էջ 236-239), Սիր Ատանի խնամակալության շրջանին (էջ 239-242, 243-244), Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու նկրտումներին (էջ 242), Կոստանդին պալլի խնամակալության առաջին շրջանին եւ Փիլիպոս Անտիոքացու հետ Ջաբելի քաղաքական ամուսնությանն ու այդ գործարքի խափանմանը (էջ 244-253): Պատմաբանի համար հատկապես հետաքրքիր են քաղաքական կոնյուկտուրայի փոփոխությունները, որոնք հիմք են դարձել Կոստանդին պալլի համար իշխանությունը իր ձեռքում կենտրոնացնելու խնդրում: Այս հատվածում Լ. Տեր-Պետրոսյանը քաղաքագետ-պատմաբանի հոտառությունները եւ սկզբնաղբյուրների հայտնած տեղեկությունների նուրբ քննարկումով մեկը մյուսի հետեւից լուսաբանում է Լեւոն Ա-ի վերջին տարիներից Կիլիկյան Հայաստանի իշխանությունների առջեւ կանգնած դժվարությունները, որոնք կապված էին գահաժառանգման կարգի եւ իշխանության «լեգիտիմության» խնդիրների հետ:

Հեթում Ա-ի եւ Ջաբելի իշխանության, Կոստանդին պալլի խնամակալության շրջանին է նվիրված գրքի հաջորդ բաժինը (էջ 254-296): Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Կոստանդին խնամակալի գործունեության նոր շրջանի գահաժառանգման կարգի եւ իշխանության «լեգիտիմության» խնդրի հետ առնչվող հիմնական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետազոտությանը: Խոսվում է Կիլիկիայում արդեն կայացած «Արքունի ատյանի» գոյության մասին, որը 1226 թ. որոշում ընդունեց Ջապելին ամուսնացնել Կոստանդին պալլի զավակ Հեթումի հետ եւ վերջինիս օժել Հայոց թագավոր: Այդ ինստիտուտի եւ նրա կողմից խնամակալ նշանակելու գործառնության մասին Լ. Տեր-Պետրոսյանը խոսում է ավելի վաղ ժամանակներից (Մլեհի մահից հետո) այն նույնացնելով խաչակրաց արեւելքի պետությունների համանման ինստիտուտների հետ (էջ 131-135): Փիլիպոս Անտիոքացուց իշխանության անցումը Հեթում Ա-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն անվանում է «պետական հեղաշրջում» (էջ 257), որը, մեր կարծիքով, ճշգրիտ է արտահայտում իրերի վիճակը, եթե նկատի ունենանք, որ իշխանության լծակները անտիոքյան կողմնորոշման կողմնակիցներից կրկին անցնում է հայ իշխանների ձեռքը: Կարծում ենք հիմնավորված չէ դա «պետական հեղաշրջում» կոչել այն իմաստով, որ «Կիլիկիո թագավորության գահն անցավ Ռուբինյանների երբեմնի ախոյանների՝ Հեթումյան գերդաստանի ներկայացուցիչների ձեռքը» (էջ 258): Տվյալ պարագայում, կարծում եմ Ռուբինյան-Հեթումյան հակամարտության մասին խոսելն արդարացված չէ, քանի որ Կոստանդին պալլի կողմից ներկայացվող Հեթումյանների պապեռոնյան ճյուղը վաղուց էր բաժանվել Լամբրոնի ճյուղից եւ

Մլեհի մահից հետո միշտ գտնվում էր Ռուբինյանների իշխանության ներքո, ճանաչում էր վերջինիս գերակայությունը եւ համախոհ էր վերջիններիս ձգտումներին: Այս տեսանկյունից կարելու է եզրակացությունը. «...Հեթումի գահակալումը չխախտեց նաեւ Ռուբինյանների հաստատած ամենահիմնական քաղաքական ավանդույթը, այն է՝ Լամբրոնի Հեթումյանների դեմ պայքարի շարունակականությունը...» (էջ 261): Այս տեսանկյունից հատկանշական է, որ թագավորահայր Կոստանդին պալլի կողմից Լամբրոնի Հեթումյաններին տրված բարձր պատիվներից հետո էլ, նրանք շարունակում են պահել իրենց ըմբոստ կեցվածքը (էջ 266-267): Հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Զաբելի ապստամբությունը վերաբերող սկզբնաղբյուրների հաղորդած վկայությունների քննարկմանը (էջ 255-257), ինչպես որ իր տեղում անդրադարձել էր Ռուբեն-Ռայմոնդի եւ նրա մայր Ալիսի բարձրացրած խռովությանը (էջ 227-229), հատկանշական է որ երկու խռովությունների օջախն էլ եղել է Սելեկիա քաղաքը, որը գտնվում էր Հիվանդախնամ ասպետների կարգի իշխանության ներքո: Պատմագրության համար կարելու է ներդրում է նաեւ Լ. Տեր-Պետրոսյանի դիպուկ դիտողությունը. Կիլիկիայի հարստությունների բաժանումը Ռուբինյանների եւ Հեթումյանների (այնուհետեւ՝ Լուսինյանների) արհեստական է, քանի որ պաշտոնական հրովարտակներում նման բաժանման որեւէ հետք չկա (էջ 258-261): Գահաժառանգման խնդիրներին վերադառնալով Լ. Տեր-Պետրոսյանը պարզում է, որ ինչպես Փիլիպոսը, այնպես էլ Հեթում Ա-ը երկրի կառավարման ղեկը ստանձնել են «ոչ թե լիիրավ թագավորի, այլ թագադիր-գործակցի (*prince consort*) կարգավիճակով» (էջ 268): Այնուամենայնիվ, չեմ կարծում, որ պետք է բացարձակացնել միայն Զաբելի իրավական կարգավիճակը (էջ 268-269), քանի որ դրան մոտ է եղել նաեւ Ռուբենի դուստր Ալիսի ստատուսը, թեպետ նրա անունով դրամ մեզ չի հասել: Զաբել թագուհու կարգավիճակի հաստատունության մասին են խոսում ԺԳ դարի առաջին կեսի բազմաթիվ վկայություններն ու հիշատակարանները, որոնք բերվում են գրախոսվող գրքում (էջ 269-272): Հեղինակն այստեղ անդրադառնում է նաեւ Կոստանդին պալլի քաղաքական կարիերային Լեւոն Ա թագավորի արքունիքում, թագի հավակնորդների նկատմամբ նրա սառնասիրտ հաշվարկներին, որով վերջիվերջո պետության կառավարման բոլոր լծակները կենտրոնանում են նրա ընտանիքի անդամների ձեռքում (էջ 273-277): Հեղինակը չի զլանում ներկայացնել նաեւ այն բոլոր տիտղոսներն ու պատվանունները, որոնցով Կոստանդին պալլ-թագավորահայրը պատվվել է սկզբնաղբյուրներում (էջ 277-283): Իհարկե, կարծում եմ, որ դույզն-ինչ բացարձակացված է Կիլիկիայի նման փոքրիկ պետության առաջին դեմքի մասին խոսելիս, սկզբնաղբյուրներում նրա նկատմամբ տաժաժ հարգանքի եւ գովաբանության վկայու-

թյունները համարել երկրում Կոստանդինի «անձի պաշտամունքի» վկայություն (էջ 282-287): Գուցե տերմինը լավ չէ ընտրված, քանի որ Կոստանդինի խնամակալության շրջանը Լ. Տեր-Պետրոսյանը համարում է «Հայոց թագավորության համար երկնաշնորհ բարեբախտություն» եւ գահաժառանգության «ինստիտուտի ամենալուրջ քննության» շրջան ոչ միայն «Կիլիկիո, այլեւ համաշխարհային պատմության մեջ»: Հեթում Ա-ին անդրադառնալիս հեղինակը հարկ է համարում շեշտել. «...երկրի կառավարման գործում Կոստանդինն ու Հեթումը, որքան էլ խառնվածքով ու գործելակերպով տարբեր, շահեկանորեն լրացնում էին միմյանց՝ առաջինը լինելով պետության ուժի եւ կարգավորիչ դերի մարմնավորումը, իսկ երկրորդը՝ նրա բարոյական արժեքների կրողը» (էջ 287), ուշադրություն է հրավիրում Կիլիկիայի արտաքին քաղաքական կյանքում Մեծ Հայքի իշխաններին հատկացված կարեւոր դերի վրա (էջ 291-292): Հատվածի վերջում հեղինակն անդրադառնում է Մառիի ճակատամարտում եգիպտոսի մամլուկներից կրած պարտության հետեւանքներին (էջ 292-296): Այստեղ եւս, ինչպես Թորոս Բ-ի դեպքում սկզբնաղբյուրները հայտնում են, որ երկրի ղեկավարը կրոնավորական կարգ է մտել: Այս հանգամանքը խոսում է հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանությունների միացման սկզբունքի մասին, թագավորի հոգեւոր դերի բարձրացման եւ լեգիտիմության ապահովմանը նաեւ հոգեւոր բնագավառում:

Գահաժառանգության եւ «լեգիտիմության» հարցերին ավելի մասնագիտական պատասխան տալու ակնկալությամբ, հեղինակն անդրադառնում է Կիլիկիայի միջազգային իրավական կարգավիճակին ԺԳ դարի ողջ ընթացքում. Ռումի սելջուկյան սուլթանության գերակայության ճանաչումից (1218/9 թ.) անցումը Մոնղոլների մեծ խանությունից վասալական կախվածությանը (էջ 297-315): Խոսվում է սելջուկներին տարեկան 300-400 զինվոր տալու եւ հարկ վճարելու պարտականության, համատեղ դրամ հատելու փաստի մասին: Հայ-սելջուկյան դրամների մասին խոսելիս հեղինակի ուշադրությունից վրիպել է դրամագետ Յ. Տեր-Ներսիսյանի հետազոտությունը³¹: Դրամի հատման խնդիրը բացի վասալական կախվածության փաստարկ լինելուց կարող էր նշանակել նաեւ համատեղ շուկա, տնտեսական գործունեության դաշտ ստեղծելու երկու պետությունների մտահոգության մասին, խնդիր, որը կարող է նոր հետազոտությունների դուռ բացել: Քյուսե-Դաղի ճակատամարտում (1243 թ.) Ռումի սուլթանության պարտությունից հետո, Կիլիկիան կախվածության մեջ է ընկնում մոնղոլների տիրակալությունից, ընդգծելով, որ պատմագրության մեջ

³¹ Y. T. Nersessian, Attribution and dating of Armenian Bilingual Trams, Los Angeles, 1983.

հաճախ օգտագործվող «դաշինք» տերմինը ճիշտ չի արտացոլում իրերի վիճակը, քանի որ մոնղոլներն իրենց իշխանությունը ճանաչած երկրները եւս համարում էին պետության անքակտելի մասը: Այդ մասին են վկայում տարեկան հարկի վճարման, թանկարժեք ընծաների մատուցման, մոնղոլների ռազմարշավներին մասնակցության, պաշտոնյաների երթեւեկի ծախսերը հոգալու պարտավորությունները, որոնք ստանձնել է Կիլիկյան Հայաստանը: Այնուամենայնիվ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդգծում է, որ «...Կիլիկիո Հայոց թագավորության վասալական կախվածությունը Մոնղոլական խանությունից առանձնապես չէր սահմանափակվում նրա անկախությունը, մանավանդ ներքին քաղաքականության բնագավառում» (էջ 311): Ըստ հեղինակի՝ այդ հարաբերությունների լավագույն գնահատականը տվել է Գրիգոր Ակներցին, անվանելով այն «դաշինք սիրոյ եւ հնազանդութեան»³²: Հեղինակը չի անդրադառնում Հայթոնի (Հեթում Կոռիկոսցի) «Արեւելքի պատմության ծաղկաքաղ» գրքում բերված «հայ մոնղոլական պայմանագրին», քանի որ այն որոշ պատմական ճշմարտություն պարունակելով, այնուհանդերձ «ընդհանուր առմամբ արդյունք է հեղինակի անսահման երեւակայանության եւ հետապնդում է զուտ քարոզչական նպատակներ» (էջ 315): Վերադառնալով Լեւոն Բ-ին՝ հեղինակը կարողանում է ցույց տալ, որ թեպետ նրա հայր Հեթում Բ-ը (մահ՝ 1270 թ.) հրաժարվել է իշխանությունից թողնելով գահը որդուն, այնուամենայնիվ վերջինս անմիջապես չի օժվել թագավոր: Այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 1271 թ. հունվարի 6-ին, Ս. Մննդյան եւ Աստվածահայտնության օրը: Հեղինակը խնդրին անդրադառնում է նաեւ Մոնղոլական խանության նկատմամբ Կիլիկիայի ունեցած պարտականությունների տեսանկյունից՝ ընդգծելով, որ մոնղոլական տիրապետության շրջանում իշխանության «լեգիտիմությունը» ապահովվում էր մոնղոլների կողմից ճանաչման փաստով: Այդ երեւույթը նմանեցնելով եվրոպական ստանդարտներին, անվանում է «ինվեստիտուրա» (իշխանության տվչություն), բացատրում է, որ մոնղոլները սոսկ «վավերացնում էին Հայոց օրինակն թագաժառանգի գահակալման իրավունքը... ընդգծելու մոնղոլ խաների գերակա լինելու հանգամանքը» (էջ 323): Հետաքրքիր կլինեն ներկա դեպքում նաեւ նկատի ունենալ, որ նույն կարգին ենթարկվում էր նաեւ հոգեւոր իշխանությունը սկսած Սասանյան տիրապետությունից, եւ հարցը քննել ամբողջական տարողությամբ: Մոնղոլական շրջանում Կիլիկիո Հայոց թագավորության միջազգային իրավական կարգավիճակի էությունն ըմբռնելու տեսանկյունից ուշագրավ անդրադարձ է Հեթում Կոռիկոսցու «Արեւելքի պատմու-

³² Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն, էջ 31: Հմմտ. նաեւ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 285:

թյան ծաղկաքաղ» գրքում պահպանված այն վկայությունը, ըստ որի Աբաղա խանն առաջարկել է Լեւոնին՝ նրա իշխանությունը տարածել նաեւ Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանության վրա: Քաղաքագետի տեսանկյունից մոտենալով խնդրին Լ. Տեր-Պետրոսյանն այսպես է մեկնաբանում Լեւոնի մերժումը. «...Եթե սելջուկյան սուլթանության կառավարումը ծանր բեռ էր Մոնղոլական խանության համար, ապա ավելի ծանր բեռ պիտի լիներ Հայոց թագավորության համար... Ուստի Լեւոնը, ճիշտ գնահատելով իր երկրի հնարավորությունները, հրաժարվեց ընդունել Աբաղայի առաջարկը...» (էջ 324): Մոնղոլական գերակայության ընդունումը քննարկվում է նաեւ համահայկական շահերի տեսանկյունից, ընդգծվում է. «Մոնղոլական տիրապետության շրջանում Հայաստանը եւ Կիլիկիան, թեպետ տարբեր կարգավիճակներով, առաջին անգամ հայտնվել էին մեկ տերության կազմում: Այս հանգամանքը հեշտացնում էր հայության երկու հատվածների հաղորդակցությունը եւ ամրապնդում նրանց ընդհանրության գաղափարը: Լեւոնն իր կողմից անում էր ամեն ինչ՝ ավելի եւս ամրապնդելու այդ գիտակցությունը եւ արդարացնելու ամենայն Հայոց թագավորի իր կոչումը» (էջ 325): Հեղինակն այնուհետեւ սկզբնաղբյուրներից վկայություններ է բերում Մեծ Հայքի հոգեւոր կենտրոնների նկատմամբ Լեւոն Բ-ի տաճած հոգաձուլության մասին (էջ 325-327), այդ տեսանկյունից դիտելով Կիլիկիայի թագավորության եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերությունները Սյունյաց աթոռի հետ, թափանցում է դրանց քաղաքական օգտակարության ոլորտը (էջ 327-332): Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Կեռան թագուհու «պաշտամունքի» խնդրին, շեշտելով. «Կեռան թագուհու «պաշտամունքի» ձեւավորումն, անտարակույս, տեղի էր ունեցել Զաբել թագուհու մեծարման ավանդույթի հետեւողությամբ, թեեւ վերջինիս պարագան... բոլորովին այլ էր՝ պայմանավորված նրա առանձնահատուկ կարգավիճակով ու քաղաքական կոչով» (էջ 332-333): Լեգիտիմության տեսանկյունից կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Կեռանը Լամբրոնի Հեթումյանների դուստրն է: Անցնելով Լեւոն Բ-ի «լեգիտիմության» խնդրին՝ ճշտում է նրա երեխաների քանակը (շուրջ 18) ու ծննդյան թվականները, լրացնելով Ռուդ-Կոլենբերգի ցանկի տվյալները (16), ստուգում նրա մահվանից հետո կենդանի մնացած զավակների անունները, որոնց մեծ մասը հետագայում իրենց դերակատարությունն են բերել «Հայոց գահի ճակատագրի տնօրինման գործում» (էջ 333-336):

Հեթում Բ-ի գահաժառանգման դեպքը մինչ այս քննվածներից ամենադասականն է միջնադարյան հայ իրավունքի տեսանկյունից, քանի որ նա ժա-

ուանգել է գահը ավագագույն որդու³³ հանգամանքով ստանալով «Հայոց արքունի ատյանի»³⁴ հավանությունը, ինչպես այդ մասին պատմում է Քրանսագիր Հայթոն պատմիչը՝ Հեթում Կոռիկոսցին: Հեթումի իշխանության կարեւորագույն առանձնահատկություններից էր նաեւ այն, որ նա երբեք չամուսնացավ եւ շթագադրվեց³⁵: Այդ իսկ պատճառով պատմաբանների ուշադրության առարկան է դառնում այն հանգամանքը, որ սկզբնաղբյուրները նրան պատվում են միայն «Թագապահ», «Թագակալ» եւ «աթոռապահ» տիտղոսներով (էջ 339): Գահաժառանգման իրավունքի տեսանկյունից՝ հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Հեթումի բազմակի հրաժարականներին, փորձում պարզել դրանցից յուրաքանչյուրի պատճառը (էջ 341-343): Միայն իր եղբայր Թորոսի օգտին, ինչպես պարզվում է, Հեթում Բ-ը հրաժարվել է երիցս: Գահաժառանգության տեսանկյունից՝ այստեղ «էականը... իշխանության փոխանցման եւ վերստանձման... փաստն է» (էջ 345) ծննդյամբ Հեթում Բ-ից անմիջապես հետո ծնված եղբորը, պահելով գահաժառանգության իրավունքի գլխավոր սկզբունքը՝ Արքունի ատյանի³⁶ հավանությամբ իշխանությունը հանձնել եղբայրներից ավագագույնին (էջ 346): Հետաքրքիր է, որ Թորոսի իշխանությունը սկզբնաղբյուրներում անվանվում է «պարոնություն»: Այդ իսկ պատճառով, Լ. Տեր-Պետրոսյանը՝ հետեւելով Մ. Օրմանյանին եւ Կ. Մութաֆյանին, ենթադրում է. «...Թորոսն իսկապես Կիլիկիան կառավարել է Թագավորից տարբեր իրավական կարգավիճակով...», որը նմանվում է Կոստանդին պալի ստատուսին (էջ 346-348): Հետագա հետազոտության նյութ կարող է դառնալ Հեթում Բ-ի եւ Թորոսի կարգավիճակների տարբերությունը: 1296 թ. Հեթում Բ-ը եւ Թորոսը Կիլիկիայի կառավարումը հանձնում են իրենց կրտսեր եղբորը՝ Սմբատին եւ մեկնում Կոստանդնուպոլիս: Վերջինս նույն թվականին կաթողիկոսի եւ իշխանների խորհրդով Թագավոր է օծվում, մեկնում է Ղազան խանի մոտ եւ «սովորություն» ստանում նրանից (էջ 350-351): Հեղաշրջումը տապալելու հույսով Կ. Պոլիս մեկնած եղբայրները 1297 թ. վերադառնում են եւ ձերբակալվում Սմբատի կողմից. Թորոսը խեղդամահ է արվում, իսկ Հեթումը՝ կուրացվում: Իշխանության անօրինական բռնազավթումը, ավագ եղբայրների նկատմամբ բանեցված վայրագությունը եւ վերջապես 1298 թ. մամլուկներից կրած պարտու-

³³ Հեթումի անդրանիկ որդի Կոստանդինը մահացել է մանուկ հասակում (էջ 333, 338):

³⁴ Տերմինը հաճախ է օգտագործում Լ. Տեր-Պետրոսյանը՝ օգտվելով խաչակրաց արեւելի պաշտոնետրայան անվանացանկից: Սկզբնաղբյուրներում, հաճախ դրա փոխարեն հիշատակվում են երկրամասի գորավարներն ու իշխանները, այլ կերպ ասած՝ պարոնները:

³⁵ Սկզբնաղբյուրներն այդ հանգամանքը բացատրում են կրոնական կյանին նվիրվելու կամ երկնայն թագավորությանն արժանանալու ցանկությամբ (էջ 339):

³⁶ Հիշարժան է, որ արժունի ատյանի կազմում Հայթոնը հիշատակում է նաեւ կաթողիկոսին (էջ 346, նաեւ ծան. 41):

թյունը նրա դեմ են հանում Կիլիկիայի իշխաններին՝ արքայազն Կոստանդինի գլխավորությամբ եւ տապալում են Սմբատին: Քննելով սկզբնաղբյուրների հակասական վկայությունները Լ. Տեր-Պետրոսյանն ենթադրում է, որ բանտից ազատված Հեթում Բ-ը Կիլիկիայի կառավարումը 1298 թ. հանձնել է Կոստանդինին, որն էլ բռնազավթելով իշխանությունը թագավոր է օծվել, դրամ հատել (էջ 355-356): Հեղինակը բացատրում է նաեւ այն փաստը, որ Հեթում Բ-ը մոնղոլներից տվչություն (ինվեստիտուրա) ստացած Սմբատի հեռացումն ու իր վերադարձն օրինականացնելու համար 1299 թ. երկրորդ անգամ է այցելել Ղազանին ու օրինականացրել իր իշխանությունը (էջ 360): 1301 թ. Հեթում Բ-ը «գահակցի» (կամ խնամակալի) հանգամանքով Կիլիկիայում իշխանությունը կիսում է Թորոսի անշափահաս որդի Լեւոնի հետ, որի պաշտոնական թագադրումը կատարվում է 1306 թ. հունիսի 30-ին (էջ 361-374): Ըստ հեղինակի՝ «...Լեւոնի գահակալումը թե՛ բովանդակության, թե՛ արարողակարգի իմաստով լիովին համապատասխանում էր գահաժառանգության կիլիկյան իրավունքի սկզբունքներին, որոնց սահմանմամբ՝ Հեթումի անզավակության պատճառով Հայոց գահը պետք է փոխանցվեր նրա եղբայրներից ավագագույնին, իսկ վերջինիս մահվան դեպքում՝ ոչ թե հաջորդ եղբորը, այլ հանգուցյալի որդուն» (էջ 367): 1307 թ. թագավորի եւ նրա խնամակալի սպանությունը համարելով ծայրագավառային մոնղոլ պաշտոնյայի ձեռնարկած ինքնագլուխ քայլ (էջ 368-374) քաղաքագետ-պատմաբանը մեղադրում է Հեթում Բ-ին այն բանում, որ նա իր գործունեության ընթացքում չկարողացավ կողմնորոշվել կրոնավորական սքեմի եւ թագի միջեւ:

Հիշատակված քաղաքական հաշվեհարդարից հետո Կիլիկիայի գահն անցնում է Հեթում Բ-ի կրտսեր եղբայրներից Օշինին³⁷: Հեղինակը բացահայտում է կիլիկյան գահաժառանգության կարգի եւս մեկ առանձնահատկություն. այդ իրավունքը չէր տարածվում դավաճանի (իմա՛ բռնազավթի) վրա, անգամ նրա ավագ լինելու պարագայում (էջ 386): Հետաքրքիր է նաեւ Օշինին մոնղոլների կողմից իշխանության տվչության հարցը: Սկզբնաղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում Օշինի այցի մասին մոնղոլների արքունիք, քանի որ մոնղոլները իշխանության յառլսը (տվչություն, ինվեստիտուրա) հանձնում էին անձամբ գահակալին, այդ իսկ պատճառով Լ. Տեր-Պետրոսյանը ենթադրում է. «Թեպետ

³⁷ Սկզբնաղբյուրների համադրությամբ Լ. Տեր-Պետրոսյանը փորձում է ցույց տալ, որ սկզբնաղբյուրներում շփոթ գոյություն ունի այս հարցի կապակցությամբ: Այս առումով հատկապես նետաբեհի է 1308 թ. գրված հիշատակարանի տեղեկությունը. «...ի պարոնութեան Հայոց Աշնի եւ եղբար իւրոյ Ալինախի», եւ 1310 թ. գրված հիշատակարանը. «Թթուականիս Հայոց ՉԾԹ, յաշխարհակալութեան ազգին նետողաց Ղարպանտա դանին, եւ Հայոց թագաւորութեան Ալինախին» (էջ 383-384, ծնթ. 14 եւ 15):

բացառված չէ նաեւ, որ Օլջեյթուն իշխանության տվչությունն Օշինին փոխան-
ցած լիներ Ալինախի միջոցով, այն պայմանով, որ հետագայում նորընծա թա-
գավորն անձամբ ներկայանար իրեն եւ ստանար գահին տիրելու իրավունքը»
(էջ 387-388):

Լեւոն Գ-ի ծննդյան եւ օժման թվականները պարզելուց հետո (էջ 394-
395), հեղինակը ձեռնամուխ է լինում նրա իշխանության նկատմամբ Օշին թա-
գավորի կողմից մի քանի խնամակալների հաստատման փաստի քննարկմանը
(էջ 394), ենթադրելով, որ «... նա ուզում էր խնամակալների միջեւ փոխա-
դարձ վերահսկողության մեխանիզմ ստեղծել՝ բացառելու համար նրանցից մե-
կի կողմից իշխանության բռնազավթման հնարավորությունը» (էջ 397) թե-
պետ սկզբնաղբյուրներից պարզ երեւում է, որ Օշին պալլը հետզհետե իր
ձեռքն է վերցնում իր խնամարկյալի վրա ողջ իշխանությունը եւ սկսում է ան-
օրինությունների մի անվերջանալի շղթա, որի նպատակն է ոչնչացնել գահի
նկատմամբ հավակնություն ունեցող յուրաքանչյուր անձի (էջ 400-401): Չա-
փահաս դառնալու նախօրեին, Լեւոն Գ-ը եւս 1329 թ. հաշվեհարդար է տես-
նում իր երկու խնամակալների (Օշին պալլ եւ վերջինիս եղբայր Կոստանդին
գունդատաբլ) եւ իր կնոջ (Օշին պալլի դուստր Ալիս) հետ, որոնք ըստ երեւույ-
թին փորձել էին գահընկեց անել օրինական գահաժառանգին (էջ 401-404):
Լեւոն Գ-ի իշխանության տարիներին փոխվում է Կիլիկիայի Հայոց թագավո-
րության իրավական կարգավիճակը. իշխանության քայքայումով թեպետ Կիլ-
իկյան ազատվեց մոնղոլների գերակայությունից, սակայն մեն-մենակ մնաց
Եգիպտոսի մամլուկների դեմ պայքարում (էջ 405): 1337 թ. Լեւոնը ստիպողա-
կան պայմանագիր կնքեց Եգիպտոսի հետ, որով իր երկրի մի մասը Այասի հետ
միասին գիջեց Եգիպտոսին՝ պարտավորվելով խզել հարաբերություններն
Արեւմուտքի հետ: Չունենալով արու ժառանգ՝ Լեւոն Գ-ը գահը կտակում է հո-
րաքրոջ որդուն, որը Բյուզանդական կայսրությունում հասել էր բարձր հասա-
րակական դիրքի (էջ 410-411):

Գի (Կոստանդին) Լուսինյանի թագադրումը տեղի է ունեցել 1342 թ.:
Մինչեւ նրա վերադարձը, երկրի խնամակալությունը (պալլությունը) մեկ տարի
ստանձնում է կրտսեր եղբայրը՝ Հովհաննես-Ջուանը³⁸: Հստակեցնելով, որ
«...գործ ունենք Կիլիկիո պատմության մեջ իգական գծով գահաժառանգու-
թյան շորրորդ դեպքի հետ... Իրավական առումով Գիի գահակալումն ամե-
նեւին թագավորական հարստության փոփոխություն չէր նշանակում, ինչպես
ներկայացնում են հետազոտողներից շատերը՝ Լուսինյաններին համարելով Կի-

³⁸ Քննարկելով Չամչյանի եւ Օրմանյանի թույլ տված սխալը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ցույց է տալիս, որ նա երբեք չի թագադրվել (էջ 414-415):

լիկիտ երրորդ արքայատոհմը՝ Ռուբինյաններից եւ Հեթումյաններից հետո: Նման դատողությունն արդյունք է քարացած այն պատկերացման, որ թագավորական հարստությունը կարող էր շարունակվել միայն արական գծով» (էջ 415-416): Չափազանց կարեւոր է նաեւ հեղինակի բերած ապացույցները, ըստ որի Գին կրել է նաեւ Կոստանդին անունը (էջ 416-417) կամ հրաժարվել է գահակալման առիթով նվերներ մատուցել Եգիպտոսի սուլթանին (էջ 418-419): Քննելով հայ իշխանների կողմից Գիի սպանության պատճառները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը կարծում է, որ դրանք սովորական պատրվակներ են (նույնիսկ լատինասիրության մեջ մեղադրանքը). «...պարզապես հայտնվել էին ուժեր՝ հանձինս Կոստանդին Նղիրցու եւ իր կողմնակիցների, որոնք պետական հեղաշրջման միջոցով տիրել էին Հայոց թագավորությանը» (էջ 420-424):

Կոստանդին Գ-ին թագավոր է ընտրում Հայոց իշխանների խորհուրդը, Կիլիկիայի Հայոց պետության Գերագույն Ատյանը (էջ 425-426): Լ. Տեր-Պետրոսյանը, հակադրվելով Ժան Դարդելի հաղորդած տեղեկությանը, ցույց է տալիս, որ Կոստանդինի հայր Պաղտին մարաշխատը Լեւոն Դ-ի շորս խնամակալներից մեկն է եւ արյունակցական հարազատություն ունի Կոստանդին թագավորահոր (մահ. 1263) հետ (էջ 426-432): Այնուամենայնիվ, ընդգծվում է, որ Կոստանդին Գ-ի «լեգիտիմությունը» խոցելի էր, քանի որ կենդանի էին «Հայոց արքայատոհմի թեկուզ իգական գծով ուղիղ շառավիղները՝ Հովհաննես-Ջիվան Լուսինյանի որդիներ Բոհեմունդը եւ Լեւոնը» (էջ 433-434), որոնցից փորձում էր ազատվել թագավորը: Հետեւողական է նաեւ հեղինակի այն մոտեցումը, որ Կոստանդինի օրոք Հայոց պետության տարածքային կորուստները չեն բխում թագավորի անձնական արժանիքներից, այլ ժամանակի միջազգային-քաղաքական իրավիճակից, այն «...երկրի ռեսուրսների սպառման եւ քաղաքական մեկուսացման հետեւանք էր» (էջ 436):

Հեղինակը հիմնվելով Բրիտանական թանգարանի Or5458-Arm.116 ձեռագրում գտնվող մի վկայության վրա, կարողացել է պարզել, որ 1362-1364 թթ. Կիլիկիայի գահն անցել է Կոստանդին Գ-ի այրուն՝ Լամբրոնի Հեթումյան տնից սերող Մարիոն թագուհուն, որը, ըստ այդ սկզբնաղբյուրի, իշխել է մեկ տարի ամուսնու մահից հետո, մեկ տարի էլ Կոստանդին Գ-ի *de facto* իշխանության առաջին տարում, որին 10 ամիս հաջորդել է Հովհաննես-Ջիվան իշխանի որդի Լեւոնը (էջ 437): Ղ. Ալիշանը, հիմնվելով ԺԸ դ. Ժամանակագիր Ավետիք Ամդեցու եւ ԺԵ դարի կիպրացի տարեգիր Լեոնտիոս Մախերասի պատմական երկերի վրա, ենթադրում է, «որ 1363-1365 թթ. միջեւ ընկած խառնակ ժամանակահատվածում Հայոց գահին տիրել է մի այլ թագավոր՝ Լեւոն անունով» (էջ 438): Լ. Տեր-Պետրոսյանը պարզում է, որ կիպրացի պատմագրի մոտ առկա է ժամանակագրական շփոթ, եւ նրա մոտ խոսքը Կիլիկիայի

վերջին արքա Լեւոնի մասին է: Ժամանակագրությունն ավելի է խճճվում նրանով, որ 1363-1365 թթ. միջեւ դրամագետ Պ. Պտուկյանը առանձնացնում է շուրջ 41 դրամ, որոնք վերագրում է այսպես կոչված Լեւոն բռնազավթչին: Քննելով սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները՝ հեղինակը եկել է հետեւյալ համոզման. «Քանի որ Կոստանդին Գ (III) որդիները մահացած էին... Հայոց գահը ժամանակավորապես անցել է Մարիոն թագուհուն, 1363 թվականին Կիլիկիո Արքունի աստանը որոշում է կայացրել գահակալելու հրավիրել երկրի միակ օրինական թագաժառանգ Լեւոն Լուսինյանին... Սակայն Լեւոնն ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարվել է դրանից, եւ Հայոց իշխաններն ստիպված են եղել որոշ ժամանակ համոզել ու սիրաշահել նրան՝ այդ նպատակով նույնիսկ նրա անունով դրամ հատելով» (էջ 442): Անբացատրելի է մնում այն հանգամանքը սակայն, թե ինչպես կարելի էր *de jure* թագավորելով դրամ հատել: Կոստանդին Գ-ը նույնպես ուղղակի ժառանգ չէր թագավորական գահի, նա էլ Լեւոն Գ-ի շորս խնամակալներից մեկի՝ Հեթում սենեկապետ Նղիրցու որդին էր, Կոստանդին Գ-ի հորեղբոր որդին (էջ 443) եւ արյունակցական կապի մեջ էր Կիլիկիայում գահակալող ընտանիքի հետ: Փաստ, որը փորձում է ժխտել Ժան Դարդելը: Հեղինակն ուշադրություն է հրավիրում վերջին երկու Կոստանդին թագավորների նկատմամբ Ժան Դարդելի թշնամական վերաբերմունքի վրա, անդրադառնում է Կիպրոսի թագավոր Պետրոս Ա-ի հետ մշակած համատեղ ծրագրին (էջ 445-55): Դարդելը Կոստանդին Նղիրցուն է վերագրում իր թագավորությունը մամլուկներին հանձնելու մտահղացումը, որի պատճառով էլ իբր Հայոց իշխանները սպանել են նրան: Ուշ շրջանի ժամանակագիրներից մեկը կարծում է, որ նա շարունակել է թագավորել Լեւոն Ե-ից հետո, սակայն Լ. Տեր-Պետրոսյանը փաստում է, որ 1373 թ. հետո նրա անունն այլեւս չի հիշատակվում հայկական ձեռագրերի հիշատակարանների թվագրման բանաձեւերում:

Կիլիկիայի վերջին գահակալ Լեւոն Ե-ի գահակալմանն մասին խոսելիս՝ հեղինակն իր պարտքն է համարում անդրադառնալ Ժան Դարդել պատմիչի երկրին եւ նրա կողմից վերջին կիլիկյան թագավորի կենսագրության, Կիլիկիա ժամանման³⁹ եւ թագադրման մանրամասների բացահայտմանը: Ընդգծելով, որ Կիլիկյան թագավորության կործանումը եւ Միս մայրաքաղաքի անկումը թույլ արձագանք են գտել դեպքերին ժամանակակից հայկական սկզբնաղբյուրներում,

³⁹ Հատկապես Կոստանդին Գ-ի կնոջ՝ Մարիոն թագուհու 1373 թ. խնամակալ դառնալու փաստը, Լեւոն Ե-ի նշանակած խնամակալների խորհրդի նշանակմանը: Հեղինակը մասնավորապես շեշտում է, որ Կիլիկիայում բացառիկ երեւոյթ է կին խնամակալի նշանակումը, որը Լ. Տեր-Պետրոսյանը բացատրում է վերջինիս օձյալ լինելու հանգամանքով եւ արեւմտաեվրոպական թագավորական ընտանիքների հետ ազգակցական կապերով (էջ 437-438, 455):

հեղինակն անդրադառնում է Լեոն Ե-ի հետագա ճակատագրին, եվրոպական արքունիքներում նրա դեգերումներին, Հայոց պետականության վերականգնման նրա երազային ծրագրերին: Լեոն Ե-ի մահից հետո (1393 թ.), «Հայոց թագավոր» տիտղոսն անցնում է Կիպրոսի թագավորներին, նրանցից էլ Սավոյայի դուքսերին, Պիեմոնտի եւ Իտալիայի թագավորներին: Այս թագավորությունից մնացած «գործող հաստատություն» է համարում նաեւ Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանը (էջ 465):

Եզրափակման մեջ հեղինակը կետ առ կետ ընդհանրացնում է հետագոտության բոլոր հիմնական դրույթները. 1. գահաժառանգության կարգում ավագության սկզբունքի կիրառումը, 2. զավակների միջեւ ընտրություն կատարելու գահակալին վերապահված իրավասությունը, 3. որդիների միջեւ երկիրը բաժանելու իրավասությունը, 4. թագավորն երկիրը կարող էր կտակել ցանկացած մեկի, 5. որդիների նկատմամբ եղբայրներին նախապատվություն տալու իրավունքը, 6. արական գծով ժառանգի սպառման դեպքում գահն անցնում էր դստերը, 7. թագադրված արքայադստեր ամուսնու կարգավիճակին եւ նրանց զավակների ժառանգական իրավունքին վերաբերող հարցեր, 8. հարձորդները զրկված էին գահը ժառանգելու իրավունքից, 9. թագավորի կողմից գահակից նշանակելու սովորույթը, 10. թագավորի ընտրության իրավունքը, 11. իշխանության բռնազավթման փորձերը, 12. Արքունի Աստանի դերը, 13. խնամակալի գործակալությունը, 14. գահաժառանգությունն ապահովվել է սովորութային իրավունքով, 15. «լեգիտիմության» պահպանումը:

Ինչպես գրախոսվող գրքի առաջին հատորում, այնպես էլ ներկա մենագրության հավելվածում հրապարակվում են Կիլիկիայի պատմության մինչ օրս չհրապարակված սկզբնաղբյուրներ: Յուրաքանչյուր բնագրի ուղեկցում է պատմաղբյուրագիտական ուշագրավ հետազոտություն, պատմաբանասիրական եւ աղբյուրագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եւ ծանոթագրություններով: Այս հատորի հավելվածները չորսն են. 1. Անանունի «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց» աշխատությունը (էջ 495-526), 2. Հեթում նղիրցու պատմությունը (էջ 527-553), 3. Անանուն ժամանակագրական գրառումներ (XIV դ.) (էջ 554-558), 4. Ավետիք Տիգրանակերտցու գավազանագիրքը (էջ 559-573):

Առաջին հավելվածը ԺԱ-ԺԲ դդ. Փոքր Ասիայի, Հայաստանի եւ Հյուսիսային Ասորիքի պատմության շափազանց կարեւոր սկզբնաղբյուր է: Երկի եզակի ընդօրինակությունը պահպանվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ԻՊՆ 7620 մատյանում, ԺԸ դարի գրչական ընդօրինակությամբ: Հրատարակիչն իր գրած առաջաբանում անդրադառնում է այս հուշարձանում տեղ գտած կարեւորագույն պատմական տեղեկություններին, մասնավորապես հայագի-

տուժյանը քիչ հայտնի Սեւերակի Պողոսակյան իշխանության պատմությանը եւ թվագրում է հուշարձանը 1248-1275 թթ.:

Հաջորդ մատենագրական երկը հրատարակվում է Բրիտանական գրադարանի *Or.5458-Arm.116* մատյանից եւ հեղինակի կողմից վերագրվում է Հեթում նղիրցուն: Բնագիրն ընդգրկում է 1099-1344 թթ. իրադարձությունների նկարագրությունը, որի ԺԴ դարն ընդգրկող հատվածը «հուշագրական նոթագրություն է հիշեցնում» (էջ 528), ուր նկարագրված են միջնադարյան հեղինակի դիվանագիտական այցելությունները: Լ. Տեր-Պետրոսյանն անդրադառնում է Կիլիկիայի թագավորության պատմության մեջ նղիրի եւ այնտեղ կառավարող իշխանական ընտանիքի անդամների, մասնավորապես՝ Հեթումի խաղացած դերին, վերջինիս բացառիկ դիվանագիտական գործունեությանը: Ելնելով բնագրի ժանրային պատկանելությունից՝ այս երկը, կարծում ենք, պետք է անվանել ժամանակագրություն:

Երրորդ հավելվածը եւս հրատարակված է Բրիտանական գրադարանի նույն ձեռագրից եւ կարեւոր ժամանակագրական տեղեկություններ է պարունակում ԺԴ դարի երկրորդ կեսի իրադարձությունների մասին:

Գրքի վերջին հավելվածում հրապարակված է ԺԷ-ԺԸ դ. հեղինակ Ավետիք Տիգրանակերտցու (նաեւ Ամիրեցի կամ Եվդոկացի) Գավազանագրքի (կամ ժամանակագրության) Կիլիկիայի վերաբերող հատվածը ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ԽՎԻՄ 1492 ինքնագիր մատյանի: Ընդգծելով այս ժամանակագրության քաղաքական բնույթը եւ նրանում պարունակող տեղեկությունների այլ սկզբնաղբյուրներից հայտնի լինելը՝ բնագրի հրատարակիչը խնդիր է դրել երկի հրատարակմամբ ուղղել Լեւոն Ե վերջին թագավորի գահակալման թվականների հետ կապված մի թյուրիմացություն, որը շրջանառության մեջ է ժամակակից պատմագրության մեջ:

Աշխատանքի բարձր որակի մասին են խոսում նաեւ հեղինակի կազմած մանրակրկիտ ցանկերը (էջ 575-667), որոնք կարեւոր բանալի են գրքի օգտագործման համար:

Մեր առջեւ է հսկայածավալ մի հետազոտություն, ուր միջնադարագետ-պատմաբանի, աղբյուրագետի եւ քաղաքագետի տեսանկյունից վերարծարծված են Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության բազմաթիվ խնդիրներ առաջարկված թեմայի շրջանակներում, քննարկված են մինչ այս ուշադրության չարժանացած հարցեր: Մեր կողմից աշխատության մարամասների քննարկումը նպատակ ունի հետազոտողների ուշադրությունը գրավել առանձին հարցերի լուծումների վրա: Կատարված դիտողությունները վերաբերում են աշխատության դետալներին եւ ցույց են տալիս այն հսկայածավալ աշխատանքի կարեւորությունը, որով Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն իր լուծման է դնում

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության քննարկված հիմնախնդիրների պարզաբնաման մեջ: Աշխատության յուրաքանչյուր տողում իրար են լրացնում վաստակաշատ աղբյուրագետ-պատմաբանն ու հսկայական փորձ ունեցող քաղաքագետը՝ հեղինակին հատուկ բյուրեղացած հայերենով ու հատու գրչով:

ՌՈՒՉԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԵՔՐԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ի թիվս օտարալեզու այլ ձեռագրերի, պահվում են նաև երբայերեն ձեռագրեր՝ հին եւ նոր հավաքածուներով, որոնցից առաջինի մեջ մտնում են էջմիածնից 1939-ին տեղափոխված ձեռագրերը, իսկ երկրորդում՝ 1980-ականներին Ուկրաինայից բերված ԺԹ դարի փաթեթավոր մագաղաթյա ավելի քան 100 ձեռագրերը:

Հին հավաքածուն համալրվել ու հարստացել է 1920-50-ականներին հիմնականում անհատների եւ մի քանի հաստատությունների նվիրատվությունների շնորհիվ: Դրա մեջ ընդգրկված 21 ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունն առանց բովանդակային նշումների գրանցվել է ձեռագրատան գույքամատյանում:

Խորհրդային տարիներին երբայերեն ձեռագրերով հետաքրքրվել են Մոսկվայի եւ Պետերբուրգի երբայագետները, որոնցից մեկը՝ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի արեւելագիտության ինստիտուտի դոկտոր Իոսիֆ Ամուսինը, 1969-ին ուսումնասիրելով 13 ձեռագիր № № 2, 3, 4, 5, 6, 7, 24, 37, 58, 62, 70, 71, 118), կազմել է դրանց համառոտ ցուցակը, նշելով, թե սվյալ ձեռագիրը Հին կտակարանի որ գրքից է ընդօրինակված:

Գույքամատյանում ավելի ուշ՝ 1970-ականներից ընդգրկված № № 132, 136, 138, 139, 141, 148, 195 ձեռագրերի բովանդակության մասին մեր հետազոտությունից առաջ որեւէ նշում չի եղել, ինչը թույլ է տալիս ասելու, որ այդ ձեռագրերը երբեւէ չեն ուսումնասիրվել:

Մանրամասն ուսումնասիրելով հին հավաքածուի մեջ մտնող բոլոր 21 ձեռագրերը, նկատեցինք, որ դրանցից № 137-ը՝ ստացված 1967 թ. Վարուժան Մալաթյանից, երբայերեն չէր, այլ՝ սանսկրիտ: Անընթեռնելի էին № 139 եւ № 132 (երբայերեն գրությամբ կավե թաս) ձեռագրերը: Բոլորովին անսպասելի էր № 148 ձեռագրի բովանդակությունը, որը ի տարբերություն մյուս ձեռագրերի, ոչ թե ընդօրինակություն էր Մենդոց, Թվոց, Ելից, Երկրորդ օրինաց, Եսթեր գրքերից, այլ Սուրբ գրոց մեկնություն էր՝ բաղկացած է 25 մասից, գրված մանրատառ եւ յուրատիպ ձեռագրով:

Հին կտակարանի տեքստեր պարունակող ձեռագրերը երբայերեն բնա-

գրի հետ մեկ առ մեկ համեմատելով նկատեցինք, որ Ի. Ամուսինի եւ մեր նշումներում կան որոշակի տարբերություններ: Օրինակ՝ ՆՁ 24 ձեռագրի երկրորդ մասը ոչ թե Երկրորդ օրինացի գլուխ Ժ-ից է, այլ ԺԱ-ից, ՆՁ 6 ձեռագրի վերաբերյալ նշված չէր, թե ելից գրքի Դ գլխի որ ենթագլխով է ավարտվում ձեռագիրը, ՆՁ 70 ձեռագրի բովանդակության մասին նշված էր միայն, որ այն անեծք է:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ եբրայերեն հին հավաքածուի մեջ ընդգրկված ձեռագրերն ունեն հետեւյալ բովանդակությունը.

Թիվ 2 – Ծնունդք, Ը. 2–ԺԸ. 13՝ Եւ խցան աղբիւրք անդնդոց եւ սահանք երկնից, եւ արգելաւ անձրեւ յերկնից եւ զիջանէր տակաւ, եւ երթայր ջուրն եւ թուլանայր յերկրէ եւ նուզէր ջուրն յետ հարիւր եւ յհիսուն աւուր ...եւ ասէ Տէր ցԱբրահամ. Զի՞ է զի ծիծաղեցաւ Սառա ընդ միտս իւր եւ ասէ, թէ արդարեւ ծնանիցի՞մ, զի ահա ես պառավեալ եմ: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1, Աշխարհբեկ Քալանթարի ձեռագրերից, ստացված 1937 թ.:

Թիվ 3 – Ծնունդք, Ա. 1–Ժ. 20՝ Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր: Եւ երկիր էր աներեւոյթ եւ անպատրաստ... Սոքա են որդիք Քամայ յազգս իւրեանց, ըստ լեզուս իւրեանց յաշխարհս իւրեանց եւ ի տոհմս իւրեանց: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1, Աշխարհբեկ Քալանթարի ձեռագրերից, ստացված 1937 թ.:

Թիվ 4 – Ծնունդք, ԺԲ. 14–ԻԴ. 35՝ Եւ եղեւ իբրեւ եմուտ Աբրամ յԵգիպտոս, եւ տեսեալ եգիպտացւոցն զկինն զի գեղեցիկ էր յոյժ...Տէր օրհնեաց զտէր իմ յոյժ, եւ բարձրացաւ. եւ ետ նմա արջառ եւ ոչխար եւ արծաթ եւ ոսկի, ծառայս եւ աղախնայս: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1 Աշխարհբեկ Քալանթարի ձեռագրերից, ստացված 1937 թ.:

Թիվ 5 – ԵԼՔ, ԼԲ. 25– ԼԵ. 15՝ Եւ ետես Մովսէս եթէ յանցեաւ ժողովուրդն, քանզի յանցոյց զնոսա Ահարոն յտանհարութիւն թշնամեաց իւրեանց... Եւ զսեղանն խնկոց, եւ զլծակս նորա, եւ զիւզն օծութեան, եւ զխունկսն հանդերձանաց, եւ զվարագոյր դրան խորանին: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1:

Թիվ 6 - ա) Ծնունդք, Ծ. 13–25՝ Բարձին զնա եւ թաղեցին զնա անդ՝ եւ տարան զնա որդիքն իւր յերկիրն Քանանացւոց, եւ թաղեցին յայրին կրկնում, զոր ստացաւ Աբրահամ ի ստացուածս շիրմի յԵփրոնէ Քետացւոյ յանդիման Մամբրէի... Եւ վախճանեցաւ Յովսէփ ամաց հարեւր եւ տասանց , եւ թաղեցին զնա, եւ եղին զնա ի տապանի յԵգիպտոս:

բ) **ԵԼՔ, Ա. 1–Դ. 8՝** Այս են անուանք որդւոցն Իսրայելի մտելոցն յԵգիպտոս հանդերձ Յակոբաւ հարբն իւրեանց. իւրաքանչիւր ըստ համօրէն

տանց իւրեանց մտանէին... Եւ ասէ , Արկ զձեռն քո ի ծոց քո; Եւ արկ զձեռն իւր ի ծոց իւր, Եւ եհան զնա ի ծոցոյ իւրմէ, Եւ դարձեալ անդրէն ի նոյն հաստատեցաւ ի գոյն մարմնոյ իւրոյ: Տեղեկություն – նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, Ստ. Լիսիցյանի արխիվից, ստացված 9 ապրիլի, 1958 թ.:

Թիվ 7 – Թիւք, ԻԶ. 15–ԻԸ. 14՝ Եւ որդիք Գազայ՝ ըստ գնդից իւրեանց, Սափոն, Եւ գունդ մի Սափոնայ. Անդի, Եւ գունդ մի Անգեայ Եւ նուէր նոցա կէս դորակին գինւոյ լիցի առ զուարակ մի, Եւ երրորդ դորակին լիցի առ խոյ մի, Եւ չորրորդ դորակին լիցի առ գառն մի: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1:

Թիվ 24 – Հմայիլ՝ ա) Ելք, ԺԳ. 1–9՝ Խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի Եւ ասէ, Սրբեա դու ինձ զամենայն անդրանիկ նախժին որ բանայ զամենայն արգանդ ի մէջ որդւոցդ Իսրայելի, ի մարդոյ մինչեւ յանասուն, քանզի իմ է Եւ եղիցի քեզ նշան ի վերա ձեռին քոյ, Եւ յիշատակ առաջի աշաց քոց, զի լինիցին օրէնք Տեառն ի բերան քում, զի հզոր ձեռամբ եհան զքեզ Տէր յեգիպտոսէ:

բ) Ելից, ԺԳ. 11–16 Եւ եղիցի յորժամ տանիցի զքեզ Տէր Աստուած քո՝ յերկիրն Քանանացոց, որպէս երդուաւ քեզ Եւ հարցն քոց, Եւ տացէ զնա քեզ.... Եւ եղիցի նշան ի վերայ ձեռին քոյ, Եւ անշարժ առաջի աշաց քոց. քանզի հզոր ձեռամբ եհան զմեզ Տէր յեգիպտոսէ:

գ) Երկրորդ օրէնք, Զ. 4–10 Լուր Իսրայել, տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է. Եւ սիրեսցես զտէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ Եւ յամենայն անձնէ քումմէ Եւ յամենայն զորութենէ քումմէ... Եւ արկցես զսոսա նշան ի ձեռին քում, Եւ եղիցի անշարժ առաջի աշաց քոց . Եւ գրեսցես զնոսա ի վերայ սեմոց տանց քոց Եւ ի դրունս քո:

դ) Երկրորդ օրէնք, ԺԱ. 13–22 Եւ եթէ լսելով լուիցես ամենայն պատուիրանաց նորա զոր ես պատուիրեմ քեզ այսօր, սիրել զտէր Աստուած քո Եւ պաշտել զնա յամենայն սրտէ քումմէ, Եւ յամենայն անձնէ քումմէ...Եւ աւուրք որդւոց ձերոց ի վերայ երկրին՝ զոր երդուաւ Տէր հարցն քոց տալ քեզ՝ ըստ աւուրց երկնից ի վերայ երկրի: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 4, տեղավորված ստվարաթղթե փոքր տուփի մեջ, գնված Գարեգին Մկրտչի Հակոբյանից, 26 հուլիսի, 1948 թ.:

Թիվ 37 - ա) Թիւք, ԼԵ. 2–ԼԶ. 10՝ Եւ եթէ Ելանելով Ելանիցէ սպանօղն ըստ սահմանս քաղաքին յոր ապաւինեցան, Եւ գտցէ զնա մերձաւոր արեանն արտաքոյ սահմանաց քաղաքին ապաստանի իւրոյ...Եւ որպէս հրաման ետ Տէր Մովսիսի, այնպէս արարին դստերքն Սաղպաադու:

բ) Երկրորդ օրէնք, Ա. 1–Բ. 23՝ Այս են պատգամք՝ զոր խօսեցաւ Մովսէս ընդ ամենայն Իսրայելի յայնկոյս Յորդանանու յանապատին յարեւմուտս՝ մերձ

ի ծովն Կարմիր... եւ խեւացիքն որ բնակեալ էին յԱսիրովթ մինչեւ ցԳազա. եւ Գամիրքն՝ որ ելեալ էին ի Գամրաց՝ սատակեցին զնոսա, եւ բնակեցան փոխանակ նոցա: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1:

Թիվ 58 - Երկրորդ օրէնք, ԼԲ. 27–ԼԳ. 12 Ասացի՛ բամ ցրեցիր զնոսա, դադարեցուցից ի մարդկանէ զյիշատակս նոցա. թէ ոչ վասն բարկութեան թշնամեաց, զի մի երկայնակեացք լինիցին, եւ զի մի բարձրասցին հակառակորդքն եւ ասիցեն, թէ ձեռն մեր բարձր՝ եւ ոչ Տէր արար զայս ամենայն... եւ յամենայն երկիր նորա զնշանս մեծամեծս, զձեռն հզօր եւ զբազուկ բարձր՝ զոր արար Մովսէս առաջի որդւոցն Իսրայելի: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1:

Թիվ 62 - Երկրորդ օրէնք, ԻԷ. 9–ԻԸ. 59՝ եւ խօսեցաւ Մովսէս եւ քահանայքն եւ ղեւտացիք ընդ ամենայն Իսրայելի եւ ասեն. Լուռ լեր եւ լուր Իսրայել... եւ եթէ ոչ լուիցէք առնել զամենայն բանս օրինացս այսոցիկ, զգրեալս ի գիրս յայսմիկ, երկնչել ի պատուական եւ սքանչելի անուանէ տեառն Աստուծոյ քոյ, նորանշան արասցէ Տէր զհարուածս քո եւ զհարուածս զավակի քոյ, զհարուածս մեծամեծս եւ զարմանալիս, եւ զցաւս շարաշարս եւ զկարեւորս: Տեղեկություն - նյութը՝ կաշի, թերթ 1, գնված երեւանաբնակ Գրիգոր Հովսեփի նազարյանից, 25 օգոստոսի, 1958 թ.:

Թիվ 70 - Հմայիլ՝ Իմացեք երկրի բոլոր ազգեր, որ Եհովայի անունը ձեզ վրա է... Հրեշտակներ պահպանող, փրկող եւ պաշտպանող՝ Պրիդոն, Ամրիդոն, Նատրիդոն, Ազրայել... պահպանեք եւ փրկեք այս Հմայիլը բոլոր շարիքներից, վնասներից, կորուստներից, նիզակներից, զենքերից... (այնուհետեւ նշվում են եբրայերեն այբուբենի 22 տառերի հերթականությամբ անուններ՝ Այա, Բայա, Գայա, Դայա, Հայա, Վայա, Զայա... Տայա: Հմայիլը ավարտվում է մեզ համար անհասկանալի անունների թվարկումով): Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, զարդագրություն կարմիր թանաքով, ստացված գրականության թանգարանից, 4 փետրվարի, 1961 թ.:

Թիվ 71 - Հմայիլ՝ ա) Ելից, ԺԳ. 1–16՝ Խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի եւ ասէ. Սրբեա դու ինձ զամենայն անդրանիկ նախժին որ բանայ զամենայն արգանդ ի մէջ որդւոցդ Իսրայելի, ի մարդոյ մինչեւ յանասուն, քանզի իմ է... եւ եղիցի նշան ի վերայ ձեռին քոյ, եւ անշարժ առաջի աչաց քոց. քանզի հզօր ձեռամբ եհան զմեզ Տէր յեգիպտոսէ:

բ) Երկրորդ օրէնք, Զ. 4–10՝ Լուր Իսրայել, տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է. եւ սիրեսցես զտէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ եւ յամենայն անձնէ քումմէ եւ յամենայն զորութենէ քումմէ... եւ արկցես զսոսա նշան ի ձեռին քում,

եւ եղիցի անշարժ առաջի աչաց քոց. եւ գրեսցես զնոսա ի վերայ սեմոց տանց քոց եւ ի դրունս քո:

գ) Երկրորդ օրէնք, ԺԱ. 13–22` եւ եթէ լսելով լուիցես ամենայն պատուիրանաց նորա զոր ես պատուիրեմ քեզ այսօր, սիրել զտէր Աստուած քո եւ պաշտել զնա յամենայն սրտէ քումմէ... եւ դրեսջիք զսոսա ի վերայ սեմոց տանց ձերոց եւ ի դրունս ձեր, զի բազմօրեայք լինիցիք, եւ աւուրք որդւոց ձերոց ի վերայ երկրին՝ զոր երդուաւ Տէր հարցն քոց տալ քեզ՝ ըստ աւուրց երկնից ի վերայ երկրի: Տեղեկություն՝ նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, հանված հմայիլների ֆոնդից:

Թիվ 118 – Ծնունդք, ԻՔ. 4–Իէ. 29` եւ եկն ի տեղին զոր ասաց նմա Աստուած. եւ յաւուրն երրորդի համաբարձ Աբրաամ զաչս իւր եւ ետես զտեղին ի հեռաստանէ... եւ ծառայեսցեն քեզ ազգք, եւ երկիր պագցեն քեզ իշխանք. եւ եղիցես տէր եղբօր քում, եւ երկիր պագցեն քեզ որդիք հօր քոյ: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 2, գնված 14 փետրվարի, 1967թ. Երեւան քաղաքի բնակիչ Հակոբ Երիցյանից:

Թիվ 132 Կավե թաս՝ ծիսական գրությամբ՝ անընթեռնելի: Տեղեկություն—նվիրատվություն Ջիբրայել Այվազի Խուզավերդյանից, 21 հունիսի, 1971 թ., Աբաղան, Իրան:

Թիվ 136 - Գիրք եսթերի, Ա. 1–Բ. 9` եւ եղեւ յետ բանիցս այսոցիկ յաւուրս Արտաշէսի, որ եւ այս Արտաշէս կալաւ ի Հնդկաց աշխարհէն մինչեւ յԵթովպիա հարիւր քսան եւ եօթն գաւառ... եւ յորժամ լու եղեւ հրաման թագաւորին, ժողովեցան աղջկունք բազումք ի Սիսան քաղաք, որ էր ընդ ձեռամբ Ուլգեայ: Տարան զեսթեր առ Ուլգա, որ էր ներքինի ի վերայ կանանց: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 2, նվիրատվություն բեյրութաբնակ կեսարացի Պերճ Մելիքի Կարապետյանից, 22 հունիսի, 1972 թ.:

Թիվ 138 - Երկրորդ օրէնք, Զ. 4–10` Լուր Իսրայէլ, տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է. եւ սիրեսցես զտէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ եւ յամենայն անձնէ քումմէ եւ յամենայն զորութենէ քումմէ... եւ արկցես զսոսա նշան ի ձեռին քում, եւ եղիցի անշարժ առաջի աչաց քոց. եւ գրեսցես զնոսա ի վերայ սեմոց տանց քոց եւ ի դրունս քո: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, ստացված իրանահայ ներգաղթողից 4 հոկտեմբերի, 1972 թ.:

Թիվ – 139 – Անընթեռնելի: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, կտորված ապակյա գլանի հետ, բերված Լվովից, Վարդան Գրիգորյանի միջոցով, 6 դեկտեմբերի 1962 թ: Գտնվել է ավերակ շենքի հիմքի միջից:

Թիվ 141 - ա) Երկրորդ օրէնք, Զ. 4–10` Լուր Իսրայէլ, տէր Աստուած

մեր՝ Տէր մի է. եւ սիրեսցես զտէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ եւ յամենայն անձնէ քումմէ եւ յամենայն զորութենէ քումմէ... եւ արկցես զսոսա նշան ի ձեռին քում, եւ եղիցի անշարժ առաջի աշաց քոց. եւ գրեսցես զնոսա ի վերայ սեմոց տանց քոց եւ ի դրունս քո:

բ) **ԺԱ. 13–22՝** եւ եթէ լսելով լուիցես ամենայն պատուիրանաց նորա զոր ես պատուիրեմ քեզ այսօր, սիրել զտէր Աստուած քո եւ պաշտել զնա յամենայն սրտէ քումմէ... եւ դրեսջիք զսոսա ի վերայ սեմոց տանց ձերոց եւ ի դրունս ձեր, զի բազմօրեայք լինիցիք, եւ աւուրք որդւոց ձերոց ի վերայ երկրին՝ զոր երդուաւ Տէր հարցն քոց տալ քեզ՝ ըստ աւուրց երկնից ի վերայ երկրի: Տեղեկություն - նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, նվիրատվություն թիֆլիսաբնակ Ռաֆայել Մարգարի Միքայելյանից Բ. Չուգասոյանի միջոցով, 9 մարտի, 1978 թ.:

Թիվ 148 - Սուրբ գրոց մեկնություններ՝ բաղկացած 25 մասից՝ Ծնունդք, ելք, Ղեւտական, Նոյ, Իսահակ, Ընծա (Տերումա), Ութերորդ (Շմինի), Մահվանից հետո (Ախարեյ մավետ), Սրբություններ (Կողաշիմ) եւ այլն: Տեղեկություն - նյութը՝ թուղթ, թերթ 185, կազմը՝ դրոշմագարդ կաշի, գնված երեւանաբնակ Ռուբեն Լիպարիտի Շահբազյանից, 19 ապրիլի, 1975 թ.:

Թիվ 195 - Գիրք եսթերի, Ա. 1–Ժ. 3՝ եւ եղեւ յետ բանիցս այսոցիկ յաւուրս Արտաշէսի, որ եւ այս Արտաշէս կալաւ ի Հնդկաց աշխարհէն մինչեւ յեթովպիա հարիւր քսան եւ եօթն գաւառ...եւ իբրեւ առնոյր Մուրթքէ զթագաւորութիւնն յԱրտաշիսէ, եւ էր մեծ ի թագաւորութեանն իւրում, եւ փառաւորեալ եւ սիրեցեալ էր ի Հրէից անտի, եւ պատմէր զիրան եղեալսն ամենայն ազգատոհմին իւրում: Տեղեկություն - փաթեթային, նյութը՝ մագաղաթ, թերթ 1, ստացված 18 մարտի, 1987 թ.:

Հավելենք նաեւ, որ այս ձեռագրերը տեսնելու համար 2005-ին Մատենադարան է այցելել Իսրայելի գլխավոր ռաբբի Յոնա Մեցգերը, Մատենադարանի տնօրեն Սեն Արեւշատյանի ուղեկցությամբ իջել է ձեռագրատուն եւ կարճատեւ հայացք նետելուց հետո ասել, որ դրանք արժեքավոր են գիտական ու հոգեւոր առումներով:

**ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ԸՆԹԱՅԻԿ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

*(Մատենադարանի տնօրեն Հ. Թամրազյանի ամփոփիչ զեկուցումը
մեկ տարվա աշխատանքների եւ առաջիկա ծրագրերի մասին)*

Զեկուցումը նվիրված է Մատենադարանի շուրջ մեկ տարվա համալիր աշխատանքների արդյունքների ամփոփմանը, ընթացիկ խնդիրներին եւ զարգացման ծրագրերի առաջնահերթություններին:

Շուրջ մեկ տարի առաջ, Մատենադարանի զարգացման ծրագրերի մասին խոսելիս, հատուկ կանգ էինք առել գիտահետազոտական խնդիրների վրա՝ ընդգծելով բնականոն սերնդափոխության եւ նոր մասնագետների ներգրավման անհրաժեշտությունը, որ հայագիտության ամենացավոտ խնդիրներից է:

Մենք շեշտել էինք, որ անհրաժեշտ է վերականգնել Մատենադարանում ամենամյա գիտական նստաշրջանները, որոնք կարելու են հատկապես գիտնականների նոր սերունդների ձեւավորման համար, ինչպես նաեւ հրավիրել միջազգային գիտաժողովներ, որոնք հայագիտության զարգացման նոր հեռանկարներ են բացում:

Այժմ, ամփոփելով գիտական աշխատանքների արդյունքները նշված ժամանակահատվածում, փորձենք ներկայացնել մեր ձեռքբերումներն այս ասպարեզում:

Փորձենք ամփոփել առաջին հերթին գիտական աշխատանքներն ու արդյունքները. Մատենադարանի գիտական ներուժը անցած ժամանակահատվածում համարյա կրկնապատկվել է: Մատենադարան են մուտք գործել 30-ից ավելի երիտասարդ գիտաշխատողներ՝ գիտության թեկնածուներ, ասպիրանտներ, մագիստրատուրան գերազանց ավարտածներ, նույնիսկ մեկ ուսանող, որ Մաշտոցի անվան կրթաթոշակ է ստացել: Կարող ենք ասել, որ սրանով մասամբ լուծել ենք մեր հիմնական՝ բնականոն սերնդափոխության խնդիրը: Նրանց մի մասը համալրել է Մատենադարանի գիտական տարբեր խմբերը, իսկ հիմնական մասն ընդգրկվել է «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» համապարփակ ծրագրի շրջանակներում, որն իր մեջ ներառում է հայերեն ձեռագրերի Մայր ցուցակի նկարագրության, սրբագրման, խմբագրման, անվանացանկերի կազմման, համակարգչային մուտքագրման, հրատարակության նախապատրաստման եւ տպագրության հարցերը: Այս գործընթացը, որ Մատենադարանի

գիտական աշխատանքների հիմքն է, գաղտնիք չէ, որ ընթանում էր ծայրահեղորեն դանդաղ, մեծ ընդմիջումներով եւ ընդհատումներով: Մենք իբրեւ հայագիտության զարգացման առաջնահերթություն շարժվեցինք «Մայր ցուցակի» կազմման եւ հրատարակման 10-ամյա մի ծրագիր, որ ներառում է 11 130 ձեռագրի նկարագրության եւ 32 մեծադիր հատորներով հրատարակման ողջ ընթացքը: Ծրագիրը հավանության արժանացավ եւ ֆինանսավորվեց առանձին՝ բազային ֆինանսավորումից դուրս: Ասեմ, որ նախկին տեմպերով շարժվելու դեպքում այս աշխատանքները կավարտվեին լավագույն դեպքում կես դար հետո: Մենք ծրագրի մեջ ընդգրկել ենք 17 նոր գիտաշխատող, որոնք մեր հին եւ փորձառու աշխատակիցների հսկողության տակ աշխատում են բավական արդյունավետ: Առանց երկմտելու կարող ենք ասել, որ նոր մասնագետները, որոնք համալրել են Մատենադարանի երեք՝ ձեռագրերի նկարագրության, ձեռագրագիտության եւ գրչության կենտրոնների պատմության գիտական խմբերը, հրաշալի են անցել փորձաշրջանը եւ ահա արդյունքը՝ այս ընթացքում փաստորեն 7-8 ամսում, նկարագրված են 600-ից ավելի ձեռագրեր:

Նկարագրություններն արդեն ստուգված եւ խմբագրված են: Առավել արդյունավետ են ընթանում նաեւ մուտքագրման, խմբագրման, սրբագրման, անվանացանկերի կազմման աշխատանքները, որոնք կատարվում են բարեխիղճ եւ գիտական պատշաճ մակարդակով:

Այժմ «Մայր ցուցակի» հրատարակչական աշխատանքների մասին:

Ինչպես գիտեք, հրատարակվել է «Մայր ցուցակի» երրորդ հատորը, չորրորդ հատորն արդեն գտնվում է տպարանում, արագորեն հրատարակության է պատրաստվում հինգերորդ հատորը: Նկարագրական աշխատանքներին զուգընթաց՝ մենք պետք է 10 տարվա ընթացքում ավարտին հասցնենք 32 հատորի հրատարակությունը: Առկա տեմպերով շարժվելով մենք ի զորու ենք այդ անել:

Բավարար հիմքերի վրա ենք փորձել դնել նաեւ օտարալեզու ձեռագրերի նկարագրությունները: Տարիներ ի վեր պարսկերեն ձեռագրերի նկարագրությամբ զբաղվում է մեր գիտաշխատակից Քրիստինե Կոստիկյանը, աշխատանքները կավարտվեն 2009 թ., եւ ցուցակը, բնականաբար, կհրատարակվի: Արաբերեն ձեռագրերի նկարագրության համար մենք պայմանագրով աշխատանքի ենք ընդունել նոր մասնագետի, այս տարվա ընթացքում նախատեսվում է 500 ձեռագրի համառոտ նկարագրություն, որ մենք ընդգրկել ենք մեր հրատարակչական ծրագրերում: Ասեմ նաեւ, որ մասնագետներ ենք ընդունել նաեւ օսմաներեն, եբրայերեն ձեռագրերի նկարագրման եւ ուսումնասիրման համար:

Այս ընթացքում լույս է տեսել Մատենադարանի ձեռագրաց համառոտ ցուցակի երրորդ հատորը (կազմող՝ Ա. Մալխասյան):

Մատենադարանի կարեւոր գործառույթներից է ձեռագրերի վերականգնումը. մեր վերականգնման բաժինը՝ իր մասնագետներով եւ տեխնիկական հագեցվածությամբ, լավագույններից է, եթե ոչ լավագույնը, տարածաշրջանում: Այստեղ են կենտրոնանում նաեւ հայագիտական տարբեր կենտրոնների եւ արտերկրի պատվերներ, մեր մասնագետները արտասահմանյան գործուղումների են մեկնում, հրավիրում են միջազգային դասընթացներ՝ օտարերկրյա հայտնի մասնագետների մասնակցությամբ: Ընթացիկ ժամանակահատվածում ամբողջովին եւ մասնակիորեն վերականգնվել են շուրջ 50 ձեռագիր, 15 հնատիպ գիրք: Տեմպերի առումով, բնականաբար, սա անբավարար է, քանի որ անցած տարիների ընթացքում վերականգնված է ձեռագրական ֆոնդի փոքր մասը: Բաժնի ձեռքբերումներից ու հաջողություններից է արծաթյա կազմերի վերանորոգումը՝ գերմանացի գործընկերների համագործակցությամբ, որը տեսում է արդեն շուրջ մեկ տասնամյակ: Դրա արդյունքները, կփորձենք ամփոփել առանձին ուսումնասիրություն-ալբոմում: Բաժինն ունի ընդլայնման մեծ պոտենցիալ՝ թե՛ գիտական ներուժի թե՛ լաբորատոր պայմանների առումով, որ մենք ներառել ենք մեր ծրագրերի մեջ: Իբրեւ սկիզբ՝ մենք ՀՀ կառավարությանն ենք ներկայացրել ձեռագրերի՝ նոր տեխնոլոգիաներով ուսումնասիրման եւ վերականգնման ուղղությամբ երիտասարդ մասնագետներով համալրված գիտական խմբի եռամյա աշխատանքային մի ծրագիր, որ, հույսով ենք, հավանության կարժանանա Գիտության պետական կոմիտեի կողմից: Այս բնագավառում, իրոք, անելիքներն անսպառ են, եւ լուրջ ներդրումներ ու ներարկումներ են անհրաժեշտ:

Մատենադարանի կարեւորագույն գործառույթներից է ձեռագրական ֆոնդի համալրումը: Այս ընթացքում մենք ունեցել ենք կարեւոր ձեռքբերումներ. Մատենադարան են մուտք գործել 17 ձեռագրեր, որոնցից առավել արժեքավորներն են՝

Մեծոփա վանքի XIV դ. շքեղ Ավետարանը, բազմաթիվ հիշատակարաններով եւ մեծարժեք մանրանկարներով (գրիչ՝ Ստեփանոս, մանրանկարիչ՝ Ներսես Մաղկող): Այս ձեռագիրը բացառիկ է նաեւ իր պատմությամբ, որի մասին առիթ ենք ունեցել խոսել:

Շարահնոց՝ XVI դ., գրիչ եւ ծաղկող Մեսրոպ Խիզանցի: Մանրանկարներով հարուստ շքեղ ձեռագիր է:

Ավետարան, XVII դ., գրիչ եւ ծաղկող Բարաղամ: Նույնպես հարուստ է շքեղ մանրանկարներով:

Այս երեք ձեռագրերն իր ընկերների հետ գնել եւ Մատենադարանին է նվիրաբերել մոսկովաբնակ հայ բարերար Հրանտ Պողոսյանը:

Ճառքնտիր, XVII դ., նոր Զուղա, պատվիրատուն է Խոջա Մահտեսի Զաքարը, մեկը նշանավոր առեւտրական տոհմից, որը աղամանդե գահ է նվիրել Ռուսիո թագավորին: Մեծարժեք այս ձեռագրին երկար ենք սպասել: Այն Մատենադարանին է նվիրաբերել ամերիկահայ բարերար Եղիա Հովհաննիսյանը, որը մինչ այդ եւս երկու ձեռագիր էր նվիրաբերել Մատենադարանին: Այս գործի նախաձեռնողն է հանդիսացել մեր բարերար եւ հին բարեկամ Ավո Հովհաննիսյանը, որի նվիրատվությունները Մատենադարանին զարմանք եւ հիացմունք են շարժում՝ 17 ձեռագիր, 25 պատառիկ, 2100 միավոր արխիվային նյութեր, 300 հնատիպ գրքեր, 58 միավոր մամուլի նմուշներ: Նրա միջնորդությամբ՝ ի հավելումն այս ամենի, Մատենադարանին է նվիրվել եւս 62 ձեռագիր: Օգտվելով առիթից՝ եւս մի անգամ մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան եւ Մատենադարանի բոլոր բարերարներին:

Ավետարան, XIV դ., նվիրատուն է Հայաստանի «էլ-ցանցեր» կազմակերպությունը, որը երրորդ նվիրատվությունն է անում ընթացիկ տարում: Հարկ է շեշտել, որ անընդհատ համալրվում են նաեւ Մատենադարանի գրադարանային եւ արխիվային ֆոնդերը, ինչպես նաեւ մամուլի հավաքածուն:

Գրադարանային ֆոնդ են մուտք գործել 7 հնատիպ գրքեր, 550 հատոր հայերեն եւ օտարալեզու մեծարժեք գիտական գրականություն: Գրականության ձեռքբերման այս գործընթացը, արտասահմանյան ֆոնդերի ֆինանսավորման միջոցով, կարիք ունի հետագա բարելավման:

Գիտական աշխատանքների յուրատեսակ ստուգատես են եղել այս ընթացքում Մատենադարանի կազմակերպած երկու գիտաժողովները: Առաջինը Մատենադարանի XXX հոբելյանական գիտաժողովն էր, որը հանրագումարի բերելով վերջին տարիների աշխատանքները՝ նաեւ նոր հետազոտությունների եւ զարգացումների հնարավորություններ էր նշում: Հուրախություն մեզ, գիտաժողովն անցավ գիտական-ստեղծագործական մթնոլորտում, ծավալվեց կենդանի երկխոսություն, ներկայացվեց եւ ցուցադրվեց մեծ հետաքրքրություն եւ արժեք ներկայացնող մատենագրական-մանրանկարչական հարուստ նյութ: Բուն գիտաժողովն ինքը, կարծես, գիտական մի մեծ ծրագիր եւ զարգացումներ էր նախանշում, որում իրենց կարեւոր ներդրումն ունեցան Մատենադարանի երիտասարդ մասնագետները: Գիտաժողովի արդյունքները ամփոփված № են Մատենադարանի «Բանբերի» հատորում:

Երկրորդ միջազգային գիտաժողովը հրավիրվել էր Անթիլիասում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա կաթողիկոսի հովանավորությամբ: Կաթողիկոսարանի հետ կազմակերպող կողմ էր հանդիսանում նաեւ Մաշտոցյան Մատենադարա-

նը: Գիտաժողովը նվիրված էր Կիլիկյան Հայաստանի մշակույթին եւ անցավ բացառիկ հաջողությամբ: Այն հաջողված փորձ էր ամբողջական հայացք ուրվագծելու Կիլիկյան Հայաստանի մշակույթի հանդեպ՝ իբրեւ ոչ միայն հայ միջնադարի, այլեւ արեւելաքրիստոնեական եւ համաքրիստոնեական մշակույթի ամենավառ եւ ինքնատիպ դրսեւորումներից մեկի: Մատենադարանը համաժողովին ներկայացավ բազմաթիվ զեկուցումներով, որոնք, ի թիվս այլոց, կամփոփվեն «Հասկ» հայագիտական հանդեսի առանձին հատորակում:

Որոշվեց պարբերական դարձնել միջազգային այդ գիտաժողովը, առաջ քաշվեցին համագործակցության եւ համատեղ հրատարակությունների ծրագրեր:

Երրորդ միջազգային գիտաժողովը կգումարվի այս տարվա հոկտեմբեր ամսին: Այն նվիրված է մեծ գիտնական, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հիմնադիր-տնօրեն Լեւոն Խաչիկյանի ծննդյան 90-ամյակին: Սպասվում է գիտական-կազմակերպչական մեծ աշխատանք:

Այս առթիվ մենք հրատարակել ենք մեծանուն գիտնականի երկերի III հատորը: Նպատակ ունենք մեկ գրքի մեջ ամփոփել նաեւ արդեն լույս տեսած I եւ II հատորները, որոնց տպագրական որակը հեռու է բավարար լինելուց: Նախատեսում ենք նաեւ Լ. Խաչիկյանի մեծարժեք ուսումնասիրություններից մեկի՝ «Հայերը հին Մոսկվայում եւ Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա» երկի ուղևերեն հրատարակությունը: Բնականաբար, գիտաժողովի բոլոր նյութերն այնուհետեւ կմեկտեղվեն առանձին ժողովածուում:

Այժմ հրատարակված այլ գրքերի եւ ծրագրերի մասին: Վերջերս լույս տեսավ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի IV հատորը (աշխատասիրություն՝ Ք. Կոստիկյանի): «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ հրատարակված «Մատենադարանի մանրանկարչական գանձերը» գիրք-ալբոմը առաջին մրցանակ շահեց Մոսկվայի միջազգային ցուցահանդես-մրցույթում: Այս տարի կհրատարակվեն ալբոմի ուղևերեն եւ անգլերեն տարբերակները: Ընդհանրապես, նախատեսում ենք հայ մանրանկարչական գանձերին նվիրված հրատարակությունների շարք՝ նվիրված առանձին մանրանկարիչների, ձեռագրերի թեմատիկ եւ ծավալային տարբեր ընդգրկումներով: Աշխատանքներ են տարվում Մատենադարանի ձեռագրերի արձայնա կազմերի հայերեն-գերմաներեն ուսումնասիրություն-ալբոմը հրատարակության նախապատրաստելու համար:

Նախատեսում ենք նաեւ գիտական մենագրությունների հրատարակման շարք:

Այս հրատարակությունների հիմնական մասը կատարվում է Գալուստ Գյուլբենկյան հաստատության հովանավորությամբ, որի համար մեր երախտա-

գիտությունն ենք հայտնում հաստատության հայկական բաժանմունքի տնօրեն, մեր հին բարեկամ, դոկտոր Զավեն Եկավյանին:

Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսարանի, Մաշտոցյան Մատենադարանի, ԵՊՀ հրատարակչության եւ հայագիտական այլ կազմակերպությունների համագործակցության արդյունքում է լույս ընծայվում նշված բարեգործական հաստատության հիմնադրած «Մատենագիրք Հայոց» համընդգրկուն մատենաշարը, որի վերջին հատորները կազմվել եւ կազմվում են հիմնականում Մատենադարանի ուժերով: Այս ընթացքում լույս է տեսել մատենաշարի IX դ. ընդգրկող հատորը (կազմող՝ Հակոբ Քյոսեյան): Այս ամենը վկայությունն է Մատենադարանի բավական լարված եւ հետաքրքիր գիտական տարու, որը սրանով չի սահմանափակվում: Նկատի ունեմ մատենադարանցիների մասնակցությունը հայաստանյան եւ արտերկրյա այլ միջազգային գիտաժողովներին, Ֆրանսիայում Հայաստանի տարվան նվիրված գիտական-մշակութային միջոցառումներին, Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքի Բողմեր հիմնադրամի թանգարանում կազմակերպված Մատենադարանի մանրանկարչական գանձերի ցուցադրությունը, նրանց գիտական հոդվածների լույսընծայմանը բազմաթիվ կատալոգներում, հեղինակած եւ հեղինակակցությամբ լույս տեսած գրքերն ու մենագրությունները արտերկրի գիտական հայտնի հրատարակչություններում: Այս արդյունքները մենք տարեվերջին ամփոփելու ժամանակ դեռ կունենանք: Արդեն լույսընծայման ընթացքի մեջ են «Գանձարանի» երկու հատորները, որոնց կազմողն է Վարդան Գեւորգյանը, Գրիգոր Նարեկացու մատենագրության հատորը, կազմման ընթացքի մեջ է Նարեկյան դպրոցին նվիրված հատորը:

Մատենադարանի համար կարեւոր է նաեւ ցուցադրման հնարավորությունների, ներքին տարածքների առավելագույնս օգտագործման խնդիրը: Զբոսաշրջիկների հոսքն արդեն այս տարի զգալիորեն աճել է: Ցուցասրահի աշխատակիցներն աշխատում են բարեխիղճ եւ հաճախ գերլարված: Այդ նպատակով մենք փորձում ենք լավագույնս օգտագործել երկրորդ ցուցասրահը եւ երկու ցուցասրահներն իրար կապող նախասրահը, որպեսզի ամբողջ տարածքն ընկալվի իբրեւ ցուցադրական մի ամբողջություն: Կարծում եմ, պետք է գովազդային նյութերով եւ պատկերաշարերով հարստացնել նաեւ Մատենադարանի ներքին տարածքները: Այդ գործին ի սպաս ենք դնելու հայ բարերար Գաբրիել Զեմպերճյանի նվիրած հատուկ տպագրական սարքավորումը:

Մատենադարանի հիմնականում երկրորդ ցուցասրահում, նախասրահում եւ գլխավոր սրահում նշված ժամանակահատվածում մենք կազմակերպել ենք բացառիկ ցուցադրությունների մի ամբողջ շարք, որ զգալիորեն փոխել է ցուցադրության գինամիկան եւ հագեցվածությունը, մեծացրել նյութի մատուցման հնարավորությունները, ներքին տարածքները:

Այդ ցուցադրությունների շարքում ընդգծվում են հետեւյալները՝
Թարգմանչաց տոնին նվիրված ցուցադրությունը (I սրահ),
«Հայաստանը միջնադարյան քարտեզագրության մեջ» (նախասրահ),
Չորս ձիավորների Ավետարանի ցուցադրությունը (II սրահ),
Վերանորոգված արծաթյա կազմերով ձեռագրերի,
Եղեգիսի եւ Մելիդենեի Ավետարանների ցուցադրությունները (II սրահ),
Առաքել Գեղամեցուն (XVI) դ. մանրանկարների, ինչպես նաեւ տարբեր
բարերարների կողմից նվիրաբերված ձեռագրերին նվիրված առանձին ցուցա-
դրությունները:

Այս ընթացքում օգտագործվել են գովազդային նյութեր, պաստառներ,
ազդագրեր եւ պլակատներ:

Այժմ երկրորդ ցուցասրահում կազմակերպվել է Վասպուրականի ման-
րանկարչությանը նվիրված մի բացառիկ ցուցադրություն:

Մինչեւ տարեմուտ նախատեսվում են Ղրիմի, Կիլիկիայի մանրանկարչու-
թյանը, ինչպես նաեւ Վազգեն Վեհափառի նվիրաբերած ձեռագրերին նվիրված
բացառիկ ցուցադրություններ: Այս ընթացքում փորձում ենք հնարավորության
սահմաններում հարստացնել ներքին հարդարանքը, ապահովել անհրաժեշտ
օդափոխություն եւ լուսավորություն, ձեռք բերել նոր, առավել ժամանակակից
ցուցապահարաններ:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի զարգացման ծրագրերի կարեւոր
բաղկացուցիչներից է ձեռագրերի թվայնացումը: Վերջին ամիսների ընթաց-
քում Մատենադարանը ստացել է տեղական եւ արտերկրյա կազմակերպու-
թյուններից այդ ոլորտին առնչվող համագործակցության առաջարկներ:

Տեղական կազմակերպությունների թվում են՝

ա. «Ավիոինֆոթեկ» ՓԲԼ-ն,

բ. «Ձեռնարկությունների ինկուբատոր» հիմնադրամը,

Արտերկրի կազմակերպություններն են՝

ա. «Վեստիգիա» ձեռագրերի հետազոտման կենտրոնը (Գրաց,
Ավստրիա),

բ. «Հին ձեռագրերի էլեկտրոնային գրադարան» կազմակերպությունը
(ԱՄՆ):

Այս առաջարկների քննարկման եւ բանակցությունների ընթացքում
մշակվել են սկզբունքներ, ձեռք են բերվել պայմանավորվածություններ,
կնքվել են համաձայնագրեր:

Բոլոր այս սկզբունքների հիմքում եղել է մի կարեւոր նախապայման՝ այն
է բացառել Մատենադարանի ձեռագրական ֆոնդի թվայնացված պատկերնե-

րի փոխանցում որեւէ այլ կազմակերպության՝ դրանց տնօրինման բացառիկ իրավունքը վերապահելով Մատենադարանին:

Նշված տեղական եւ արտերկրյա այդ կազմակերպությունները միջազգային վարկանիշ եւ հեղինակություն են վայելում եւ մեծ փորձառություն ունեն նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման եւ կիրառության ոլորտում:

«Ավիոինֆոտել»-ը այս ասպարեզում Մատենադարանի հիմնական գործընկերն է,

Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ուսումնասիրման ինստիտուտ Մատենադարանը եւ «Ավիաինֆոտել» կազմակերպությունը սույն թվականի մարտին համաձայնագիր են ստորագրել համագործակցության մասին՝ համատեղ ծրագրեր մշակելու եւ իրականացնելու ուղղությամբ: Համաձայնագիրը նախապես փորձաքննության է ենթարկվել եւ հավանության արժանացել ՀՀ կառավարության համապատասխան օղակներում:

«Ավիոինֆոտել» կազմակերպությունը նոր տեխնոլոգիաների՝ հատկապես տվյալների շտեմարանային ծրագրերի մշակման եւ ներդրման առաջատարներից է թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում եւ թե՛ արտերկրում: Կազմակերպության մշակած եւ ներդրած մի շարք նմանօրինակ ծրագրեր բարձր արդյունավետություն են դրսևորում շնորհիվ ծրագրային նոր փաթեթների, որոնք հնարավորություն են տալիս համացանցում առավելագույն որակով ներկայացնել մեծ ծավալ ունեցող տեղեկատվական հոսքերը, մի բան, որ միշտ էլ խնդիրներ է հարուցել օգտվողների շրջանում:

Ըստ կնքված համաձայնագրի՝ «Ավիոինֆոտելը» բարեգործական հիմունքներով Մատենադարանին է տրամադրում իր մշակած ծրագրային փաթեթները, պարտավորվում է Մատենադարանի ներկայացրած չափորոշիչների հիման վրա մշակել ազգային արժեքների թվայնացրած պատկերները եւ ներդնելու դրանց առնչվող գիտական տեղեկատվությունը համակարգելու եւ դասակարգելու շտեմարանային ծրագիր, որը առավելագույնս կդյուրացնի Մատենադարանի գիտահետազոտական աշխատանքները բոլոր ուղղություններով: Բացի այդ, «Ավիոինֆոտելը» Մատենադարանին անհատույց տրամադրելու է նոր սարքավորումներ՝ թվայնացման աշխատանքների արդյունավետությունը բարձրացնելու համար, նորացնելու եւ ընդլայնելու է Մատենադարանում առկա համակարգչային ներքին ցանցը, ինչպես նաեւ ապահովելու է Մատենադարանին ինտերնետային որակյալ կապով:

Արդեն իսկ «Ավիոինֆոտելը» մշակել եւ Մատենադարանի ինտերնետային կայքում տեղադրել է «Վիրտուալ Մատենադարան» եւ «Պատկերասրահ» էջերը, որոնք հնարավորություն են տալիս համացանցի միջոցով այցելել Մատենադարան, շրջել նրա սրահներով, դիտել մի շարք ցուցանմուշներ:

Վիրտուալ այցելության, ինչպես նաև ցուցանմուշների ներկայացման որակը համապատասխանում է ամենաբարձր ստանդարտներին: Կայքում տեղադրված են նաև եվրոպայի եւ Փոքր Ասիայի բազմաշերտ թվային պատմական քարտեզները, ինչպես նաև հայ գրչության կենտրոնների բազմաշերտ թվային քարտեզները: Սրա հետ մեկտեղ «Ավիոինֆոտելի» մշակած ծրագիրը հնարավորություն չի տալիս պատճենել համացանցում տեղադրված պատկերները, ինչը կարեւոր է այդ պատկերների նկատմամբ հեղինակային իրավունքի տեսակետից: «Պատկերասրահ» էջը օգտվողներին պարբերաբար ներկայացնելու է Մատենադարանի գանձերը, նոր ձեռքբերումները, ժամանակավոր ցուցադրությունների ցուցանմուշները: Մոտ ապագայում Մատենադարանի կայքում կբացվի նաև «Մայր ցուցակ» էջը, որտեղ տեղադրվելու են Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունները: «Ավիոինֆոտելը» ոչ միայն տրամադրում է իր մշակած շտեմարանային ծրագրերը, այլև Մատենադարանի գիտաշխատողներին ուսուցման հատուկ դասընթացներով հմտացնում է դրանցից օգտվելու եւ ինքնուրույն աշխատելու մեջ:

Այսպիսով Մատենադարանի եւ «Ավիոինֆոտելի» համագործակցությունը նպատակ ունի բարձր տեխնոլոգիաների միջոցներով ազգային արժեքները աշխարհին ներկայացնել, կարելիություններ ստեղծել գիտահետազոտական աշխատանքների դյուրացման եւ արդյունավետության բարձրացման համար: Մյուս կարեւոր արդյունքը ազգային արժեքների պահպանության եւ անվտանգության ապահովման արդիական եղանակների յուրացումն ու կիրառությունն է Մատենադարանի ձեռագրերի թվային պատկերների շտեմարան ստեղծելու միջոցով: Սա միանգամայն նոր մի բնագավառ է Մատենադարանի համար եւ մի առանձին գիտական-ստեղծագործական խմբի կազմավորում է ենթադրում: Նախատեսվում է նաև «Վիրտուալ Մատենադարան» ծրագիրը մտցնելու համահայաստանյան կրթական համացանցի մեջ: Շեշտենք, որ սարքավորումները «Ավիոինֆոտելից» Մատենադարանին են փոխանցվում վերջինիս սեփականության իրավունքով:

«Ձեռնարկությունների ինկուբատոր» հիմնադրամի հետ Մատենադարանի համագործակցությունը ենթադրում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտին առնչվող հարցերում Մատենադարանին համակողմանի աջակցություն խորհրդատվության եւ տեղեկատվության տրամադրման, ծրագրերի նախապատրաստման եւ փորձաքննության իրականացման միջոցով:

Արտերկրյա կազմակերպությունների հետ Մատենադարանի համագործակցության ծրագրերը իրագործվում են նրանց կողմից նվիրատվությունների եւ դրամաշնորհների տրամադրման միջոցով, որը հնարավորություն կտա նոր աշխատատեղեր բացել Մատենադարանում:

Լեւոն Գուլումճյանի բացառիկ նվիրատվության մասին հայտնի է բոլորիդ: Հուսով ենք, որ շուտով կստանանք թվայնացնող սարքերի նոր համալրում մեր բարեկամ Գաբրիել Չեմպերճյանի կողմից:

«Վեստիգիա» կենտրոնի հետ համագործակցության ծրագրով Մատենադարանին անվարձահատուց տրամադրել է միջազգային փորձաքննություն անցած թվային ֆորմատով լուսանկարող սարք՝ մոտ 400 ձեռագիր թվային ֆորմատով լուսանկարելու համար: Կենտրոնի ֆինանսավորմամբ Մատենադարանում բացվել է 3 աշխատատեղ:

Այս աշխատանքների մեջ ընդգրկված է նաեւ Մատենադարանի ֆոտոլաբորատորիան: Արդեն թվայնացվել են Մատենադարանի մոտ 300 ձեռագրեր: Սա մի նոր, աշխատատար ճյուղ է Մատենադարանում եւ կարիք ունի նոր ձեռքբերումների եւ ներդրումների: Նախատեսվում է ձեռագրերի նկարագրության եւ հրատարակության հետ համընթաց՝ 10 տարում ավարտել նաեւ ձեռագրերի թվայնացման եւ համացանցում տեղադրման աշխատանքները:

«Հին ձեռագրերի էլեկտրոնային գրադարանի» հետ ձեռք բերված նախնական պայմանավորվածությունների շրջանակներում են Մատենադարանի կրկնագիր ձեռագրերի վերծանման եւ ուսումնասիրման խնդիրները:

Այժմ Մատենադարանի տնտեսության մասին: Այս ընթացքում մշակվել եւ ՀՀ կառավարության քննարկմանն ենք ներկայացրել Մատենադարանի ենթակառուցվածքների պահպանման, վերականգնման եւ արդիականացման ծրագիր, որը, հուսով ենք, համալիր լուծում կստանա:

Մի խնդիր մասին եւս:

Վերջապես ՀՀ կառավարությունը հաստատեց Մատենադարանի կանոնադրության լրամշակված տարբերակը, որ հստակ կանոնակարգում է մեր ներքին խնդիրները, տարբերակում է կառավարման խորհրդի եւ գիտական խորհրդի գործառույթները, բյուջետային հատկացումների եւ արտաբյուջետային միջոցների նպատակային օգտագործման ուղիները, մասնավորապես, այդ միջոցներն այսուհետ շինմոնտաժային աշխատանքներից զատ, ինչպես նշված էր նախորդ տարբերակում, նախատեսվում է օգտագործել խորհրդի որոշմամբ ստեղծվող սոցիալական, խրախուսման, զարգացման, ձեռագրական եւ այլ նյութական արժեքների ձեռքբերման ֆոնդերի համար:

Բայց ամենակարեւորն այն է, որ Մատենադարանը նոր կանոնադրությամբ ստանում է գիտական աստիճաններ շնորհող խորհուրդ ձեւավորելու, ինչպես նաեւ ուսումնական կենտրոն ստեղծելու հնարավորություն, որ նոր հեռանկարներ է բացում Մատենադարանի համար: Յանկանում եմ շեշտել, որ բոլոր մեր նախաձեռնություններում մեզ մեծապես աջակցել է ՀՀ ԳԿ նախարար-

րուծյունը՝ նախկին նախարար Լեւոն Մկրտչյանի ղեկավարությամբ, եւ մենք մեր հատուկ երախտագիտությունն ենք հայտնում այդ կապակցությամբ:

Ասեմ, որ մեր մտահոգությունների կենտրոնում է մատենադարանցիների կենսապայմանների, հատկապես աշխատավարձերի բարձրացման հարցը: Մենք դրան ենք ուղղում մեր արտաբյուջետային միջոցների գերակշիռ մասը, բայց դա անբավարար է: Այս հարցը պետք է փորձենք լուծել ներկայացվելիք նոր բյուջեի նախագծի հաստատման միջոցով: Հուսով ենք, որ այս կարեւոր հարցում ՀՀ կառավարությունը կընդառնա մեզ:

Այժմ ամենակարեւորի մասին.

Մատենադարանի զարգացման բոլոր ծրագրերի հիմքում Մատենադարանի գիտական նոր մասնաշենքի կառուցման խնդիրն է, որը գտնվում է ՀՀ բարձրագույն իշխանությունների, առավելապես ՀՀ նախագահի ուշադրության կենտրոնում:

Ընթացիկ ամիսների ընթացքում կառուցվելիք շենքի գլխավոր ճարտարապետին եւ աշխատանքային խմբին ներկայացվել են նախագծային հանձնարարականներ, համաձայնեցված Մատենադարանի բոլոր բաժինների ղեկավարների հետ: Նախագծի էսքիզները, ինչպես հիշում եք, ներկայացվել եւ քննարկվել են Մատենադարանի աշխատակազմի հետ, ՀՀ նախագահի մասնակցությամբ եւ արժանացել հավանության: Մեր բոլոր հեռանկարային ծրագրերը բխում են նրանից, քանի որ կապված են լաբորատոր նոր համակարգերի տեղադրման ու տեղակայման, նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման, ձեռագրապահոցների, տարեցտարի մեծացող արխիվային ֆոնդերի պահպանման պայմանների էական բարելավման, դրանցում օդափոխության (միկրոկլիմայի) պահպանության ժամանակակից համակարգերի ներդրման հետ: Ընդլայնման խիստ կարիք ունեն նաեւ գրադարանային ֆոնդերի գրապահոցները: Նոր մասնաշենքի կառուցումը խթան կհանդիսանա նաեւ Մատենադարանի գիտական գործունեության ծավալման համար. նրանում նախատեսվում է ստեղծել աշխատասենյակներ, գիտաժողովների եւ գիտամեթոդական դասընթացների համար նախատեսված դահլիճներ եւ սրահներ, ինչպես նաեւ լսարանների միասնական համակարգ: Այս ամենը հնարավորություն կտա առնվազն եռապատկել Մատենադարանի գիտական անձնակազմը, էպպես բարելավել գիտական գործունեության արդյունավետությունը, ինչպես նաեւ Մատենադարանի հիմնական կառույցի ցուցադրական հնարավորությունները՝ համապատասխանեցնելով դրանք ժամանակակից միջազգային բարձր չափանիշներին: Միայն այս դեպքում հնարավորություն կստեղծվի իրագործել Մատենադարանի՝ որպես հայագիտական խոշորագույն կենտրոնի զարգաց-

ման ծրագրերը՝ որակական նոր մակարդակի բարձրացնելով հայագիտությունն ընդհանրապես:

Նոր գիտական մասնաշենքում նախատեսվում են արդիական պահպանական համակարգերով ապահովված ձեռագրատան պահոցներ՝ շուրջ մեկ միլիոն միավոր գրականության համար, երեք ընթերցասրահներ, երկու մեծ եւ փոքր դահլիճներ՝ գիտաժողովների եւ սեմինարների համար, աշխատասենյակներ՝ 150 գիտաշխատողների համար, վերականգնման ընդարձակ լաբորատորիա՝ շուրջ 30 վերականգնող մասնագետների համար, ֆոտոլաբորատորիա, թվայնացման եւ համակարգչային ծրագրավորման բաժինների, հրատարակչական, տպագրական ծառայությունների, ուսումնամեթոդական ծրագրերի իրագործման եւ ստեղծագործող այլ խմբերի համար նախատեսվող տարածքներ: Նախատեսվում են նաեւ արվեստանոցներ, լսարաններ, ցուցասրահներ, ուր նորագույն տեխնոլոգիաներով, տեսաշարերով եւ ցուցապաստառներով կներկայացվեն Մատենադարանի գանձերը:

Իսկ հին շենքը, որ Երեւան քաղաքի համար պատմաճարտարապետական մի եզակի կոթող է, այսօր իր ամբողջական կառույցով, մուտքով, հինգ հարկերով եւ բազմաթիվ ցուցասրահներով կծառայի իբրեւ թանգարանային համալիր՝ մեծապես նպաստելով հայ մշակույթի քարոզչության գործին եւ զբոսաշրջության զարգացմանը:

Ճարտարապետների խումբն ինտենսիվ աշխատում է նախագծի վրա, աշխատանքները մտել են նոր հուն եւ, հուսով ենք, շուտով կմեկնարկեն շինարարական աշխատանքները՝ զարգացման նոր, աննախագեղ հեռանկարներ բացելով Մատենադարանի առջեւ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ , Գրիգոր Նյուսացու «Տեսություն ի մարդոյն կազմութիւն» երկի հայերեն թարգմանությունը.....	5
Գ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ , Դավիթ Անհաղթի «Վերլուծութիւն ի Ներածութիւնն Պորփիրի» երկը. տեքստաբանական հարցեր.....	19
Օ. ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ , «Վարք Մաշտոցի» երկու սրբագրումները եւ Ղազար Փարպեցու վկայությունը.....	41
Ա. ԹՈՓՉՅԱՆ , Արդյոք Մովսէս Խորենացին հին դարերի միա՞կ քննադատված պատմիչն է.....	59
Կ. ՄԱԹԵՒՍՅԱՆ , Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում.....	67
Զ. ԷՅՆԱԹՅԱՆ , Հայկական ձեռագրերի աստղագիտական բնագրերը.....	95
Ա. ԴՈՒՆԻՄԱՆՅԱՆ , Աստվածաշնչային մի պատգամի դրսևորումը Գրիգոր Տաթևացու եւ Մկրտիչ Նաղաշի մոտ.....	109
Ք. ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ , Հայոց եկեղեցու շահերի եւ հայապահպանության համար Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի ձեռք բերած շահական հրովարտակաների մասին.....	115
Մ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ , Պատկերագարդ ավետարանների ուսումնասիրությունը: Նոր Ջուղայի հայ մանրանկարչական դպրոցի շրջանակներում (համառոտ ակնարկ).....	125
Ա. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ , Երաժշտության կիրառումը հոգեւոր դպրոցներում. Եօթնագրեանք.....	139
Հ. ԱՍՄԱՐՅԱՆ , Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների արտացոլումը «Արշալոյս Արարատեան» լրագրում (19-րդ դարի 40-70-ական թթ.).....	173

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ , Օ. ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ , Նիկողայոս Ադոնցի «Կիբելա աստվածուհին» անհայտ աշխատությունը.....	181
Ա. ԲԱՆՈՒԳՅԱՆ , Եղիշեի Վարդանանց պատերազմի հնագույն պատառիկի նոր վերծանությունը.....	217
Ա. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ , Մատենադարանի ձեռագրերի կազմերի արձանագրությունները.....	259
Ա. ՄԱՂԱԼՅԱՆ – Առաքել Կոստանյանցի «Պատմութիւն Գտչայ վանուց» աշխատությունը.....	283
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	
Ա. ԲՈԶՈՅԱՆ , Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, Եր. 2005 եւ Եր. 2007.....	307
Ռ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ , Մատենադարանի երբայերեն ձեռագրերի հին հավաքածուի համառոտ նկարագիր.....	341
Հ. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ , Տարեկան հաշվետվություն.....	347

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

С. Варданян , Армянский перевод сочинения Григория Нисского “Об устройении человека”	5
Г. Мурадян , Сочинение Давида Анахта “Анализ Введения Порфирия”. Текстологические вопросы	19
О. Вардазарян , - Два уточнения в “Житии Маштоца” и свидетельство Лазара Парбеци	41
А.Топчян , Мовсес Хоренци: единственный ли раскритикованный историк древних веков?	59
К. Матевосян , Григор Апират Магистрос и его род в XI веке	67
Д. Эйнатян , Армянские рукописи по астрономии	95
А. Долуханян , Толкование одной библейской заповеди у Григора Татеваци и Мкртича Нагаша	109
К. Костикян , О защите интересов армянской церкви и армянства в шахских указах, полученных католикосом Лазаром Джахкеци	115
М. Аракелян , Изучение иллюминированных Евангелий Новоджультинской школы армянской миниатюры	125
А. Тамразян , Применение музыки в духовных школах. Семикнижие	139
Г. Асмарян , Отражение итальянского национально-освободительного движения в газете “Аршалуйс Араратян”	173

ПУБЛИКАЦИИ

П. Ованнисян, О. Вардазарян, Н. Адонц , “Богиня Кибела”	181
А. Банучян , Новая расшифровка древнейшего фрагмента Егише “О Вардане и войне армянской”	217
А. Малхасян , Надписи окладов рукописей Матенадарана	259

РЕЦЕНЗИИ, БИБЛИОГРАФИЯ

А. Бозоян, Л. Тер-Петросян , “Крестоносцы и армяне”, тт. I и II	307
Р. Погосян , Краткое описание старой коллекции древнееврейских рукописей Матенадарана	341
Г. Тамразян , Годичный отчет	347

CONTENTS

ARTICLES

S. VARDANIAN, The Armenian Translation of the Work <i>On the Making of Man</i> by Gregory of Nyssa.....	5
G. MURADIAN, Textological Issues of the <i>Commentary of the Introduction of Porphyrius</i> by David the Invincible.....	19
O. VARDAZARIAN, The two Corrections of the <i>Life of Mashtots</i> and the Evidence given by Ghazar Parbetsi.....	41
A. TOPCHIAN, Is Movses Khorenatsi the Only Criticized Historian of Ancient Centuries?.....	59
K. MATEVOSIAN, Grigor Apirat Magistros and his Family in the 11 th century.....	67
J. EYNATIAN, Astronomical Texts in the Armenian Manuscripts.....	95
A. DOLUKHANIAN, The Expression of a Biblical Commandment in Works by Grigor Tatevatsi and Mekertich Naghash.....	109
K. KOSTIKIAN, About the Shahs' Firmans Obtained by Catholicos Ghazar Jahketsi for the Profit of Armenian Church and the Preservation of the Armenian Nation.....	115
M. ARAKELIAN, Study of Armenian Illuminated Manuscripts in the Frame of the New Julfa Armenian Miniature School.....	125
A. TAMRAZIAN, The Use of Music in Religious Schools <i>Yotnagreank</i> (Seven Books).....	139
H. ASMARIAN, The Echoes of Italian National Liberation Movements in the "Arshalouis Araratian" Paper (1840-70es).....	173

PUBLICATIONS

P. HOVHANNISIAN, O. VARDAZARIAN, The Unknown Work <i>The Goddess Cybela</i> by Nicolas Adontz.....	181
A. BANUCHIAN, A New Analysis of an Ancient Fragment of <i>The War of Vartanids</i> by Eghishe.....	217
A. MALKHASIAN, Inscriptions on the Bindings of the Matenadaran Manuscripts.....	259
A. MAGHALIAN, The Work <i>History of the Gtcheal Monastery</i> by Arakel Kostaniants.....	283

LITERARY REVIEWS, BIBLIOGRAPHY

A. BOZOYAN, Levon Ter-Petrossian, <i>The Crusaders and the Armenians</i> , Yerevan, 2005 and Yerevan, 2007.....	307
R. POGHOSIAN, Brief Description of the Old Collection of Hebrew Manuscripts of the Matenadaran.....	341
H. TAMRAZIAN, Annual Report.....	347

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 18

BANBER MATENADARAN

Volume 18

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 18

*Համակարգչային ձեւավորումը Շողիկ Զադոյանի, Նունե Բարթիկյանի
Սրբազրիչ՝ Նաիրա Թամամյան*

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳԻՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«Նաիրի» հրատարակչություն

.....
ք. Երեւան – 375009, Տերյան փ. 91